

ІСТОРІЯ ПІВДЕННИХ і ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН

За редакцією
доктора історичних наук,
професора *І. М. Гранчака*,
доктора історичних наук,
професора *А. Ф. Кізченка*,
кандидата історичних наук,
доцента *В. П. Чорнія*

*Допущено
Міністерством вищої
і середньої спеціальної
освіти УРСР
як підручник для студентів
історичних факультетів
вузів*

НБ ПНУС

552446

Київ
Головне видавництво
видавничого об'єднання
«Вища школа»
1987

В учебнике освещаются общие закономерности и специфические особенности социально-экономического, политического и культурного развития зарубежных славянских стран с древнейших времен до наших дней. Широко отражена история антифеодальных и национально-освободительных движений, эпоха национального возрождения, развитие рабочего и социалистического движения конца XIX — начала XX в. Особое внимание уделено истории послеоктябрьского периода. Рассматриваются вопросы влияния Великой Октябрьской социалистической революции, борьбы против империализма и фашизма, победа революций 40-х годов, развитие социалистического строительства и становление дружбы и братского сотрудничества славянских стран.

Предназначен для студентов исторических специальностей университетов и пединститутотв.

Рецензенти: член-корреспондент АН УРСР, професор *Ф. П. Шевченко* (Інститут історії АН УРСР); кафедра історії південних і західних слов'ян Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (зав. кафедрою доктор історичних наук, професор *В. Г. Карасьов*); кафедра історії нового і новітнього часу Донецького державного університету (зав. кафедрою доктор історичних наук, професор *М. І. Турівченко*).

Редакція літератури з історії та права
Зав. редакцією *В. В. Паламарчук*

Великий і складний шлях розвитку пройшли південні і західні слов'яни. Їх ріднить не лише єдність походження, мовно-етнічна і культурна близькість, а й спільність історії. Вивчення її як складової частини загальноєвропейського і всесвітньо-історичного процесу давно стало одним з традиційних нормативних курсів наших вузів. Цей курс не ставить за мету охопити весь комплекс питань слов'янознавства як одного з важливих напрямів гуманітарного циклу радянської науки. Основна увага в ньому зосереджується передусім на історичних аспектах розвитку Болгарії, Польщі, Чехословаччини і Югославії, простежуються шляхи слов'янських взаємин, спільність завдань і цілей болгар, поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів, македонців, словенців, лужичан, чорногорців — спільність, яка збагачувалась, зміцнювалась, утверджувалась практикою життя і боротьби цих народів, ставала важливим компонентом їхнього історичного розвитку.

З найдавніших часів народи зарубіжних слов'янських країн мають тісні зв'язки із східними слов'янами — росіянами, українцями та білорусами. І зумовлені вони не тільки етнічною, мовною і культурною близькістю, а й певною мірою спільністю доль, багатими історичними традиціями. Отже, вивчення історії південних і західних слов'ян відкриває можливості для глибшого пізнання минулого і сучасного народів нашої країни, сприяє дальшому зміцненню дружби всіх братніх слов'янських народів.

Протягом багатьох століть південні і західні слов'яни відігравали важливу роль в економічному, політичному і культурному розвитку Європи. Вони вписали одну з найяскравіших сторінок у досвід світової історії — перейшли від первіснообщинного ладу до феодалізму, обминувши рабовласництво. У VII—IX ст. в них склалися ранні феодальні монархічні держави, в яких, починаючи вже з першої половини XI ст., розгортається могутній антифеодальний, а в окремих країнах і антикатолицький селянський рух, що знайшов відгук у багатьох європейських країнах. Як і східні слов'яни, зарубіжні слов'янські народи боролися проти агресії німецьких феодалів на сході, проти орд хана Батия і турецького нашествия, проти реакційної політики Габсбургів.

Особливу увагу прогресивної громадськості привертала розмах національно-визвольної боротьби, великі антифеодальні повстання кінця XVIII — першої половини XIX ст., події революції 1848—1849 рр., у ході яких набули дальшого розвитку прогресивні ідеї слов'янської єдності, дружби слов'янських народів з іншими наро-

050600000—284

34—87

M211(04)—87

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1987

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
університету

дами Європи. У боротьбі південних і західних слов'ян за свою національну незалежність, за відновлення їхньої державності важливу роль відігравала в різні часи Росія. А робітничий рух, що розгортався в зарубіжних слов'янських країнах як складова частина міжнародного революційного процесу кінця XIX — початку XX ст., з особливою силою активізувався після перемоги в Росії пролетарської революції. Утворення самостійних західнослов'янських держав, як і визволення південно-слов'янських народів Австро-Угорщини, були, власне, одним з її наслідків.

Багата на важливі події історія зарубіжних слов'янських країн періоду між двома світовими війнами. Під впливом Великого Жовтня і перших кроків молодого Країни Рад у кожній з них прискорився революційний процес, утворилися комуністичні партії. Вони очолили боротьбу трудящих проти існуючих там реакційних буржуазних режимів і їхньої антинародної політики. В роки другої світової війни разом з трудящими СРСР, з усіма прогресивними силами Європи народи зарубіжних слов'янських країн під керівництвом своїх комуністичних і робітничих партій виступили проти фашистських загарбників і внутрішньої реакції. Боротьба за національне і соціальне визволення завершилася в умовах перемоги над фашизмом, встановленням у Болгарії, Польщі, Чехословаччині і Югославії народної влади. Нині в цих країнах успішно будується соціалізм, розвиваються національні економіка, наука і культура, поліпшується добробут трудящих. Кожна з них вносить свій вклад у зміцнення і розвитку світової системи соціалізму, з динамізмом економічного і політичного розвитку якої пов'язана сьогодні тісніше, ніж будь-коли, доля миру і соціального прогресу.

Основне завдання курсу історії південних і західних слов'ян, виходячи з рішень XXVII з'їзду КПРС, нової редакції Програми КПРС, визначається самою суттю марксистсько-ленінської історичної науки. Це — глибоке вивчення поступального розвитку зарубіжних слов'янських народів з найдавніших часів до наших днів, від нижчих до вищих суспільних формацій, розкриття закономірностей класової боротьби, вирішальної ролі народних мас, робітничого класу та його авангарду — марксистсько-ленінських партій в перемозі народно-демократичних і соціалістичних революцій, у встановленні диктатури пролетаріату і будівництві соціалізму.

Досвід історії зарубіжних слов'янських народів незаперечно доводить, що великі зміни, які відбулися у світі за сім десятиліть, є наслідком перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, торжеством ідей марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII партійному з'їзду зазначається, що соціалізм постійно вдосконалює суспільні відносини, цілеспрямовано примножує досягнуте, нарощує силу і переконливість свого прикладу, демонструє реальний гуманізм усього укладу життя. Соціалізм «перетворився в могутню моральну і матеріальну силу, показав, які можливості розкриваються перед сучасною цивілізацією»¹.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 9.

Зарубіжні слов'янські країни разом з СРСР збагатили і розширили практику світового соціалізму і сьогодні йдуть на чолі політичного і соціального прогресу. Завдання курсу — узагальнити досягнення соціалістичного будівництва, показати велике міжнародне значення досвіду братніх соціалістичних країн, який став спільним надбанням. У матеріалах XXVII з'їзду КПРС зазначається, що «життєздатними є лише ті наукові напрями, які йдуть від практики і повертаються до неї, збагачені глибокими узагальненнями і слухними рекомендаціями»¹.

Південно- і західнослов'янські країни вносять значний вклад у зміцнення позицій реального соціалізму, посилення його впливу на процеси світового розвитку. Історичний досвід соціалістичного будівництва в Болгарії, Польщі, Чехословаччині і Югославії збагачує скарбницю марксизму-ленінізму.

Соціально-економічні і політичні процеси, національно-визвольні рухи, класова боротьба, якими насичена історія південних і західних слов'ян, визначили й характер духовного життя цих народів, розвиток їхньої культури. В Болгарії зародилася слов'янська писемність, що не могло не позначитись на культурному розвитку всіх народів Європи — і слов'янських, і неслов'янських. Старослов'янська мова тривалий час була однією з міжнародних мов. Народи Польщі, Чехії, Хорватії, Словенії відчутно збагатили ідеї реформації, культуру Відродження. Визначною подією європейського і світового культурного процесу стало національне відродження слов'янських країн, яке почалося під впливом ідей просвітительства й утвердилось в першій половині XIX ст. Нову сторінку в духовному житті зарубіжних слов'янських народів відкрила пролетарська культура. Вона успішно розвивалася, спираючись на практику країни Великого Жовтня, і була тісно пов'язана з робітничим і комуністичним рухом. Справжній розквіт її почався в період будівництва соціалізму в цих країнах.

Вивчення історії культури дає змогу простежити зростання складного процесу духовних надбань південно- і західнослов'янських народів, визначити роль культури в їхньому зближенні, глибше пізнати ті величезні перетворення в духовному житті трудящих, які стали визначальними в період соціалістичного будівництва.

Слов'янські народи завжди єднали велике почуття дружби. Коріння його сягає в глиб віків. Саме багаті інтернаціональні традиції лягли в основу братерської сім'ї соціалістичних країн. Така співдружність стала можливою завдяки тому, що заснована вона на глибокому взаєморозумінні, довірі і злагоді, на постійній взаємодії братніх комуністичних партій. У новій редакції Програми КПРС записано: «Соціалізм викликав до життя новий, небачений раніше тип міжнародних відносин, що розвиваються між соціалістичними державами. Їх міцний фундамент — однотипність соціально-економічного і політичного ладу; марксистсько-ленінська ідеологія; класова солідарність; дружба, співробітництво і взаємодопомога в

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 101.

розв'язанні завдань будівництва і захисту нового суспільства; боротьба за мир, міжнародну безпеку і суспільний прогрес; рівноправність, поважання незалежності і суверенітету кожної держави»¹.

Історію зарубіжних слов'янських народів всіляко фальсифікували і сьогодні продовжують грубо фальсифікувати реакційні буржуазні та ревізійні вчені. Особливо спотворюють вони добу соціалістичного будівництва. На прикладах величезних досягнень братніх країн в соціалістичному будівництві, зростанні їхнього міжнародного авторитету радянські вчені дають нищівну відсіч антинауковим концепціям буржуазних істориків, розвінчують різні «теорії» антикомуністів, які навмисне применшують роль зарубіжних слов'янських країн в історії Європи, перекручують процес розвитку соціалістичного будівництва, паплюжать історію дружби і братерства народів СРСР та зарубіжних соціалістичних країн, їхні спільні дії проти імперіалізму на міжнародній арені.

Курс історії південних і західних слов'ян — важлива ділянка навчального і виховного процесу в вузах. Він поглиблює знання закономірностей суспільного розвитку, вчить вести самостійну науково-дослідницьку роботу. Фактичний матеріал курсу допоможе студентам оцінювати явища суспільного життя з класових позицій, завжди бути непримиренними до різних фальсифікацій і перекручень в тлумаченні історичних подій. Все це сприятиме поліпшенню підготовки спеціалістів-істориків.

* * *

При написанні підручника з історії південних і західних слов'ян автори спиралися на досвід створення підручників, посібників і курсів лекцій, нагромаджений кафедрою історії південних і західних слов'ян Московського держуніверситету, кафедрою нової і новітньої історії Ленінградського університету. Використано досвід читання лекцій з історії південних і західних слов'ян на історичних факультетах університетів і педінститутів Української РСР за нині діючою програмою курсу.

Підручник написано авторським колективом у такому складі: доктор історичних наук, професор *О. С. Бейліс* — розділи 31, 33 (п. 4), 36, 37, 39, 42; доктор історичних наук, професор *І. М. Гранчак* — вступ, розділи 1, 2, 3, 4, 7, 9 (пп. 1, 2, 3), 12, 14 (пп. 2, 3, 4), 18, 21 (п. 3), 24, 26 (п. 3), 27 (п. 1), 33 (п. 3), 35, 38, 41; доктор історичних наук, професор *А. Ф. Кізченко* — розділи 17, 21 (п. 2), 22, 26 (п. 1), 27 (п. 2), 28, 29, 33 (п. 1); доктор історичних наук, професор *І. М. Теодорович* — розділи 9 (п. 4), 14 (п. 1), 21 (п. 1), 23, 26 (п. 2), 27 (п. 3), 30, 33 (п. 2), 34, 40; кандидат історичних наук, доцент *В. П. Чорний* — розділи 15, 16, 19, 20, 21 (п. 4), 26 (п. 4).

При написанні підручника використані матеріали відомих радянських істориків, авторів першого підручника «Історія південних і західних слов'ян», виданого у Києві в 1966 р., нині покійних *В. А. Жебокрицького* (розділи 25, 27 (п. 4), 32, 39), *Д. Л. Похилевича* (розділи 8, 13), *С. І. Сидельникова* (розділи 5, 6, 10, 11).

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 153—154.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД У ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН, ЙОГО РОЗКЛАД ТА УТВОРЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Розділ 1. СТАРОДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Джерела вивчення історії стародавніх слов'ян. Історію слов'ян стародавнього часу вивчено порівняно мало. Це зумовлено недостатньою кількістю джерел, складністю питань, які стоять перед дослідниками. Винятково цінним джерелом вивчення найдавніших епох слов'янської історії є дані археології. Застосування археологами досягнень науково-технічної революції дає змогу точніше судити про окремі епохи, представлені тими чи іншими пам'ятками. На сучасному етапі розвитку археологія хронологічно, географічно і тематично значно розширює рамки історичного пізнання і дає нам змогу судити про динаміку історичного процесу.

Протягом останніх десятиліть відкрито і досліджено основні етапи розвитку племен від кам'яного віку до залізного. Загальне визнання дістали дослідження відкритих нових пам'яток на території ПНР і ЧССР, де відбувався процес формування західного слов'янства, а також пам'яток середини і другої половини I тис. н. е. на Балканах, де сформувалися південнослов'янські групи племен. Відкриті пам'ятки допомагають вивчити історію господарства і культури, соціальні і політичні відносини племен. Складність питань зумовлюється тим, що окремі археологічні пам'ятки внаслідок невеликої кількості предметів важко піддаються визначенню і датуванню. Отже, археологічні джерела дають винятково цінні дані про ті, зокрема, епохи слов'янської історії, які зовсім не засвідчені письмовими джерелами або засвідчені дуже мало.

Багато матеріалів для вивчення стародавньої історії слов'ян дають такі допоміжні науки, як нумізматики, геральдика, топоніміка,

та ряд суміжних наук — мовознавство, антропологія тощо. Так, за даними нумізматики можна робити висновки про зв'язки слов'янських племен із Стародавньою Грецією і Римом, з народами Кавказу, Середньої Азії та Близького Сходу. Нумізматичний матеріал має певне значення і для вивчення окремих питань історії техніки, ремесла і мистецтва. Геральдика, вивчаючи старовинні символи, що передували гербам, — тотемічні зображення, рисунки на щитах воїнів, на знаряддях праці — допомагає з'ясувати окремі аспекти історії техніки і мистецтва стародавніх слов'ян.

Дуже цінними для вивчення культури слов'ян є дані мовознавства. Вони дають змогу простежити складний процес виділення із індоєвропейської групи мов старослов'янську, яка нарівні з латинською і грецькою була міжнародною мовою на певному етапі розвитку Європи. Спеціальна галузь лінгвістики — топоніміка, вивчаючи походження географічних назв населених пунктів, рік, озер, ландшафтів, дає змогу простежити розселення слов'ян, маршрути їхнього переміщення, глибше пізнати господарський і політичний лад. Топоніміка стала важливою допоміжною історичною наукою.

Писемних джерел про стародавніх слов'ян порівняно мало, відомості в них несистематичні, а часто й суперечливі. Античні автори були слабо обізнані з життям племен на обширних просторах Центральної і Східної Європи, де відбувався слов'янський етногенез, а тому не могли дати повної і достовірної картини етнографії цих племен. Крім того, окремі з них, які були вороже настроєні проти слов'ян, нападали на їхні території, свідомо перекручували їхню історію. Тому лише при критичному підході до писемних джерел, зіставленні їх з іншими даними можна дістати справжню картину життя слов'янських племен у давнину.

Перші відомості про стародавніх слов'ян зустрічаються в античних авторів I—II ст. н. е. Плінія Старшого, Таціта і Птолемея. Розповідаючи про життя сарматів, германців, скіфів, вони згадують і про велике плем'я венедеїв, яке жило на схід від германців, у басейні р. Вісли, на всьому узбережжі Венедської (тепер Поморської) затоки Балтійського моря аж до Карпат. Таціт вважає венедеїв осілими племенами, які будували міцні, високі на той час будинки. Птолемей називає венедеїв «великим народом». У подорожній карті так званих Певтингерових таблиць (IV ст. н. е.) венедеї локалізовані у двох місцях: на північний схід від Карпат і в межиріччі Нижнього Дністра і Дунаю. Вони жили по сусідству з бастарнами, гетами і даками. За своїм способом життя, твердить Таціт, венедеї ближчі до германців, ніж до кочівників — сарматів. Назва «венедеї» за слов'янами закріпилася на кілька століть.

У VI—VII ст. н. е. кількість писемних джерел про слов'ян збільшилася. Причиною цього було те, що слов'яни тоді робили масові походи на Балкани, доходили аж до Пелопоннесу та в Північну Італію, вели війни з візантійцями, германцями, франками, а тому про них хроністи і більше згадували. Є досить ґрунтовні, хоч не завжди об'єктивні, описи слов'ян у готського письменника Йордана «Про походження і діяння готів», у візантійського історика Прокопія Кесарійського («Війна з готами»), у грецьких письменників Ф. Со-

філакта («Історія»), Псевдо-Маврикія («Стратегікон»), Менандра Протіктора («Історія») та ін. У працях цих авторів розповідається про походи слов'ян на Балкани, дається характеристика їхньої військової техніки, тактики ведення війни, розселення на завойованих землях, взаємовідносин з підкореними народами, частково описується і їхнє внутрішнє життя — заняття, суспільні відносини, побут, вірування тощо. Поряд з назвою «венедеї» в джерелах VI—VII ст. паралельно вживаються назви «склавіни» і «анти».

Окремі відомості про слов'янські племена зустрічаємо і в працях ряду вчених і мандрівників VI—VII ст. — Іоанна Ефеського, А. Марцеліна, Аль-Масуді, Аль-Баладурі та ін. Так, у праці Іоанна Ефеського «Церковна історія» наводяться цінні відомості про розселення і суспільний лад слов'ян на Балканах, про облогу Фессалоніки, про взаємовідносини з Візантією, з аварами і сарматами. В арабських джерелах (праці Аль-Баладурі) поряд з назвами «склавіни» та «анти» зустрічається назва «слов'яни».

Відомості візантійців і арабів доповнюють дані західноєвропейських хронік. Згадки про слов'ян, їхні походи проти Франкської держави та в Італію зустрічаємо в «Хроніці Фредегара» (VII ст.), в записках єпископа Ісидора Севільського (VII ст.), у працях історика лангобардів Павла Діакона (VIII ст.), в «Хроніці Сен-Галленського монастиря» (IX ст.), в «Аналах королівства франків» та деяких інших.

Важливі дані з історії стародавніх слов'ян знаходимо також у працях окремих учених, політичних діячів, літописців і хроністів більш пізнього часу, зокрема X—XIII ст. Так, візантійський імператор Костянтин Багрянородний (X ст.) в працях «Про феми» і «Про народи» дає цінні відомості щодо історії сербів і хорватів. Літописець Давньоруської держави Нестор (XI—XII ст.) у «Повести временных лет» багато розповідає про розселення слов'ян, відносини їх з сусідніми народами, утворення державних об'єднань та ін. Хорватський хроніст Фома Сплітський у праці «Історія архієпископів Салони і Спліта» докладно описує завоювання слов'янами Далмації. Значення цих праць полягає в тому, що вони спираються на такі писемні джерела, які в оригіналі до нас не дійшли.

Незважаючи на фрагментарність, несистематичність викладу подій, захоплення переважно питаннями військової справи, писемні джерела допомагають вивчати складні питання стародавньої історії слов'ян.

Основні етапи формування слов'ян. Процес формування слов'ян, як і їхніх сусідів — германців, кельтів, балтів, фракійців та інших племен, — тривалий і складний.

Буржуазна історіографія, ігноруючи соціально-економічні процеси, а в окремих випадках дотримуючись реакційних расових теорій, виявилася неспроможною правильно висвітлити проблему етногенезу різних племен, у тому числі й слов'ян. Марксистсько-ленінська історіографія вивчає проблему походження слов'ян на широкому фоні розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, розглядає її в тісному взаємозв'язку з формуванням германського, кельтського, балтського, фракійсько-іллїрійського етносу. Успіхи у

вивченні складної проблеми вагомі, але й сьогодні ще не все розв'язано.

На думку більшості радянських вчених, зокрема мовознавців і археологів, вихідним пунктом процесу формування слов'ян, відособлення їх від індоєвропейської мовної спільності слід вважати кінець III — початок II тис. до н. е. На той час Центральна і Східна Європа, регіон Прикарпаття аж до р. Оки були заселені скотарсько-землеробськими племенами, носіями культури шнуркової кераміки (кінець неолітичного та початок бронзового віку), яка в різних частинах Європи мала свої специфічні риси. Лише на території Польщі було п'ять різних груп неолітичних племен — носіїв цієї культури. Різновидом її в Придніпров'ї була широко відома середньодніпровська культура, — а в Подністров'ї — прикарпатська культура шнуркової кераміки. Це був перший етап у слов'янському етногенезі, коли виникла і почала поширюватися праслов'янська мова.

На дальшому ступені розвитку, на другому етапі (середина II— I тис. до н. е.), процес формування слов'ян був пов'язаний з кількома генетично спорідненими археологічними культурами, що становили новий, більш високий рівень суспільного життя. Серед них насамперед слід назвати тшинецьку культуру (XV—XII ст. до н. е., Тшинець біля Пулав у Польщі) та комаровську культуру (с. Комарово Івано-Франківської обл. в УРСР), поширені на великій території від Верхньої і Середньої Вісли і Одера на заході до Середнього Дніпра і Дністра на сході. Племена займалися землеробством, скотарством, використовували кам'яні, крем'яні і бронзові знаряддя праці. До цього періоду належить і лужицька культура (XIII—IV ст. до н. е., епоха бронзи і раннього заліза — Лужицька обл. у Польщі), племена якої проживали на території від Одера до Вісли та від прибалтійського узбережжя до Карпат і Середнього Дунаю. Головним заняттям племен було землеробство, частково скотарство. В середині I тис. до н. е. значних успіхів досягли чорна і кольорова металургія і ремесло, зокрема гончарство, ковальство тощо. Між племенами були патріархально-родові відносини, а в останні століття існування лужицької культури поглибилася майнова диференціація і почала виділятися родоплемінна знать, виникали укріплені поселення — гроди, городища-фортеці.

З лужицькою культурою дуже тісно пов'язана поморська культура (VI—II ст. до н. е.), поширена в Польщі та в суміжних областях Білорусії й України. Ці культури вчені вважають праслов'янськими.

У Подніпров'ї деякі вчені вважають праслов'янською чорноліську культуру (VIII—VI ст. до н. е.), яка належала неврам чи навіть скіфам — орачам, описаним Геродотом. Лужицькі, поморські та чорноліські племена залишили багату матеріальну і духовну культуру, дослідження якої допомагає уточнити окремі питання слов'янського етногенезу.

Третій етап у формуванні слов'янства вчені пов'язують з поширенням у басейні Вісли пшеворської культури (II ст. до н. е. — V ст. н. е.), а в басейнах Середнього Подністров'я і р. Прип'яті —

зарубинецької культури. Основними заняттями племен були землеробство і скотарство, розвивалася залізобудівна справа. В районі Свентокшицьких гір (Польща) був великий металургійний центр, а в районі Кракова — центр з виробництва великого глиняного посуду, призначеного на продаж. Успішно розвивалась і ювелірна справа. Характерним для розвитку суспільних відносин є перехід в окремих племен від родоплемінної общини до територіальної. Більшість дослідників вважають ці культури ранньослов'янськими і саме в них бачать завершення процесу формування слов'янського етногенезу.

Протягом II—V ст. н. е. у зв'язку з рухом на південь германських племен цілісність території, на якій відбувався процес формування слов'ян, була порушена. Саме в цей час чітко визначився поділ слов'ян на західних (група племен пшеворської і поморської культури) і східних (група племен зарубинецької культури). В VI—VII ст. слов'яни були відомі під двома назвами: «анти» (східна гілка) і «склавіни» (західна гілка).

Територія розселення слов'ян. Маловивченим є питання про розселення слов'ян. Реакційна буржуазна історіографія, зокрема німецька, грубо фальсифікуючи історію слов'ян, шукала їхню прабатьківщину в Заураллі і твердила, що в Європі вони виникли пізніше і займали незначну територію на Сході континенту. Дослідження вітчизняних істориків дожовтневого періоду, радянських та зарубіжних прогресивних вчених незаперечно свідчать, що прабатьківщиною слов'ян є Центральна і Східна Європа. У перших століттях нашої ери, коли значно активізувався процес формування різних індоєвропейських племен, слов'яни проживали на обширних територіях від Ельби і Одера на заході до Середнього Подністров'я і Прип'яті на сході, від Карпат і пониззя Дунаю на півдні до Балтійського моря і Ладозького озера на півночі. На півночі та заході сусідами слов'ян були численні германські племена, балти і кельти, на півдні — дако-фракійці та іллірійці, на сході — скіфи, сармати, іранці.

Найбільш інтенсивно процес консолідації слов'янських племен відбувався у басейні Одера і Вісли (західні слов'яни) і в Подніпров'ї та Подністров'ї (східні слов'яни). Ця територія за своїми фізико-географічними умовами була придатною для життя племен в давнину, що прискорювало їх розвиток. Ці території і становлять так звану прабатьківщину слов'ян.

Отже, слов'янський етногенез охоплює тривалий період часу — від рубежа III—II тис. до н. е. (за акад. Б. Рибаківим — середини II тис. до н. е.) до середини I тис. н. е. Формування слов'янського етносу (спочатку праслов'янського, а потім ранньослов'янського) проходило шляхом інтеграції елементів різних археологічних культур від кам'яного віку до заліза — це культури шнуркової кераміки, тшинецької, комаровської, лужицької, зарубинецької, пшеворської, поморської та ін. Кожна з цих культур відповідала певному етапу в розвитку слов'янства.

Господарство західних слов'ян у II—VII ст. н. е. Основним заняттям західних слов'ян було землеробство. Вони вирощували пшеницю, ячмінь, овес, просо, землю обробляли сохою і дерев'яним плугом із залізним наконечником. Поширеними знаряддями праці були коса, серп, граблі, сокира, лопата та ін. Основну тяглову силу становили бики і коні. Зібраний врожай зберігали в господарських ямах, розташованих поруч із житлом, а інколи просто у великих кучах. Прокопій Кесарійський писав, що у слов'ян була «велика кількість... плодів земних, які лежали в купах, особливо проса і пшениці». Зерно розмелювали на зернотерках і примітивних ручних млинках, рештки яких у великій кількості археологи знаходять на поселеннях.

Значне місце в господарстві слов'ян займало скотарство. Вони розводили велику і малу рогату худобу, свиней, коней. Іоанн Ефеський, Прокопій Кесарійський вважають, що у слов'ян були табуни коней, биків і овець. Багато кісток цих тварин знаходять під час розкопок поселень. Як підсобне заняття було поширене мисливство, рибальство, бджільництво.

Досить інтенсивно поширювалося ремесло: гончарне, ковальське, шкіряне, виробництво предметів із дерева, каменю і кісток. Протягом II—VII ст. н. е. інтенсивно відбувався процес удосконалення техніки, утворювалися центри, де ремісники спеціалізувалися на виготовленні окремих виробів (наприклад, керамічний центр біля Кракова, виробництво предметів з кольорових металів у Чехії та ін.). Особливо інтенсивно розвивалося ремесло в землях, що межували з кельтами та фракійцями. Тут виникли навіть склавіно(венедо)-кельтські та склавіно-фракійські поселення (культура «празького типу», поселення у Прикарпатті).

Слов'яни славились і високорозвиненою металургією. На території Польщі, Чехії та Словаччини знайдено десятки металургійних центрів. Залізо добували із болотної руди і витоплювали сиродувним способом в глиняних або кам'яних наземних печах. Із заліза виготовляли знаряддя праці та зброю — коси, серпи, ножі, рибальські гачки, мечі, наконечники стріл. Значне поширення мала обробка кольорових металів.

Успіхи в розвитку ремесла сприяли створенню умов для його відокремлення від сільського господарства. Уже в VI ст. н. е. виникли перші постійні поселення ремісників — торжища. На їхніх місцях пізніше виникають міста.

Писемні та археологічні джерела дають досить чітке уявлення про поселення. Жили слов'яни переважно вздовж берегів річок, поселення укріплювали валами і ровами. Хати будували наземні або напівземлянки з дерева чи плели каркаси і обмазували товстим шаром глини. Двоскатні дахи покривали соломою, очеретом або деревом. Хати опалювались печами з каменю і глини. Навколо хати розташовувався господарський двір.

Західні слов'яни вели жваву торгівлю з Римом, а в V—VI ст.—

з Візантією, арабами, франками, саксами, з племенами Скандинавії. Вивозили хутро, мед, віск, вироби з дерева, частково керамічні вироби. Ввозили зброю, прикраси, продукцію виноградарства і садівництва.

Дані незаперечно свідчать про те, що західні слов'яни в економічному та культурному відношенні були на рівні їхніх сусідів — германців, кельтів, балтів та ін. Спілкуючись з ними, слов'яни багато запозичували, у свою чергу, слов'янська матеріальна культура істотно впливала на розвиток сусідніх племен.

Суспільний лад західних слов'ян II—VII ст. н. е. Характерним для розвитку суспільних відносин того часу було поглиблення кризи первіснообщинного ладу і створення передумов для виникнення держави, переходу до нового соціально-економічного ладу. У західних слов'ян, як і в інших племен Європи (германців, кельтів, балтів), існували родоплемінні відносини. Прокопій Кесарійський писав, що склавіни і анти здавна «живуть в народоправстві». Велику роль в житті слов'ян відігравало народне віче. Джерела свідчать про існування в західних слов'ян кровної помсти, патріархальної гостинності.

Проте в міру розвитку продуктивних сил кровноспоріднена община поступається територіальній, яка стає основною господарською одиницею. Традиції територіальної общини — ополя, марки — довго зберігаються у слов'ян. В общині виділяється велика патріархальна сім'я, яка починає самостійно господарювати, і за нею закріплюється орна земля у власність, а пасовиська, ліси, необроблені площі земель залишалися у власності общини — села. Так створюють передумови для розвитку приватної власності на землю.

Існувало у західних слов'ян і рабство, але воно мало патріархальний характер. На рабів перетворювали полонених, щоб одержати за них викуп або продати на ринках невільників. Частково рабів використовували на різних важких роботах. Згодом вони ставали вільними жителями слов'янських общин. Торгівля полоненими (рабами) і використання їхньої праці сприяли зростанню багатств знаті, прискорювали процес класоутворення і виникнення держави.

В середині I тис. н. е. досить помітним став процес диференціації суспільства, виділяється родоплемінна знать. У походах і війнах (на Римську імперію, проти германців, війни між слов'янськими племенами) знать збагачується. Про посилення диференціації яскраво свідчать знайдені археологами на території Польщі, Чехословаччини багаті скарби дорогоцінної зброї, посуду, різних прикрас, монет. Такі речі могли належати лише багатим і знатним. Посилюється вплив заможних на вирішення всіх питань життя племені. Спіраючись на силу дружини, знать — воєначальники і дружинники — прагнули перетворити свою владу в спадкову, захопити нерухоме майно.

Зміцненню влади вождів сприяли і релігійні вірування. Спочатку слов'яни обожнювали сили природи, шанували «душі предків» і вірили в загробне життя. В середині I тис. виникло вірування

в єдиного всесильного бога — громовержця Перуна, якому все підкоряється. Такі релігійні уявлення могли виникнути лише в період розкладу первіснообщинного ладу і зміцнення влади родоплемінної знаті.

Князівство Само. Розвиток соціально-економічних відносин, поглиблення процесу формування класів у першій половині VII ст. н. е. досягли такого рівня, коли виникла потреба утворення держави. В. І. Ленін довів, що держава «з'являється там і тоді, де і коли з'являється поділ суспільства на класи...»¹

Першим кроком на шляху утвердження держави були утворення і розвиток великих племінних об'єднань, кожне з яких мало опорний пункт — міцно укріплений «город». У кожному з них виділялися панівні родини (верховні воєначальники), які захоплюють владу до своїх рук. На думку Ф. Енгельса, так «закладаються основи спадкової королівської влади і спадкової знаті»². На території Польщі в VII ст. таких об'єднань було 26 (висляни, мазовшани, поморяни, поляни, куявці, тшебов'яни, ленчицани, слензани, любошани та ін.), а в Чехословаччині після витіснення кельтських племен боїв і котинів — 15 (чехи, моравани, лучани, злічани, седлічани, лемузи, дечани, словкани та ін.).

Утворення держави прискорювалося і зовнішніми факторами — необхідністю об'єднання слов'ян для боротьби проти гніту Аварського каганату (утворився в 60-х роках VI ст.) і нападів франків. Саме тоді, коли авари були послаблені поразкою в боротьбі проти Візантії, слов'яни на чолі із знатним купцем Само в 623 р. повстали і утворили князівство. До його складу входили племена Чехії, Моравії, Словаччини, Сілезії, лужицькі серби і частина хорутан. Само користувався великою популярністю і успішно правив князівством до 658 р.

Слов'янське князівство (в документах Само називають *dux* — вождь) успішно відбивало і напади франків. Як свідчать франкські літописи, Само двічі розгромив армію Дагоберта, який прагнув підкорити слов'ян франкській державі. Після смерті Само в 658 р. князівство починає занепадати, а потім і зовсім розпадається.

Питання про характер князівства Само багато в чому спірне. Одні історики вважають його просто великим союзом племен, а інші — ранньфеодальною державою. Як письмові, так особливо археологічні джерела (відкриття останніх десятиліть) дають певні підстави для оцінки князівства як такого політичного союзу, в якому почали розвиватись елементи феодальних відносин. Утворення і розвиток князівства Само мали велике історичне значення. Це прискорило перехід західного слов'янства від первіснообщинного ладу до феодалізму. Визволення слов'ян від тяжкого аварського гніту привело до прискорення процесів внутрішнього соціально-економічного розвитку. Князівство Само захистило слов'ян і від небезпеки франкського поневолення. Існування князівства заклало

фундамент, на якому далі розвивалась і вдосконалювалась слов'янська феодальна державність, почали формуватися народності.

Розділ 3. ПОХОДИ НА БАЛКАНИ І УТВОРЕННЯ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

Розселення слов'ян на Балканах. Одним із складних питань стародавньої історії слов'ян було питання про походження південних слов'ян і їхню роль у дальшому розвитку народів Балканського півострова. Тривалий час значна частина буржуазних, а також окремі радянські історики вважали південних слов'ян автохтонами. Дослідження вчених — славістів СРСР, НРБ і СФРЮ доводять, що південні слов'яни не є автохтонами Балкан, а заселили ці території під час так званого великого переселення народів. У період військової демократії, коли пограбування інших племен стає постійним промыслом, слов'яни, як і германці, здійснювали часті походи на південь, зокрема на Візантійську імперію.

В історії походів слов'ян (склавівів і антів) на Балкани чітко виділяються три періоди. Перший хронологічно охоплює III — середину V ст. н. е. Слов'яни, очевидно, виступали в цей час як федерату готів, скіфів чи гепідів. Вони заселили лівий берег Дунаю.

Другий період припадає на кінець V — першу половину VI ст. Характерним є те, що склавини і анти почали діяти самостійно. Вони успішно форсують Дунай, доходять аж до Константинополя і міст Іллірії. Успіхам слов'ян сприяли повстання народних мас на Балканах проти тяжкого візантійського гніту. Повстанці (зокрема, рух скамарів) діяли як союзники слов'ян. Імператори Візантії побудували великі укріплення проти слов'ян, так звані «довгі стіни», які пролягали від Чорного до Мармурового моря, але й це не врятувало становища. З середини VI ст. слов'яни успішно вели боротьбу з візантійською армією, масово поселялися на південь від Дунаю.

Третій період припадає на другу половину VI — першу половину VII ст. Слов'янські племена розселилися на всій території Балкан, за винятком грецьких земель. На заході вони проникли аж до Альп і південної Австрії. Візантійські імператори робили спроби вигнати слов'ян із Балкан, спрямувавши проти них величезні війська, перекинуті сюди з Іраку і Сирії, але все було марним. Тоді імператори змінили тактику — віддавали великі території слов'янам і запрошували їх бути союзниками в боротьбі проти авар.

На Балканах слов'яни асимілювались з дако-фракійськими і епіро-іллірійськими племенами. Вони багато запозичили з їхньої культури. У свою чергу слов'янство принесло чимало нового в історію балканських народів. На середину VII ст. тут утворилися основні групи слов'янських племен, яких називали за назвами річок, озер, гір тощо. Найбільшими були племена струминців, неречан, тимочан, подунавців, браничевців, що проживали на території сучасної Болгарії, та сербів, хорватів, словен, северян, що проживали на території Югославії.

¹ Ленін В. І. Про державу // Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 63—64.

² Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 21. — С. 159.

Господарство і суспільний лад слов'ян на Балканах (друга половина VI—VII ст.). На новому місці проживання основним заняттям слов'ян залишалося землеробство, яке зробило певний крок вперед. Повсюдно утвердилося двопілля, краще оброблялася земля, розширився асортимент сільськогосподарських культур. Значного поширення набули виноградарство і садівництво, а на півдні почали вирощувати оливкові гаї. У гірських і передгірних районах успішно розвивалося тваринництво (Боснія, Сербія, північна Македонія).

Дальшого розвитку набирало ремесло, збагачене досвідом балканських народів: гончарна справа, ткацтво, обробка шкури, виробы з дерева. Значні зміни відбувалися в металообробній справі і ковальстві: досконалішими стали сільськогосподарські знаряддя праці, зброя, металеві прикраси тощо. Візантійські автори розповідають про майстерно виготовлену зброю. При облозі міст слов'яни застосовували складні на той час облогові машини. Зроблені досвідченими майстрами човни — довбанки використовувались слов'янами не лише на великих річках, а й у відкритих морях. Саме на таких човнах слов'яни допливали до Фесалії, до численних островів, розташованих в Егейському морі. Іоанн Ефеський, описуючи військову техніку слов'ян, зазначав, що вони «навчилися вести війни краще, ніж римляни».

Торгівля розвивалась як між окремими слов'янськими племенами, так і з сусідніми країнами — Візантією, Італією, Франкською державою.

Після переселення слов'ян на Балкани значно посилювався процес розкладу первіснообщинних відносин і утворення класів. Швидко багатіла слов'янська родоплемінна знать, в руках якої опинилася лівова частка загарбаного на Балканах майна. Повсюдно поширювались великі сільські територіальні общини — задруги як основні осередки нових соціально-господарських відносин, що формувались у слов'ян. Орні землі переходили у володіння великих родин, а в спільному користуванні залишалися лише пасовиська, ліси. Племінний поділ був замінений новим адміністративно-територіальним влаштуванням — введенням жуп, центрами яких були «городи».

Отже, переселення на Балкани, освоєння нових територій, підкорення і встановлення влади над тубільним населенням посилили у слов'ян процес класоутворення, прискорили перехід до більш прогресивних феодальних відносин. Слов'янські переселення на Балкани мали прогресивне значення і для народів Візантії, бо вони, за визначенням Ф. Енгельса, «омолодили Візантію», підірвали устої реакційного рабовласництва і прискорили перехід до феодалізму. Римська рабовласницька цивілізація, підкреслював Ф. Енгельс в «Діалектиці природи», була «розірвана й зім'ята германцями й слов'янами з півночі та арабами з південного сходу»¹.

Виникнення перших державних об'єднань. В середині VII ст. у балканських слов'ян внаслідок прискорення розкладу первіснооб-

щинного ладу, зростання багатств знаті, зокрема военачальників і значної частини дружинників, що поглибило процес формування класів, створилися внутрішні передумови для виникнення держави. Античні автори виділяли таких племінних вождів південних слов'ян, що мали велику владу, були багатими (мали велику кількість худоби, золота, підлеглих), як Мусокий, Ардачаст, Пирогаст та ін. Авторитет і вплив їх визначався розміром багатств, силою дружини, яку вони очолювали. Рядові общинники були в повній залежності у вождів. Серед підлеглого населення було багато фракційців, оподатковуваних знаттю.

Виникнення державних об'єднань у південних слов'ян, як і в західних, прискорювалось і зовнішнім фактором — необхідністю політичного об'єднання для боротьби проти Візантії та Аварського каганату.

Першим міцним політичним союзом, який можна розглядати як початок формування держави, було об'єднання дреговичів, воюнітів, велейзитів та інших племен біля м. Солуні. Воно виникло у 20-х роках VII ст. і вело успішні війни проти Візантії. Серед вождів-князів античні автори називають Акамира. На думку окремих дослідників, це було князівство Вельзитія, тобто держава велейзитів — найсильніших серед племен, що об'єдналися. Об'єднання проіснувало майже до середини VII ст.

У західній частині Балканського півострова в 20—40-х роках VII ст. існувало міцне політичне об'єднання Карантанія, яке певний час входило як федерат до складу князівства Само. Протягом 30-х років VII ст. об'єднання карантанців очолював князь Валук. Карантанія як політичне об'єднання словенців існувала і після розпаду князівства Само, аж до XI ст., потрапляючи часом у васальну залежність то до Франкської держави, то до Німеччини.

У басейні середнього і нижнього Дунаю в 30—70-х роках VII ст. існувало найбільше політичне об'єднання, відоме під назвою «Союз семи слов'янських племен». Ряд вчених СРСР і НРБ вважають союз ранньофеодальною державою, в якій була постійна князівська дружина, зростала влада знаті, зокрема дружинників, виникала власність на землю. Селяни-общинники поступово підпадали під владу знаті. Союз вів успішні війни проти Візантії, відбивав напади авар. Був підкорений протоболгарами в 679—680 рр. На ґрунті об'єднання утворилося Перше Болгарське царство.

У Західній Македонії в середині VII ст. виникло політичне об'єднання племен, на думку багатьох дослідників, незалежне князівство, відоме під назвою Склавінія — країна слов'ян. Воно займало значну територію — аж до м. Фесалоніки. Історія Склавінії, як і багатьох інших об'єднань, мало відома. Античні автори твердять, що на чолі Склавінії стояв князь, у якого була сильна дружина. Князівство проіснувало аж до IX ст., коли було підкорене болгарами і включене до складу Першого Болгарського царства.

Існування перших політичних об'єднань у південних слов'ян, які окремими істориками розглядаються як ранньофеодальні князівства (хоч не скрізь чітко виступали риси феодалізації), залишило глибокий слід в історії балканських народів. Ці об'єднання

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 471.

52446

прискорили процес переходу слов'ян до більш прогресивної суспільно-економічної формації — феодалізму і утворення сильних феодальних держав. Об'єднаними зусиллями слов'яни давали відсіч агресивним аварським завойовникам, стримували загарбницькі походи правителів Візантії, франкських князів, кочових племен Північного Причорномор'я.

Південні і західні слов'яни, таким чином, від первіснообщинного ладу перейшли безпосередньо до феодалізму, обминувши рабовласництво. Це сталося так насамперед тому, що розклад первіснообщинного ладу у слов'ян відбувався при значно вищому рівні продуктивних сил, ніж у племен Середземномор'я. Ступінь розвитку продуктивних сил у слов'ян був досить високий (особливо в землеробстві) і не міг існувати в рамках рабовласницьких виробничих відносин. На зміну рабу і колону в VI—VII ст. приходять середньовічний селянин, певною мірою зацікавлений у результатах своєї праці.

Значну роль у встановленні феодальних відносин відіграла слов'янська община: опольє, марка, задруга. Вільні общинники, що розорювалися, перетворювалися не на рабів чи колонів, а на залежних селян.

І нарешті, перехід до класового суспільства у слов'ян, як і в деяких інших племен Європи (германців, кельтів), відбувався в умовах глибокої кризи рабовласництва. Ф. Енгельс зазначав, що рабство зжило себе економічно і морально і являло собою «одряхлілий світ гинучої цивілізації»¹. В цих умовах перехід до феодалізму, більш прогресивної суспільно-економічної формації, був єдиною можливою альтернативою. Виникнення феодалізму і формування феодальних слов'янських держав відбувалися нерівномірно і в різні часи.

ПІВДЕННІ І ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ (кінець VII—XVIII ст.)

Розділ 4. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН У ПЕРІОД ФЕОДАЛІЗМУ (VII—XVIII ст.)

Період феодалізму — один з найбільш тривалих в історії зарубіжних слов'янських, як і багатьох інших, народів. У країнах Західної Європи він охоплює V — середину XVII ст., а в зарубіжних слов'янських країнах — з VII до кінця XVIII ст.

Середньовіччя — це період становлення (ранній феодалізм), розвитку і утвердження (розвинутий феодалізм), а далі занепаду і кризи (пізній феодалізм) феодального способу виробництва. Оскільки перехід до феодалізму, етапи його розвитку в різних країнах чи в групах країн не були одночасними (продуктивні сили розвивалися нерівномірно, неоднаково визрівали і відповідні їм виробничі відносини), то й періодизація, що відповідає цьому періоду, не могла бути однаковою.

Характерним для раннього середньовіччя слов'янських країн VII—XII ст. є поступовий розвиток і утвердження феодального способу виробництва, який приходив на зміну первіснообщинному ладу. З одного боку, посилювався процес зростання землеволодіння знаті (світської та церковної), а з другого — відбувалося розорення вільного селянства і перетворення його на залежне. У X—XI ст. чітко визначилася соціальна структура феодального суспільства.

Складним був процес формування державності. Перші ранньофеодальні держави виникли у південних слов'ян в VII ст. — це Вельзитія, Склавінія, «Союз семи слов'янських племен», а на їхній основі утворилася найбільша феодальна монархія — Перше Болгарське царство (681 р.). У VIII—IX ст. з'явилися ранньофеодальні монархії у сербо-хорватів. Перша велика держава західних сло-

¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 21. — С. 150.

в'ян — князівство Само виникло в середині VII ст., пізніше утворилася Великоморавська держава (IX ст.), а в X ст. дві найбільші монархії: Стародавня Чехія і Стародавня Польща. Поява феодальних держав, їхні форми, тривалість існування визначалися внутрішніми факторами кожної країни. Однак певний вплив мали й зовнішні фактори: у південних слов'ян — це втручання Візантії, Франкської держави, а в X—XI ст. ще й Угорщини і міст-республік Італії; у західних слов'ян — загроза з боку Аварського каганату і Німеччини.

Поява слов'янських країн, їхній успішний розвиток збагатили історію державного будівництва Європи. Вони відіграли велику роль в економічному і політичному розвитку європейського континенту. Такі слов'янські держави, як Болгарія, Польща, Чехія, а в багатьох відношеннях і Хорватія, перебували на однаковому рівні розвитку з західноєвропейськими державами.

З переходом до феодалізму почався складний процес формування слов'янських народностей. Характерним для всіх народностей було те, що визначальним фактором виступала висока матеріальна і духовна культура слов'янських народів. Разом з тим на формування народностей впливали і надбання інших народів. Отже, слов'янські народності формувалися як синтез різних культур. Слов'янські народності збагатили етнічну історію Європи.

У ранньому середньовіччі визначилася і специфіка релігійної системи й організації церкви. У слов'янських країнах, як і в західноєвропейських, релігія зміцнювала владу феодалів над народом. Церква сама була великим землевласником, нещадно експлуатувала трудящих. Вона виступала послідовним захисником феодального ладу. У слов'янських країнах утвердилися дві основні форми релігії: православ'я — в Болгарії й Сербії; католицизм — у Хорватії, Словенії, Далмації, Чехії, Словаччині, Польщі. В ході гострої церковно-релігійної боротьби Болгарія і Сербія добилися створення автономної церковної організації, їхня залежність від Константинополя була номінальною. В інших слов'янських країнах церква безпосередньо підкорялася Ватикану. Використовуючи силу релігійного впливу, Ватикан грубо втручався у внутрішні справи слов'янських країн, підтримував агресію проти них німецьких рицарів, економічно ослаблював слов'янські країни, порушував їхній суверенітет.

У боротьбі проти католицизму в Боснії в XIII ст. утворилася своєрідна церковна організація — патерени. На відміну від католицької і православної церкви вона не мала земельних володінь і не збирала десятини, а богослужіння проводила слов'янською мовою.

Становлення феодальних відносин, зміцнення влади церкви відбувалося в умовах гострої класової боротьби, яка розгорталася в різних формах, з різною активністю, що зумовлювалося обстановкою в кожній країні. Перше найбільше селянське повстання спалахнуло в Польщі в 1037—1038 рр. Ряд великих повстань мали місце в Хорватії та Далмації.

У Болгарії в X ст. зародився богомільський рух, який незаба-

ром охопив усі балканські країни і навіть окремі райони внутрішніх володінь Візантійської імперії. Під впливом богомилів у Боснії в XIV—XV ст. зародився і поширювався рух патеренів. Ці еретичні рухи мали чітке антифеодальне спрямування, на окремих етапах набирали ознак визвольної боротьби проти Візантії чи Угорщини.

Складним і суперечливим був розвиток зарубіжних слов'янських країн на етапі розвинутого феодалізму (XII—XV ст.).

Болгарський народ наприкінці XII ст. повалив гніт Візантії і в 1187 р. було створено Друге Болгарське царство. Позбулася візантійської залежності Сербія, яка в XIV ст. досягла найбільшого розквіту. Помітну роль на Балканах в XIII—XIV ст. відігравали Боснія і Герцеговина. Чехія і Польща подолали феодальну роздрібність і перетворилися на сильні станові монархії. Польща значно зміцнилася внаслідок унії з Великим князівством Литовським (1385 р.) і спільними зусиллями з литовським і руським народами розгромила такого грізного агресора, як Тевтонський орден (1410 р.).

Зарубіжні слов'янські країни добилися значних успіхів в економічному розвитку. Зміцніло велике землеволодіння — основа феодального ладу. Зросла роль міст у розвитку ремесла, внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Багато міст в Польщі, Чехії, Словаччині, Хорватії та Словенії одержали магдебурзьке право, в Далмації утворилися міста-республіки. Хоча через певні обставини міста в слов'янських країнах і не стали опорою королівської влади в боротьбі за централізацію, їхній вплив на всі сторони життя ставав дедалі відчутнішим.

Внаслідок посилення феодального гніту, загострення суперечностей зростала класова боротьба. В ряді країн (Чехія та ін.) соціальний гніт переплітався з національно-релігійним. Антифеодальна боротьба набувала тут національно-визвольного характеру. Великі антифеодальні повстання відбувалися в Болгарії в 1277—1280 рр., в Хорватії (30-ті роки XIV ст.). В кінці XIV — на початку XV ст. Чехія стала одним із центрів реформаційного руху в Європі, який переріс у загальнонаціональну боротьбу чеського народу проти гніту феодалізму, іноземного засилля і реакційної політики католицької церкви, відомого під назвою гуситських війн (1419—1434). У ході п'ятнадцятирічної боротьби в Чехії зародилися нові прогресивні на той час політичні ідеї та течії. Гуситський рух сприяв посиленню антифеодального і антикатолицького руху в багатьох країнах Європи. Він став важливою віхою в історії загальноєвропейського революційного руху епохи середньовіччя.

Період розвинутого феодалізму позначився і великими труднощами, які на багато століть визначили напрямки суспільного, політичного і культурного розвитку. Хорватія в 1102 р. увійшла до складу Угорщини на правах особистої унії. Словаччина протягом XI—XII ст. була підкорена угорськими феодалами. Словенські землі в XI ст. опинилися під владою німецьких феодалів, а з 1278 р. увійшли до складу Габсбурзької імперії. Трудяще населення цих земель зазнавало утисків не лише з боку слов'янської, а й іноземної

знаті. Панування німецьких, угорських і австрійських гнобителів гальмувало прогресивний розвиток хорватських, словенських і словацьких земель.

Винятково трагічно склалася доля полабських і поморських слов'ян, які проживали в басейні річок Ельби та Одера і на берегах Балтійського моря. Це — ободрити, лютичі, серби-лужичани, помор'яни. В X—XI ст. їхнім основним заняттям було землеробство. Успішно розвивалося ремесло: повсюдно знали обробку металу, виробляли багато глиняного посуду, виробів із дерева. В XI ст. ремесло відокремилася від землеробства, виникли великі міста — центри ремесла і торгівлі (Волин, Щецин та ін.).

Сільська община поступово занепадала. Землі прибирала до своїх рук знать, а вільні селяни перетворювалися на залежних. У маєтках знаті частково працювали й раби. В XI ст. у полабських і поморських слов'ян утворюються ранньофеодальні князівства. Найсильнішим із них було Вендське князівство полабських слов'ян, одним з правителів якого був князь Готшалк (1044—1066 рр.).

Однак утворення централізованих політичних об'єднань гальмувалося як через внутрішні (ворожнеча дрібних князівств, повільне становлення феодальних відносин), так і через зовнішні (агресія німецьких феодалів) причини. Протягом X—XII ст. німецькі феодали силою меча і хреста (поширення християнства використовували як привід для агресії) підкоряли слов'ян. Агресія німецьких феодалів зустрічала рішучу відсіч слов'ян — великі повстання очолювали вендські князі Крутий, Ніклот, Прибислав. Німецьких феодалів підтримала Данія. В кінці XII ст. німецькі феодали і католицьке духовництво повністю підкорили поморських і полабських слов'ян.

Трагічними були останні століття розвинутого феодалізму і для великої частини південних слов'ян, які стали жертвою турецької агресії. Незважаючи на героїчний опір агресорам народних мас, Болгарія була повністю підкорена турками в кінці XIV ст., а Сербія, Боснія і Герцеговина — в середині XV ст.

Різним було становище зарубіжних слов'янських народів у період кризи феодальних і зародження капіталістичних відносин (XVI—XVIII ст.). Характерна для цього періоду в масштабі всієї Європи тенденція розвитку капіталістичних відносин у слов'янських країнах виявилася слабо. Головною причиною відставання для більшості південних слов'ян стало панування реакційної турецької військово-ленної системи, а для частини південних (Хорватія, Словенія) і західних слов'ян — посилення в XVI—XVII ст. після поразки народних повстань і реформаційних рухів феодально-панщинного господарства (фільварків) і зростання кріпосництва (так зване друге видання кріпосництва). Особливо жорстокий феодально-кріпосницький гніт, необмежена влада католицизму панували в Польщі, Чехії та Хорватії. Лише з середини XVIII ст. під впливом загальноєвропейського економічного розвитку в ряді слов'янських країн поглибилася криза феодально-панщинної системи і почався розвиток капіталістичних відносин. Найшвидше цей процес відбувався в Чехії, Словенії, Польщі, в містах Далмації.

У найтяжчому становищі в XVI—XVIII ст. опинилися південні слов'яни. Военно-феодальна система турецьких загарбників на багато століть затримала їхній розвиток і спричинила значне відставання від країн Європи.

На початку XVI ст. значна частина слов'янських земель (Чехія, Словаччина, Хорватія і Словенія) підпала під владу Габсбургів. Найтяжчим було становище Хорватії та Словаччини, які межували з турецькими володіннями і часто зазнавали нападів турецьких загарбників. Трудящі Хорватії та Словаччини перебували під потрійним гнітом — австрійських Габсбургів, «своїх» експлуататорів, які вірою служили їм, та Османської імперії. Тривалі війни між Австрією і Туреччиною розорювали економіку і культуру хорватського і словацького народів.

Чехія спочатку мала певні привілеї. Починаючи з середини XVI ст. Габсбурги поступово обмежували її права, жорстоко придушували опір шляхти і бюргерства, класову і визвольну боротьбу трудящих. Після поразки повстання 1618—1620 рр. Чехія була позбавлена всіх прав, повністю втратила незалежність. В країні посилювались феодально-кріпосницький гніт, влада Габсбургів і католицької церкви.

Визначальним фактором історії чеського, словацького, хорватського народів, поневолених Австрійською імперією, як і сербів, болгар, боснійців, поневолених турками, стала боротьба за встановлення державного суверенітету, за національну незалежність. Визвольна боротьба слов'янських народів XVI—XVIII ст. тісно перепліталася з антифеодальною боротьбою. В процесі цієї боротьби зростала і зміцнювалася ідея слов'янської єдності, віра в допомогу Росії слов'янським народам.

Єдиною слов'янською країною, яка зберегла незалежність, була Польща, яка за Люблінською унією 1569 р. перетворилася на багатонаціональну державу — Річ Посполиту. Внаслідок слабкості польських міст, свавілля великих магнатів станова монархія в Польщі не переросла в абсолютну. У Речі Посполитій сформувався своєрідний державний лад, вся повнота влади в якому належала не монарху, а магнатсько-шляхетському сейму, причому саме шляхта здійснювала політичний диктат у країні. Хоча Річ Посполита в XVI—XVII ст. і залишалася сильною державою, проте вона не змогла об'єднати етнічно всі польські землі. Спрямувавши свою політику на загарбання російських, українських та білоруських земель, правлячі кола Польщі поступились Сілезією та Помор'ям німецьким феодалам, часто йшли на поступки туркам, шукали союзу з Швецією з метою створення об'єднаних сил для боротьби проти Російської держави.

Провал агресивної східної політики, війни на боці Габсбургів у роки тридцятирічної війни, війни з Швецією за балтійські володіння, як і часті напади турків з півдня, знесли країну. В кінці XVII — першій половині XVIII ст. Річ Посполита вступила в період занепаду. В другій половині XVIII ст. її територія була поділена між трьома монархіями: прусською, російською і австрійською.

Отже, під кінець XVIII ст. всі слов'янські народи (за винятком Чорногорії, яка в 1796 р. фактично стала незалежною) втратили національну незалежність. Боротьба за національне відродження стала спільним завданням всіх зарубіжних слов'янських народів. Революційна і національно-визвольна боротьба південних і західних слов'ян була складовою частиною історії революційної боротьби народів Європи. Об'єктивно вона була спрямована на повну ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин і встановлення більш прогресивного на той час буржуазного ладу. Повстання в Польщі в 1794 р., скувавши сили трьох монархій, сприяло успіхам Великої Французької буржуазної революції кінця XVIII ст., яка завдала рішучого удару по феодалізму і абсолютизму, сприяла утвердженню нового ладу в усіх країнах Європи.

В умовах кризи феодалізму і зародження капіталістичних відносин у другій половині XVIII ст. почався процес формування слов'янських націй. У різних країнах цей процес мав свої особливості, зумовлені рівнем економічного розвитку і досягненнями в галузі культури. В усіх країнах формування націй нерозривно пов'язано із складанням міцних економічних зв'язків, утворенням єдиного національного ринку, утвердженням єдиних принципів у культурі, побуті, становленням національної свідомості. Важливу роль у розвитку національної самосвідомості відігравала тривала боротьба слов'янських народів проти турецького, австрійського гніту й агресії німецьких феодалів. Найінтенсивнішими процеси формування націй були у Польщі, Чехії, Словенії та Хорватії.

Незважаючи на складність становища, південні та західні слов'яни в епоху середньовіччя внесли вагомий вклад у розвиток європейської і світової культури в цілому. З IX ст. у південних слов'ян зародилась слов'янська писемність, яка згодом поширилася в багатьох слов'янських та інших країнах. Старослов'янська мова тривалий час була однією з міжнародних мов у Європі. Балкани були центром зародження і поширення еретичних вчень богомилів і патаренів, діяльність яких давала поштовх до розвитку прогресивної суспільної думки, сприяла поширенню прогресивної апокрифічної літератури. У слов'янських країнах зародилась оригінальна історична література, яка мала світський характер. Чехія і Польща з XIV ст. стали важливими центрами вищої освіти в Європі. У Празькому і Краківському університетах працювала плеяда прогресивних вчених, активних борців проти феодалізму і католицизму. Великий поштовх демократичним напрямкам культури дали гуситський революційний рух, діяльність чеських реформаторів.

Активно розвивалась у слов'янських країнах гуманістична культура. Центром гуманізму стала Польща, в якій польською мовою було створено визначні твори художньої літератури, суспільно-політичної думки. Польща дала світу М. Коперника, праці якого відкрили нову епоху в розвитку природознавства; Чехія була батьківщиною Я. Коменського — засновника нової теорії і практики навчання й виховання дітей. Оригінальні твори гуманістичної літератури з'явилися у південних слов'ян, особливо з питань історії та культури слов'янських народів. У період просвітництва в сло-

в'янських країнах працювали такі визначні вчені і громадські діячі, як Й. Добровський (Чехія), Г. Коллонтай і Ф. Єзерський (Польща), І. Раїч (Сербія), Р. Бошкович (Далмація) та інші.

Зарубіжні слов'янські країни дали чудові зразки народної культури: пісень, героїчного епосу, народної поезії. Своєрідною, багатою за змістом була і культура міст.

Культура південних і західних слов'ян розвивалася в тісному взаємозв'язку з культурою інших народів Європи. Особливо тісні культурні зв'язки мали зарубіжні слов'янські народи з Росією. Вплив культури Росії, її велика матеріальна допомога в багатьох випадках були визначальними в розвитку культури південних і західних слов'ян.

Незважаючи на жорстокий іноземний гніт, насильницьку політику денационалізації, слов'янські народи зберегли свою мову, свої звичаї, традиції народної творчості. Через важкі століття неволі вони пронесли в серцях ідею єдності слов'янських народів.

Розділ 5. БОЛГАРІЯ В КІНЦІ VII—XIV ст.

Утворення Першого Болгарського царства. Його соціально-економічний лад. У середині VII ст. на території між Дунаєм, Старою Планиною, Чорним морем та р. Іскір існувала ранньослов'янська держава, відома під назвою «Союз семи слов'янських племен». У другій половині VII ст. союз зазнав нападу орди кочівників з районів Приазов'я, що належала до тюркської групи народів, — це так звані протоболгари. У запеклій боротьбі вони розгромили візантійське військо, зайняли Добруджу, а далі підкорили і «Союз семи слов'янських племен», створивши тут державу, яка ввійшла в історію під назвою Перше Болгарське царство. Верховним правителем став хан (князь) Аспарух, який спирався на протоболгарську воєнну знать (боляр). Столицею держави стало м. Пліска, а пізніше Преслава. У 681 р. незалежність царства визнала Візантія.

В етнічному відношенні склад населення нової держави був строкатим. Основну його масу становили слов'яни. Жили тут також фракійці, іллірійці, даки. Під впливом культури місцевого населення, особливо слов'ян, відбувалися значні зміни в житті протоболгар. Вони почали вести осійли спосіб життя, займатися землеробством. Відносини між слов'янами і протоболгарами були складні, але в основному доброзичливі. Цьому сприяли спільна боротьба проти Візантії та інших зовнішніх ворогів, а також осідання протоболгар на землю і запровадження хліборобства, якому вони вчилися у слов'ян. Це дало основу для формування болгарської народності. Провідним у цьому складному і тривалому процесі (він закінчився в IX ст.) виявився слов'янський елемент. Від тюрків залишилася назва — болгари, а культура стала слов'янською.

Характерним для соціально-економічних відносин Першого Болгарського царства було прискорення процесу становлення і розвитку феодалізму. Вільні селяни-общинники поступово закабалювалися великими землевласниками, які захоплювали їхні землі і привласнювали общинні угіддя. У IX ст. в основному закінчився процес

складання феодальних відносин і утворення двох основних класів феодального суспільства: феодалів і залежного селянства, яке в документах називалось «париками» і «кліриками». Залежні селяни відбували «владельську роботу». Це були початки панщини. Основною фігурою в цей період ще був вільний селянин на своєму наділі, що залежав від хана (держави). Крім вільних і залежних селян подекуди збереглися і домашні раби, які згодом перетворилися на селян.

Зміцненню феодального ладу сприяло прийняття в середині IX ст. християнства, яке поширювалось і до цього. Ставши офіційною релігією Болгарії, християнство допомагало феодалам зміцнювати їхнє панування над селянством. Згодом сама християнська церква перетворюється на великого землевласника. Закони хана Крума (803—814) і «Закон судний людям», складені у IX — на початку X ст., також сприяли зміцненню феодальних порядків. Вони юридично обґрунтували право феодалів на захоплену у селянства власність і передбачали найсуворіше покарання селян, які намагалися відстоювати свої права на землю. Ці закони сприяли також централізації країни.

Важливою подією в економічному розвитку Болгарії того часу було відокремлення ремесла від землеробства і виникнення феодальних міст. У містах Средеці (Софії), Пловдиві, Преславці на Дунаї, Плісці, Червені з'явилися ремісники, які займалися будівельним, ковальським, гончарним та іншими ремеслами. Ці ж міста стали центрами жвавої внутрішньої та транзитної торгівлі. Адже через Болгарію проходили важливі шляхи з Європи на Сході. Болгарія мала тісні торговельні зв'язки з Візантією, Стародавньою Руссю, з імперією Карла Великого, Чехією. Оскільки Болгарія не мала на той час власної монети, то в обігу здебільшого були візантійські гроші.

Політичний розвиток в VIII—X ст. Політична влада в Першому Болгарському царстві належала хану (князю). В його руках знаходилася вища законодавча, виконавча, судова і релігійна влада. При князів існувала рада з вищої знаті і близьких родичів, яка була дорадчим органом. На місцях влада належала великим феодалам, які володіли землями на правах спадковості і яких називали болярами. Дрібних феодалів, які несли військову і державну службу і одержували за це земельні володіння в тимчасове користування, називали багаїнами.

У другій половині IX, а особливо на початку X ст. значно зміцніла політична влада. Правителі Болгарії, зокрема Борис (852—889), а потім Симеон (893—927), зуміли приборкати свавілля феодальної аристократії, зміцнити внутрішнє становище і добилися зростання міжнародного авторитету Болгарії. Тривалий час Болгарія спільно з Київською Руссю постійно боролася з Візантією та іншими сусідніми державами за зміцнення свого суверенітету. Завдяки переможним болгаро-візантійським війнам до Болгарії були приєднані Фракія, ряд областей Албанії, Македонія і навіть велика частина Сербії. У 917 р. Симеон проголосив Болгарію царством, а себе «царем болгар, ромеїв і візантійців». Самостійною у

919 р. стала також болгарська церква на чолі з патріархом. Новий адміністративний поділ ліквідував старий розподіл на протоболгарські й слов'янські терени. Панівний клас поділявся на більших і менших боляр незалежно від етнічного походження.

Незважаючи на зовнішньополітичні успіхи, держава Симеона внутрішню була слабкою. Нескінченні війни розорювали населення і підірвали економічне становище країни. Завойовані сербські і грецькі території не становили економічної і політичної єдності з болгарськими територіями. Тому Болгарія залишалася порівняно слабкою феодальною державою.

Антифеодальний рух богомилів. Болгарські феодалі, ведучи нескінченні війни, дедалі більше посилювали владу над селянами. Неухильно збільшувалися податки і повинності, що важким тягарем лягало на феодально залежне селянство та міську бідноту. Через це в середині X ст. розгорнувся антифеодальний рух, який набрав релігійної ереси. За ім'ям засновника цього руху попа Богомила він дістав назву богомилства. Серед богомилів були безпосередні послідовники Богомила, теоретики і організатори руху, а також ті, хто співчував новому вченню, рядові учасники руху. Богомили виступали не лише проти догм християнської церкви, проти її служителів, особливо проти кліру — митрополитів і єпископів, а й проти світської влади і держави в цілому. Вони боролися проти феодальної експлуатації, вчили селян не коритися панам. Богомили виступали проти церковної ієрархії і пишної обрядності, негативно ставилися до храму та до ікон, вважаючи, що молитися можна скрізь і без ікон.

Феодальна держава і церква піддали богомилів жорстоким репресіям, виганяли з країни, але рух підтримували широкі маси селянства і міських низів. Він існував протягом кількох століть і охопив, крім Болгарії, частково Сербію, Боснію та Візантію.

Послаблення Болгарії. Завоювання її Візантією. З середини X ст. внутрішнє і міжнародне становище Першого Болгарського царства значно погіршується. Уже при правлінні сина Симеона Петра (927—969) загострилася боротьба між великими феодалами, що дуже послабило країну. Дії болгарських феодалів-сепаратистів підтримувала Візантія. Крім того, з півночі на Болгарію нападали кочівники, а в кінці X ст. — угорські феодалі. У 968—971 рр. на Балканах діяла армія давньоруського князя Святослава, який виступав на боці Візантії. Переконавшись у підступності візантійців, Святослав розірвав союз і його армія спільно з болгарамі вела боротьбу проти Візантії. Однак воєнні дії були невдалими, і Візантія в 971 р. захопила майже всю північно-східну Болгарію, оголосивши її своєю провінцією.

У кінці X — на початку XI ст. лише територія західної Болгарії й Македонії, що виділилися в 969 р. в самостійне Західно-Болгарське царство, зберігала незалежність. Правитель її Самуїл (997—1014) після впертих війн навіть повернув деякі з втрачених земель. Проте міцної внутрішньої єдності держави Самуїл досягти не зміг. Феодальна знать, яка мала великі земельні володіння, прагнула до самостійного правління, вбачаючи в особі візантійського імпера-

тора свого покровителя, а тому вела зрадницьку політику. Після смерті Самуїла, використавши боротьбу феодалів за владу, Візантія крок за кроком завойовує болгарські землі. Незважаючи на героїчний опір населення (оборона фортець Перніка, Водена, Сербія та ін.), Візантія в 1018 р. підкорила Болгарію. За жорстокі розправи над болгарським населенням візантійського імператора Василя II прозвали «Болгаробойцем».

Боротьба болгарського народу проти гніту Візантії. Утворення Другого Болгарського царства (XI—XII ст.). Захопивши болгарські землі, Візантія в адміністративному відношенні поділила їх на кілька областей (фем), на чолі яких були візантійська знать і грецькі чиновники. Обмеження в правах зазнала болгарська церква: замість патріарха був призначений архієпископ. Усі найвищі посади займало лише грецьке духовництво. Візантійський уряд на чолі з грецьким духовництвом проводив політику еллінізації, прагнучи знищити болгарську культуру і мову.

Під час візантійського панування в Болгарії завершився процес утвердження феодальних відносин. Візантія здебільшого зберігала за болгарським боярством, яке всіляко підтримувало її, землі і селян. Крім того, великі маєтки роздавали візантійській знаті і грецьким феодалам у тимчасове користування (пронії). Власники цих земель зобов'язані були нести військову або державну службу, а селяни ставали кріпаками. Дуже зросло велике церковне землеволодіння. Селяни відбували панщину, платили різні натуральні повинності. Постійно зростали грошові податки та повинності на користь держави. Таким чином населення зазнавало подвійного гніту: місцевих феодалів і візантійської держави.

У період візантійського панування в Болгарії прискорився процес закріпачення селянства. Становище народних мас погіршувалось і постійними спустошливими нападами кочівників (печенігів, половців, узів) і норманнів. Все це викликало велике незадоволення селян та ремісників, всього болгарського народу, стало причиною масового визвольного руху.

У боротьбі болгарського народу проти візантійського панування брали участь не тільки трудящі маси, а й частина панівних класів, яка прагнула повернути країні незалежність, а собі керівне становище в ній. У 1040 р. спалахнуло велике повстання, що охопило територію від Дунаю до Аттики, на чолі з П. Деляном. Феодали, які спочатку приєдналися до повстання, потім зрадили і сприяли його придушенню в 1041 р.

Нова хвиля боротьби припадає на початок 70-х років. У 1072 р. вибухнуло велике антивізантійське повстання в південно-західній Болгарії та Македонії на чолі з боярином Г. Войтехом. До болгарських селян і міської бідноти приєдналася частина сербського і грецького населення. Загони повстанців рухалися на Константинополь. Але феодали, налякані розмахом всенародної боротьби, знову зрадили повстанців і перейшли на бік візантійських гарнізонів. Це прискорило його поразку.

Важливою формою визвольної боротьби болгарського народу був рух богомилів. Особливо масовими виступи богомилів стають

у кінці XI— на початку XII ст. Основними центрами антивізантійських виступів богомилів були міста Пловдив, Средець, Сердіка.

Лише в кінці XII ст. в період загального послаблення Візантійської імперії створились сприятливі умови для завоювання болгарським народом незалежності. У 1185 р. розпочалося всенародне повстання, яке очолили боляри Петро і Асень. Два роки точилася кровопролитна боротьба. Безсила придушити боротьбу болгарського народу Візантія в 1187 р. змушена була визнати державну самостійність Болгарії. Так було створено *Друге Болгарське царство* з центром у Тирнові. До нього входили Північна Болгарія та область Загір'я у Фракії. Царем проголосили Асеня I, а старшого брата Петра — його співправителем.

Соціально-економічний лад Болгарії XIII—XIV ст. Основною галуззю господарства Болгарії залишалося землеробство. Селяни вирощували зернові, овочеві культури, виноград. Поширеним було тваринництво на природних пасовищах у долинах і горах.

Частина феодалів володіла землею на правах спадкової власності (баштини). Одночасно поширилось проніальне (умовне) землеволодіння феодалів (крайшників), які несли військову, адміністративну або іншу службу. Світські феодали, монастирі та царський рід загарбали в цей час селянську землю. Залежні селяни-парики виконували панщину, а також платили ренту продуктами і частково грошми. Зростання відробіткової ренти сприяло розвитку найтяжчої форми феодальної залежності — кріпосництва. У ще гіршому становищі перебувала найбільш безправна верства сільсько-го населення — отроки. Одночасно з феодальними повинностями селяни платили великі податки і виконували безліч повинностей на користь держави. Частина селян займалася ремеслом.

На XIII—XIV ст. припадає розквіт економіки болгарських міст. Одні з них були воєнно-адміністративними, а більшість економічними центрами країни. Ремісники, які становили основну масу населення міст, виробляли сільськогосподарське знаряддя, зброю, домашній посуд, одяг, взуття. В районах Чипровця, Кратова, Неврокопа у Родопах добували залізо, золото, срібло, свинець. Широко розгорнулася будівельна справа. Багато міст було перетворено на могутні військові фортеці з чудовими палацами для знаті. Прикладом може бути забудоване в той час Тирново — столиця Болгарії.

У Болгарії в XIII—XIV ст. успішно розвивалося ремесло. Існувало близько 30 ремісничих професій. Болгарські міста Тирново, Средець (Софія), Відін, Пловдив, Варна, Созополь, Доростол, Нікопол були центрами внутрішньої і транзитної торгівлі. Серед торговців вирішальну роль відігравали іноземці — дубровничани, генуезці, венеціанці, що гальмувало розвиток болгарського купецтва, знижувало роль міст в економічному і політичному житті країни. Більшість міст належали безпосередньо царю, а окремі великим феодалам і монастирям. Представники держави, феодальної знаті захопили в містах всю владу. Торгово-ремісничу верхівку не брала участі в управлінні містами.

Політичний лад Болгарії в XIII—XIV ст. Болгарія була спадковою монархією. На чолі держави стояв государ, якого називали

царем або самодержавцем. При царі існував дорадчий орган — синкліт, що складався з великих бояр і керівників церкви. Для вирішення важливих питань цар інколи скликав собор — збори представників боярства і духовенства. На місцях вся влада була в руках боярства і духовництва. Зростання могутності боярства і великого духовництва було головною причиною того, що Болгарія в XIII—XIV ст. не стала сильною централізованою монархією, як це було в Угорщині, Франції чи Англії. Здебільшого влада була в руках великого боярства і духовництва, які розширювали свої права у підвладних їм землях внаслідок послаблення влади монарха. У боротьбі проти феодальних закатів загинули Асень і Петро. Їхньому молодшому братові Калояну (1197—1207), підтримуваному дрібними і середніми феодалами, населенням міст і богомилами, вдалося зламати на якийсь час сепаратизм великих феодалів і посилити центральну владу.

У 1204 р. хрестоносці захопили володіння Візантії і створили на її руїнах Латинську імперію та кілька дрібних феодальних держав, що вели міжусобну боротьбу. Калоян, скориставшись цим, почав боротися за розширення кордонів Болгарії. Цю політику продовжував князь Іван-Асень II (1218—1241). Він зміцнив армію і відібрав у хрестоносців більшу частину Фракії, Македонії, Албанії.

Після Івана-Асеня II в Болгарії знову виникають феодальні міжусобиці. Візантійська імперія, відновлена в 1261 р., почала відбирати у Болгарії область за областю. У другій половині XIII ст. Болгарія стала ареною міжусобних воєн, іноземних нападів. Політична влада царя занепадала.

Селянське повстання під проводом Івайла. Розвиток феодальних відносин зумовлював значне погіршення становища селянства. Зростає феодальні повинності, побори церкви, а також державні податки. Становище народних мас погіршувалось через безперервні міжусобні війни, напади татарських орд на півночі країни, які розоряли селянство, міську бідноту. Все це було причиною загострення класової боротьби народних мас. У 1277 р. в Болгарії спалахнуло антифеодальне повстання селян на чолі з пастухом Івайлом, в якому брала участь і міська біднота. Спочатку повстанці розгромили татарські загони, а потім виступили проти болгарських феодалів. У 1278 р. Івайло, оволодівши столицею царства — містом Тирново, оголосив себе царем. Болгарські феодалі звернулися за допомогою до Візантії. Велику армію, яку послала Візантія проти повстанців, Івайло розбив. Однак невдовзі повстання спіткала доля багатьох селянських виступів. Повстання на чолі з Івайлом було стихійним і слабо організованим, не мало чітко сформульованої програми загальнополітичних і соціально-економічних реформ. Партизанський характер його і зближення Івайла з частиною боярства сприяли перемозі болгарських феодалів і Візантії. У 1280 р. в селянській армії почався розлад. Івайло втік до татарського хана Ногая, в якого шукав допомоги проти супротивників. Проте там його вбили. Селянська війна на чолі з Івайлом, що була спрямована проти внутрішніх і зовнішніх гнобителів, зазнала поразки. Ця війна була

однією з найбільш ранніх селянських війн у Європі і найбільшою політичною подією в середньовічній історії Болгарії.

Завоювання Болгарії турками. В кінці XIII — першій половині XIV ст. в Болгарії склалося важке становище. Запекла боротьба феодальних угруповань за владу, їхня відмова спільними зусиллями захищати єдність держави від зовнішніх ворогів тягли за собою феодальну роздробленість, робили країну неспроможною зупинити наступ найбільш небезпечного ворога болгарського народу — турок-османів, які з'явилися на Балканах на початку 60-х років XIV ст. Героїчний опір трудового народу і деяких загонів феодальної армії не міг запобігти катастрофі. У 1364 р. турки зуміли захопити Пловдив, а в 1382 р. — Софію.

Патріотичні сили Болгарії вносили значний вклад у спільну боротьбу народів Балканського півострова. Болгарські загони брали активну участь у битві на Косовому полі 1389 р. Проте сил для захисту вітчизни не вистачало. У 1393 р., після тримісячної запеклої боротьби, турки зуміли захопити столицю Болгарії Тирново.

У цих критичних умовах почали активізувати свої дії правителі ряду країн Європи, які тривалий час багато говорили про небезпеку турецького нашествия, але практичної допомоги балканським народам, зокрема Болгарії, не подавали. Лише в 1394 р. лицарство ряду країн Європи під командуванням угорського короля Сігізмунда рушило в похід проти турків. До них приєдналося багато болгар. Проте погано організоване військо європейської коаліції турки легко розгромили неподалік від Нікополя. Через два роки турки повністю оволоділи Болгарією. Так, у 1396 р. перестало існувати Друге Болгарське царство. У Болгарії запанував реакційний військово-феодальний режим турецьких загарбників.

Розділ 6. ЮГОСЛАВСЬКІ НАРОДИ* В VIII—XV ст.

Боротьба за створення Сербської держави (VII—XI ст.). На початку VII ст. слов'янські племена, з яких згодом утворилася сербська народність, повністю заселяли центральну частину Балканського півострова і Адріатичного узбережжя (сучасні території Сербії, Боснії, Герцеговини, Чорногорії і частини Далмації). Вони підкорили собі тубільне фрако-іллрійське населення, яке згодом асимілювалося ними. Це становило основу формування сербської народності.

Головним заняттям слов'ян було землеробство і скотарство. Вирощували зернові, городні, садові культури і виноград. Ремесло, хоч і набуло значного розвитку, проте у VIII ст. ще не виділилося із землеробства. Основною соціальною і господарською одиницею тривалий час залишалася сусідська община, всередині якої відбувався процес майнового розшарування. Племінні території перетворювалися на адміністративно-територіальні одиниці (жупи) на чолі з жупанами. Області, населені сербськими племенами, були

* Тут і далі термін «югославські народи» поширюється на слов'янські народи, що проживають на території СФРЮ.

географічно замкнуті горами та відокремлені одна від одної. Це заважало їхнім економічним і політичним зв'язкам, перешкоджало розвиткові продуктивних сил і становленню феодальних відносин. Та все ж у Сербії поступово створювалися великі господарства світської знаті, а згодом і монастирів, де застосовувалася праця феодально залежних селян. Процес формування єдиної держави у сербів ускладнювався боротьбою Візантії, держави франків, італійських міст, Болгарії, а в X—XI ст. ще й Угорщини за ці землі. Тривалою була і боротьба римсько-католицької і православної церков за релігійне панування над сербами. Прийняте в 70-х роках IX ст. християнство у формі православ'я сприяло зміцненню феодального ладу. Сама церква швидко перетворювалася на великого землевласника.

Особливістю утворення держави у сербів було те, що одночасно виникли і тривалий час існували дрібні князівства на чолі з представниками багатой знаті. Так, у VIII—IX ст. паралельно існували князівства у Рашці, Дуклі (пізніше називалось Зета), Травунії, Хуме (згодом територія Чорногорії) і в Боснії. Поступово виділилися два центри, які претендували на об'єднання всіх земель,— це Рашка і Зета.

Перше значне державне об'єднання великої частини сербів з центром у Рашці (південно-західна частина сучасної Сербії) утворилося в IX ст. на чолі з князем Мутиміром. Проте постійні чвари між знаттю, володіння якої були по суті окремими невеликими державами, послаблювало це об'єднання. На початку X ст. очолив створення держави князь Чеслав. Крім Рашки об'єдналися Дукла, Травунія, Захлум'я і частина Босни, а Чеслав взяв титул «великого жупана». Проте й це об'єднання сербських земель не було сильним і проіснувало лише до кінця X ст. Хоч це об'єднання й розпалося, але за часів його існування зміцнилася етнічна єдність населення. Політична назва сербів стає спільною для всього населення регіону.

Новий етап боротьби за створення сербської держави припадає на XI—XII ст. Уже з 30-х років XI ст. ініціатива об'єднання переходить до Дукли (Зети), що містилася на території сучасної Чорногорії. Князь Дукли Воїслав добився самостійності від Візантії, а Михайло (1050—1082) приєднав до Дукли Рашку і в 1077 р. проголосив себе королем. Наприкінці XI ст. Дуклянське королівство об'єднувало більшість сербських земель, які, проте, економічно були слабо зв'язані між собою. Феодальні міжусобиці в середині країни стали причиною підкорення Боснії Угорщиною, решту сербських земель захопила Візантія.

В період візантійського панування зросло землеволодіння феодалів і духівництва, а селяни-общинники, розорюючись, потрапляли в залежність від них. Так відбувався процес формування феодального залежного селянства, яке в документах називають «маломоштенем» і «ништим». На той час більшість селян залишались ще вільними общинниками і сплачували податки чи відбували інші повинності на користь князів.

У середині XII ст. певних успіхів в економічному розвитку добилося віддалена від Візантії Рашка, де гніт іноземців був слабшим.

Сюди й перемістився центр боротьби за об'єднання сербських князівств. Правителем Рашки був жупан Степан Неманя (1168—1196), який спочатку розправився з правителями ряду областей і підкорив їхні володіння, а далі почав боротьбу проти Візантії, діючи спільно з болгарами. Сербі взяли активну участь у антивізантійському повстанні 1185—1187 рр., внаслідок якого Болгарія здобула незалежність. У 1190 р. послаблена Візантія визнала і незалежність Сербії.

Соціально-економічне становище Сербії в XIII—XIV ст. До об'єднаної і визнаної незалежною Сербської держави увійшли Рашка, Зета, Хум, землі до узбережжя Адріатичного моря з містами Котор, Улцинь, Скадар, Бар і навіть частина Західної Болгарії (до Софії). Наступники Стефана, використовуючи послаблення Візантії, а також міжусобну боротьбу між Латинською імперією і дрібними державами хрестоносців, продовжували розширювати територію Сербії. У 1217 р. Стефан Первовінчаний одержав королівський титул, а в 1219 р. його брат Савва — сан архієпископа Сербської церкви, що означало її незалежність від Візантії. В кінці XIII — на початку XIV ст. до Сербського королівства увійшли більша частина Македонії, Північна Албанія та деякі райони Північної Сербії.

За Стефана Душана (1331—1355) Сербія перетворилася на найбільшу державу Південно-Східної Європи. Стефан Душан встановив дружні відносини з Болгарією і в боротьбі проти Візантії відвоював всю Македонію і Албанію. У 1345 р. Стефан Душан проголосив себе царем сербів і греків, а главу церкви — патріархом. Підкорення Епіру, Фесалії та інших грецьких областей привело до створення Сербо-Грецького царства.

У 1349 р. на соборі в Скопле був прийнятий звід законів, відомий як «Законник» Стефана Душана. Він є прекрасним джерелом вивчення соціально-економічного ладу Сербії.

У XIII—XIV ст. відбувається розширення посівних площ, перехід до трипільної сівозміни і деяке вдосконалення техніки землеробства. Значна частина продукції олійництва, бджільництва, шовківництва та виноградарства йшла на ринок. У гірських районах значну роль відігравало скотарство, що перебувало в руках великих феодалів. У Сербії в цей час значно посилюється процес розвитку феодальних відносин. Феодальне землеволодіння, як і в Болгарії, мало дві основні форми: баштина (спадкове володіння, що було повною власністю) і пронія (умовне володіння, дане за службу). Верховне право на всі землі належало сербським монархам, але в їхньому особистому розпорядженні були лише домініальні володіння. Значна частина земель вважалася власністю світських феодалів. Залежно від розмірів земельних володінь їх називали великими властелями (вельможами) та малими властелями (властеличачами). Вони повинні були особисто нести військову службу і виставляли відповідну кількість кінних та піших воїнів. Феодали збирали з селян податки і передавали їх до державної казни, а також вели у своїх володіннях адміністративно-судові справи.

Зростання феодальної власності супроводилося захопленням общинних земель і закабаленням вільного і напівзалежного селянства. Більшість феодально залежних селян у документах називається меропхами. Вони володіли землею, передаючи її у спадщину по чоловічій лінії, і повинні були виконувати панщину на користь феодалів 1—2 дні на тиждень. Одночасно меропхи виплачували визначену ренту продуктами або грошми. Додатково до цього вони сплачували в державну казну податки і виконували роботи з будівництва і ремонту фортеці, шляхів, несли охоронну службу і виконували інші повинності. Крім того, вони сплачували десятину на користь церкви.

Ще більш скрутним було становище рабів-отроків, які повністю належали феодалам. Їх використовували переважно для важких домашніх робіт. Іноді вони займалися ремеслом або землеробством. Поступово, одержуючи земельні наділи, вони переходили до розряду меропхів.

У XIV ст. ще збереглися рештки селян — вільних общинників. Жили вони в королівському домені, спадково володіли своїми землями. Внаслідок пожалування вони попадали до феодалів і швидко наближались до меропхів. Отже, в Сербії у XIV ст. відбувався процес уніфікації різних категорій селянства, перетворення їх на кріпаків.

Посилення феодального гніту викликало невдоволення селянства. Траплялося, що селяни відмовлялися від виконання повинностей і сплати податків. У деяких районах вони намагалися повернути захоплені у них феодалами землі, втекти від поміщиків. У XIII—XIV ст. Сербію частково охоплював антифеодальний богомільський рух. Панівні класи вели рішучу боротьбу проти еретиків. «Законник» Стефана Душана встановлював суворе покарання не лише для богомилів, а й для тих, хто співчував їм.

У монастирях і маєтках світських феодалів жили ремісники, що забезпечували потреби феодалів і місцевий ринок продукцією ремісничого виробництва. Спорудження фортець, феодальних маєтків, церков, монастирів, мостів сприяло розвитку будівельної справи. У XIII—XIV ст. в країні збільшується видобуток срібла, свинцю та інших металів. Гірничі справи у другій половині XIII ст. стає основною галуззю ремісництва. Центрами гірничого виробництва були міста Брсково, Рудник, Ново-Брдо. Рудниками володіли монархи, на користь яких ремісники сплачували податки і мито. Власниками рудників були переважно іноземці, яких називали сасами. Вони сплачували до королівської, а пізніше царської казни спеціальний податок — урбіру. Саси становили основну масу майстрів з обробки металів і карбування монети. Іноді майстрами були дубровчани і котори, а рудокопами — сербські селяни.

Розвиток гірничої справи і сільського господарства сприяв успіхам внутрішньої та зовнішньої торгівлі. В останній вирішальну роль відігравали дубровницькі купці. Вони вивозили сербські товари в різні країни Європи, Малої Азії через порти Адріатики, Фессалоніки і по старому римському шляху через Константинополь. Вони ж ввозили в країну ремісничі вироби, що гальмувало розви-

ток ремесла. Внутрішня торгівля у сербів була розвинена гірше і зосереджувалася навколо ярмарків, що збиралися при монастирях і дрібних містах. З середини XIII ст. одночасно з іноземними з'явилися монети сербського карбування.

На Адріатичному узбережжі велику економічну роль відігравали міста Котор, Улцинь, Бар і Скадар. Населення їх складалося з вільних торговців, ремісників, селян і залежних селян (кметів), які проживали на землях міської знаті. Для домашніх робіт використовували також рабів. Основна маса населення цих міст займалася мореплаванням, суднобудуванням і торгівлею. Міста користувалися внутрішнім адміністративним самоврядуванням, в якому вирішальну роль відігравав нобілітет. Прізьрень, Ніш, Ново-Брдо, Пріштина та інші центри ремесла, гірничої справи та торгівлі у внутрішніх областях Сербії XIII—XIV ст. розвивалися дуже повільно, були слабкими. Внаслідок цього сербські міста не змогли стати опорою королівської влади в боротьбі з феодальною роздробленістю, за створення центральної держави.

Завоювання Сербії турками. Після смерті Степана Душана міжусобна боротьба в Сербії посилюється. Від Сербії відходять грецькі, албанські і македонські області, відбувається внутрішнє послаблення держави. Скориставшись цим, турецькі війська посилюють наступ на Балкани, завойовуючи кожному південнослов'янську державу окремо. У 1371 р. в битві на річці Мариці вони розбили сербо-македонське військо і почали наступ на Болгарію і Сербію. 15 червня 1389 р. на Косовому полі сербські і боснійські феодальні ополчення були розгромлені турецькими військами завдяки їхній численній перевазі і кращій організованості. Сербські і македонські феодалі опинилися у васальній залежності від Туреччини. Проте й після цього нескінченні міжусобні війни не припиняються. У 1427 р. турецький наступ проти Сербії та інших південнослов'янських держав відновлюється. У боях з турецькою навалюю широкі народні маси і окремі загоони феодалів героїчно захищали свою батьківщину. Проте відсутність військової і політичної єдності, постійні суперечки між феодалами, а також напади Угорщини і Венеції не дали змоги сербському народу відстояти свою незалежність. У 1459 р. впала остання сербська фортеця Смередово. Сербію повністю захопили турки. Приморські міста і гірські райони Зети (з XV ст. вони дістали назву Чорногорія) визнали васальну залежність від Венеції і продовжували боротьбу проти турецьких завойовників. Проте у 1496 р. і вони були підкорені турками.

Боснія і Герцеговина у XII—XV ст. Після розпаду Дуклянської держави у XII ст. на території сучасної Боснії та Герцеговини виникла незалежна Боснійська феодальна держава. Порівняно пізніше її виникнення пояснюється уповільненим процесом становлення феодальних відносин. У XIV—XV ст. основна маса земель Боснії належала великим феодалам-воєводам. У васальній залежності від них були дрібні і середні землевласники, яких називали властеличами. Вільних селян-общинників майже повністю було закабалено, а феодально залежне селянство — «людей», або «кметів» — закріпачено. Їм заборонялося переходити від одного феодала до

іншого, а землевласникам надавалося право продавати селян разом із землею, яку вони обробляли. У південній частині Боснії існували скотарські поселення (катуки) валахів, яких також поступово перетворювали на феодално залежних селян.

Велике значення в економічному житті країни мала гірнична справа. Багаті поклади срібла, свинцю, міді, золота, заліза, солі та інших копалин почали розроблятися вже з кінця XV ст. Боснійські бани, а потім королі, що володіли цими землями, всіляко сприяли розвиткові гірничорудної справи. Як і в Сербії, підприємцями і майстрами були саси і дубровчани, що мали свої колонії в центрах гірничорудного виробництва — Сребринці, Хвойниці, Олово та ін. Проте на відміну від Сербії в гірничорудному виробництві Боснії значну роль відігравали також купці, майстри і рудокопи з місцевого населення.

Зростання сільськогосподарського виробництва, гірничої справи і різних ремесел сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Через міста Адриатичного узбережжя, особливо Дубровник, боснійські і дубровницькі купці ввозили з Боснії метали, худобу, шкіри, льон, мед, віск, ввозили тканини, вино, олію, східні прянощі, рибу, зброю, скляні та металеві вироби тощо.

Боснія була державою з дуже слабкою центральною владою. Керівники боснійської держави до 1377 р. мали титул бана, а потім короля. Вони керували країною разом з собором («збором»), що складався лише із світських воевод. На соборах вибирали банів і королів, вирішували питання війни, миру і територіальних змін. Збройні сили складалися із загонів окремих феодалів. Це робило монархів залежними від них.

Своєрідну роль в історії Боснії відігравала церква. Тут утвердилися послідовники богомилів (патарени), які не визнавали церковних обрядів і мали своє богослужіння слов'янською мовою. Духівництво складалося з місцевого населення. Патаренська церква не збирала з селян десятин і не мала земель з феодално залежним селянством. Це забезпечувало їй підтримку народу. Проте патаренську церкву підтримували і феодали. Відмова церкви від володіння землею дала змогу їм захопити більшу частину земель і безроздільно панувати над селянами.

Римський папа вважав патаренську церкву еретичною і вів проти неї боротьбу. Ватикан багато разів організовував проти неї походи феодалів Угорщини і Хорватії, яких підтримувала частина боснійських феодалів-католиків. Прагненням знищити патаренську церкву королі Угорщини прикривали агресивні плани щодо Боснії.

Найбільшого розквіту Боснія досягла за часів правління бана Стефана II Котромовича (1322—1353), коли до неї було приєднано Хум і частину Адриатичного узбережжя, та його наступника Стефана Твртко (1353—1391), що був проголошений королем у 1377 р. Останній приєднав до Боснії Котор, Спліт, Шибеник та інші міста, укріпившись на Адриатичному узбережжі.

Після смерті Стефана Твртка становище в Боснії надзвичайно ускладнилося. Знову почалися феодалні міжусобиці, авторитету королівська влада не мала. Великі землевласники перетворилися

на самостійних правителів великих територій. Один з них Стефан Вуклич 1418 р. проголосив себе герцогом Південної Боснії, названою відтоді Герцеговиною. Все це значно підривало політичну і воєнну міць країни. У 1463 р. турки оволоділи майже всією територією Боснії і Герцеговини. Тільки частина Північної Боснії, захоплена Угорщиною, утримувалася нею до 1528 р. Міста Адриатичного узбережжя захопила Венеція. Боснійське королівство припинило своє існування.

Дубровницька республіка VII—XV ст. У VII ст. на Адриатичному узбережжі виникло ряд міст — це Спліт, Задар і Дубровник. Населяли їх переважно слов'яни. Протягом XII—XIII ст. міста швидко зростали, а Дубровник перетворився на найбільший центр посередницької торгівлі на Адриатичному узбережжі. У містах склався своєрідний політичний лад — міські комуни, а Дубровник став республікою. З монархами Болгарії, Сербії, Боснії республіка уклала спеціальні угоди, які надавали їй купцям переважне право торгівлі з цими державами і в ремеслі.

З початку XIV ст. в місті поряд з посередницькою торгівлею розвиваються ремесло та поодинокі мануфактури, на яких виробляли сукно, вогнепальну зброю та інші товари для вивозу. Це приваблювало у місто ремісників. У XV ст. населення Дубровника досягло 6 тис. чол. Місто придбало вузьку смугу на узбережжі та кілька островів. На території всієї республіки проживало 20 тис. чоловік. Дубровник являв собою великий центр грошових операцій і лихварства на Балканах. Він давав кредити великим феодалам і монархам.

Формально Дубровницька республіка не була самостійною державою. До початку XIII ст. вона визнавала верховну владу Візантії, з 1205 до 1358 р. — Венеції, потім — Угорщини, а з 1526 г. — Туреччини. Фактично ж Дубровник був аристократичною республікою, яка проводила самостійну внутрішню і зовнішню політику. Влада в республіці належала міському патриціату (властелі), що складався з торгової, землеробської знаті та лихварів. Соціально до нього належала розбагатіла купецька верхівка, але в керівництві республікою вона участі не брала. Основну масу населення становили дрібні торговці, ремісники, підмайстри, рибалки і селяни, яких жорстоко експлуатував патриціат.

Встановлення турецького панування на Балканах, переміщення центру торгівлі з Середземного моря на Атлантику, слабкість внутрішнього ринку призвели Дубровник до занепаду. Після перемоги турків над угорцями під Могачем у 1526 р. Дубровник потрапив у васальну залежність від Туреччини.

Утворення ранньофеодальної держави у хорватів (VIII—XI ст.). Уже в VI ст. територія сучасної Хорватії була заселена слов'янами, а на початку VII ст., як свідчить Костянтин Багрянородний, сюди переселилися хорвати. З VIII ст. в Хорватії інтенсивно розвивався процес феодалізації. Знать захоплює в свої руки великі земельні володіння, а селян-общинників поступово перетворює на залежних. У документах їх називали колонами і сервами. Вони обробляли свої наділи, працювали у панських маєтках, виконували повинності на

користь католицької церкви, яка з другої половини IX ст. стала панівною. Наділення духовництва, особливо монастирів землями, роздавання земель служилій знаті (лицарям) прискорили процес феодалізації і утворення ранньфеодальної держави. Потреба в міцній політичній консолідації зумовлювалася також небезпекою завоювання франками, які в кінці VIII ст. підкорили значну частину хорватських земель, а пізніше — Угорської держави та італійських міст-держав.

У боротьбі за утворення держави виділилися два центри: Далматинська і Посавська Хорватії. Спочатку ініціатива належала Посавській Хорватії, населення якої на чолі з князем Людевітом у 819 р. повстало проти франків. Протягом трьох років Людевіт вів успішну боротьбу проти франків, прагнучи об'єднати всі хорватські землі в єдиній державі. Однак зрада частини хорватської знаті (князь Борна), прибуття нових підкріплень для франків призвели до поразки повстання в 822 р.

З цього часу основним центром боротьби за об'єднання стає більш розвинена економічно Далматинська Хорватія. В середині IX ст. князь Трпимір, скориставшись суперечками між Каролінгами і Візантією, розширив територію своїх володінь, зміцнив князівську владу. Незабаром Хорватія була визволена від франків. При Томіславі (910—930) було визволено всі хорватські землі з-під влади Угорщини і Венеції та об'єднано в єдину державу. В 925 р. Томіслав одержав від папи римського титул короля. Після цього прискорилося оформлення всіх інститутів феодальної держави. Так Хорватія стала могутньою державою на Балканах.

Проте з другої половини X ст. в Хорватії розгорнулася міжусобна боротьба, що призвело до послаблення країни. Цим скористалися Візантія, Венеція і Угорщина, які поступово захоплювали окремі частини хорватських земель. За цих умов частина знаті, що орієнтувалася на владу Угорщини, в 1102 р. домоглася приєднання Хорватії до угорської держави на правах особистої унії. Король Угорщини був одночасно і королем Хорватії.

Соціально-економічний розвиток Хорватії в XII—XV ст. Після включення Хорватії до складу Угорщини, завдяки королівським дарам, створювались магнатські сім'ї, які мали великі маєтки і сприяли політичний розвиток цілих провінцій. Основну масу пануючого класу становили дрібні і середні феодалі, які несли військову й адміністративну службу у короля і постійно зазнавали утисків від магнатів. У 1222 р. угорські та хорватські дворяни добилися від короля Андрія II видання золотої булли, згідно з якою бенефіції перетворилися на спадкову власність. Світські феодалі звільнялися від податків і діставали права особистої недоторканості. З 1273 р. у Хорватії збирається сабор — станові збори феодальної знаті, який вирішував деякі питання внутрішнього устрою Хорватії.

Більшість вільних общинників у цей час перетворилися на феодально залежних селян-кметів. Серви та інші категорії залежного селянства поступово зливалися з кметами. До середини XIV ст. селяни переважно виконували панщину і різні натуральні повинності,

а пізніше почалося поширення грошової ренти. У приморських районах селяни були здольщиками і виплачували феодалу від 25 до 50 % врожаю з ділянок, які вони обробляли. До XIII ст. за селянами зберігалось право вільного переходу від одного власника до іншого. Пізніше це право дедалі більше обмежувалось, а з 1514 р. було повністю скасоване. Одночасно з повинностями на користь феодалів селяни сплачували десятину церкві, а також судові штрафи, торгові мита та різні збори на користь держави.

Певного розвитку набувають хорватські міста. Угорські королі вбачали в містах найважливіше джерело прибутків. Тому деякі з них перетворювались на вільні королівські міста, жителі яких вважались вільними і вільно розпоряджались своїм майном. Продукція ремісничого виробництва в основному споживалася в середині країни. За межі Хорватії вивозили шкіри, віск, худобу, а ввозили дорогі тканини та інші предмети розкоші. Дальший розвиток ремесла і торгівлі гальмувався через свавілля феодалів, які обкладали купців і ремісників незаконними поборами.

Політичне становище Хорватії в XII—XV ст. Територія Хорватії поділялася на Далматинську Хорватію, Посавську Хорватію (Славонію) і Хорватське Примор'я. Керував адміністрацією бан, якого призначав король Угорщини. На місцях влада належала великим феодалам, католицькому духовництву. Угорський король поступово обмежував компетенцію хорватської адміністрації і зміцнював вплив угорської знаті. Великі феодалі постійно ворогували між собою. Це послаблювало державу перед небезпекою турецьких завоювань, які в другій половині XV ст. підійшли до кордонів Угорського королівства. Після розгрому угорських військ під Могачем в 1526 р. значна частина Хорватії підпала під владу турків, а приморські райони захопила Венеція. Більшість земель потрапила до складу Австрії.

Соціально-економічний розвиток Словенії у XIII—XV ст. Найважливішою подією у соціально-економічному розвитку Словенії було встановлення феодальних відносин в умовах жорстокої вікової боротьби з німецькою феодальною агресією, яка перешкождала формуванню держави. Панівний клас становили німецькі феодалі, які зосередили в своїх руках основну частину земель. Обробляло її феодально залежне селянство. Великі землевласники з титулованої німецької знаті (герцоги, маркграфи, графи) у XII—XV ст. поступово перетворилися на незалежних власників великих районів. Близько третини всіх оброблюваних земель належало церкві.

Панівною була натуральна рента в поєднанні з відробітною, а в XIV—XV ст. в зв'язку з дальшим розвитком товарно-грошових відносин поширення набула і грошова рента. Майже повністю ліквідується панська запашка.

Залежні селяни вважались довічними власниками своїх земельних наділів, передача яких у спадщину відбувалася після сплати спеціального податку, що становив 15 % вартості господарства. Частина селян володіла землею на умовах так званої вільної оренди. В цьому разі феодал мав право прогнати селянина з його ділянки в будь-який час. До того ж селян змушували виконувати певні по-

винності і платити грошові податки на користь держави, а також десятину церкві.

У XII—XV ст. розвиваються міста — центри ремесла і торгівлі. Численні ремесла задовольняли внутрішні потреби країни. Особливо велику роль відігравала гірнична справа, пов'язана з видобутком свинцю, ртуті, заліза. В містах Любляни, Великовец, Гориця, Марібор зосереджувались обробка металів, а також торгівля металом і металевими виробами. У XIV—XV ст. словенські міста, зокрема приморські, добилися внутрішнього самоврядування, яке ґрунтувалося на німецькому праві. Влада в містах належала великим німецьким та італійським торговцям, підприємцям, лихварям, які нещадно експлуатували ремісників, дрібних торговців, поденників, підмайстрів, слуг.

Політичний розвиток. Словенські племена розселилися на крайньому північному заході Балканського півострова. Напади франків, німецьких феодалів, підтримуваних католицькою церквою, розорювали ці племена, гальмували їхній розвиток. У першій половині X ст. частину Паннонії в середньому Подунав'ї, заселену словенцями, захопили угорці, а східноальпійські райони — німецькі феодали. На цій території вже в XII—XIII ст. закінчувалося формування територіально-політичних одиниць — земель (провінцій): Каринтії, Крайни, Штірії, Гориці та Істрії. У XIII—XV ст. за оволодіння цими землями розгорнулася вперта боротьба між німецькими імператорами з дому Габсбургів, чеськими та угорськими королями.

З 1408 р. на словенські землі почали нападати турецькі загони. Особливо спустошили вони країну в 1469—1483 рр. Німецькі феодали і австрійські власті не змогли захистити народ від грабіжницьких нападів, хоч і збирали з нього особливу данину на утримання військ, призначених спеціально для боротьби з турками. Тоді селяни, гірники і ремісники вирішили взяти справу боротьби з турками в свої руки. В 1478 р. вони повстали. Проте зусиллями німецьких феодалів і 30-тисячної турецької армії, що вторглася в Каринтію, повстання було придушено.

Отже, історичний розвиток югославських народів у VIII—XV ст. був дуже складним. Створені сербами, хорватами і словінцями держави, хоч і добились в різні періоди успіхів (наприклад, Хорватія в X ст., Сербія в XIII—XIV ст.), однак через феодалні чвари, економічну і політичну слабкість міст вони були внутрішньо неміцними і стали жертвами зовнішніх завойовників. Протягом XV—початку XVI ст. одні потрапили під владу Туреччини, інші — під гніт Венеції та Австрії. Незважаючи на певні відмінності й особливості, в югославських народів було багато спільного, що об'єднувало і ріднило їх. Заклавши основи економічних, політичних і культурних традицій, вони протягом багатьох століть зберігали і примножували їх у тяжкій боротьбі проти турецького гніту і австрійського поневолення.

Великоморавська держава. Починаючи з VIII ст., соціально-економічний і політичний розвиток чехо-моравських племен значно прискорився. Дальшого розвитку набуває основне заняття населення — хліборобство, в гірських районах — скотарство. Панівною була двопільна система, що супроводилась підсівною. Розвивалось городництво, вирощували технічні культури (льон, коноплі). З IX ст. починають успішно розвиватись гірничі та металообробна справа, обробка дерева і кістки, гончарство і ткацтво. Високорозвиною була і техніка будівництва. Археологічні розкопки останніх років свідчать про те, що в Моравії в IX ст. було чимало квітучих міст — центрів ремесла і торгівлі. Це — Старе Місто, Мікульчиці, Поганська, Нітра, Велеград та інші.

Розвиток продуктивних сил сприяв дальшому формуванню класового суспільства. Археологи знайшли значну кількість сільського типу поселень і поміщицьких садиб. Припускають, що це початок панування ленної системи. Знать збагачувалася, ставала великими землевласниками, а селяни-общинники розорялися і потрапляли в залежність від багатих. Необхідність придушення зростаючого опору народних мас і відсічі зовнішнім агресорам (франкам, а потім німецькій знаті) були причиною створення міцної держави.

На початку IX ст. на території сучасної Чехії та Словаччини існувало кілька князівств. Найсильнішими були два — Моравське та Нітранське. Правитель Моравського князівства Моймир (822—846), ведучи боротьбу проти німецьких агресорів, у 833 р. розправився з нітранським князем Прибіною (він перешкоджав об'єднанню і був союзником німецьких князів) і підкорив князівство. У середині IX ст. до складу Моравського князівства увійшла Чехія, Сілезія, Словаччина, сербо-лужицькі землі та частина Паннонії. Так утворилася міцна ранньофеодальна держава — Велика Моравія.

Німецькі феодали виступали проти Моравії: організовували збройні походи, втручалися в міжусобиці, намагались підкорити країну за допомогою християнізації. Князь Великої Моравії Ростислав (846—870) давав відсіч агресорам. Становище Моравії змінило те, що в 862—863 рр. було укладено союз з Візантією, посланці якої Кирило і Мефодій провели велику просвітительську роботу в державі і створили незалежну від німецького єпископа церкву.

Такий хід подій зовсім не влаштував німецьких агресорів. Після невдалої спроби збройною силою виправити становище, німці вчинили внутрішній переворот і посадили на князівський престол Святополка (871—894). Проте 872 р. народні маси повстали і вигнали німецькі загони. Святополк продовжував політику своїх попередників, але згодом, прагнучи зменшити натиск німців і дістати підтримку папи римського, погодився прийняти німецько-латинських місіонерів, а учнів Кирила і Мефодія в 885 р. вигнав з князівства.

У кінці 90-х років IX ст. Великоморавська держава занепадає. Суперечки між знаттю, боротьба за престол після смерті Святополка стали причиною чвар у країні. Цим скористалися кочові угри,

які осіли в Тисо-Дунайській рівнині, і в союзі з німецькими феодалами почали нападати на Великоморавську державу. Наслідком нашествия угрів у 906 р. було велике спустошення країни. Великоморавська держава розпалася. Чехи і морави потрапили під владу німців, а словаки — згодом під гніт угорців.

Існування Великоморавської держави мало велике історичне значення. Воно значно підірвало агресію німецьких феодалів, які намагалися поневолити народи Центральної Європи. Великоморавська держава стала колискою державності значної частини західних слов'ян, дала спільні основи розвитку їхньої культури.

Чехія і Словаччина в X—XII ст. У X ст. центр політичного і економічного життя чехо-моравів переміщується з півдня на північний захід, у Чехію, куди не так часто доходили кочівники. Найсильнішою тут була група чеських племен з центром у Празі. Територія Чеського князівства на чолі з Пржемисловичами весь час зростала за рахунок земель інших племен. Так, за Болеслава I (935—967) Чехія звільнилася з-під впливу німців, об'єднала ряд територій. При Болеславі II (967—999) до Чехії приєдналися Північно-Західна Словаччина, Сілезія. Так виникла сильна слов'янська феодальна держава Чехія.

У Словаччині протягом X—XI ст. повністю встановилася влада угорських феодалів. У складі угорської держави вона не зберегла політичної автономії, перетворившись в угорську провінцію.

У XI—XII ст. в Чехії та Словаччині відбувся дальший розвиток продуктивних сил. У землеробстві почали застосовувати трипільну систему, землю обробляли залізним плугом і такою самою бороною. Крім пшениці, ячменю і проса вирощували овес, хміль, бобові, льон та інші культури. Набагато більше площ відводили під сади. Зросла кількість орних земель за рахунок освоєння чагарників.

У ті часи зміцнилось феодальне землеволодіння, в тому числі церковне, посилилась влада знаті над селянами, які поступово ставали кріпаками. І чеські, і словацькі феодали одержували імунітетні грамоти та інші привілеї, що узаконювали їхню владу над селянством. Збільшувались повинності — панщина та натуральні побори. Найбільш тяжким було становище рабів, прикріплених до землі. Словацьке селянство страждало не лише від місцевих, а й від угорських феодалів.

Розвиток продуктивних сил у X—XII ст. зумовив процес відокремлення ремесла від землеробства і виникнення міст. Крім Праги, значну роль в економічному житті Чехії починають відігравати Пльзен, Брно, Оломоуц, Хеб, Моравська Острава, Літомержце, а в Словаччині — Братіслава, Нітра, Трнава, Кошице та ін. Особливо швидко розвивається в цей час видобуток залізної руди, міді, золота і срібла. Незважаючи на несприятливі зовнішньополітичні умови, Чехія і Словаччина належали до розвинених країн Центральної Європи. Вони мали тісні економічні зв'язки не лише з слов'янськими країнами (Польщею, Руссю, Болгарією, Хорватією), а й з країнами Західної Європи, особливо з Німеччиною.

Розвиток феодальних відносин, панування натурального господарства, зміцнення влади магнатів зумовили політичну роздробле-

ність Чехії, яка особливо посилилась в XII ст. У країні виникали міжусобні війни. Та феодальна роздробленість була нетривалою.

Словаччина в період роздробленості була ареною боротьби різних груп угорських і словацьких магнатів за владу і землю. Постійні війни розорювали міста і села, важким тягарем лягали на плечі трудящих.

Чехія і Словаччина в XIII—XIV ст. XIII—XIV ст. для Чехії і Словаччини були періодом значного економічного розквіту. В сільське господарство проникали товарно-грошові відносини. Завдяки зв'язкам вотчини з ринком зростає заінтересованість феодалів у збільшенні господарства, зростанні його товарності. Застосування вдосконалених знарядь праці і добрив сприяє підвищенню врожайності. Джерела (інвентарі та хроніки) свідчать про розвиток зернового господарства, розширення плантацій під садами, виноградниками та технічними культурами. Повсюдно поширилась трипільна система сівозмін.

Особливо успішно розвивались ремесла і торгівля. В містах у XIV ст. поширилися цехи, зростала кількість ремісничих виробів. Чехія і Словаччина славились виробами із скла, кришталю, золота, срібла, заліза і дерева. Чехія і Словаччина в XIV ст. стають центрами гірничої промисловості в Європі. З року в рік зростав видобуток залізної руди, міді, олова, цинку, а особливо срібла і золота в таких містах, як Іглава, Броди, Кутна Гора, Стржібрно, Ємніце, Банська-Бистриця, Кремніца, Гелніца, Смалніца та ін. Тут вперше на глибоких шахтах використовувалась сила водяного колеса, наноси для відкачування ґрунтових вод. У доменні печі повітря подавалось механічним способом.

Ліквідація феодальної роздробленості, запровадження в Чехії єдиної монетної системи сприяли успішному розвитку торгівлі. На ринках і ярмарках Чехії та Словаччини бували, крім місцевих, купці з Польщі, Русі, Угорщини, Волощини, Молдавії, Італії, Німеччини, Болгарії, Сербії тощо.

Для розвитку міст королі і феодали запрошували з Німеччини торговців і ремісників, надаючи їм пільги. Самоврядування міст здійснювалось на підставі «німецького права», яке часто було в руках німецьких колоністів. Міська колонізація охопила не лише Чехію, а й Словаччину.

Розвиток товарно-грошових відносин зумовив значні зміни в сфері аграрних відносин. Щоб збільшити свої доходи, феодали силами чеських і німецьких селян-колоністів розгорнули заселення порожніх і лісних земель. Щоб заохотити поселенців, їм надавали «німецьке право» (тобто усталені повинності переважно грошми); спадкове володіння наділом з правом його відчуження з тими повинностями, що на ньому лежали; право виходу членів родини, а в разі відчуження — і господаря; громадське самоврядування.

Розвиток міст і внутрішньої колонізації сприяв посиленню ролі міщан і шляхти в житті суспільства, об'єднанню країни і зміцненню центральної влади. Уже за часів правління Пшемисла II (1253—1278) Чехія стає великою державою з міцною центральною владою.

Дальше зміцнення держави припадає на часи правління Вацлава II (1278—1305). Йому вдалося припинити внутрішні чвари і наступ німецьких феодалів.

У 1306 р. було підступно вбито Вацлава III — останнього короля з роду Пшемисловичів. Чехія знову перетворилася на арену боротьби різних феодалних угруповань, які підтримували різних претендентів на королівський престол. У 1310 р. до влади в Чехії прийшов німецький феодал Ян Люксембурзький (1310—1346). Вдячний за обрання королем, Ян Люксембурзький затвердив «виборні капітуляції», якими підтверджувалася необмежена влада великих магнатів. Чехія стала монархією з становим представництвом, регулярно почав збиратися сейм, в якому велику роль відігравали пани (так називали великих феодалів), єпископи, лицарі. Представників міст запрошували на сейм нерегулярно.

Наступник Яна Люксембурзького Карл IV (1346—1378) був одночасно чеським королем і німецьким імператором. Вважаючи Чехію основною базою своєї династії, він намагався поширити, зміцнити і збагатити її. Карл IV приєднав до Чехії ряд нових територій (Лужицю, Сілезію, Бранденбург), сприяв розвитку промисловості, торгівлі, зростанню міст і незалежності країни (чеське архієпископство та ін.). Особливо велику увагу він приділяв Празі — столиці імперії. Тут проводили велике будівництво, а в 1348 р. було відкрито університет. У Чехії зміцнювалися королівська адміністрація і суд. Пізніше, при Вацлаві IV (1378—1415), Чехія втратила ряд володінь, але влада Люксембургів залишалася міцною.

В Угорщині, до складу якої входила Словаччина, також відбувався процес централізації. У 1301 р. втратила владу династія Арпадів. З 1301—1308 р. у Словаччині зростає влада великих магнатів. Матуш Чака оволодів Центральною і Західною Словаччиною, а Омодей — Східною. Вони стали незалежними від Угорщини. М. Чака сприяв розвитку зв'язків з Чехією. У 1308 р. до влади прийшла династія Анжуйців. Король Карл Роберт розгромив сили словацьких сепаратистів. На Словаччину поширилось законодавство Угорщини, зміцнилась влада угорських феодалів.

Загострення суперечностей в кінці XIV — на початку XV ст. На рубежі XIV—XV ст. в Чехії різко загострилися соціальні і національні суперечності. Розвиток товарно-грошових відносин спричинив зростання натуральної і грошової ренти, створення панських господарств (фільварків) в результаті загарбання селянської землі. Серед селянства посилилася майнова нерівність. Збільшилась кількість загородників, халупників, було обмежено право селян на майно і вільне переселення.

У містах загострилися суперечності між патриціатом, бюргерством і міською біднотою. Патриціату, в складі якого було багато німців, належали всі багатства і влада. Бюргери (в основному чехи) зазнавали утисків від патриціату і виступали проти нього, намагаючись посилити свій вплив на міську управу. У тяжкому становищі знаходилися підмайстри та учні. Політичне безправ'я, злидні, голод, безробіття міських низів викликали загострення боротьби.

Становище в Чехії погіршувалось внаслідок засилля іноземців. У результаті внутрішньої колонізації німецькі феодали, бюргери та духівництво прибрали до рук значні багатства і намагалися перетворити Чехію у провінцію німецької імперії, знищити культуру чеського народу. Таку саму політику проводили угорські гнобителі в Словаччині. Тому боротьба чеського і словацького народів проти феодалного гніту тісно перепліталася з боротьбою проти іноземного засилля.

На початку XV ст. різко загострилися суперечності в середині панівного класу. Великі магнати — пани, які майже повністю онімечились, намагалися збагатитись за рахунок середніх і дрібних феодалів — шляхти, забирали її маєтки.

Загальна ненависть чеського і словацького народів була спрямована проти верхівки католицької церкви. Зростання церковного землеволодіння (церкві належало більше третини земельних угідь Чехії), збільшення поборів (десятини), поширення привілеїв у торгівлі, фінансовий гніт папської курії, розклад самого духівництва, його аморальність викликали ненависть всіх соціальних груп — селян, міської бідноти, шляхти і бюргерів. Прапором всенародної боротьби в Чехії на початку XV ст. стала реформація — широкий рух проти католицизму, феодалної експлуатації та іноземного засилля.

Поширення реформації. Реформаційні ідеї, тісно пов'язані з загальноєвропейським рухом за реформу церкви, поширились у Чехії вже в 70—90-х роках XIV ст. Велику популярність мали виступи Конрада Вальгаузера, Яна Мілича та Матвія з Янова, які викривали засилля католицької церкви, особливо духівництва, ставили питання про ліквідацію монастирів, церковного землеволодіння і багатства церкви взагалі. Однак проповідники того часу не закликали до боротьби проти церкви, а лише критикували її дії.

Найбільш послідовним у чеській реформації було вчення полум'яного патріота, видатного борця за свободу чеського народу Яна Гуса (1371—1415). Виходець з трудової сім'ї, Ян Гус пройшов складний життєвий шлях. Завдяки великим здібностям він успішно закінчив середню школу, а в 1393 р. — філософський факультет Празького університету. В 1396 р. Ян Гус став магістром вільних мистецтв і доктором філософії. Згодом його обрали деканом і ректором університету. Погляди Яна Гуса сформувалися, з одного боку, під впливом вчення англійського реформатора Д. Вікклефа, а з другого, — під впливом чеської дійсності у XIV—XV ст. Діяльність Яна Гуса розгорталася в двох напрямках: він писав богословські трактати в демократичному дусі і особисто поширював реформаційні ідеї серед народних мас. З 1402 р., коли Гус став проповідником Віфлеємської каплиці в Празі і часто виступав перед населенням чеською мовою на злободенні теми, його популярність особливо зростає.

Ян Гус, почавши з критики життя великого духівництва, зокрема торгівлі церковними посадами (симонія), індульгенціями, перейшов до критики ворожої чеському народові політики папства. У його вченні чітко звучали і національні мотиви. Він рішуче вис-

тупив проти засилля німців у Чехії взагалі і в Празькому університеті зокрема.

Ідеї, що їх проповідував Гус, були близькі не лише трудовому народові, а й частині панівних класів, які знаходили в них ідейну мотивацію своїх бажань і вимог.

У проповідях Ян Гус часто торкався і соціальних питань. Він піддавав критиці жорстокі форми феодальної експлуатації, виступав проти права «мертвої руки», закликав панів не зловживати своєю владою, не захоплювати землі бідних, а «бути милостивими до них і справедливо ними управляти». Гус рішуче засуджував дії бюргерів-лихварів, які нещадно гнобили боржників, але визнавав законним поміркований прибуток від ремесла і торгівлі.

Католицьке духівництво, німецькі верхи, вся реакція в Чехії рішуче виступали проти Яна Гуса. В 1412 р., після організації ним у Празі великої антикатолицької демонстрації, папа відлучив Яна Гуса від церкви. Переслідуваний властями, він їде на південь Чехії і тут продовжує свою діяльність. Учні і соратники Яна Гуса також змушені були покинути столицю, емігрувати в інші країни. Так, Ієронім Празький проповідував вчення Гуса у Польщі і Білорусії, бував і на українських землях.

У 1414 р. Яна Гуса викликали в Констанцу на собор. Тут всупереч гарантіям імператора Сігізмунда прелати заарештували чеського реформатора, звинувативши його в поширенні ересі. Коли йому запропонували відмовитися від свого вчення, він відповів: «Доведіть, що я помиляюсь, і я відмовлюсь». 6 липня 1415 р. Яна Гуса було спалено. Через рік, 30 травня 1416 р., католицькі мракобіси спалили і його соратника Ієроніма Празького.

Гуситський революційний рух. Страта Яна Гуса глибоко обурила чеський народ. Сейм послав собору протест, те ж саме зробив Празький університет, який став ідейним центром гуситського руху. Протестували сотні дворян і тисячі парафіян. Селяни і бідні міщани тисячами збиралися на горах, розташованих навколо сіл і міст, де слухали виступи священників, збіднілих лицарів, які проповідували братерство і рівність всіх перед богом. У Празі проповідником вчення Яна Гуса став Ян Желівський, який гостро виступив проти всіх форм феодального гніту. У Південній Чехії серед проповідників виділявся бідний лицар Мікулаш із Гуси, слухати якого збиралося на горі Табор по 30—40 тис. чоловік.

Великі народні виступи відбувалися в містах Пісек, Пльзень, Сизимов Усті, Жатец, Лоуни та інших, де міщани розганяли патриціати і брали владу в свої руки. Особливо активно розгорталася подія в Празі. 30 липня 1419 р. у місті вибухнуло повстання під проводом Яна Желівського. Озброєний народ розправився з правителями столиці, з багатими патриціями, вищим католицьким духівництвом. Такою була відповідь Чехії на вимогу Констанського собору і папи знищити гусизм. Події в липні 1419 р. стали початком відкритої збройної боротьби — гуситського революційного руху. Визначаючи класову сутність цього соціального конфлікту, Ф. Енгельс у «Новій Рейнській газеті» відмічав, що це була «національно-чеська селянська війна проти німецького дворянства і верховної

влади німецького імператора, яка мала релігійне забарвлення»¹.

У гуситському русі брали участь різні класи і прошарки — селяни, міська біднота, бюргери, лицарі, навіть частина чеських панів — великих феодалів. Всі вони хотіли одного — позбутися німецько-католицького засилля, але далі їхні інтереси не збігалися. В русі сформувалося два крила: помірковане (чашники) і радикально-демократичне (таборити).

Програма поміркованих, або чашників (однією з вимог було причастя із чаші) — програма чеського бюргерства і лицарства — була чітко сформульована уже в листопаді 1419 р. у так званих Чотирьох празьких статтях. Вона передбачала створення національно-чеської дешевої гуситської церкви, секуляризацію церковних земель, ліквідацію іноземного засилля.

Революційно-демократичне крило (селяни і міські низи) об'єдналося навколо м. Табора, спорудженого в ході боротьби, (звідси назва таборити) на півдні Чехії. Політична програма таборитів мала яскраво виражений антифеодальний характер. Таборити виступали не лише проти експлуаторської суті католицької церкви, а й проти феодальної експлуатації взагалі, вимагали ліквідації кріпосного права і передачі землі трудящим. Вони прагнули створити таке суспільство, в якому всі будуть «рівними братами і сестрами». В галузі релігії вони вимагали створення вільних церковних громад з повною свободою проповіді.

У політичному відношенні таборити виступали з ідеєю республіканізму. Вони вважали, що на землі не повинно бути ні королів, ні підданих. Основи такого нового ладу, навіть зі спільністю майна, селянсько-плебейські маси почали створювати в ході революційних боїв у м. Таборі.

Проте згодом у Табор прибуло багато збіднілих лицарів, ремісників, заможних селян, які виступали проти ідеї рівності і спільності майна, а прихильників останньої виселили з міста. Проте й після цього Табор залишився центром революційних сил. У праці «Селянська війна в Німеччині» Ф. Енгельс писав: «У таборитів... під теократичною оболонкою виступає навіть республіканська тенденція»².

Проти гуситської Чехії об'єдналися сили феодальної німецько-католицької реакції Європи. Організатором і керівником розбійницьких походів проти гуситів були папа римський Мартін V та німецький імператор Сігізмунд, брат Вацлава, якому гуситська Чехія відмовила в престолі. Проти Чехії було оголошено хрестові походи. Хрестоносців підтримували чеські пани-католики та деякі патриції.

Для боротьби проти ворогів у Чехії було створено революційну армію, на чолі якої стояв талановитий полководець Ян Жижка (1360—1424). У ході боротьби проти феодально-католицької реакції він створив нову народну армію, якої не знала досі Європа,

¹ Енгельс Ф. Боротьба в Угорщині // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 6. — С. 175—176.

² Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 7. — С. 345.

розробив нову стратегію і тактику війни. Крім чехів, у його війську боролось чимало словаків, німців, поляків, українців. У гуситській армії існувала міцна дисципліна, вона мала добре озброєння (легка артилерія, бойові вози тощо), відзначалась маневреністю. Гуситів підтримували широкі народні маси.

У боротьбі проти хрестоносців, які об'єдналися з чеською реакцією, армія гуситів не знала поразок. За період з 1420 по 1431 р. гусити відбили п'ять великих хрестових походів. Спираючись на досягнуті успіхи після розгрому четвертого хрестового походу в 1426 р., гусити, очолені наступником Яна Жижки (він помер у 1424 р.), його учнем Прокопом Великим, перейшли в рішучий контрнаступ. Вони зробили триумфальні походи в північну Угорщину, Польщу, Німеччину та Австрію.

В ході боротьби проти німецько-католицької реакції між чашниками і таборитами не раз виникали сутички. Лицарі і бюргери, добившись реалізації своїх економічних і політичних вимог, прагнули до компромісів. Вони хотіли закріпити, узаконити здобуте і зупинити дальший розвиток революційних подій. Ці розбіжності використало папство і німецькі феодалі. 30 листопада 1433 р. на Базельському соборі чашники уклали ганебну угоду з феодально-католицькою реакцією, яка, переконавшись у неможливості подолати гуситів в цілому, пішла на поступки правому крилу. Це значно послабило сили гуситів, зумовило розкол руху. Навесні 1434 р. добре озброєні війська чашників, яких підтримувала феодально-католицька реакція, напали на таборитів. Бій 30 травня 1434 р. під Ліпанамі був кровопролитним. Таборити мужньо захищалися, проте сили були нерівні і вони зазнали поразки. З таборитами жорстоко розправилися. Загинув на полі бою і Прокіп Великий.

Незважаючи на невдачу, гуситський революційний рух мав велике значення не тільки для Чехії, а й для всієї Європи. Неподільне панування католицької церкви було підірване. Гуситський рух поклав край пануванню німецьких феодалів у Чехії, сприяв розвитку міст, демократизації їхнього управління, зростанню політичного впливу. Він похитнув основи феодально-кріпосницького ладу, сприяв прогресивному розвитку країни. Гуситський рух став джерелом революційних і національних традицій народу в наступні часи.

Під впливом гуситських війн активізувалась антифеодальна і антикатолицька боротьба в Угорщині, Польщі, Німеччині, Австрії, Франції та в інших країнах. Чеська реформація XV ст. відіграла велику роль у підготовці загальноєвропейської реформації.

Загострення класової боротьби в Словаччині в XIV — першій половині XV ст. Економіка Словаччини в умовах централізованої угорської монархії зробила значний крок вперед. У країні було розташовано 3/5 міст усієї Угорщини. Особливо зростав новий центр гірничої промисловості — Кремніце, а Братіслава, Кежмарок, Трнава, Кошице і Бардієв одержали право зберігання іноземних товарів і збирання королівського мита. Значно зросла роль Пряшева як центру словацько-польської та словацько-української торгівлі. Населення словацьких міст було неоднорідним. Крім слова-

ків, сюди на роботу приходило багато чехів, поляків, українців, хорватів та німецьких колоністів. Останні користувалися привілеями. Словаччина вела жваву торгівлю з Польщею, Україною, Чехією та з деякими країнами Західної Європи.

Розвиток товарно-грошових відносин призвів, як і в Чехії, до збільшення селянських повинностей. Значно посилилася влада феодалів над селянами. Магнати захоплювали селянські наділи та общинні землі і здавали їх в оренду або заселяли скотарями-волохами. Становище міської бідноти, особливо тих, що працювали на гірничих промислах, також погіршилось. Соціальний гніт доповнювало національне гноблення. А це робило життя словацького народу нестерпним, і він рішуче піднімався на боротьбу проти гнобителів.

Уже на початку XV ст. вибухнули великі виступи словацького селянства і міської бідноти. В 1400 р. виступи відбулися в Банській-Бистриці, Трnavі, Скалице. У Словаччині, де було чимало народних проповідників — послідовників Яна Гуса, активно поширюється вчення чеського реформатора. Піднесення боротьби трудящих сприяло перебуванню у Словаччині гуситських військ. Народні маси Братіслави, натхненні ідеями гуситів, у 1428 р. повалили владу патриціату і створили демократичне управління. Великі повстання відбувалися також у Трnavі, Тополчанах, Ликаві, Голичі та інших містах.

Чехія та Словаччина в другій половині XV — на початку XVI ст. У цей період в економічному і політичному житті Чехії та Словаччини відбуваються значні зміни. Так, у Чехії після поразки селянської війни, яка підірвала основи феодально-католицького блоку, дещо послабилась експлуатація селян. Майже повсюдно зменшилися розміри панщини, натуральних поборів, селяни звільнялися від десятини і різних податків на користь церкви і римської курії. Правда, згодом, зміцнивши свою владу, феодалі почали новий наступ на селян. Спочатку було обмежено право переходу, збільшено розмір повинностей, а з 1487 р. сейм повністю заборонив переходи. Становище селян в кінці XV — на початку XVI ст. значно погіршилося.

Характерним для Чехії було повсюдне зміцнення влади феодалів. Велика знать і шляхта збагатилися за рахунок захоплення церковно-монастирських земель. Особливо зросла роль шляхти, яка не лише розбагатіла, а й добилася розширення політичної влади: участі в сеймах, в органах міського самоврядування.

Розбагатіли та зміцнили свою владу чеські міста. Міщани звільнилися від сплати великих податків німецькому патриціату і прелатам, розширилися їхні права в розвитку торгівлі й ремесла. Не стало в містах королівських комісарів, які суворо контролювали всі сторони життя.

У Словаччині, яка входила до складу Угорщини, становище ускладнилося розгулом феодальної анархії. В середині XV ст. Словаччина стала центром боротьби за угорський трон. Владу захопив у свої руки магнат Ян Іскра, який виступав на боці Яноша Хуняді проти короля Матвія Корвіна. Після смерті останнього

Словачиною заволодів магнат Ян Заполья. Боротьба магнатських угруповань не припинялася і після обрання в 1490 р. на угорський трон чеського короля Владислава II. Затяжні міжусобні війни спричинили занепад економіки, погіршення і без того важкого становища народних мас.

Феодално-кріпосницький гніт, розорення народних мас міжусобними війнами зумовили загострення класової боротьби. У Чехії тривалий час поширювались численні «пророчества», складені в дусі ідеології радикальних таборитів. Різні проповідники з народу твердили, що незабаром прийде «сільський король», який забере владу в магнатів і передасть її поневоленому люду. Ідеологом опозиційного руху став видатний мислитель П. Хельчицький, за активною участю якого в 1457 р. створюється община «Чеських братів» — широка демократична організація селян, ремісників, частини бюргерів і збіднілих лицарів, які виступали проти феодално-католицької реакції, але, на відміну від колишніх таборитів, без застосування сили.

Словачину в середині XV ст. охопив широкий народний рух на чолі з П. Аксамитом, відомий під назвою «рух братиків». Крім трудящих Словаччини в загонах братиків було багато чехів-таборитів, які переселились сюди, угорців, поляків, українців. Налякані всенародною боротьбою гнобителі (угорська і словацька знать, німецькі патриції) ганебно тікали і шукали притулку в угорського короля. У 1468 р. угорський король Матвій Корвін спільно з великими феодалами придушив народний рух на Словаччині.

У кінці XV — на початку XVI ст. далі активізувалась боротьба селян, ремісників і гірників. Стихійні втечі, розрізнені селянські повстання 80—90-х років XV ст. у Хабрецькому панстві (Моравія), Литомержицькому графстві (Чехія) переросли на початку XVI ст. в широкі народні виступи, які розвивалися під впливом Великої селянської війни в Німеччині. Найбільшим було повстання 1525 р. в Західній Чехії, де гірники Якімова об'єдналися з селянами, повалили владу феодалів і створили новий орган управління містом — комуну.

Ідеї реформації поширювались і в Словаччині. У 1525 р. повстали гірники Банської-Бистриці, до яких приєдналася біднота ряду інших міст, селянство навколишніх сіл. Майже два роки точилася гостра боротьба. Лише в 1526 р. королівські війська придушили повстання.

Характерним для політичного життя Чехії цього часу була боротьба за централізацію і утворення станово-представницької монархії. Цей процес посилювався за часів правління короля Іржі Подебрада (1458—1471). Енергійний політичний діяч, Іржі рішуче боровся із свавіллям великих магнатів, зміцнював домінальні володіння та армію, всіляко підтримував міста, середню і дрібну шляхту.

В галузі зовнішньої політики Іржі Подебрад висунув сміливий план створення союзу європейських держав проти турецького нашествия та експансії папства. Хоч далеко не всі його заходи було здійснено (в 1471 р. король раптово помер), однак політику Іржі Подебрада, спрямовану на централізацію політичної влади в Чехії

та об'єднання зусиль для боротьби проти агресії турок, вважають прогресивною.

Наприкінці XV ст. в Чехії зміцнилась станова-представницька монархія. В період правління слабовольного короля Владислава II Ягеллона (1471—1516) та його сина Людовіка (1516-1526) вся влада зосереджувалася в руках станових органів (сейм, вищий суд). Права монархів і шляхти юридично було закріплено в так званих «Владиславських постановах», схвалених у 1509 р., що дуже обмежило не лише права короля, а й королівських міст. У відповідь великі міста в 1513 р. утворили союз проти панів. Боротьба закінчилась в 1517 р. укладенням «Святовацлавської угоди», згідно з якою міста зберегли своє представництво в сеймі, але поступилися феодалам окремими економічними правами. Так, у Чехії утворилася станова монархія.

Проте запекла і тривала боротьба між магнатами, шляхтою і містами в Чехії, феодалні міжусобиці в Словаччині, яка була ареною боротьби за угорську корону, послаблювали Чехію і Угорщину перед наближенням турецької небезпеки. У 1526 р. під Могачем об'єднана чесько-угорська армія була розгромлена турками. Угорська держава розпалася, а Чехія і Словаччина ввійшли до складу багатонаціональної Австрійської імперії.

Розділ 8. ПОЛЬЩА В VIII—XV ст.

Утворення Польської держави. Територія, на якій у VII—VIII ст. жили польські племена, обмежувалась на заході Одрою, на сході — Західним Бугом, на півдні — Карпатами, а на півночі — Балтійським морем. У VIII—XII ст. тут відбувався інтенсивний розвиток сільського господарства. Завдяки вдосконаленню знарядь праці (рало і соха із залізним наконечником, а в XII ст. — місцями плуг, великий серп, коса тощо) і поліпшенню агротехніки (застосування органічних добрив, трипільля) хліборобство, городництво, садівництво і скотарство успішно розвивалися. Водночас у Польщі інтенсивно зростало велике землеволодіння і утворювались антагоністичні класи — феодалі і залежні селяни. У старовинних племінних гроидах чи їхніх підгороддях починають осідати ремісники. Краків, Волін, Вроцлав, Гнезно, Познань, Ополе та інші гроди вже з X—XII ст. стають центрами ремесла і торгівлі. Це було наслідком виділення ремесла з сільського господарства. Польські ремісники цього часу відомі своїми гончарськими та ювелірними виробами, зброєю і сільськогосподарськими знаряддями. Внутрішня торгівля в країні була незначною і мала переважно міновий характер. Зовнішня торгівля велась через Волін і Краків. З Польщі вивозили кераміку (до Скандінавії), хутра, мед, віск. Ввозили предмети розкоші.

Виникнення антагоністичних класів у польських племен і формування феодалного укладу зумовили утворення держави. Початку держави-князівства виникають серед окремих племен чи їхніх союзів. У віслян в IX ст. простежувались ознаки об'єднання князівства. Однак здійсненню його перешкодило тимчасове завою-

вання віслян в останній чверті IX ст. моравами. Не стало на цей час об'єднуючим центром і розвинене Помор'я. Конкурентна боротьба окремих міст, чвари багатой земельної знаті затримували утворення ранньофеодальної держави.

За таких обставин об'єднання польських земель в єдиній державі випало на долю великопольського племені полян (центри Гнезно і Познань), що жило між Одрою і Віслою по річці Варті. Тут у IX ст. вже була своя племінна династія. Першим, надійно засвідченим джерелами князем великополян був Мешко I (960—992) із династії П'ястів. До свого великопольського осередку Мешко приєднав Куявію, Мазовію, Ленчицьку і Серадзьку землі. Він же вів боротьбу за Помор'я, Сілезію і Малу Польщу.

У 966 р. в Польщі поширився католицизм. Християнство зміцнювало феодальний лад і міжнародне становище Польщі. Латинська писемність, реакційний вплив Ватикану і німецько-католицького духівництва гальмували розвиток власної польської культури.

При сині Мешка Болеславі I Хороброму (992—1025) об'єднання польських земель (силою і добровільно) було закінчено. Етнічне і мовне споріднення населення та однаковий рівень розвитку полегшували об'єднання і формування польської народності.

Приєднання Малої Польщі сприяло дальшій активізації економічних, дипломатичних і культурних відносин Польщі з Київською Руссю і забезпечувало їй міцний тил. Однак пограбування Києва у 1018 р. і загарбання так званих червенських міст зіпсували відносини з Русською державою. Скориставшись з боротьби німецьких князів між собою, Болеслав зайняв (1003—1018) Лужиці та Моравію.

Дальшому піднесенню міжнародного становища Польщі та її консолідації сприяла організація Гнезнінського архієпископства і коронація Болеслава королівською короною (1025 р.). (Проге наступники Болеслава відмовилися від королівського титулу). Польща стала однією з великих держав Центральної і Східної Європи.

На одні держави стояв спадковий князь з династії П'ястів, який командував військом, здійснював дипломатичні зносини і творив суд і розправу над підданими. При князі була монарша рада, до складу якої входили найвищі урядовці і представники земельної знаті. Керувати державними справами князю допомагали і вищі урядовці (воєвода, канцлер, скарбник, суддя, підкоморій). Місцеве управління здійснювали призначувані князем комеси (каштеляни), які з підлеглими гарнізонами сиділи по гродах. Вони здійснювали суд, збирали військове ополчення, стежили за виконанням населенням різних повинностей. Первісною адміністративною одиницею було ополе. Зібрання його господарів розв'язувало багато місцевих справ (судових, фіскальних, господарчих, військових тощо).

Військову силу становили князівська дружина і ополчення. В останнє входили не лише вільні городяни та селяни громад («щитники»), а й члени родин феодальних землевласників («панцирники»). В міру феодалізації Польщі дружина втрачає своє значення, поступається перед лицарством, на різні види якого вона сама й перетворюється.

Соціальною опорою князівської влади були середні і дрібні феодали, зацікавлені в її підтримці свого наступу на селян та в захисті від великої знаті. Остання також до певного часу вважала корисним для себе підтримувати ранньофеодальну монархію, на діяльність якої мала значний вплив. Підтримували монархію і вільні селяни, вбачаючи в ній певний захист від самоуправства і чвар знаті та зовнішніх ворогів.

Розвиток феодальних відносин у Польщі в X — першій половині XII ст. і повстання 1037—1038 рр. Централізована держава з міцною князівською владою значно сприяла дальшому розвитку феодального землеволодіння і зміцненню позицій феодалів. Часті війни, систематичні побори і повинності на користь князя і церкви (десятина), а також низькі та нестійкі врожаї та стихійні лиха розорювали селян. Не маючи можливості звести кінці з кінцями, селяни потрапляли в кабалу до феодалів, церковників. Не дивно, що земля, господарство, а то й самі боржники переходили до рук землевласників, примножуючи їхню маєтність.

Вільне селянство швидко потрапляло в залежність ще й тому, що князь з часом почав роздавати феодалам населені землі за службу в тимчасове користування (бенефіції) чи в спадщину. Щедрі дари, переважно навечно, призначались монастирям, духівництву. Наприклад, Гнезнінське архієпископство вже в 1136 р. мало 149 сіл, а в 1374 р. — 11 міст і 330 сіл. В XI—XII ст. уже траплялись родини великих панів (комесів), що володіли 20—40 селами по 10—15 селянських дворів у кожному. Під кінець XIII ст. вся земля була власністю лише короля, церкви та панів.

Становище селян, які залежали від феодалів (приписні, ратаї), і рабів (полонені, кабальні, спадкові) було ще гіршим, ніж вільних. На них лягав подвійний гніт — держави і власника.

Зміцнення влади феодалів і різке погіршення становища селян, виснаження країни постійними війнами і заострення класових суперечностей та відносин з сусідами позначилися на економічному і політичному становищі країни. Уже в останні роки свого правління Болеславу I довелося вести боротьбу з вищим духівництвом і великою знаттю. Внутрішні суперечності послаблювали країну.

Цим скористалися сусідні держави. Після Болеслава Польща втратила Моравію, Сілезію, червенські міста і Лужицю; відокремились Помор'я і Мазовія. Все це свідчило про слабкість внутрішніх зв'язків між окремими землями, нестійкість об'єднання і незжитий ще «племінний» сепаратизм, який поєднувався із зростаючим феодальним.

Центральна влада настільки послабилась, що наступники Болеслава I втратили навіть королівський титул.

Чвари серед представників панівного класу, послаблення державної влади сприяли переростанню окремих виступів пригноблених мас у широке антифеодальне повстання 1037—1038 рр. Основну масу повсталих становили вільні селяни. До них приєдналися найбільш гноблені і скривджені — раби. За описом Аноніма Галла, повсталі нищили садиби феодалів, монастирі, церкви.

Об'єднані смертельним страхом, польські феодали за допомогою німецьких рицарів придушили повстання, що мало стихійний характер. Наслідком повстання була консолідація панівного класу навколо центральної влади, що сприяло її тимчасовому зміцненню.

Зростання світського і церковного землеволодіння сприяло зміцненню влади на місцях і розпаду ранньофеодальної монархії.

Світські і духовні феодали, підтримані німцями, об'єдналися навколо Владислава Германа (1079—1102), який за його волею почав ділити Польщу між синами та великими магнатами. У 1138 р. Польща була остаточно роздроблена на уділи.

Польща в період феодальної роздробленості (друга половина XII — перша половина XIV ст.). В часи феодальної роздробленості, незважаючи на зовнішні та внутрішні війни, продуктивні сили польського суспільства розвивались як в галузі сільського господарства, так і в промисловості. Для помолу зерна, а також в рудній, сукняній, шкіряній промисловості використовували вітряки і водяні колеса. Трипільля стало основною системою в рільництві. Підвищилися урожаї до «сам-3» і більше, збільшились площі під городами і садами, зростало поголів'я худоби. Таким чином, підвищилась продуктивність селянського господарства, посилився інтерес феодалів до його поширення. Були колонізовані нові землі, розорювались пущі і пасовиська. Поселенцям на нових місцях, особливо німецьким, великі земельні власники надавали різні пільги. Селянські господарства становили «рало» (15—17 га) або «плуг» (30—35 га) і мали пару чи дві волів та 2—3 корови. Родина складалась з 8—12 чоловік. Водночас були господарства, які зовсім не мали волів, а то й землі.

Велика феодальна власність зростає внаслідок освоєння общинних та нових земель. Майже зовсім зникло вільне селянство. Основним виробником у сільському господарстві став залежний селянин, який сплачував податки панові, державі та церкві. Не витримуючи визисків, селяни втікали від панів, а пізніше, коли запанувала чиншова система, боротьба селян спрямувалась проти залишків попередніх форм визиску і намагання феодалів збільшити чинш.

У XIII ст. на основі суспільного поділу праці виникають нові і оновлюються старі міста і промислові осередки. Міста розвиваються як за рахунок німецьких осадників, що зайняли тут чільні позиції в економіці та управлінні, так і за рахунок єврейського і польського населення. У Великопольщі в XIII ст. вже було 38 міст. Впровадження магдебурзького права надавало містам право на самоврядування.

Зростання міст сприяло утворенню і зміцненню численних локальних ринків для внутрішніх потреб і розвитку зовнішньої торгівлі. Основні зовнішньоторговельні шляхи пролягали через Краків — Торунь — Хелм — Гданськ і Львів — Краків — Вроцлав. Особливо широкі торговельні зв'язки підтримувала Польща з німецькими містами Любеком і Нюрнбергом та містами Русі.

Зміни в соціально-економічному ладі прискорили процес оформлення феодальних станів. Основні багатства і політична влада

належали феодально-лицарському стану, який складався з великих магнатів (можновладців) і служилої знаті — лицарів. З XII ст. її умовне землеволодіння стало спадковим, а король видавав імунітетні грамоти. Другим впливовим станом було духівництво. Воно володіло великими маєтками, мало ряд привілеїв і практично звільнилося від контролю князів. У містах вся влада і багатства були в руках патриціату і бюргерства.

У період феодальної роздробленості на чолі держави продовжували стояти великий князь із старших П'ястів, але його влада була ілюзорною. Кожне феодальне володіння, велике місто жили самостійним життям, і боротьба за володіння маєтками та землею не припинялася.

Міжнародне становище Польщі в часи феодальної роздробленості було дуже складним. Її окремі князівства чи землі не могли протистояти навалі іноземних загарбників, особливо з заходу і з півночі. Вже 1157 р. імператор Фрідріх Барбаросса змусив польських князів визнати його зверхність і платити данину. В 1181 р. Польща втратила Західне Помор'я. Брандербурзькі маркграфі загарбали багато земель на Помор'ї та у Великій Польщі. Тевтонський орден, гостинно запрошений у 1126 р. короткозорими мазовецькими князями для боротьби з пруссами, швидко виріс у грізного і підступного загарбника і, спираючись на підтримку Німецької імперії та папи, захопив Гданське Помор'я, Куявію і Добжинську землю. Так з'явився найбільш небезпечний ворог польського народу.

У 1241 р. населення південних земель Польщі пережило страшну монголо-татарську навалу, нашествия повторювалось і пізніше. Хоч орди загарбників тут не зупинялися, проте кілька сот років Польща відчувала на собі лихе сусідство.

Соціально-економічні передумови об'єднання Польщі. Розвиток ремесла і торгівлі, зростання міст значно пожвавилися в XIV—XV ст. Якщо в XIII ст. у Великій Польщі було 38 міст, що мали магдебурзьке право, то з другої половини XIV до середини XV ст. їх стало вже 113. У Малій Польщі швидко розвивалася гірничо-промисловість (добування срібла і свинцю). Бохня і Величка славилися видобуванням солі, Краків — добрими сукнами.

Розвиток міст і промисловості в них сприяв піднесенню ролі цехів і зростанню середніх прошарків населення (поспільства). Останні разом з плебсом у XIV—XV ст. розгорнули боротьбу з патриціатом за зменшення податків і однакові права при управлінні містом. Найбільш гостро ця боротьба точилась у великих містах.

Протягом XIII—XIV ст. на селі майже всюди впроваджувалась чиншова система. Раніше від інших вона поширилась у селах німецьких колоністів (Сілезія, Західне Помор'я, Мала і Велика Польща), яких у XIII—XIV ст. сюди запрошували феодали з фіскальних міркувань, зберігаючи їхнє селянське общинне право. З часом «німецьке право» феодали почали застосовувати і у польських селах, особливо нових. Як широко запроваджувалось німецьке право, свідчить те, що за 70 років XIV ст. лише в центральній частині Польщі було створено 185 таких сіл. У Малій Польщі збереглося локаційних грамот у XIII ст. — 15, у першій половині XIV ст. — 95,

а в другій — 126. Насправді таких грамот було значно більше, бо збереглися здебільшого грамоти духовних інституцій. Ріллю в таких випадках, звичайно, перемірювали на три поля і рівними наділами в 1 лан (франконський лан дорівнював близько 24 га, а хелмінський — близько 17 га) роздавали селянам-кметам у спадкове володіння на єдиному усталеному чинші. Такі села мали общинне самоврядування. Селянин у разі виконання відповідних умов і передачі землі (разом з повинностями) іншому міг вільно йти, куди він бажав. Крім ланових господарів були і загородники, які, крім садиби, мали ще близько 1/4 лану землі в полі. За це вони давали солтису (локатору) невеликий чинш і працювали по найму в його фільварку. Наймалися вони і до заможних господарів — кметів.

Чиншова система, яка з часом поширилась і в селах, що лишались на польському праві (а таких була більшість), давала селянам більше самостійності і простору для їхньої господарської діяльності, сприяла підвищенню продуктивності праці та якості продукції, далшому розвитку товарно-грошових відносин, зростанню сіл, ліквідації в них багатосмужності, майновому розшаруванню селян. Кількість загородників, халупників, кутників, які жили переважно з наймів, повсякчас зростала. У XIII—XIV ст. розвиток чиншової системи зумовив зменшення, а часом і повну ліквідацію панських господарств. Становище селян у Польщі, як це спостерігалось і в Західній Європі, помітно поліпшувалось. Водночас грошові прибутки феодалів не зменшувались, а зростали.

Розвиток міст, товарно-грошових відносин, внутрішнього ринку зміцнював економічні зв'язки між окремими територіями роздробленої Польщі, створював передумови для об'єднання країни і централізації влади. Цьому ж сприяло і багато інших факторів, зокрема загроза зовнішньої небезпеки (особливо з боку Тевтонського ордену), наростання класової боротьби, етнічна спільність польських земель, єдина церковна організація тощо.

Об'єднання Польщі і утворення станової монархії (XIV—XV ст.). Об'єднання Польщі — процес складний і тривалий. Перші великі успіхи було досягнуто ще за Пшемисла в останній чверті XIII ст. Він підкорив Велику Польщу, частину Малої Польщі, Східне Помор'я. На початку XIV ст. цю політику продовжив Владислав Локеток (1306—1333), якому вдалося подолати опір князів, патриціату та зовнішніх ворогів і об'єднати під своєю владою майже всі польські землі, що не входили до складу сусідніх держав. Потяг до об'єднання був таким великим, що Мазовія в середині XIV ст. добровільно визнала ленну залежність. Після відновлення єдиної польської держави у 1320 р. Владислава Локеток було проголошено королем.

Об'єднання Польщі викликало опір сусідів, особливо тих, які загарбали частину її території. Бракувало міцності об'єднанню і з середини. Приєднані землі зберігали свої особливості, право, уряди та ін. Відмовою від Сілезії (1348 р.) і Західного та Східного Помор'я (1343) було куплено мир з Чехією, Орденом та Бранденбургом. Почалося зміцнення країни.

З огляду на відносну слабкість міст та бюргерства і через воро-

жу політику можновладдя, яке не хотіло поступатися владою, об'єднана діяльність королівської влади, що спиралася в основному на шляхту, виявилась слабкою, а королівська влада в результаті цього процесу стала недосить сильною. Та й сам процес об'єднання не був завершеним. Верхівка багатьох польських міст, переважно іноземного німецького та єврейського походження не підтримувала об'єднаної політики королів. Малопольські ж магнати і міський патриціат прагнули не стільки до визволення рідних земель на Заході, скільки до загарбання литовських, білоруських і українських земель, зокрема Галицько-Волинського князівства. Експансія на Схід стала фатальною для Польщі, бо протягом століть відволікала її сили від боротьби за возз'єднання західних земель.

З метою дальшого зміцнення єдності польської держави Казімір III (1333—1370) провів ряд реформ. Він поділив Польщу на адміністративні одиниці (воєводства, каштелянства), на чолі яких поставив королівську адміністрацію. Далі були створені королівська рада, королівська канцелярія на чолі з канцлером, центральна скарбниця на чолі з підскарбієм, суд, військо та інші загальнопольські органи. Було проведено грошову реформу. «Краківський гріш» сприяв пожевлінію торгівлі, зміцнював єдність країни. Спробам ввести загальне законодавство шляхом кодифікації звичаєвого права й видання нових законів заважали розбіжності між Великою і Малою Польщею. Довелося видати в 1346—1347 рр. два статuti: Віслицький і Петраковський. Вони зобов'язували всю шляхту до відбуття військової служби, зміцнювали її права, обмежувати вихід селян на волю та ін. Реформи Казіміра III сприяли централізації держави.

Війни проти Тевтонського ордену. Зміцнення Польщі в XV ст. Характерним для становища Польщі кінця XIV — першої половини XV ст. було дальше зміцнення внутрішнього та поліпшення міжнародного становища. Та справи Польщі ускладнювалися посиленням агресії Тевтонського ордену. Дедалі частішали його збройні напади на польські землі. Німецькі лицарі знищували польські міста і села, грабували населення. Орден повністю ізолював Польщу від важливого осередку економічного життя — торгівлі на Балтиці. Тевтонський орден загрожував і Великому князівству Литовському. Прагнучи знешкодити агресивного ворога, Польща і Литва в 1385 р. уклали Кревську унію. Литовський князь Ягайло одружився з польською королевою Ядвігою — дочкою покійного короля Людовіка Угорського, прийняв католицтво і під ім'ям Владислава II (1386—1434) став королем польським і великим князем Литовським. Місцем його проживання був Краків. Так почалося в Польщі правління Ягелонської династії.

Унія виправдала сподівання поляків. Спільні сили у липні 1410 р. під Грюнвальдом виступили проти ордену і військ з 22 країн феодально-католицької Європи, які прийшли йому на допомогу. Хрестоносці були добре озброєні, мали досвідчених командирів. На боці Польщі і Литви виступали загони Русі та Чехії. Кількісно союзницька армія перевищувала хрестоносців, але мала гірше озброєння. Першими вступили в бій литовсько-руські загони, які швидко

розгромили артилерію і відкинули піхотинців. Далі в битву було кинуто всі війська. Героїзм і мужність, усвідомлення справедливості боротьби принесли перемогу польсько-литовським військам. Хрестоносців було розгромлено. Союзницька армія зайняла багато міст, великі укріплення, але столицю Мальборк взяти не вдалося. Допомога Німеччини, яка надала Ордену велику кількість військ, чвари між Ягайлом і литовським князем Вітовтом, який виступав проти приєднання Литви Польщею, врятували Орден від повного розгрому. Однак міць свою він втратив назавжди. За Торунським миром 1411 р. Орден відступився від Добжинської землі на користь Польщі і від Жемайтії на користь Литві. Відтоді розпочалася боротьба за вихід Польщі до моря.

Перемога під Грюнвальдом мала велике історичне значення. Вона припинила військову агресію німецьких феодалів на Схід, піднесла міжнародний авторитет Польщі і Литви. Перемога 1410 р. сприяла зростанню патріотизму і дружби слов'янських народів. Поразка феодално-теократичної держави була однією з причин активізації антикатолицького руху в ряді країн Європи.

Польське панство і духовенство розглядали польсько-литовську унію і як засіб загарбання литовських, білоруських і українських земель. З цією метою вони добивались інкорпорації (включення) Великого князівства Литовського до складу Польщі. Ця агресія, яка супроводилась насильним наверненням православних до католицизму, викликала рішучий опір литовських феодалів і спричинювала неодноразовий розрив унії.

Економічний і політичний розвиток Польщі, її унія з Литвою зробили можливою дальшу успішну боротьбу проти Ордену. Після тринадцятилітньої війни (1454—1467 рр.) його сили було зламано і Орден поставлено у васальну залежність. За другим Торунським миром (1466 р.) Східне Помор'я з Хелмінською землею возз'єдналося з Польщею. Вона одержала також західну частину Пруссії. Польща вийшла до Балтійського моря і з кінця XV ст. почала відігравати значно більшу роль у житті Європи.

Протягом кінця XIV—XV ст. завершився тривалий процес утворення станово-представницької монархії в Польщі. Так, на основі загальнопольських феодалних з'їздів на початку XV ст. почали регулярно скликатися загальні (вольні) сейми як органи станового представництва. Спочатку вирішальна роль у сеймах належала магнатам і вищому духовництву, які в ході успішної боротьби з Тевтонським орденом розбагатіли і зміцнили своє становище. Згодом вплив у сеймах переходить до шляхти, яка виступала союзником короля в об'єднавчій політиці й відіграла велику роль у розгромі Тевтонського ордену. Шляхта добилася у короля деяких загальношляхетських привілеїв. Уже Кошицький привілей, виданий в 1374 р. Людовіком Угорським, звільнив шляхту від податків, за винятком 2 грошей з селянського лану. Військову повинність за свій рахунок шляхта виконувала лише в межах держави. Нешавський привілей, виданий Казіміром IV в 1454 р., значно обмежив політичну владу магнатів, повноваження представників великих міст, водночас зміцнивши позиції шляхти. У статутах короля передбачались

введення нових податків, а також скликання посполитого рушення (шляхетського ополчення) лише за згодою самої шляхти. Статути надали право шляхті обирати суддів. Збільшувались права шляхтичів на володіння селянами, обмежувалось самоврядування міст. Ці та інші привілеї послабили владу короля і зробили його згодом цілком залежним від вищого законодавчого органу — всепольського сейму, а на місцях — шляхетських сеймиків (зборів шляхти воеводств).

З 1496 р. вальні сейми перетворилися на двопалатні органи — сенат і посольська ізба. В сенаті засідали великі магнати і вища королівська адміністрація, а в посольських ізбах — представники шляхти, обрані на воеводських сеймиках. За шляхтою закріплювалося і право конфедерацій, тобто створення тимчасових союзів для досягнення мети, якої вона не могла добитися через державні органи. Більшість конфедерацій XV ст. були спрямовані проти магнатів, на підтримку об'єднавчої політики польських королів. Часто шляхетські конфедерації підтримували окремі польські міста.

Отже, розгром Тевтонського ордену, приєднання значної частини своїх земель, вихід до Балтійського моря, внутрішня політична консолідація, встановлення станово-представницької монархії значною мірою визначали характер і напрямки політики Польщі в наступні століття.

Розділ 9. КУЛЬТУРА ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН (VIII—XV ст.)

Культура Болгарії VII—XIV ст. В період виникнення і зміцнення болгарської феодалної держави VII—X ст. були закладені основи феодалної культури, яка розвивається на спадщині старослов'янської культури. Значний вплив на її формування мала культура протоболгар, а також фракійська, грецька і ранньовізантійська культура.

Винятково велике значення для розвитку культури не лише Болгарії, а й усіх слов'янських народів мало виникнення слов'янської писемності і створення в середині 60-х років IX ст. братами Кирилом і Мефодієм нової вдосконаленої слов'янської азбуки. Їхні учні і послідовники Климент Охридський, Констянтин Пресвітер, Наум та інші в IX—X ст. досягли значних успіхів у поширенні слов'янської писемності в Болгарії і Македонії. За деякими даними, Климент із Охрида створив літературну школу і навчив грамоти не менш як 3,5 тис. чоловік — представників імущих класів. Деякі дослідники вважають його основоположником слов'янської літератури, автором першого відомого досі літературного твору слов'янською мовою «Паннонські легенди» (принаймні, однієї з легенд життєписів про Кирила і Мефодія).

Найбільший успіх у розвитку болгарської культури припадає на період правління Сімеона. У цей час було закладено основи перших бібліотек. Сімеон запросив до свого двору чимало освідче-

них діячів, які переписували як церковну, так частково і світську літературу. Особливо багато перекладів було зроблено з грецької та візантійської літератури. Саме в цей час з'явилися перші, які ще мали характер примітивних хрестоматій, компілятивні літературні збірники. Один з них, наприклад, містив уривки з творів письменника V ст. Іоанна Златоуста. У цей час Костянтин Пресвітер склав так зване «Повчальне євангеліє», в яке введено мотиви з слов'янського життя, деякі дані про розвиток культури в Болгарії, зокрема поширення писемності. Чорноризець Храбр у творі «Про письменна» доводив право на існування слов'янської писемності на рівні з римською, грецькою та єврейською. Іоанн Екзарх написав компілятивний твір «Шестоднев», у якому використав твори візантійських авторів про шість днів створення світу. Оригінальним є вступ до цього твору, де автор наводить цікаві дані про бідність болгарського народу і розкішне життя знаті. В праці також є чимало мотивів з життя болгар, зокрема дано ґрунтовий опис столиці Болгарії міста Преслави.

Феодална література, звичайно відображаючи інтереси панівного класу, прагнула обґрунтувати існування феодалного ладу. Вона прославляла царів, закликала до смирення і терпіння, пропагувала необхідність підкорення властям.

У період зародження і розквіту богомилства певне поширення мала апокрифічна (заборонена церквою) література. В апокрифічній літературі по-іншому трактувалися біблійські сюжети про створення світу. Написані в дусі народно-єретичних вчень, вони відображали настрої трудящих, їхні прагнення до вільного, без експлуатації, життя. В апокрифічній літературі є дуже цінні відомості про життя болгарського народу.

Значне піднесення у VIII—X ст. переживали будівельна справа, архітектура, образотворче мистецтво. Про це свідчать ансамблі палаців, християнських храмів і кріпосних споруд, що збереглися в столицях Першого Болгарського царства — Плісці і Преславі. Прикладом кращих зразків градобудівництва можуть бути великі споруди Пліски — Тронна палата, де відбувалися урочисті церемонії, та Малий палац, в якому жили пани. Внутрішня частина міста була забезпечена водопроводом, центральною системою опалення, каналізацією. Визначною пам'яткою болгарського монументального мистецтва VIII ст. є рельєф «Мадарський вершник» (3,1×2,6 м), висічений на прямовисній скелі. Археологічні розкопки останніх десятиліть в Плісці, Преславі, Тирново, Пловдиві та Софії поповнили дані, що свідчать про високий рівень розвитку болгарської культури.

Політика еллінізації в період візантійського панування затримувала розвиток самобутньої болгарської культури. Найвишого розквіту болгарська феодална культура досягла в період існування Другого Болгарського царства (XII—XIV ст.), коли центром стало м. Тирново. До цього часу належить ряд чудових пам'яток болгарської писемності — «Болонская псалтырь», «Добромирово євангеліє», «Бительская триодь» та інші.

Певного поширення набула світська література. До наших днів

дійшли літописні та інші описи найважливіших історичних подій, а також літературні твори світського характеру — сказання про Троянську війну, «Александрія», твір, в якому розповідалось про життя і подвиги Олександра Македонського, «Фізіолог» з описом тварин, рослин, мінералів та ін. Оригінальним твором світської літератури XIV ст. був «Бдинський збірник» — своєрідна хрестоматія художніх творів про добрих жінок. Поява такого збірника, за твердженням дослідників, була проявом впливу ідей гуманізму на болгарську культуру, свідченням того, що вона розвивалася в тісному взаємозв'язку з європейською культурою.

У XIII—XIV ст. дальшого поширення набула також апокрифічна література. Правителі Болгарії наказували знищувати апокрифічні твори, суворо карати їхніх поширювачів. Це знайшло відображення в «Синодику царя Борила» — одній із законодавчих пам'яток XIII ст.

Найкращою пам'яткою народної культури є усна народна творчість. У народних епосах, переказах переважали мотиви боротьби проти візантійського гніту, турецького нашествия. Усна народна творчість, зокрема народні пісні, сповнені мотивами патріотизму.

Однак серед усіх літературних жанрів у Болгарії переважала література релігійного змісту. Визначним її представником у другій половині XIV ст. був патріарх Євфимій Тирновський. Проведене ним виправлення богослужбених книг мало велике значення для розвитку писемності не лише в Болгарії, а й у Сербії та інших слов'янських країнах. В житіях, похвальних словах, посланнях Євфимія Тирновського містилось багато матеріалів з тогочасного життя, особливо про діяльність церкви, зв'язки Болгарії з іншими країнами. У творах Євфимія яскраво виявлено риси патріотизму. Автор ратує за велику і міцну болгарську державу.

Світову славу Болгарії принесли фрески у Баянській церкві. Невідомі автори на порівняно невеликій площі майстерно розташували понад 30 фігурок. Реально зображені покровителі церкви, а також болгарський цар Константин і його дружина Ірина.

Болгарські майстри чудово прикрашали рукописні книги багатокольоровими мініатюрами, найкращими з яких є мініатюри Манасієвої хроніки і Четвероевангелія. Болгарія славилася також художніми виробами із дорогоцінних металів.

Дальшого розвитку в XIII—XIV ст. набуло містобудування. Навколо міст зводили великі стіни з вежами, викопували глибокі рови і будували складні підйомні мости. Археологічні розкопки останніх десятиліть розкривають перед нами велич одного з болгарських міст — Тирново. Складністю архітектурного задуму, високою майстерністю будівничих вражає Царський палац, до комплексу якого входили Тронний зал і велика за розмірами церква. В іншій частині міста знаходилося 17 церков. До наших днів збереглася складна архітектурна споруда XIII ст. — церква 40 мучеників у Тирново.

У період Другого Болгарського царства ще більше розширилися культурні зв'язки з Руссю, які підтримувалися через Афон і південно-західні руські землі. Розвивалися також культурні зв'язки з іншими слов'янськими країнами, зокрема з Сербією, Чехією. Тіс-

не культурне єднання взаємозбагачувало культурні цінності слов'янських країн, зближувало їхні народи.

Культура югославських народів у VIII—XV ст. Культура сербів, хорватів і словенців у період раннього середньовіччя зберігала ознаку слов'янської спільності, що складалася ще до поселення їх на Балканському півострові. Вона проявлялася в схожості побуту, звичаїв, язичеських вірувань і усної народної творчості. Однак на Балканському півострові слов'янські племена ознайомилися з візантійською, романською і фрако-іллїрійською культурою, серед них почалося поширення різних форм християнства — православ'я і католицизму. Під впливом усіх цих факторів уже в VIII—XI ст. почався процес диференціації культур окремих слов'янських народів.

Після створення слов'янського алфавіту мова писемності у всіх південних слов'ян була однаковою. Проте пізніше вона стала видозмінюватись залежно від формування їхніх усних мов. У сербів обрядові книги і житія переписувались кирилицею, в хорватів і словенців — глаголицею. Тут незабаром основною писемною мовою стає латинь.

Культура народів Югославії розвивалася в тісному взаємозв'язку з болгарською культурою. Встановились і зміцнилися також зв'язки з культурою Італії, Чехії та Стародавньої Русі. Поширення слов'янської писемності й літератури відбувалося в умовах боротьби проти іноземних втручань німецьких, угорських феодалів.

Найважливішим твором сербо-хорватської писемності XII ст. є літопис попа Дуклянина («Барський родослов»). Це був перший відомий історичний твір народів Югославії, написаний у дусі світської літератури. У літопису Дуклянина широко використано не лише відомі автору латинські та грецькі писемні джерела, а й народні перекази про героїзм у боротьбі проти іноземної навали. Дуклянин наводить чимало легенд про виникнення міст (Дубровника, Скопле), походження назви річок, гір тощо з використанням елементів історизму.

Найвищого розвитку культура Сербії досягла в XIII—XIV ст. Своєрідними центрами культурного життя стали монастирі в Студеницях, Жичах, Грачаницях, Дечанах і Хілендарський на Афоні. Найбільш поширеними творами були житія — життєписання святих і сербських державних діячів. У кращих із них, написаних архієпископом Савою, Стефаном Первовінчаним (XII—XIII ст.), Феодосієм і архієпископом Даниїлом (XIII—XIV ст.), поєднувались якості документальних і художніх творів. Так, у творі Сави «Житіє святого Симеона» широко використано події в Сербії XII ст. Автор виступає поборником централізованої влади, засуджує феодалські міжусобиці, закликає до захисту країн від іноземних втручань. У такому самому плані написано і твір Степана Первовінчаного про його брата Неманя. Крім відображення внутріполітичного життя в Сербії в цих творах є багатий матеріал про зовнішньополітичні зв'язки Сербії та сербської церкви, в тому числі про зв'язки з Руссю.

Визначним історичним твором першої половини XIV ст. є «Жи-

тіє королів і архієпископів сербських», написане архієпископом Даниїлом. Цей оригінальний твір далі продовжували учні Даниїла (помер у 1337 р.) і довели оповідь до кінця XIV ст. Цінність твору полягає в його історичній достовірності. Тут широко відображено як економічні, так і політичні моменти сербського життя.

У період тяжкої боротьби з турецькою навалою літературне життя дещо послабилось, проте добрі традиції продовжувалися. У першій половині XV ст. у Сербії було створено цінні твори, серед них «Житіє Стефана Лазаревича» (1433 р.), в якому містяться перші докладні відомості про битву на Косовому полі. У Сербії в цей час діяла велика школа переписувачів, бібліотеки були одними з кращих на Балканах.

У XIV ст. в Сербії була створена одна з кращих пам'яток юридичної літератури — «Законник Стефана Душана». Він має велике значення не лише для вивчення історії Сербії і періоду феодалізму, а й історії сербської мови, літератури. Законник дає змогу також вивчати деякі аспекти міжслов'янських зв'язків.

У цей період спостерігалось поступове зміцнення русько-сербських взаємозв'язків. Розширювалися і культурні зв'язки Сербії з Чехією та Болгарією, що плідно впливало на культурний розвиток слов'янських народів.

У складних умовах розвивалися писемність і література в Хорватії та Словенії, де вже з кінця XI ст. латинь стає офіційною писемною мовою і мовою церковного богослужіння. Цінним історичним джерелом є хроніка Фоми Сплітського «Історія архієпископів Салони і Спліта» (XIII ст.), яка є визначною пам'яткою хорватської писемності світського характеру. Проте визначальними були церковнорелігійні твори, що мали вплив на всю літературу і навіть народну творчість. Особливістю хорватської літератури було зародження в ній релігійної драми. Панівний феодальний клас Словенії використовував німецьку мову як адміністративну, а латинську — в богослужінні, що затримувало створення словенської літературної мови.

В ході історичного розвитку збагачувалась і духовна культура трудящих. Художня творчість народу розвивалася в усних формах, в поєднанні старої слов'янської міфології з християнськими уявленнями. Народ по-своєму переробив багато християнських легенд, збагатив їх новим змістом. Головне в цих легендах — викриття соціального пригноблення і несправедливості.

У XII—XIV ст., як і в ранньому середньовіччі, народні маси висловлювали свої думки і настрої, задовольняли свої художні потреби, створюючи пісні, казки, сказання і прислів'я. Новим явищем народної творчості XII—XV ст. було поширення епічних пісень. Спочатку виникли пісні побутового і релігійного змісту, а з початком боротьби з турецькою навалою почали створюватись і поступово стали визначальними патріотичні, героїчні та історичні пісні.

Південнослов'янський епос створювався в творчому співробітництві всіх балканських слов'ян і під великим впливом східнослов'янського епосу. Разом з тим епос кожного народу мав свої специфічні риси. Так, сербо-хорватський епос був історичним у своїй

основі, він складався з трьох циклів: докосовський, косовський і цикл королеви Марка. Найбільший інтерес становлять пісні, присвячені улюбленому герою південнослов'янського епосу Марку Краловичу, наділеному богатырськими якостями. На своєму легендарному коні Шарці він перемагає ворогів народу, визволяє полонених, відновлює справедливість. В епосі словенців найбільш яскраво виявлені соціальні мотиви антифеодального характеру.

Становлення і розвиток феодальних відносин, зміцнення держав, діяльність церкви дали поштовх розвитку архітектури і мистецтва. Споруджувалися фортеці і замки, будувалися церкви і великі монастирі, зводилися світські будови у містах. Оригінальні пам'ятки архітектури збереглися у Далматинській Хорватії. При будівництві їх широко використовувалися багатовіковий досвід кам'яної архітектури античної епохи і залишки пізньоантичних споруд. Так, центр м. Спліт виник у VII ст. всередині міцних стін палацу імператора Діоклетіана, а мавзолей був перетворений на кафедральний собор міста. Визначною пам'яткою ранньохристиянської архітектури IX ст. є кругла церква св. Доната в Задарі. Пам'яток ранньосербської архітектури збереглося мало. Це були невеликі церковні споруди з каменю, оздоблені кам'яною різьбою, а в XI—XII ст. — фресковим живописом, створеним під візантійським впливом. Ці будови стали символом безсмертного генія народу — творця всіх матеріальних і духовних благ.

У XII—XV ст. помітних успіхів досягли архітектура і живопис у Сербії, де було збудовано багато замків і монастирських комплексів, що склалися із храмів, бібліотек, житлових приміщень і фортифікаційних споруд. Найвизначнішою пам'яткою сербської архітектури є церква Богородиці в Студеницях (XII ст.), а також церкви монастирів в Жиче, Малашеві (XIII ст.) і Грачаницях (XIV ст.). Із воєнних споруд найбільш монументальною була фортеця Смедерова, побудована в 1428—1430 рр. Образотворче мистецтво було представлене іконописом і монументальним живописом, що дали ряд пам'яток світового значення в церквах монастирів в Студеницях, Саничанах, Малашеві. На ряді картин подані реальні зображення людей з різних епізодів сербського побуту.

Архітектура і образотворче мистецтво Хорватії досягли найвищого розквіту в спорудах романського стилю далматинського узбережжя. Визначною пам'яткою цього часу є монументальний кафедральний собор у Задарі, дерев'яні двері собору в Спліті і кам'яний різьблений декор порталу собору в Трогирі (XIII ст.). Двері виготовив Андрій Бувина, а декор порталу — Родован Бувина, які були найвидатнішими представниками далматинської школи митців XIII ст.

У XV ст. культура далматинських міст і Дубровника перебувала під впливом італійського Відродження. Найбільшим культурним центром Далмації став Дубровник, де ще в XIV ст. працювала світська школа і створювалися великі приватні бібліотеки. Значних успіхів досяг гуманістичний напрям в літературі і мистецтві, представники якого проявили значний інтерес до культури та історії свого народу, до рідної мови. Епоха Відродження Далмації висуну-

ла ряд видатних діячів культури (Е. Первін, М. Марулич), мистецтва (Н. Божидарович) і архітектури (Юрій Далматинець). За участю Юрія Далматинця було збудовано такі шедеври архітектури ренесансу, як кафедральний собор у Шибенику і князівський палац (палац ректорів) у Добровнику. Ю. Далматинець висік із каменю понад 70 людських голів для прикрашення храму в Шибенику. Про високу майстерність творця свідчить те, що в його скульптурах виразно виступали індивідуальні риси людей різного віку, заняті і національностей.

Важливим фактором розвитку культури народів Югославії в період становлення і розвитку феодалізму є розширення і зміцнення зв'язків з іншими слов'янськими країнами, насамперед з Давньою Руссю. Культурний обмін відбувався через Болгарію, Константинополь, а також відомий монастир на Афоні. В Сербії і Хорватії стали добре відомими твори руських діячів культури, виробити талановитих майстрів Русі. Староруське літописання, література Русі, зокрема твір «Слово о законі і благодаті» Іларіона, були добре відомі авторам сербської житейської літератури. Відомий болгаро-сербський вчений Костянтин Філософ російську мову назвав «найвитонченішою з усіх слов'янських мов». Південні слов'яни добре знали про героїчну боротьбу народів Русі проти німецької агресії, монголо-татарського гніту, нападів печенігів і половців. Героїзмом народів Русі захоплювалися слов'яни на Балканах, де почало складатися уявлення про російський народ як наймогутніший, як про старшого брата. Це знаходило своє відображення і в культурі південних слов'ян.

Культура Чехії та Словаччини VIII—XV ст. Основи розвитку феодальної культури чеського і словацького народів, споріднених спільністю походження, близькістю мов та історичної долі, було закладено в VIII—IX ст., у період виникнення і зміцнення Велико-моравської держави.

Визначною подією в культурному житті слов'янства було виникнення і поширення у Велико-моравській державі старослов'янської писемності й літератури, зв'язане з діяльністю видатних слов'янських просвітителів Кирила (Костянтина, 827—869) і його брата Мефодія (820—885). Прибувши в 863 р. до Велико-моравської держави, вони активно перекладали на старослов'янську мову церковні книги, сприяли поширенню писемності й культури. Завдяки діяльності Кирила і Мефодія старослов'янська мова стала третьою (після грецької та латинської) мовою писемності в Європі.

Археологічні розкопки свідчать про те, що у Велико-моравській державі значного розвитку набули ремесло і будівельна справа. У містах Угерське Градище, Старе Место, Мікульчице знайдено унікальні вироби з срібла і золота, майстерно виготовлені знаряддя праці, предмети побуту, різну зброю. Протягом другої половини IX ст. у Великій Моравії було споруджено кілька великих храмів, палаців для князя і знатних феодалів — це храм у Старому Месті (на території Велаграда), храм діви Марії в Празькому Граді, палац в Угерському Градищі. Все це свідчить про високий рівень розвитку культури чехів і словаків у VIII—IX ст.

Після падіння Великоморавської держави для розвитку чеської і словацької культури склалися різні умови. Чехія стала певною мірою залежною від Німеччини, що сприяло поширенню тут католицизму і латинської мови, а Словаччина опинилася під винятково тяжким гнітом угорських феодалів, що також позначилось на розвитку слов'янської мови і культури. Чеська і словацька культури могли розвиватися лише в непримиренній боротьбі проти іноземних гнобителів, підтримуваних католицькою церквою.

В XI—XIV ст. у Чехії активно поширюється житейська література і аналістика, написані латинською мовою. Створена на рубежі XIII—XIV ст. велика епічна поема «Олександрейда» відображала ідеї середньовічного дворянства, його прагнення до зміцнення централізації державної влади. В житіях «Про діву Марію», «Про спасителя», в алегоричній поемі «Спір душі з тілом», та інших знаходимо окремі епізоди з життя Чехії XII—XIV ст.

Великого поширення набула аналістика. Найкращою є хроніка Козьми Празького, події в якій з найдавніших часів доведено до 1125 р. Унікальний твір Козьми пронизаний любов'ю до чеського народу та його історії.

Перший твір чеською мовою з'явився у XIII ст. Ним був варіант історії про Олександра Македонського невідомого автора-шляхтича. Твір прийнятий ненавистю до магнатів, до німецького патриціату в містах. На початку XIV ст. з'явився унікальний твір, написаний чеською мовою, — рифмована «Хроніка Даліміла». Автор хроніки — короткого нарису про історію Чехії до початку XIV ст. — гостро виступає проти великих магнатів, іноземного панування, закликає боротися за самостійну Чехію.

У боротьбі проти латинізації та засилля католицизму розвивалися чеська мова і прогресивна література, центрами якої стають великі міста. Різноманітні відомості про чеську мову знаходимо в житті про Вацлава, в чеських примітках до латинських словників і церковних книг, так званих глосах. Чеська мова була провідною в народних драмах, які ставили бродячі артисти на площах міст у дні свят. Великою популярністю користувалася комедія «Знахар», побудована на мотивах народної творчості. Чеською мовою було створено й оригінальні пам'ятки юридичної літератури: «Книга пана із Рожемберка», «Виклад чеського земельного права» Андрія із Дубни та інші, в яких відображено соціальний лад Чехії. У XIV ст. чеською мовою з'явилися наукові праці, латино-чеські словники, переклади популярних творів, у тому числі й опис подорожі Марко Поло.

Чеською мовою писали свої твори талановитий письменник Чехії XIV ст. Томас Шитний та поет Сміл Фляшка із Пардубіце. В творі Томаса Шитного «Промови недільні та святкові» гостро критикується феодальний лад, засилля латинян у Чехії. Сміл Фляшка в сатиричних віршах викривав жадібність багатіїв, лицеміство верхівки католицької церкви, виступав проти онімечення Чехії. Мова їхніх творів — це жива мова чеського народу. К. Марк писав, що в XIV ст. чеська народна мова була більш розвиненою, ніж німецька, про що свідчать твори Томаса Шитного. На творчос-

ті Шитного і Фляшки відчутний вплив літератури раннього італійського Відродження.

Пам'яток словацької мови і літератури XI—XIV ст. досі не знайдено. Головним культурним центром було м. Нітра, де діяла капітульна школа. У Словаччині велике поширення мала народна творчість (пісні, казки, прислів'я, танці тощо), що відображала настрої трудящих, прагнення до визволення.

Визначною подією в культурному житті Чехії та Словаччини, як і ряду інших слов'янських країн, було відкриття в 1348 р. університету в Празі — першого в Центральній і Східній Європі. Роль університету особливо зросла, коли його ректором був Ян Гус. Празький університет зробив великий вклад у розвиток науки, в підготовку кадрів. В його стінах зароджувалися реформаційні погляди, гуманістичні ідеї. Університет був одним з центрів визвольної боротьби чеського народу.

Величезний вплив на розвиток культури Чехії та Словаччини мав гуситський революційний рух, який похитнув основи феодально-католицької ідеології та сприяв зміцненню народних засад у культурі. В містах і селах Чехії було відкрито школи з викладанням рідною мовою, в яких навчалися хлопчики і дівчатка. Один з учасників подій зазначав, що в гуситській Чехії він повсюдно бачив потяг до освіти, до знань.

Значно зросла роль чеської народної мови, на яку було перекладено багато церковної та політичної літератури. Ян Гус удосконалив орфографію чеської мови, заклав основи її граматики. Він указав на спорідненість чеської мови з іншими слов'янськими мовами, зокрема з російською.

Гуситський революційний рух дав новий поштовх розвитку літератури, усній народній творчості. Великою популярністю користувалась «Поема про перемогу біля Домажліц» поета Вавржинца із Бржезова, в якій прославляються подвиги гуситів. Своєрідною літературною пам'яткою того часу є твори Яна Жижки, зокрема «Військовий статут», написаний в дусі демократизму. Він вимагав рівноправності та взаємоповаги всіх військових, що борються за спільну справу. В численних гуситських хроніках відбито всю складність боротьби чеського народу проти соціального гніту та іноземного засилля.

Величезної популярності набули народні пісні і музика. Народ прославляв Яна Гуса, Яна Жижку, подвиг таборитів, засуджував німецьких загарбників, чеських зрадників. Гуситські пісні та музика відзначалися високою майстерністю. Найпопулярнішими були пісні «Повстань, повстань, велике місто Прага», «Хто ж ви, божії воїни?», «Пісня про правду».

Під впливом гусизму, а також культури Ренесансу Європи в Чехії в XV ст. успішно розвивався гуманізм. З появою книгодрукування зросла кількість книг чеською мовою. Велика роль у цьому належить Вікторину Корнелію — автору оригінальних праць і перекладів античних творів та філософу Петру Хельчицькому. У праці Корнелія «Десять книг про права...» знаходимо не лише зведення звичаєвого чеського права, складеного в демократичному

дусі, а й багато важливих відомостей з соціальної історії Чехії. Петро Хельчицький рішуче виступав проти феодальної експлуатації та соціальної нерівності. В його працях «Про троякий народ», «Сітка віри» доводиться думка, що пригноблення народу суперечить «божому закону». Петру Хельчицькому належить ініціатива створення «Общини чеських братів» — широкої демократичної організації, яка відіграла велику роль в культурному житті, в боротьбі чеського народу за незалежність.

Ідеї гусизму знайшли сприятливий ґрунт і в словацькій культурі. На Словаччині поширюються також народна пісня, героїчний епос. Значною подією культурного життя XV ст. було створення в 1466 р. Братиславського університету, який, однак, через кілька десятиліть було закрито. Література в Словаччині видавалася латинською мовою. Лише послідовники гуситів у релігійних проповідях використовували чеську мову.

Великих успіхів досягли народи Чехії та Словаччини в галузі архітектури і живопису. На зміну дерев'яній архітектурі, яка мала багато спільного з архітектурою Стародавньої Русі, в XI—XII ст. в Чехії та Словаччині приходять кам'яні споруди. Феодальні замки, церкви, князівські палаци споруджували спочатку в римському, а пізніше в готичному стилі. До наших днів збереглися окремі споруди романського стилю з комплексу Празького замка, ротонда в Зноймо на Моравії, храм святої Марії недалеко від Нітри, замок в м. Спіш у Словаччині та ін. Найкращими пам'ятниками готики XIV—XV ст. є собор святого Віта в Празі, міст через Влтаву архітектора Петра Перлержа, замок Карла I в Карлштейні за 50 км від Праги, костьоли в Банській Штявниці, каплиця святої Катерини в Братиславі, окремі будівлі Спішського, Нітранського і Тренчинського замків в Словаччині та ряд інших споруд. В другій половині XV ст. з'являються перші споруди в стилі раннього ренесансу. До таких слід віднести Владиславський зал Празького кремля, храм святої Варвари на Кутній Горі архітектора Бенедикта Рейта, палаци знаті та міські ратуші в словацьких містах Спіш, Нітра, Жіліна та ін. Чехія і Словаччина є своєрідними музеями архітектури періоду середньовіччя.

Самобутність чеського та словацького живопису найвиразніше проявилася в мініатюрах. Шедевром світового середньовічного мистецтва є ілюстрації до Вішеградського кодексу (кінець XI ст.), автори якого прагнули до виняткового реалістичного зображення подій. На початку XIII ст. були створені мініатюри до енциклопедії «Мати слів» чеського художника Мирослава, близького до традицій народної творчості. У середині XIV ст. в Празі знаходилась спеціальна майстерня мініатюр на чолі з художником Мікулашем Празьким. Працівники майстерні ілюстрували Ниську біблію і створили ряд оригінальних побутових картин: групи людей, тварин, пряля, дроворуб, ремісник та інші. Чудові розписи палаців і храмів зробив художник Федор із Праги, який розмальовував і окремі зали фортеці Карлштейн. У Словаччині в XIV ст. з'явилися також твори станкового живопису. Важливими центрами розвитку словацького живопису були такі міста, як Спіш, Тренчин, Нітра,

Банська Штявниці, Кошице, де працювали великі групи живописців, різьбярів по дереву і каменю, скульпторів.

Отже, незважаючи на іноземний гніт, на засилля католицизму в Чехії та Словаччині в період VIII—XV ст. було досягнуто значних успіхів у розвитку культури. Прогресивна течія культури чеського і словацького народів розвивалися в непримиренній боротьбі проти реакційної феодально-католицької культури. Чехія і Словаччина мали досить широкі культурні зв'язки з Польщею, південними слов'янами, а також з культурою Русі.

Культура Польщі VIII—XV ст. Польська культура бере свій початок з періоду формування слов'янської спільності, коли в умовах великого переселення народів (V—VII ст.) на мовній і територіальній основі відбувався поділ слов'ян на три відгалуження: західне, східне і південне. У західних слов'ян, в свою чергу, відбувалися процеси мовного поділу, створення ранніх феодальних держав.

Новий суспільний лад, що сформувався в Польщі у VIII—IX ст., знайшов своє відображення в організації загальнопольської держави та в дальшому розвитку культури. Важливим елементом було будівництво гродів, навколо яких осідало населення і починало займатися різними ремеслами.

З прийняттям християнства в Польщі з'явилась латинська писемність, привілейована верхівка дістала можливість встановлювати контакти з іншими країнами. Проте офіційна латинська мова гальмувала виникнення писемності польською мовою, а знищення католицькою церквою пам'яток язичеської народної творчості підірвало розвиток польської культури, негативно позначалося на розвиткові культурних зв'язків із спорідненими сусідніми слов'янськими народами.

У період формування ранньофеодальної монархії створювалися польська народність, загальнопольська єдність, загальнопольська мова. Географічне і політичне ядро жителів країни, розташованої по середній Варті, яку називали «землею полян» — Польщею, поступово поширилось на сусідні польські племена. Вже до кінця X ст. на землях між Одрою і Західним Бугом зростає почуття внутрішньої єдності. Цю територію в іноземних джерелах та тих, що виникли на польських землях, почали називати Польщею, а її мешканців — поляками, що було важливим елементом у тривалому процесі визрівання єдності — як народної, так і державної.

Перші школи при кафедральних костьолах існували вже в XI ст. і спочатку були призначені для підготовки духівництва. На початку XII ст. набула популярності бібліотека Краківського кафедрального собору, яка перебувала на рівні наукових центрів європейських країн того часу. В XIII ст. почали відкривати парафіяльні школи. Читання та письмо поширювалось серед магнатів та міщан, освіту здобувала і світська молодь. У цей час вже налічувалось 14 кафедральних і стільки ж парафіяльних шкіл. В 1267 р. школа вищого типу виникла у Вроцлаві, в 1302 р. — у Познані. До найбільш ранніх шкіл належать школи у Кракові, Познані, Вроцлаві, Плоцку, Влоцлавку.

Першими писемними творами були життя святих, хроніка Галла Аноніма (з трьох книг), в якій події з історії Польщі доведено до 1113 р. Це перший історичний та літературний твір Польщі. Видатним хроністом XIII ст. був Вінценти Кадлубек. Ця перша хроніка, написана поляком, містить виклад подій з історії Польщі з найдавніших часів до 1202 р. Вона користувалась великою популярністю, її знайшли в кількох десятках рукописних примірників. У школах, очевидно, ця хроніка відігравала роль підручника.

У XIII ст. з'являється література польською мовою, яка стала основою польської писемності. До цього часу належать перші рядки «Богуродзїци» — урочистої пісні польською мовою, яка відігравала роль польського гімну. З цією піснею польське військо йшло у бій під Грюнвальдом (1410 р.).

Великою культурною подією станової монархії було відкриття в 1364 р. Краківського університету, другого у Центральній і Східній Європі після Празького. Його відкриття було пов'язано з широкою законодавчою діяльністю Казіміра III, з потребою в юридичних кадрах. Університет мав три факультети: юридичний (8 кафедр з 11), медичний та факультет вільних наук. Наприкінці століття університет занепадає, а з 1400 р. його робота (вже як Краківської академії) відновлюється Владиславом Ягелло. Додатково було відкрито богословський факультет.

Краківський університет став центром освіти і національної науки. Крім поляків, в ньому навчалося чимало угорців, німців, чехів, литовців, українців. У XV ст. він стає центром розвитку філософії, в ньому були представлені всі основні течії пізньої схоластики, зародилися антисхоластичні ідеї. Тут почали свою діяльність і перші гуманісти. Серед професорів Краківського університету були переконані гусити. Прогресивні ідеї знаходили прихильників і серед тих діячів польської культури і науки, які відкрито не пристали до гусизму. Одним з них був ректор Краківського університету Павел Владковиц, який на Константському соборі виступив на захист Гуса.

Видатним публіцистом другої половини XV ст., що співчував гуситським ідеям, був Ян Остророг — виразник передових ідей раннього етапу формування польської національної самосвідомості. В цей час Краківська академія стає міжнародним центром вивчення астрономії, на перше місце висуваються точні науки. Початок Краківської астрономічної школи пов'язаний з іменем Марціна Круля з Журавиців у 1491—1495 рр., тут вчився Миколай Коперник. Поряд з астрономією та математикою швидко розвивалась і географія.

Вихованцем Краківського університету був і Ян Другош (1415—1480), наукова праця якого «Історія Польщі» (12 книг, які охоплювали події від стародавніх часів до 1480 р.) являє собою вершину польської середньовічної історіографії. Велике місце в цій праці займає опис Грюнвальдської битви.

— В XIV ст. у Польщу із Західної Європи почали ввозити папір, більш дешевий і зручний матеріал порівняно з пергаментом. Це сприяло поширенню писемності латинською мовою — духовної та

світської. Поряд з феодально-церковною літературою, покликаною зміцнювати становище панівного класу, в народних масах були популярними народна історична польська пісня, а також культові співи, які брали початок ще з язичества.

Успіхи в розвитку мови, освіти та науки знайшли відображення в розвитку польської літератури. В XV ст. література релігійного змісту поступається перед світською писемністю, з'являються перші публіцистичні твори, починає розвиватися поезія.

Серед творів світського характеру, написаних латинською мовою, значне місце займають хроніки. Так, у другій половині XIV ст. невідомим автором була складена Хроніка Великопольська, «Хроніка князів польських» викладає історію Сілезії до 1386 р. як невід'ємної частини Польщі, створювались хроніки, присвячені життю і діяльності польських королів, окремих представників панівного класу.

Визначними пам'ятками юридичної думки XIV ст. були Вісліцький і Петрковський статuti. Написані латинською мовою, вони відображали і відстоювали класові інтереси польських феодалів, сприяли зміцненню їхньої влади над феодально-залежним селянством.

Цим же цілям служило і мистецтво, передусім церковна архітектура, скульптура, живопис. Величні храми були покликані зміцнювати авторитет католицької церкви, освячувати панівний лад. В перші століття після прийняття християнства у Польщі будували переважно круглі, увінчані куполами у візантійському стилі, спочатку дерев'яні, а потім кам'яні храми. Відчувався вплив і давньоруської архітектури. На початку XI ст. з'являються костьоли в романському стилі, який стає панівним і з XII ст. повністю витісняє візантійський.

На початку XIII ст. в Польщі поширюється готичний стиль, який поступово заступає романський. Основним будівельним матеріалом замість каменю стала цегла. Змінилось і внутрішнє оздоблення храмів. Воно стало простішим, зникли фантастичні зображення тварин, рослин, людей. Зразки для свого мистецтва художники починають запозичувати у навколишньої природи. Найбільш характерні готичні храми знаходяться в Сілезії, особливо у Вроцлаві, а також у Кракові (кафедральний собор на Вавелі, Маріацький костюл). Другим центром готичних храмів є Помор'є (Щецін, Торунь, Гданськ). У Гданську було збудовано один з найбільш грандіозних у Європі костюл св. Марії. Пам'ятками готичної архітектури є також кафедральні собори в Гнезно і Познані.

У світській архітектурі, яка майже не збереглась, переважало будівництво замків, особливо у Малій Польщі і в центральній частині країни. Вони будувалися з каменю та цегли.

В XIV—XV ст. інтенсивно забудовувалися міста. У центрах міст з'явилися кам'яні крамниці та спеціальні торговельні суконні ряди — суконниці. Найбільш визначними пам'ятками міської архітектури тих часів є ратуша у Вроцлаві, суконниця і ратуша у Кракові, ратуша у Торуні.

Згубні наслідки турецького завоювання. Турецькі загарбники повністю підкорили Болгарію вже в кінці XIV ст. Болгарський народ першим зазнав усіх страхіть турецького гніту. Уже в XV ст. турецькі загарбники виробляли спеціальну систему панування над слов'янськими та іншими народами Європи. Оскільки Болгарія стала серед європейських країн першою їхньою жертвою, то її територія була перетворена на плацдарм для завоювання інших країн і народів, а згодом стала опорним пунктом захисту турецьких володінь. Цим зумовлювалася особливо жорстокість турецького гніту в Болгарії. Тут було збудовано багато фортець, в яких розміщувалися турецькі гарнізони. Через Болгарію постійно проходили турецькі війська в інші країни, важливі стратегічні пункти заселяли турками, а болгарське населення зганяли в глухі гірські, необжиті райони.

Поневоле турками Болгарія була включена до складу Румелійського бейлербейства з центром в Софії, яке поділялося на санджаки, а останні — на кази або нахії. Кількість адміністративних одиниць постійно змінювалася.

На чолі бейлербейства стояв великий турецький феодал, в руках якого була вся військова і адміністративна влада. Він підкорявся султану. Судова влада перебувала в руках кадїаскера — спеціально призначеної особи, яка підкорялася вищій духовній інстанції країни — головному муфтію. Система управління інших адміністративних одиниць була подібною. Одне було незмінне — всі військові, адміністративні та судові посади займали тільки завойовники. Болгарію переповнила турецька знать. Південнослов'янські народи були позбавлені елементарних політичних прав. Підкорене населення загарбники презирливо називали «райя» (стадо). Значну частину його в процесі завоювання знищили або продали в рабство, багато болгар насильно переселяли в Малу Азію. Турки зруйнували безліч міст і сіл Болгарії, чинили масові розправи над мирним населенням.

Турецькі загарбники повністю зберегли реакційну феодальну систему гноблення трудящих. Змінилася лише зовнішня форма землеволодіння, оскільки верховним власником всієї землі вважався султан. Велика частина земель Болгарії була включена безпосередньо до маєтків султана. Частину було передано у користування турецьким феодалам. Ці землі (їх називали хасами) вилучали з державного відомства. Певну кількість земельного фонду передавали в тимчасове володіння військовим ленникам і феодалам — службовцям, яких називали «спіхами» (у Болгарії «спахіями»). Вони жили в своїх маєтках і на вимогу султана повинні були давати певну кількість солдат. Володіння спахіїв були основним джерелом поповнення армії султана. Спахії виконували і певну адміністративну службу, за що їм дозволяли збирати податки з підлеглого населення.

Крім турецької знаті частина земель збереглася і в руках бол-

гарських феодалів, які прийняли іслам і перейшли на службу до загарбників. Але більшість болгарських феодалів втратила свої володіння.

Чималі володіння належали церквам і монастирям. Їх називали вакуфами. Прибутки з них повністю йшли на потреби церкви, а також на утримання навчальних закладів при монастирях, лікарень, притулків, що належали церквам і монастирям. Селяни, які жили на хасах і на землях вакуфу, звільняли від сплати державних податків, хоч всі форми повинностей формально ленники збирали від імені султана.

Однією з форм гноблення і пограбування населення Болгарії турками було збирання податків. Всі чоловіки (християни і євреї) віком від 15 до 75 років сплачували спеціальний податок (джиз'є) як форму відкупу від військової служби, оскільки служити в армії могли лише мусульмани. Султан наказував збирати позачергові податки під час підготовки великих походів. Селяни сплачували також податки за землю, присадибну ділянку, за укладення шлюбу тощо. Феодали збирали податки з усіх чоловіків і жінок, які стали повнолітніми. Численні податки важким тягарем лягали на плечі трудящих. Досить сказати, що протягом XVI—XVII ст. розміри окремих податків збільшилися в 100—150 разів.

Та найтяжчим був податок «кров'ю», який збирали у XV—XVII ст. Спеціальні особи силою забирали у болгар найкращих, фізично здорових хлопчиків, частину з яких продавали в рабство, а решту виховували в душі мусульманського фанатизму, формували з них яничарські корпуси — основу турецької армії.

Одним з реакційних наслідків турецького панування в Болгарії був глибокий занепад міст, ремесла й торгівлі. Частину міст у ході завоювання було зруйновано й перетворено на звичайні поселення, а решту, хоч і розбудували, проте вони стали військовими фортецями і адміністративними центрами. Нові адміністративні, військові та релігійні будівлі надавали болгарським містам вигляду східних мусульманських. Слов'янське ремісниче населення виселяли з міст, торгівля практично ставала неможливою через великі мита і переслідування міщан. Ремеслом займалися переважно турки, які обслуговували армію і знать.

Система турецького військово-феодального гніту торкнулась і православної церкви. Насамперед болгарська церква була позбавлена самостійності і підкорена Константинопольському патріарху — верховному наставнику православного населення. Союзником мусульман у боротьбі проти болгарського населення стало грецьке духовництво. Воно вело богослужіння і навчання в школах незрозумілою болгарам грецькою мовою. Духівництво подавало також урядові відомості про чисельність населення для його оподаткування. За допомогою грецького духовництва турецький уряд проводив політику насильницького омульманення болгарського населення. Непомірно зростали податки на користь церкви, які збирав патріарх.

У часи турецького панування в особливо тяжкому становищі опинилося селянство. Селянин, який вперше одержував земельний

наділ, вносив на користь султана — верховного власника — окремий внесок (тапу) і цим набував право передавати свою землю в спадщину. Протягом XV—XVI ст. селяни Болгарії відбували всі три форми феодальної ренти: панщину, продуктову і грошову. Та найбільш поширеною була рента продуктами, що включала десятину з усіх продуктів землеробства і податок з худоби. Особливо збільшилися повинності, зокрема панщина і грошові побори, з кінця XVII ст., коли Туреччина почала зазнавати невдач у походах, а спяхі втрачали прибутки через військові пограбування.

Багато терпіли болгарські трудящі і від гніту лихварів. Держава дозволяла останнім надавати селянам і ремісникам позики за 50—60 % суми. Лихварі поступово прибирали до своїх рук все нерухоме майно трудящого населення.

Трохи кращим було становище незначного прошарку селян, що були зайняті військово-допоміжною службою (догляд за кінями і робота в султанських стайнях), доглядали і охороняли військові шляхи, гірські перевали та ін. Їх звільняли від частини натуральних і грошових податків на користь держави і вони одержували невеликі земельні ділянки у спадкову власність.

З другої половини XVII ст. настав період кризи військово-ленної системи Османської імперії. Непомірно зростали маєтки великих феодалів, що правили на завойованих територіях і одержували великі прибутки від ренти і різних поборів, а володіння середніх і дрібних феодалів відповідно зменшувалися. Великі феодали почали ухилятися від військової служби, а більше займалися господарюванням, почали створювати приватновласницькі маєтки — чифліки. Селян у цих господарствах прикріплювали до землі і вони не мали права йти від свого феодала. Тяжке політичне становище і величезні побори розорювали селянство, зумовлювали застій в сільському господарстві.

Помітними стають у XVII—XVIII ст. певні зміни в становищі болгарських міст. В старі міста повертається значна частина слов'янського населення, в тому числі ремісників і торговців, що сприяло активізації ремесла і торгівлі. В Софії, Пловдиві, Відіні, Тирново, Нікополі та інших містах споруджуються будівлі торговельно-ремісничого призначення, з'являються нові адміністративні споруди у слов'янському стилі. Змінився зовнішній вигляд міст Болгарії. На важливих торгових шляхах, а також у стратегічних пунктах виникли нові міста — Хасково, Пазарджик, Свіштов, Плевен, Русе, Шумен та ін. Міста Болгарії, зокрема Південної та Дунайської, поступово втягуються в транзитну торгівлю. Через них ввозили велику частину європейських і східних товарів на Балкани.

Ремісниче виробництво мало цеховий характер. Найбільш поширеними галузями ремесла були кравецьке, шкіряне, гончарне, будівельне, а також обробка вовни і тканин. З фіскальних міркувань турецький уряд підтримував ремісничі цехи, це йому полегшувало визиск ремісників, на продукцію яких уряд мав монополне право. Така система, свавілля чиновників при збиранні податків, мита і штрафів, політичне безправ'я ремісників заважали нормальному розвитку ремесла. Сільські і домашні промисли, які об-

слуговували сільське населення, були тісно зв'язані з землеробством.

У XVII—XVIII ст. загальноболгарського внутрішнього ринку ще не існувало. Місцеві ринки концентрувалися навколо міст. Найважливішими центрами економічного і політичного життя Болгарії були Софія, Пловдив, Русе, Слівен, Відін, Варна, Бургас. Значну економічну роль відігравали ярмарки, де відбувався обмін ремісничої і сільськогосподарської продукції. Зовнішня торгівля перебувала переважно в руках іноземців. Зловживання турецької адміністрації, безкарність численних банд розбійників і політична анархія, що посилилася в країні, заважали нормальному розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Непомірні побори на користь феодалів та держави, політична безправність, зловживання і насильство адміністративно-політичного апарату позбавляли болгарських селян та ремісників зацікавленості в праці, гальмували розвиток продуктивних сил. Все це привело в другій половині XVIII ст. до поглиблення кризи турецької військово-феодальної системи і спричинило економічну відсталість болгарських земель порівняно з країнами Західної Європи.

Антифеодальний і визвольний рух болгарського народу в XV—XVIII ст. Боротьба болгарського народу проти військово-феодального турецького панування розпочалася в перші ж роки після втрати незалежності. Однією з активних форм боротьби був гайдуцький рух. Сміливі і мужні сини й дочки народу створювали невеликі гайдуцькі загони, що мстилися турецьким феодалам і чиновникам за їхні злочинства. Раптовими ударами народні месники знищували групи турецьких солдат і поліцейських. Гайдуки боролися не тільки проти турків, а й проти грецьких архієреїв і багатих болгарських лихварів, відкупщиків податків, постачальників турецької армії, що виконували роль турецької агентури і зраджували інтереси народу. Надалі соціальні мотиви гайдуцького руху ставали більш чіткими і яскраво вираженими. Отже, за своїм характером гайдуцький рух був не лише національно-визвольним, а й антифеодальним.

Другою формою боротьби були народні повстання. Вже з XVI ст. спалахували селянські повстання, що мали яскраво виражену антитурецьку і антифеодальну програму. У повстаннях брали участь не лише народні маси, а й частина болгарської знаті, духівництво, які втратили землю і привілеї. Для розвитку боротьби повстанці прагнули використати численні військові сутички європейських держав з Туреччиною. Як правило, патріотично настроєна частина колишніх бояр здійснювала керівництво боротьбою, а її головною рушійною силою були селяни і міська біднота.

Одне з перших великих повстань відбулося в період австро-турецької війни 1592—1606 рр. Скориставшись з успіхів австрійців, а також їхніх союзників Трансильванії, Волощини і Молдавії, болгары почали готувати повстання. Організаторами виступу були бояри Теодор Балина і тирновський архієпископ Діонісій. Робота велась як серед міського, так і серед сільського населення. Протягом майже місяця обговорювалися плани боротьби, створюва-

лися опорні пункти. Архієпископ Діонісій побував у той час в Москві та у волоського князя Михайла Хороброго. Ця поїздка, безсумнівно, мала на меті і певні політичні цілі.

Повстання розпочалося в 1597 р., коли волоська армія, ведучи бої проти турків, зайняла ряд болгарських міст. Центром повстання стало м. Тирново — колишня столиця Болгарії. Повсталі міщани й селяни проголосили правителем Болгарії Шишмана III, який видавав себе за нащадка царського роду. За задумом керівників, повстання слідом за Тирново мало поширитися на всю країну. Але цього не сталося. Волоська армія відступила і турки швидко придушили повстання.

Нове повстання вибухнуло у 80-х роках XVII ст., коли в Європі була створена Священна ліга для боротьби проти Туреччини (Австрія, Польща, Венеція, згодом приєдналась і Росія). Готувалося і розгорталося повстання під керівництвом болярина Ростислава, який також надіслав посольство в Москву. Повстання почалося 1686 р. в Тирново. Серед повстанців був і посол Росії Савелій Дубровський, посланий у Болгарію для вивчення можливості об'єднання православних на Балканах. Повстанці не дістали підтримки ні від навколишніх сіл і міст, ні від іноземних держав, а тому турки швидко потопили його в крові. Ростиславу і Дубровському вдалося врятуватися і вони згодом перебрались у Росію.

У 1688 р., коли до кордонів Болгарії наближалася австрійська армія, повстало населення м. Чіпровця (на південь від м. Відіна) та кількох навколишніх сіл. Керівниками повстання були воеводи Богдан Маринов та Іван Станіславов. Загін повстанців активно діяв і організовував оборону міста. Та проти них було кинуте військо турків та їхніх союзників — угорських феодалів на чолі з Текелі, які швидко придушили виступ і повністю зруйнували місто і кілька навколишніх сіл, знищивши тисячі жителів.

Недоліком Чіпровського повстання 1688 р. було те, що його керівники, покладаючи сподівання на зовнішню допомогу, почали повстання без належної підготовки. Повстанці були погано озброєні. Повстання охопило лише місто Чіпровець та невелику навколишню територію. Це дало змогу численним турецьким арміям та їхнім союзникам швидко придушити виступи, незважаючи на героїзм повстанців.

Широкі народні маси зневірилися у можливості визволитися з-під турецького панування за допомогою європейських держав, зокрема Австрії. Престиж Австрії як опори у визвольній боротьбі болгарського народу значно зменшився. Разом з тим болгарі уважно стежили за розвитком Російської держави. Вона в XVII—XVIII ст. значно зміцніла, зріс її міжнародний авторитет. Росія йшла на зв'язки з болгарами, дедалі активніше виступала проти Туреччини та її васала Кримського ханства. Це вселяло впевненість, що болгарам та іншим південнослов'янським народам з часом Росія допоможе визволитися з-під турецького ярма. Посольства в Москву із Болгарії ставали все частішими.

Перше велике посольство південних слов'ян, в тому числі й болгар, прибуло в Москву наприкінці 1688 р. і подало прохання

надати збройну допомогу православним на Балканах у боротьбі проти турецького гніту. Внаслідок переговорів уряд Росії пообіцяв направити армію в Крим проти союзників Туреччини, а далі на Дунай, щоб допомогти визволитися всім православним.

Південні слов'яни гаряче вітали походи Петра I на південь, взяття Азова. При підписанні перемир'я Росії з Туреччиною в 1700 р. вперше було включено пункт про визнання турками свободи вірування православних підданих. На початку XVIII ст., коли Туреччина на вимогу Швеції оголосила війну Росії, руське командування направило своїх агентів для організації антитурецьких повстань у Болгарії. Найбільші виступи були на Чорноморському узбережжі, а також у містах Сілістра і Відін. По всій Північній Болгарії активізувалися дії гайдуків. Проте невдачі Росії під час прутських походів не дали змогу далі розгорнути спільні антитурецькі дії.

Нову хвилю антитурецьких виступів викликали російсько-турецькі війни кінця XVIII ст. Російська армія зверталася до болгар із закликом до спільної боротьби проти Туреччини. В умовах суворого турецького гніту в Болгарії було сформовано кілька добровольчих загонів, які діяли разом з наступаючою російською армією.

Незважаючи на невдачі, антифеодальні та національно-визвольні повстання болгарського народу мали велике прогресивне значення. Вони свідчили про готовність болгарського народу віддати всі сили боротьбі за визволення. В ході боїв зміцнювались зв'язки болгарського народу з сербами, з трудящими Волощини і Молдавії в боротьбі за волю. Зростав також потяг болгарського народу до Росії як головної надії в боротьбі за визволення.

Розділ 11. ЮГОСЛАВСЬКІ НАРОДИ В XVI—XVIII ст.

Економічне становище Сербії, Боснії та Герцеговини під владою Туреччини. Соціально-економічне становище у загарбаних турецькими завойовниками південнослов'янських землях, як і в Болгарії, було надзвичайно важким. Турецький гніт став причиною занепаду економіки й культури народів Югославії. Селянство потрапило у залежність від султана і світських феодалів. Разом з феодальними повинностями селяни зобов'язані були виконувати безліч повинностей, пов'язаних з будівництвом шляхів, фортець, охороною гірських перевалів, і сплачувати державні податки. Сваюля і здирство турецької адміністрації не знали меж.

Пограбування народних мас Сербії, Боснії та Герцеговини особливо зросло у XVII—XVIII ст., коли турецькі загарбники перейшли від наступальної війни до оборони і прибутки їх від воєнних походів зменшилися. Землевласники почали приділяти більше уваги веденню свого власного господарства. Офіцерський склад яничарського корпусу і вся яничарська верхівка, користуючись послабленням центральної влади, стали на шлях насильницького захоплення селянської землі і створення приватновласницьких господарств (чифліків) з правом передачі землі в спадщину. В Боснії

селянство повністю втратило свої землі. Панщина перетворилася на основну форму експлуатації селянства. Все це призвело до різкого загострення соціальних суперечностей.

Під владою турків занепали ремесло і торгівля. Маючи потребу в металі для виготовлення зброї, турецький уряд в перші століття свого панування прагнув розвивати гірничу справу. Однак терор, політичне безправ'я заважали цьому. Рудники, що їх здавали на короткочасний відкуп, експлуатувалися по-хижацьки на основі відсталої техніки XIII—XIV ст.

Поряд із занепадом старих гірничорудних центрів виростили нові міста Белград, Сараєво та інші, в яких зосереджувалися військові гарнізони, селились турецькі феодалі і чиновники, а також ремісники і дрібні торговці, що забезпечували потреби армії і населення. Спочатку більшість ремісників були з мусульман. Проте поступово до виробництва залучається і християнське населення, яке у XVIII ст. перетворюється на вирішальну продуктивну силу. Ремісники і торговці об'єднувалися в цехи східного типу (еснафи), що являли собою національно замкнені корпорації. Економічно міста не були зв'язані з навколишніми землеробськими районами, що не сприяло загальному економічному піднесенню країни та утворенню внутрішнього ринку.

Через обмежений розвиток ремесла і відсутність промисловості турецький уряд був заінтересований у ввезенні промислових товарів з-за кордону. Тому він ставив у привілейоване становище іноземних купців (дубровчан, венеціанців, генуезців та інших), а це підживляло місцеву торгівлю.

До кінця XVIII ст. економіка Боснії та Герцеговини, більшої частини Сербії занепадала. З кінця XVIII ст. в сприятливих умовах опинився тільки невеликий район Північної Сербії, що прилягав до Белграда. Ще в 1718—1739 рр. його окупувала Австрія, яка вивозила по Дунаю продукцію скотарства із Сербії. У 1739 р. цей район знову загарбала Туреччина, перетворивши його на окрему адміністративну одиницю — Белградський пашалик. Враховуючи його прикордонне розташування, вона проводила тут більш поступливу політику, визнала обмежені права місцевого самоврядування. Великий попит Австрії на продукцію сербського скотарства сприяв збільшенню поголів'я худоби і розвитку товарного господарства. Почалося формування сільських торговців з кнезів, обер-кнезів* і заможних селян. Основна маса селянства страждала від податків, феодальних повинностей і лихварської кабали.

Політичне становище. Політичне становище південнослов'янських країн за часів турецького панування не було однаковим. У меншій залежності від турків перебували Боснія та Герцеговина — окраїни Османської імперії. Уряд намагався створити в цих провінціях міцну опору з місцевих феодалів, значна частина яких прийняла іслам. Частина селян-патаренів також прийняла іслам і мала порівняно з християнами значно більші права.

Гіршим було становище Сербії. Турецькі завойовники спусто-

шили рівнинні райони Сербії. Частина населення загинула, а частина втекла у важкодоступні гірські райони Чорногорії, Герцеговини, Боснії. В рівнинні райони уряд переселив деякі племена скотарів-валахів, албанців-мусульман і турецьких колоністів з Малої Азії, що вело до зміни етнічного складу населення Сербії та інших частин югославських земель.

Політичне становище в Сербії, Боснії та Герцеговині дещо відрізнялося від становища в Болгарії. Турецькі загарбники зберегли тут значні права органів місцевого самоврядування. Сільських старост, кнезів, обер-кнезів, сердарів і воевод в більших об'єднаннях общин обирало населення. Вони стежили за порядком, розпоряджались пасовиськами, брали участь у збиранні податків, чинили суд над дрібними злочинцями, виступали посередниками у взаємовідносинах християн з турецькими феодалами і адміністрацією. Збереження самоврядування полегшувало турецьким гнобителям управляти віддаленими провінціями на Балканах. Представників місцевого самоврядування уряд звільняв від податків, наділяв землею на правах баштини. Обрані населенням службові особи (старости, кнези, сердарі та ін.) підлягали турецькому адміністративному апарату, були його опорою.

У Боснії та Герцеговині, особливо у містах, проживало багато католиків. Католицьку церкву підтримувала Римська курія. Але переважна більшість селян, ремісників і дрібних торговців лишалася вірною православ'ю. Турецький уряд після завоювання Македонії зберіг Охридське архієпископство як автономну церковну одиницю в межах грецької константинопольської патріархії. Сербська церква до 20-х років XVI ст. користувалася деякою самостійністю, але потім вона була підпорядкована Охридському архієпископству, що зумовило невдоволення сербського народу. У 1557 р. патріархія була відновлена з центром у місті Печ. Вона об'єднувала православну церкву Сербії та Герцеговини, Чорногорії, Північної Македонії, Західної Болгарії, Південної Угорщини та Трансильванії.

Створення Печської патріархії мало велике політичне значення, оскільки синоди і собори, на які запрошували і світських осіб, вирішували важливі загальнополітичні питання. Православна церква прагнула зберегти слов'янську культуру, народні традиції, дух солідарності слов'янських народів і протистояти насильницькій мусульманізації. Вона відіграла значну роль у встановленні добрих відносин з Росією і виховувала в народі віру в її визвольну місію. Проте в 1766 р. султан ліквідував Печську патріархію, а в 1767 р. — автономію Охридського архієпископства.

Визвольна боротьба. Однією з форм боротьби народних мас проти турецького панування було гайдуцтво. За своїм змістом воно являло собою, як і в Болгарії, стихійний рух селянства проти турецьких феодалів і військово-феодальної держави. Організаційно гайдуцтво не було міцним, тому що дрібні загони народних месників не мали єдиного керівного центру. Проте, будучи тісно зв'язаними з народними масами, гайдуки завжди знали плани ворога і мали змогу завдавати раптових ударів. В сприятливих для їхніх

* Нижчі адміністративні особи, сільські старости.

дій гірських районах Сербії, Боснії та Герцеговини завжди було кілька десятків гайдуцьких загонів, які вели героїчну нерівну боротьбу з гнобителями. Одночасно з гайдуцьким рухом виникли стихійні збройні виступи селян проти турецьких феодалів.

Політичні виступи сербського народу були пов'язані з війнами Австрії та інших європейських держав проти Туреччини. Іноді невеликі австрійські військові загопи проникали в Сербію. У 1689—1690 рр. такий загін прорвався через всю Сербію аж до Македонії. Йому подали велику допомогу сербські і македонські повстанці. Однак восени 1690 р. загін був розгромлений турками і відступив. Турецькі війська жорстоко розправилися з жителями тих районів, через які проходили повстанці. Рятуючись від звірств, багато селян, ремісників і торговців текли в гірські райони Герцеговини і Чорногорії, а близько 70 тис.— за Дунай. Серед них був і печський патріарх Арсеній III Чорноєвич. Під час війни 1737—1739 рр. у районі Нові Базар спалахнуло повстання на чолі з кнезем Афанасієм Решковичем. Однак австрійські війська реальної допомоги повстанню не подали, і воно зазнало поразки.

Все це підірвало віру балканських народів у можливість допомоги Австрії у визвольній боротьбі проти турецьких загарбників. Разом з тим у XVIII ст. зміцнюється їхня віра у визвольну місію Російської держави. В 1774 р. Туреччина уклала з Росією Кючук-Кайнарджійський договір, який надавав Росії право захисту православного населення і церкви в Туреччині. Це посилює орієнтацію південнослов'янських народів і православного духовенства на Росію.

Боротьба чорногорського народу проти турецької агресії. Чорногорія як самостійна адміністративна одиниця існувала з 1366 р., коли вона виділилася із Сербії. Спочатку при владі була династія Балшичів, а потім Чорноєвичів (1430—1528). Чорногорія вела активну боротьбу проти агресії Туреччини, проте в 1499 р. змушена була визнати владу султана. Частина Адріатичного узбережжя, що належала їй, захопила Венеція, а рівнинні райони навколо Підгоріци — турецькі феодалі. Тільки важкодоступні гірські райони на захід від річок Морачі і Зети лише формально вважалися підлеглими Туреччині. Тут майже не було придатних для хліборобства земель, тому населення займалося в основному вівчарством. Його продукція в обмін на хліб, сіль, порох та інші товари населення збувало в Котор, Підгорицю та інші міста. Гірські райони Чорногорії вважалися султанським хасом, і тому вони не підлягали турецьким феодалам. Придатними для землеробства клаптиками землі володіли окремі особи, а ліси і пасовиська вважалися спільною власністю сільських общин. Феодальні відносини тут розвивались дуже слабо. Селяни практично не знали феодальної залежності, феодальних форм експлуатації. Великі маєтки мали лише церква, зокрема Цетинський монастир. Селяни платили знаті податки двох видів: травнину за випас худоби і домнину за будинок.

Основною територіально-адміністративною одиницею в Чорногорії вважалось плем'я, всі дорослі члени якого становили збор. На зборі обговорювалися найважливіші справи племені, і викону-

вати його рішення повинні були всі. Фактична влада у племені належала кнезам і воеводам. Головний кнезь країни виступав як посередник між турецькими властями і населенням, але права його обмежувалися. Найбільш важливі внутрішні і зовнішньополітичні справи всієї Чорногорії вирішувалися на загальній скупщині. Проте, незважаючи на її наявність, зв'язок і відносини між племенами були дуже слабкими. Траплялися і збройні сутички. За цих умов завдання об'єднання всіх племен взялася вирішити православна церква на чолі з митрополитами (владиками), резиденція яких в Цетинському монастирі незабаром перетворилася на політичний центр Чорногорії.

Малонаселена й економічно відстала Чорногорія фактично перебувала в стані перманентної війни з Туреччиною. Вона мала потребу в зброї і матеріальній допомозі. Венеція, володіння якої межували з Чорногорією, була заінтересована в послабленні в цьому районі турецького тиску, а тому всіляко нацькувала Чорногорію проти Туреччини, обіцяючи їй підтримку. Венеція не бажала також і зміцнення Чорногорії, бо та могла б вимагати повернення їй загарбаних земель. Тому венеціанська допомога припинялася, коли чорногорці досягали найбільшого успіху. Це часто ставило їх в дуже скрутне становище. Чорногорський народ дедалі частіше звертав свої погляди до Росії.

Найчіткіше сформулював завдання повного визволення Чорногорії від турецької залежності митрополит Данило Негуш (1697—1735). Він вважав за необхідне передусім ліквідувати міжплеменні чвари, добитися справжньої єдності і зміцнити роль загальнодержавних органів. Створення Негошем єдиного суду, його допомога племенним кнезям у вигнанні і знищенні потурченців сприяли зміцненню внутрішньої єдності і послабленню турецького впливу в країні. В 1711 р. Чорногорія, відгукнувшись на заклик Петра I, вступила у війну проти Туреччини. Це поклало початок дружбі російського і чорногорського народів. Під час відвідування Данилом Росії Петро I надав йому одноразову допомогу і встановив постійну грошову субсидію для Цетинського монастиря.

Політику Данила продовжував митрополит Василь (1750—1766) і самозванець Степан Малий (1767—1773). Останній зміцнював зв'язки між окремими племенами і добивався створення сильної державної влади в країні. Його прагнення видати себе за Петра III, що дивом врятувався, привело до тимчасового погіршення російсько-чорногорських відносин. Однак відносини з Росією знову поліпшились при митрополиті Петрі I Негоші (1781—1830), який активізував воєнні дії проти Туреччини в період російсько-турецьких війн. Об'єднавши зусилля всіх племен Чорногорії і Врди, він 22 вересня 1790 р. біля села Круси розгромив численну турецьку армію, що фактично зробило Чорногорію незалежною від Туреччини.

Далмація під владою Венеції в XV—XVIII ст. В XV ст. Венеція захопила майже все узбережжя Адріатики, за винятком території Дубровницької республіки. Венеції належала вузька смуга морського узбережжя з містами Задар, Шибеник, Трогир, Будва,

Вар, Улцинь, а також прибережні острови. У другій половині XV ст. почалися венеціансько-турецькі війни, що тривали до кінця XVII ст. і закінчились перемогою Туреччини. Лише в кінці XVII ст., скориставшись з невдач Османської імперії у війнах з Росією, Австрією та іншими державами, Венеція добилася значного розширення захоплених нею територій Далмації. Военні дії в цих районах венеціанці вели силами південнослов'янського населення, яке зазнавало значних втрат.

Населення підкорених Венецією міст, як і раніше, займалося посередницькою торгівлею, мореплаванням, землеробством і ремеслом. Землі належали представникам патриціату, які віддавали їх в оренду здольщикам. Землю за міською смугою також обробляли на правах здольщини. Власнику землі сплачували податки натурою і грошима. Все населення міст-комун і самоврядних общин на островах поділялося на патриціат, до якого входили землевласники, і простонароддя — торговці, ремісники, матроси, духівництво. Заможних пучан називали городянами. Вся повнота влади належала патриціату.

Протягом XV—XVIII ст. народні маси вели боротьбу проти соціального гноблення і за право участі у міському самоврядуванні. Внаслідок боротьби у містах Вар, Шибеник та інших патриціат змушений був піти на деякі поступки.

Верховна влада у Далмації належала генеральному праводуру (наміснику), якого призначала Венеція. Місцем перебування намісника було місто Задар. В кожному місті і на острові призначався кнезь, який очолював органи самоврядування і адміністрації.

Через загальний спад торгівлі в басейні Середземного моря, економічний і політичний занепад Венеції, послаблення торгівлі далматинських міст з підкореними Туреччиною районами Балканського півострова економіка Далмації занепадала. Далмація перетворилася на відсталу провінцію, населення якої займалося землеробством і скотарством. У 1797 р. Венеціанська республіка припинила своє існування, і разом з її володіннями Далмація увійшла до складу Австрійської імперії.

Нашестя турків не обминуло й Дубровницьку республіку. Щоправда, її становище було особливим. Хоч Дубровник і визнавав верховну владу Османської імперії, він проводив незалежну політику. Вигідним для Дубровника було те, що республіка одержала право вільної торгівлі в усіх турецьких володіннях. У цей же час місто мало добрі торгові зв'язки з могутньою в ті століття Іспанією, з містами Італії, з Єгиптом і Сирією. Купці Дубровника мали торгові факторії майже в усіх містах Балканського півострова, вони підтримували зв'язки з місцевим слов'янським населенням, чим сприяли їхньому згуртуванню. Дубровник, крім того, мав торгові факторії майже в усіх містах Середземномор'я. Місто мало великий, як на XV ст., флот — понад 200 кораблів. Морська торгівля була важливою статтею доходів. Банки Дубровника багатіли й великі операції з банківськими династіями Італії, Німеччини, Англії, Туреччини.

У XVII ст. в зв'язку із занепадом середземноморської торгівлі

послабляється і економіка Дубровника. Місце дубровницьких купців і банків займають французькі, голландські та англійські багатії. Особливо занепадало місто після великого землетрусу 1667 р. та пожежі, коли більшість будівель було зруйновано, загинуло близько 4 тис. жителів (понад половина населення). Більш як півстоліття тривала відбудова Дубровника.

Протягом XVIII ст. місто втрачало позиції в боротьбі з своїми борговими конкурентами — Венецією і Францією. У 1806 р. Дубровник окупували французи, а 1808 р. Дубровницька республіка перестала існувати.

Хорватія під гнітом Австрії в XVI—XVIII ст. На початку XVI ст. Хорватія увійшла до складу багатонаціональної Австрійської монархії. Гніт австрійської вояччини та феодалів, напади турків робили становище трудящих нестерпним. Частина з них тікала в північні райони країни. Туди поступово переміщувався економічний центр життя Хорватії.

Основну продуктивну силу країни становили селяни, становище яких було дуже важким. Уряд збільшував податки і різні повинності для оплати витрат на утримання найманих військ, будівництво фортець тощо. Феодали через збільшення панщини прагнули одержати з уцілілих маєтків якомога більше прибутків. Якщо у XIV ст. селяни відробляли у поміщицькому господарстві 30—40 днів на рік, то в XVI ст. панщина з одного наділу збільшилася до 3—6 днів на тиждень. Це не давало змоги селянинові обробляти власну земельну ділянку, розорювало і безземельвало селянські маси. У зв'язку з цим зменшувалися прибутки феодалів, які почали шукати інших джерел поповнення багатств. У XVI ст. під час жорстокої боротьби з турками частина селян повинна була нести військову службу. За це її звільняли від панщини та деяких інших повинностей.

У цей період в Хорватії не раз виникають селянські повстання. Найбільшим серед них було повстання, що почалося 29 січня 1573 р. в Північно-Західній Хорватії, а згодом охопило і Південно-Східну Словенію. Воно мало антифеодальний характер і спрямовувалось проти збільшення панщини та інших феодальних повинностей. Керівники його на чолі з Матієм Губецем вимагали не тільки ліквідації феодальної експлуатації, а й організації антитурецької оборони. Спочатку повстанці перемагали загони феодального ополчення. Проте уряд Австрії зібрав значну армію і разом з феодальними військами 15 лютого 1573 р. з нечуваною жорстокістю придушив цей виступ. Керівник повстання Губец був страчений у Загребі, тисячі селян були замордовані у в'язницях. Поразка повстання привела до посилення феодальної експлуатації, зміцнення кріпацтва.

У XVI ст. на півдні і сході Хорватії створюється військовий кордон, куди переселяли валахів, босняків і хорватів, що втекли з районів, захоплених турками. Мешканців цих районів називали граничарами і несли вони в основному військову службу. За це граничари одержували земельні ділянки і їх звільняли від феодальних повинностей. Вони користувалися правами внутрішнього

самоврядування і обирали кнезів. У XVII ст. становище граничар значно погіршилося. Офіцери, серед яких було чимало австрійців, змушували населення працювати на себе, віднімали в них більшу частину воєнної здобичі, затримували плату за службу, заважали самоврядуванню тощо. У 1665—1666 і 1697 рр. граничари повстали проти утисків своїх прав.

Становище в Хорватії ускладнилося в XVII ст. у зв'язку з посиленням централізаторської політики Габсбургів: Сабор було позбавлено права визначати розміри податків і збирати їх, бан не мав більше права верховного судді. Військовий Кордон переходив безпосередньо у відання австрійського уряду. Це спричинило невдоволення хорватського дворянства. Проти Габсбургів виникла змова, метою якої було відновити Угорсько-Хорватське королівство. На чолі змови стояли великі магнати М. Зрінський і К. Франкопан, її підтримувала значна частина угорської знаті. Змовники розраховували на допомогу Франції, Венеції, Польщі і навіть Туреччини, але переговори не мали успіху. І все ж в 1670 р. вони розпочали повстання, яке, однак, мало локальний характер. Змовники боялися народних мас і тому не залучили їх до боротьби. В 1671 р. організаторів змови було заарештовано і страчено, а рух опору розгромлено. Габсбурги зміцнили свою владу в Хорватії.

У XVIII ст. населення Хорватії, особливо в містах, зростає. Продукція хорватського землеробства, зокрема пшениця, користувалася дедалі більшим попитом на зовнішньому ринку. Феодали прагнули до розширення посівних площ і вирощення нових зернових і технічних культур. Проте знаряддя праці залишалися дуже примітивними. Тому потребу в робочих руках і розширенні посівних площ вони намагались задовольнити за рахунок збільшення панщини (до 5—6 днів з наділу на тиждень) і насильного переселення селян у необхідні райони. Крім того, збільшувались державні податки і повинності по ремонту і будівництву шляхів, фортець, казарм та інших споруд.

Невдоволення селян зростало. Частина їх тікала в гори, за межі Військового Кордону, в Славонію. Ті, що лишалися, повставали. Найбільшим було повстання селян Крижевацької жупанії в 1755 р. під керівництвом Матія Кушича, жорстоко придушене феодалами.

Аграрне законодавство австрійського уряду 50—80-х років XVIII ст. не поліпшило становища селян. Славонський (1756 р.) і Хорватський (1780 р.) урбарії дещо обмежували розміри селянських повинностей, але феодали не дотримувались їх. Не здійснювалося і надане селянам указом 1785 р. право переходу. На початку 90-х років аграрне законодавство Марії-Терезії повністю скасовується.

У середині XVIII ст. австрійський уряд провів реорганізацію Військового Кордону. Граничари втратили самоврядування. Замість нього створюється централізоване військове самоврядування. Місцевих офіцерів змінили австрійські, офіційною мовою Кордону стала німецька. Реорганізація супроводжувалася збільшенням грошових і натуральних податків. Це викликало загальне невдоволення граничар, більшості кнезів і офіцерів південнослов'янської народності.

Збройні виступи граничар з вимогою відновити самоврядування і ліквідувати всі утиски у XVIII ст. відбувалися досить часто. Найбільші з них — повстання 1751 і 1755 рр. У січні 1755 р. повстали всі граничарські війська Вараджінського генералату на чолі з капітаном Петром Любоевичем. Вони захопили владу в Северинському районі і вступили в переговори з урядом. Повстанці вимагали відновити на Кордоні старі порядки, дозволити вільне користування лісами і власним нерухомим майном, зменшити повинності і податки, урівняти в правах слов'янських та австрійських офіцерів. Австрійський уряд обіцяв задовольнити ці вимоги, а тим часом у районі повстання було зосереджено 50 тис. солдатів, які в квітні 1755 р. придушили його. Понад 100 керівників повстання закатували і стратили.

У розвитку міст, ремесла і торгівлі в XVI—XVIII ст. також відбулися значні зміни. Феодали, що селилися в містах, захоплювали владу. Цехове ремесло переживало кризу. У XVIII ст. всередині цехів з'явилися промисловці, що почали використовувати найману працю і економічно підкорювали бідних ремісників. Це розорювало багатьох ремісників, штовхало їх у кабалу до підприємців. Особливо постраждали ремісники поташної, лісопилної, суднобудівної і шовкообробної галузей виробництва. Цехова форма організації ремесла стала перешкодою на шляху розвитку продуктивних сил капіталізму. В 1773 р. вона перестала існувати. Почала розвиватися мануфактура. Проте мануфактурне виробництво в Хорватії і Славонії розвивалося дуже повільно. Це пояснювалося пануванням феодално-кріпосницьких відносин і політикою уряду, що прагнув перетворити Хорватію і Славонію на аграрно-сировинний додаток Австрії.

У кінці XVIII ст. з дальшим посиленням централізаторської політики Габсбургів становище в Хорватії ще більше погіршується. У 1785 р. на території Хорватії створюється 10 адміністративних округів на чолі з королівськими комісарами. Державною мовою оголошується німецька. Згодом Хорватія перейшла у відання угорського уряду. Це привело до посилення в Хорватії гніту угорської знаті.

Становище в Сербській Воеводині. У період тривалої боротьби сербського народу з турецькими завойовниками багато сербів і босняків тікали за Дунай і Саву, заселяючи південні провінції Угорського королівства — Банату, Бачки, Барані і Срема. У заселенні цих земель, спустошених війнами, був зацікавлений австрійський уряд. Він надавав переселенцям привілеї — свободу віросповідання і церковної автономії та економічних заохочень. У XVIII ст. населення Банату, Бачки, Барані і Срема збільшилось у шість разів.

Політичний і соціальний розвиток цих земель різнився. По ріках Саві, Дунаю, Тисі і Моршне (Муреше) створюється військовий кордон, підпорядкований військовій австрійській владі. Рештою районів управляла цивільна адміністрація Угорського королівства.

Становище сербського населення в межах Австрійської імперії, обтяженого непомірними податками, було дуже важким.

Угорська влада і феодалі не рахувалися з австрійськими «привілеями». Католицьке духівництво намагалось повернути сербів до унії з Римом.

У цивільних областях Банату, Барані, Бачки і Срема землями володіли німецькі і угорські феодалі, які тримали у феодальній залежності багато селян. Селяни виконували панщину, а в деяких маєтках сплачували натуральну або грошову ренту. Частина їх була незалежною і обробляла землю феодалів на правах оренди. Аграрне законодавство австрійського уряду в другій половині XVIII ст. не поліпшило становище селянства.

В політичному житті цивільних областей до середини XVIII ст. велику роль відігравало сербське духівництво на чолі з митрополитом. Воно збирало податки з населення і нижчого духівництва. Митрополит успадковував усе майно сербів, які не мали спадкоємців, здійснював суд у цивільних справах, затверджував статuti ремісничих цехів, призначав сербських офіцерів до армії. Велику роль в житті сербів Воеводини відігравали народно-церковні сабори. Вони обирали митрополитів, вирішували питання церковного управління, шкільної освіти. Однак у ході реформ 40—70-х років XVIII ст. ці області підкорялися безпосередньо так званій Іллірійській двірцевій канцелярії. Митрополити були позбавлені всіх прерогативів світської влади. За ними збереглися тільки суто релігійні функції. Політичне життя і діяльність народно-церковних саборів були поставлені під контроль уряду.

У Військовому Кордоні земля була спадковою власністю граничар. Частина земель належала офіцерам-німцям і почасті сербам. Під час реформ середини XVIII ст. в житті граничар відбулися великі зміни. Військовий Кордон по Тисі і Миреше було скасовано, і граничар цього району позбавлено їхніх прав і привілеїв. Погіршилося становище граничар по річках Дунаю і Саві. Це спричинило антиурядові та антифеодальні повстання, призвело до посилення гайдуцького руху і масового переселення до Росії. Уряд жорстоко придушив народні виступи.

Соціально-економічний та політичний розвиток Словенії. Словенські землі у XVI—XVIII ст. перебували під владою Австрії. Селяни, як і раніше, поєднували землеробську працю з різними промыслами (видобуток руди і обробка металу, рубання лісу, випалювання деревного вугілля). Із зростанням міст і розширенням вивезення сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок зросло виробництво продуктів землеробства. У зв'язку з цим феодалі почали перебудовувати своє господарство на основі збільшення натурального оброку, панщини, розширення посівних площ за рахунок общинних селянських земель.

Зростання товарності сільського господарства і тісний зв'язок селянства з гірництвом прискорювали процес розшарування села. З'явилися розбагатілі селяни, які займалися торгівлею і лихварством. Частина їх відкуповувалася у феодалів і ставала вільною. Переважна ж маса селян бідніла, втрачала власну землю і зберігала тільки невелику ділянку, де розміщувалися хати та інші будівлі. Селян змушували працювати по найму або займатися ре-

меслом. Кількість безземельних селян у деяких районах Словенії перевищувала 30 процентів.

Посилення феодального гніту, збільшення податків і неспроможність держави захистити населення від грабіжницьких нападів турків, що тривали до кінця XVI ст., стали причиною численних селянських виступів. Найбільшим було селянське повстання 1515 р. За кілька років до нього виникла революційна селянська організація «Селянський союз», що об'єднувала близько 20 тис. чоловік. За її ініціативою в березні 1515 р. селяни із зброєю в руках повстали на боротьбу за свої права. Селяни підтримували окремі міста. Керівництво повстанців, сподіваючись знайти у австрійського імператора підтримку, почало переговори. Це дало змогу урядовим військам і феодальному ополченню в червні—липні 1516 р. розгромити погано організовані і слабо озброєні загони повстанців та придушити повстання.

Найбільшою подією в політичному житті Словенії XVI ст. була реформація, що відбувалася під прапором лютеранства. Вирішальну роль у реформації відігравало дворянство. Воно прагнуло використати її для збільшення своїх земельних володінь за рахунок церкви і зміцнення позицій проти централізованих прагнень Габсбургів. Лінію дворянства і реформації повністю підтримувало бюргерство. На відміну від дворянства воно було більш послідовним у боротьбі за ведення богослужіння і видання церковних книг словенською мовою. Ця боротьба протестантів на чолі з Пріможем Трубаром (1508—1586) сприяла створенню словенської літературної мови. Широки маси народу не брали активної участі в реформації, бо помірковане дворянство, яке її очолювало, нічого не дало ні селянству, ні ремісникам, ні дрібним торговцям.

Зміцнивши своє внутріполітичне становище і спираючись на феодальну реакцію і католицьку церкву, Габсбурги в кінці XVI ст. перейшли у наступ проти реформації. З країни вигнали не тільки всіх протестантських проповідників і вчителів, а й дворян і городян, які не відмовилися від протестантського віросповідання. Протестантські церкви закривали і руйнували, книги спалювали. На початку XVII ст. протестантизм було знищено.

В ході контрреформації зміцніла центральна влада Габсбургів і ослабли станові організації Словенії. Їх позбавили права встановлювати розміри державних податків, скликати феодальне ополчення. Останнє поступово замінили найманими військами, а потім постійною армією. Станові організації перетворилися на замкнені, ізольовані одна від одної організації феодалів.

Незважаючи на посилення політичної влади Габсбургів і католицької церкви, в XVI ст. економіка Словенії дещо зміцнюється. У гірничорудній справі, особливо на тих рудниках, де видобувалася ртутна руда, застосовувалася наймана праця, вдосконалювались знаряддя праці. Вся гірничо-промисловість підкоряється купецькому капіталу, який фінансував компанії підприємців і забезпечував продаж руди, металевих виробів всередині країни і на міжнародних ринках. Торгово-лихварський капітал, в який вкладали свої гроші і феодалі, тримав у кабальній залежності дріб-

них товаровиробників. Втім вирішальна роль в економіці гірничорудного виробництва належала іноземному, особливо південнонімецькому та італійському, капіталу. Цехова організація праці продовжувала існувати і розвивалася за законами простого товарного виробництва. Все це сприяло зростанню кількості міського населення Словенії, появи деяких нових галузей виробництва (ливарної справи, виготовленню скла і паперу), розширенню внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

З кінця XVI — на початку XVIII ст. гірничорудна справа поступово занепадає. Виняток становив лише видобуток ртуті, яку купували країни Європи та Індія. Занепадає також і цехове ремесло, за винятком виготовлення зброї для граничар. Економічний спад пояснюється переміщенням торгових шляхів із Середземного моря в Атлантику, відливом іноземного, особливо південнонімецького капіталу, вигнанням із Словенії міщан і дворян протестантського віросповідання, що вкладали свій капітал у гірничорудне виробництво, зрушенням внутрішнього ринку в результаті масового розорення селянства, ремісників та дрібних торговців.

На початку XVIII ст. в Словенії почалося економічне поживлення. В сільськогосподарське виробництво дедалі глибше проникають товарно-грошові відносини, зростає рівень виробництва. Феодали і заможні селяни починають застосовувати машини, будувати підприємства з переробки сільськогосподарської продукції. Розвитку товарно-грошових відносин сприяло і аграрне законодавство австрійського уряду в другій половині XVIII ст. На селі більш швидкими темпами відбувався процес розшарування селянства на бідноту та сільську буржуазію. Спостерігалось деяке поживлення і в гірничій справі. У полотняному, шовкоткацькому, скляному, паперовому та інших виробництвах почався розвиток капіталістичної мануфактури з використанням найманої праці. Значно розширилася зовнішня торгівля, особливо з італійськими містами. Велику роль у торгівлі Словенії, Хорватії та Угорщини почало відігравати місто Трієст.

Криза феодално-кріпосницьких відносин і початок розвитку капіталістичних зумовили зміни в соціальному складі, готували ґрунт для розвитку ідей національного відродження Словенії.

Розділ 12. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА В XVI—XVIII ст.

Економічне становище Чехії та Словаччини в XVI—на початку XVII ст. Незважаючи на реакційні заходи віденського двору щодо Чехії та Словаччини (надмірне оподаткування, захоплення всіх багатств, пограбування великих міст тощо), в економіці відбувалися процеси, властиві для XVI ст. Це стосується сільського господарства. У Чехії та Словаччині насамперед створювалися великі господарства товарного характеру — велькостатки (фільварки), для яких характерним було не лише вироблення продукції, а й переробка її. Тому у велькостатках з'являлись підприємства з переробки продукції — пивоварні, гуральні, каменоломні, млини та ін., на основі яких пізніше виникали мануфактури. Розширювався асор-

timent вирощуваних культур: крім пшениці, ячменю і жита, сіяли горох, сочевицю, вику, рослини-барвники тощо. У Північній Чехії та Словаччині зростала роль тваринництва, особливо вівчарства. Значна частина хліба і продукції тваринництва йшла на внутрішній і зовнішній ринки.

Великого поширення в XVI ст. набуло рибальство, продукція якого використовувалась на внутрішньому і зовнішньому ринках. Лише в Пардубицькому панстві в кінці XVI ст. було 235 рибних ставків, а всього в Чехії їх налічувалося понад 78 тисяч.

Ремесло і торгівля розвивались у винятково складних умовах. Зміцнення могутності феодалів, розширення привілеїв церкви в галузі торгівлі, податковий гніт Габсбургів і напади турків на Словаччину гальмували розвиток економіки міст. На економіці Чехії і Словаччини негативно позначилась так звана «революція цін» і приплив у Європу з Америки дешевого золота і срібла. Це зумовило, зокрема, деяке скорочення гірничої промисловості. Переміщення торговельних шляхів у Європі після географічних відкриттів, надання привілеїв феодалам для безмитного ввезення товарів (для власних потреб) зумовили певний застій, а в окремих галузях і значний спад.

Лише великими зусиллями вдалося досягти деякого поживлення розвитку нових галузей виробництва (гірничих справ, книгодрукування, виготовлення паперу, різних тканин), де поряд з кріпаками використовували вільнонайману працю. В Чехії та Словаччині в середині XVI ст. з'явилися перші мануфактури (кріпацькі та бюргерські). В гірництві Чехії основні позиції захопила німецька фірма Вальзерів, а в Словаччині — Фуггерів. Мануфактура, однак, не набула загального поширення, вона мала локальний характер. Провідним залишилося цехове ремесло, сувора регламентація якого була гальмом розвитку продуктивних сил.

Зростання велькостатків і занепад міст згубно позначилися на становищі народних мас. В Чехії та Словаччині значно посилювався феодално-кріпосницький гніт. Зростала панщина та інші борони, посилювалась політична влада феодалів над селянами. Поміщики почали збирати з селян державні податки. Це стало для них новим джерелом прибутків. В умовах утвердження так званого «другого видання кріпосництва» життя чеських і словацьких народних мас ставало дедалі важчим. Соціальний гніт переплітався з національним.

У Чехії привілеями користувались німецькі феодали і бюргери, а в Словаччині — угорські. Більше того, в міста і села Словаччини тікало багато угорської шляхти і міщан, які рятувалися від турецького гніту, що привело до зміни етнічного складу населення значної частини словацьких міст і сіл. Південні райони Словаччини часто грабували турки.

Політичне становище Чехії та Словаччини в XVI — на початку XVII ст. Перехід Чехії під владу Австрії у 1526 р. за формою був актом особистої унії — у двох країнах встановлювалась влада одного монарха. Спочатку Чехія справді користувалася майже повною автономією. Але згодом імператор Австрії Фердинанд I, праг-

нучи зміцнити своє політичне становище, створив ряд установ загальноімперського характеру, які з Відня здійснювали управління окремими частинами монархії. Це обмежувало права сейму, міського й шляхетського самоврядування. Обтяження міст поборами і протекція католицькій церкві, великі податки — все це викликало опозиційні настрої. Досить сказати, що за рахунок Чехії Габсбурги покривали 67 процентів усіх своїх витрат.

У середині 40-х років XVI ст. склався бюргерсько-шляхетський блок, який розробив програму боротьби проти централізованої політики Габсбургів і ретельно готував її здійснення. В 1547 р. проти гніту монархії повстали міста. Повстання розпочалося в лютому в Празі, а потім охопило майже всі королівські міста. У березні в Празі зібрався сейм, який ухвалив програму повстання, викладену в 57 статтях і подану імператорові у формі скарги. Програма мала поміркований характер і стосувалася в основному питань внутрішнього самоврядування Чехії. Вона не включала вимог народних мас, яких шляхетсько-бюргерський блок боявся навіть озброїти і не допускав до участі в повстанні. Такі дії керівництва допомогли імператорові, який до того ж уміло використав суперечності між бюргерством і шляхтою, в серпні 1547 р. придушити повстання. Після цього влада Габсбургів у Чехії ще більше зміцніла. Фердинанд I, бажаючи привернути на свій бік дворян і відколоти їх від міщан, амністував шляхту, а міста позбавив багатьох політичних прав і обклав величезною контрибуцією. Поразка повстання мала негативні наслідки для дальшого економічного і політичного розвитку Чехії. Зросла роль феодального великостатку, послабився національний опір. У країні активізувалася діяльність ордену єзуїтів, запрошеного в Чехію у 1556 р.

Незважаючи на це, в другій половині XVI ст. опір Габсбургам з боку чеського бюргерства і дворянства дедалі посилювався. Значну роль у боротьбі проти іноземного гніту та єзуїтів відіграла «Община чеських братів». У 1609 р. наляканий зростанням визвольної боротьби Рудольф II (1576—1611) підписує «Грамоту величності», яка проголошувала право вільного вірування. Крім того, протестантам, до яких примкнуло немало чеських феодалів-протестантів, було надано право управляти Празьким університетом і організувати свої школи. У 1615 р. сейм, щоб загальмувати наступ німецько-католицької реакції, прийняв постанову про те, що справи в суді ведуться лише чеською мовою і до міщанського стану приймати лише осіб, які знають чеську мову. Однак ні Рудольф II, ні його намісник Матвій II (1612—1619) не збиралися виконувати ці постанови.

У 1617 р. Матвій II призначив своїм намісником вихованця єзуїтів, поборника католицизму і лютого ворога протестантів Фердинанда Штірійського. Це переповнило чашу терпіння чеського народу і в травні 1618 р. вибухнуло нове антигабсбурзьке повстання, яке продовжувалося до листопада 1620 р. і стало початком Тридцятилітньої війни (1618—1648). Визвольна боротьба чеського народу на початку XVII ст. набувала міжнародного значення.

Повстання почалося 28 травня виступом пражан. Повсталі об-

рали керівництво у складі 30 директорів. Слідом за Прагою піднялася на боротьбу вся Чехія. В успішних боях проти армії імператора повсталі здобули перемогу в Чеславі і Ломніце. Владу Габсбургів у Чехії по суті було повалено.

Головною рушійною силою повстання було дрібне дворянство і бюргерство, які намагалися не допустити в загоны широкі народні маси. Один з керівників повстання граф Турн, виступаючи на мітингу в Празі, заявив, що ремісники повинні повернутися у свої майстерні, а селяни — додому. В липні 1619 р. зібрався сейм, який ухвалив програму, сформульовану в 100 статтях акта конфедерації. Основною вимогою її були захист національних інтересів чеського дворянства, підтвердження «Грамоти величності». Інтереси міщан, а тим більше селян програма не відбивала, що свідчило про обмеженість повстання, його феодальний характер. Керівники повстання розраховували не на внутрішні сили, а на підтримку протестантів Німеччини, Нідерландів, Англії і Трансильванії. У липні 1619 р. сейм детронував Габсбургів, а королем Чехії було обрано Фредеріка Пфальцького.

Проти чеських повстанців Габсбурги організували широку коаліцію за участю Ватикану, Іспанії та Польщі. Влітку 1619 р. вони направили в Чехію велику армію, яка почала жорстоко придушувати повстання. Серед керівників повстання загострилися суперечки. Частина зраджувала національні інтереси і переходила на бік Габсбургів. Це послабило сили повстанців і у вирішальній битві на Білій горі (біля Праги) 8 листопада 1620 р. імператорські війська здобули перемогу.

Хоч повстання 1618—1620 рр. і було вузькокласовим, бо шляхта усунула від боротьби міщан і селянські маси, але об'єктивно воно мало прогресивний характер, оскільки було спрямоване проти реакційного режиму Габсбургів і католицької церкви, на захист незалежності Чехії.

Поразка повстання стала катастрофою для Чехії. Вона повністю втратила незалежність і перетворилася на провінцію Австрії. Всіх чиновників призначав імператор, і вони підкорялися лише йому. Католицизм став офіційною релігією. Опорою австрійських властей були магнати, патриціат великих міст.

На становищі Чехії в першій половині XVII ст. згубно позначилася Тридцятилітня війна (1618—1648 рр.). Чехія часто була ареною воєнних дій католицького і протестантського блоків. Наймані армії спустошували міста й села. У 1631 р. Чехію захопили війська Саксонії, а в 40-х роках — Швеції. В період воєнних дій були повністю пограбовані Прага, Брно, Оломоуц та багато інших міст, зруйновано 1146 сіл, 278 замків, загинула третина населення Чехії. Багато районів Чехії було повністю спустошено.

Вестфальський мир, укладений в 1648 р., зміцнив становище Габсбургів у Європі і узаконив панування їх над Чехією і Словаччиною.

Криза феодально-кріпосницьких і розвиток капіталістичних відносин в Чехії та Словаччині (друга половина XVII—XVIII ст.). Середина XVII ст. для окремих країн Західної Європи була по-

воротним етапом їхнього економічного і політичного розвитку. Англійська буржуазна революція стала початком історії нового часу.

У Чехії і Словаччині на той час припадає розквіт «другого видання кріпосництва» з усіма його реакційними наслідками. Феодально-кріпосницька система, невимовно тяжкий іноземний гніт гальмували розвиток продуктивних сил країни. В роки Тридцятилітньої війни та посилення реакції з Чехії емігрувало понад 30 тис. чоловік, у тому числі багато кваліфікованих майстрів-ремісників, великих купців, що призводило до занепаду промисловості й торгівлі. Негативно позначилися на містах зростання могутності феодалів, які проводили політику пограбування міщан, великі податки Габсбургів, конкуренція дешевих товарів країн Західної Європи.

Дальший розвиток панських маєтків, де виникала значна кількість кріпосних мануфактур, зумовлював зростання попиту на робочу силу. Джерелом її поповнення стало збільшення панщини. Селяни Чехії змушені були працювати в маєтках панів 4—5 днів на тиждень, сплачували хазяїну та державі тяжкий податок — берну, розміри якого за століття (з середини XVII до середини XVIII ст.) зросли в шість разів. Феодали посилили владу над селянами, брали під суворий контроль кожен крок їхнього життя. Видані закони і розпорядження перетворювали селянина на кріпосного раба. Оскільки в містах і селах основну роль відігравали німецькі королівські чиновники і феодали, то соціальне гноблення тісно переплітається з національним і релігійним.

Незважаючи на винятково тяжкий іноземний гніт в кінці XVII ст., а особливо в XVIII, в житті Чехії та Словаччини настали істотні зміни. Феодально-кріпосницька система починає розкладатись, в її надрах зароджуються нові, капіталістичні відносини. Дедалі більших розмірів набував процес так званого первісного нагромадження капіталу, створювались передумови для капіталістичного виробництва: нагромаджувались кошти, виробники насильно відокремлювались від засобів виробництва. У Чехії і Словаччині з'явилися юрби бродяг, масових форм набрало жебрацтво. Австрійський уряд подібно до англійського в XVI ст. видавав численні закони проти бродяжництва. Значне нагромадження капіталу і вільної робочої сили, а також обмеження законами 1731 та 1739 рр. цехових привілеїв, підкорення їх контролю держави, сприяли зростанню мануфактурного виробництва.

Великі мануфактури досить швидко виникали на селах, у маєтках поміщиків та монастирів. У північній та східній Чехії, південній Словаччині було чимало текстильних мануфактур, які виробляли льняні, шерстяні та бавовняні тканини. В 60-х роках XVIII ст. виникли і перші ситцеві мануфактури. Текстильне виробництво в другій половині XVIII ст. стало провідною галуззю промисловості.

Успішно розвивались мануфактури, що виробляли скло. У 1766 р. лише у Чехії їх налічувалось 64, а кількість кваліфікованих робітників на них досягала майже 3 тис. Чеські скляні виробни користувалися великим попитом не тільки на ринках Європи, а й в Індії, в окремих країнах Африки і Америки. Немало ману-

фактур виникало у металообробній, гірничій та харчовій промисловості.

Політика меркантилізму Габсбургів до певної міри активізувала промисловий розвиток. Вже в 70-х роках XVIII ст. у Чехії існувало 250 мануфактур, на яких працювало майже 190 тис. робітників (з них 177,5 тис., або 95 %, були зайняті в текстильному виробництві). Словаччина дещо відставала в економічному розвитку від Чехії, але й тут виникли десятки мануфактур, де працювало від 50 до 500 робітників. У 1736 р. виникла ситценабивна мануфактура в Шаштині, у 1741 р. — майолікова в Голичі та ін.

Успіхи промислового розвитку не могли не вплинути на політику Габсбургів. У 40—80-х роках XVIII ст. Віденський двір провів деякі реформи, щоб пристосувати монархію до нових умов і посилити владу на місцях. Було ліквідовано чеську канцелярію, яка правила з Відня Чехією, а всю повноту влади передано австрійському уряду. Змінилися і органи місцевого самоврядування. Адміністративні реформи сприяли зміцненню централізованої абсолютної монархії. В Словаччині імператрицею Марією-Терезією в 1767 р. була проведена «урбаріальна реформа». Закон встановив, що заможні селяни відбудуть 52 дні панщини з тяглом або 104 дні без тягла. Безземельні селяни повинні були відпрацювати у маєтках поміщика 18 днів на рік. Закон визначав розміри натуральних і грошових поборів. Реформа хоч і дещо обмежувала сваволю поміщиків, проте в цілому становище селян після її здійснення погіршилось.

Реформи «освіченого абсолютизму» мали обмежений характер, вони не могли розв'язати ні соціальних, ні національних суперечностей, які вкрай загострювались в умовах кризи феодалізму, зародження капіталістичних відносин і посилення централізаторської політики Габсбургів.

Антифеодальна і визвольна боротьба чеського і словацького народів (друга половина XVII—XVIII ст.). Різке погіршення становища народних мас, посилення централізаторської політики Габсбургів викликали нову хвилю боротьби. Вже протягом другої половини XVII ст. відбулися великі селянські виступи в Чехії. Найбільшим серед них було повстання 1680 р., яке почалося в Північній Чехії, а далі охопило майже половину території країни. Спочатку повстанці ще вірили в дброту імператора і направляли йому петиції — скарги на дії феодалів, але відповідь була одна — каральні війська, які чинили криваві розправи. Обурені народні маси почали масово розправлятися з магнатами та австрійськими чиновниками. У липні 1680 р. армія придушила повстання: більш як 100 активних учасників його було страчено, а понад тисячу засуджено на каторжні роботи чи до ув'язнення.

На початку XVIII ст. в боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту і австрійського поневолення включилися трудящі Словаччини, які на боці угорського народу брали активну участь у визвольній війні 1703—1711 рр. Словаччина була одним з осередків антигабсбурзької боротьби. Головною рушійною силою війни було селянство, яке виступало як проти австрійських поневолюва-

чів, так і проти феодального гніту. В 1707—1708 рр. повстали гірники Середньої Словаччини, але керівник боротьби Франц Ракоцій II наказав армії придушити бунт. Це відштовхнуло народні маси від Ракоція II, послабило сили повстанців. У 1708 р. біля Тренчина імператорські війська розгромили повстанців, а незабаром зайняли майже всю Словаччину.

Після поразки повстання 1711 р. трудящі Словаччини створили численні гайдуцькі загони і продовжували нерівну боротьбу з гнобителями під проводом талановитого ватажка Юрія Яношика. Поруч з словацькими боролися і чеські селяни. Лише в 1713 р. австрійським військам вдалося подекуди зламати народний опір.

Розрізнені селянські і міські виступи 30—50-х років XVIII ст. в Чехії переросли у велике народне повстання 1775 р., яке охопило більшість її районів. Центр повстання був у селі Ртине Находського панства у Східній Чехії. Повсталі селяни, розправившись з місцевими феодалами, вирушили на Прагу. По дорозі у кожному місті чи селі до них приєднувались міська біднота і робітники мануфактур. У лавах повстанців налічувалось близько 7 тис. чоловік. На чолі повстання стала обрана селянами рада з 4 чоловік. Серед них були — активні організатори селянських мас Антонін Нивлт та Адам Коліска. Селяни вимагали скасування панщини та інших феодальних повинностей, біднота — надання землі, в деяких областях на прапорах повстанців був девіз: «Свобода або смерть».

Чеське антифеодальне і антигабсбурзьке повстання 1775 р. у часі збіглося з повстанням під проводом Омеляна Пугачова в Росії. Слід відмітити, що учасники повстання в Чехії мали певні відомості про селянську війну в Росії. Повстанці вірили, що росіяни прийдуть в Чехію і допоможуть їм розправитись з феодалами і австрійськими чиновниками.

Проти повстанців уряд направив 45-тисячну армію. Австрійські війська жорстоко придушили повстання.

Налякані народними повстаннями імператриця Марія-Терезія та її син Йосиф II (1780—1790) змушені були піти на певні поступки і провести реформи. На цей шлях уряд штовхали й економічні потреби — необхідно було обмежити кріпосницькі порядки, які заважали розвитку капіталістичних відносин. Уже в 1775 р. було видано новий патент про обмеження селянських повинностей, а в 1781 р. Йосиф II скасував кріпосну залежність селян. Відтоді селяни могли вільно переходити від феодала до феодала або ж переселятися до міста. Хоч патент 1781 р., як і інші реформи кінця XVIII ст., не зачіпав основ феодально-кріпосницької системи, однак він значно послабив її, створив кращі умови для розвитку капіталістичних відносин.

Розділ 13. ПОЛЬЩА В XVI—XVIII ст.

Розвиток товарно-грошових відносин в XVI — першій половині XVII ст. На XVI — першу половину XVII ст. припадає період розвитку могутності Польщі. Загальноєвропейські економічні зрушення, результат географічних відкриттів і зародження капіталізму

позначились і на Польщі. Тут намітився дальший розвиток міст, ремесла і торгівлі, спорадично з'являються зародкові форми капіталістичних відносин. Протягом XVI ст. питома вага міського населення в країні майже подвоїлась. Особливо зросли міста Гданськ, Торунь, Ельблонг. У середині XVII ст. в Гданську проживало більш як 75 тис. чоловік. Місто мало своє військо, міліцію, право відкривати і закривати порт, проводило самостійну зовнішню політику, визнаючи лише верховну владу короля. Найбільшою торговельною артерією стала Вісла, на якій розквітала нова столиця Польщі — Варшава.

Протягом XVI ст. ціни на промислові і особливо сільськогосподарські продукти, в тому числі і на зернові культури, значно зростають. Швидко збільшується товарообіг між містом і селом.

Зростає вивезення лісових товарів і сільськогосподарської сировини, зокрема хліба. Зерно купували Нідерланди, Англія, а також скандинавські і піренейські країни. В кінці XV ст. тільки з Гданська вивозили пересічно в рік 10 тис. лашт (20 тис. тонн) зерна, у першій чверті XVII ст. ця цифра перевищила 100 тис. лашт. Ввозила Польща металеві вироби, сукно, шовк, вина, предмети розкоші та рибу.

Розвиток товарно-грошових відносин у містах дедалі більше впливав на село. В гонитві за збільшенням прибутків феодала не могли не звернути уваги на ті вигоди, які створювали зростання попиту і цін на хліб. Натуральне і споживче за своїм характером господарство селянина не могло постачати феодалові багато зайвого зерна, а тим більше грошей. З кріпака швидше можна було витиснути працю. Заінтересованість у селянській праці зростала ще й тому, що підвищення цін, невпинне падіння вартості грошей, які охопили Європу після географічних відкриттів, знецінювали селянський чинш. За таких обставин феодала все більше схилиються до власного зернового господарства, яке б ґрунтувалося на дармовій праці кріпаків. Так, у Польщі починає розвиватися фільварково-панщинна система. У 1563 р. було видано закон, який полегшував шляхті і духівництву викуп солтисів з їхніми фільварками, які часто становили основу створення великого панського господарства. Магнати і шляхта насильно захоплювали общинні землі і селянські наділи. Повсюдно було створено великі феодальні латифундії. Так, Я. Замоїському належало 11 міст і близько 200 сіл, К. Острожському — 100 міст і 1300 сіл.

Шляхта добивалася права без посередників-купців, без мита і якнайвигодніше продавати продукцію своїх маєтків на внутрішньому і зовнішньому ринках і купувати товари для себе. Одночасно обмежувалися права міщан, цехів. Разом із збільшенням прибутків шляхти та її політичної ролі занепадала економіка міщан і селян.

Погіршення становища трудящих. Захоплення селянських земель, зростання панщини зумовили погіршення становища трудящих. У країні поступово зростала кількість малоземельного і безземельного селянства. На середину XVII ст. типовий селянський наділ внаслідок зростання кількості населення й поширення філь-

варків становив переважно 1/2—1/4 лану замість 1 лану в другій половині XV ст.

Для ведення фільваркового господарства потрібна була гарантована робоча сила. З цією метою шляхта спочатку обмежувала вихід залежного населення з села (постанова сейму 1496 г.), а в першій половині XVI ст. зовсім його заборонила. Одночасно селян позбавили права скаржитись на свого пана в королівський суд. Торунський статут 1520 р. оголосив обов'язковим мінімумом один день панщини на тиждень з лану там, де її раніше не було. Пізніше розмір панщини залежав лише від волі пана. Селяни віддавали панові також грошовий чинш, певну кількість зерна, м'яса, яєць, перевозили двірські вантажі, сторожили фільварок, платили державні податки і десятину церкві. До середини XVII ст. панщина зросла до 3—4 днів на тиждень. Селян розорювало і запровадження баналітетів та торговельних монополій, внаслідок чого вони змушені були молоти зерно у млині лише свого пана, купувати горілку, пиво, сіль, оселедці в його корчмі і там же продавати лишки своїх продуктів. Становище погіршувалося тим, що в кінці XVI—першій половині XVII ст. звужується внутрішній ринок. Міста дедалі більше занепадають. В той час як у передових західноєвропейських країнах держава захищала інтереси промисловості своїх міст встановленням високих мит, в Польщі робилось навпаки. За таких обставин розвиток товарного виробництва в сільському господарстві Польщі сприяв не виникненню капіталістичних, а зміцненню феодальних відносин, перетворенню країни на сировинний додаток Західної Європи. Міщанство, ремесло і торгівлю шляхта почала розглядати як щось принизливе. Це поглибило прірву між станами, унеможливило спільність їхніх дій як у галузі економіки, так і в політичному житті.

Особливості польської реформації. Загострення класових суперечностей у місті і на селі та боротьба в середині панівного класу сприяли поширенню ідей реформації та гуманізму, які проникли в Польщу з Німеччини, Франції, Нідерландів, Швейцарії. В західних землях переважало лютеранство, в південних — кальвінізм. У Гданську і Ельблонзі лютерани під впливом Великої селянської війни у Німеччині 1525 р. взяли владу в свої руди, але були розгромлені. Недостатній порівняно з передовими країнами Європи розвиток міст, а також національні суперечності позбавили польські міста керівної ролі у реформації.

Серед шляхти і особливо серед магнатів найбільшою популярністю користувався кальвінізм. Шляхтичам не подобались надзвичайні багатства, аристократизм і привілеї католицької церкви. Вони були проти втручання Ватикану в польські справи на користь Габсбургів та стягнення з Польщі різних податків, вимагали секуляризації церковних земель, скасування десятини і церковної юрисдикції, сплати церквою податків, тобто утворення дешевої національної церкви. Одночасно шляхта, використовуючи гуманістичні ідеї, виступала проти абсолютизму, за місцеву автономію, за зміцнення станових органів. Селянство і міська біднота, за винятком районів Сілезії та Помор'я, у реформації активної участі

не брали. Реформація не змінювала їхнього становища, а те, що на чолі реформації стояли феодалі і шляхтичі, викликало у селян недовір'я до неї.

Правда, з середини XVI ст. у Польщі поширились і радикальні течії реформації — анабаптизм, особливо аріанство («гольські брати»). Представники лівого крила «польських братів» виступали проти феодальної власності і експлуатації, вимагали рівності між людьми і навіть ліквідації приватної власності і державної влади.

Зростання радикальних течій реформації в умовах наступу на трудовий люд насторожувало панівні класи. Більше того, в 60-і роки XVI ст. шляхта, яка частково задовольнила свої вимоги за рахунок церкви, почала повертатись в лоно католицької церкви, розуміючи, що католицизм — не тільки її союзник у боротьбі проти народних мас, а й натхненник експансії польських феодалів на білоруські, українські і руські землі.

У 60—70-х роках XVI ст. контрреформація перейшла в наступ. За таких обставин спроби у 1570 р. об'єднати різні течії (за винятком аріан) і створити національну польську реформовану церкву не дали бажаних результатів. Протестантів дедалі більше почали переслідувати не лише церква, а й місцеві органи влади. Реформація в Польщі, хоч і не була міцною і довготривалою, все ж залишила добрий слід в культурі і громадській думці. Вона підірвала економічні та ідеологічні позиції католицької церкви, сприяла пробудженню і зміцненню самосвідомості польського народу.

Утворення багатонаціональної Речі Посполитої. Протягом кінця XV—XVI ст. далі зростає влада польської шляхти, яка уміло використала боротьбу короля з магнатами на свою користь. Зміцнення позиції шляхти, послаблення королівської влади і визначили державний і політичний лад Польщі. На Радомському сеймі 1505 р. шляхта добилася видання конституції, яка починалась словами «Nihil novi» («Ніяких нововведень»). Конституція передбачала, що король не може видавати нових законів без згоди не лише сенату (верхня палата сейму), а й посольської ізби (нижня палата), що складалася з депутатів шляхетських сеймиків. Це значно піднесло роль шляхти і давало їй більше можливостей для боротьби не тільки проти магнатів і католицької церкви, а й проти короля, який часто блокувався з ними. Спроби королів Сігізмунда I (1506—1548) та Сігізмунда II Августа (1548—1572) зміцнити свої позиції шляхом створення регулярної армії і введення постійних, значно більших податків з шляхти і міст не мали успіху.

Зміни внутрішнього життя позначилися і на характері зовнішньої політики Польщі. На початку XVI ст. було врегульовано суперечки з Тевтонським орденом. За угодою з Альбрехтом Гогенцоллерном орден у 1525 р. перетворювався на світську державу — князівство Пруссія. Боротьба проти реформаційного руху, небезпечних татаро-турецьких походів, визначила зближення Польщі з Австрією, яка перетворилася на багатонаціональну державу. Польща погодилася на входження Сілезії до складу Австрії, але просила підтримки останньої в походах на Схід, проти Русі.

В умовах розвитку східної агресії польських правителів не задовольняла Кревська унія 1385 р. Вони добивалися повної інкорпорації литовських земель. Тривалий час литовські магнати були проти, але зазнавши ряду невдач в Лівонській війні, яка почалася в 1558 р., вони пішли на поступки. В 1569 р. в Любліні зібрався спільний польсько-литовський сейм, на якому об'єднувалися дві держави в єдину Річ Посполиту. Нова держава мала єдиний сейм і короля, єдину зовнішню політику і грошову систему. Шляхта обох держав могла вільно набувати власність, а з нею і права у будь-якому воеводстві. Річ Посполита була багатонаціональною державою. Крім польських і литовських земель до неї входили українські і білоруські землі. Унія забезпечила польським магнатам вирішальний вплив на внутрішню і зовнішню політику країни. Після 1569 р. розгорнувся бурхливий наступ католицизму і колонізація України і Білорусії, посилювався соціально-економічний і релігійно-національний гніт. Люблінська унія привела до зростання впливу реакційного магнатства в об'єднаній державі, активізації експансії правлячих кіл Польщі на схід.

Після смерті короля Сігізмунда-Августа (1572 р.) династія Ягеллонів припинила своє існування. Від цього часу король польський (він же великий князь Литовський) обирався всією шляхтою Речі Посполитої. На перших виборах в 1573 р. королем став французький принц Генріх Валуа, який видав спеціальні «Генріхові артикули», що, так би мовити, логічно завершували попередні процеси формування політичного і державного ладу Польщі. Вищим законодавчим органом держави був вальний сейм, що складався з короля, сенату і посольської ізби. До сенату входило вище духовництво і вища адміністрація, що комплектувалася з аристократії. Посольська изба головним чином була органом середньої шляхти, що збагатіла на експлуатації селян. В ній засідали депутати, вибрані шляхетським станом кожного повіту чи землі на його зібраннях — сеймиках.

Рішення сейму були обов'язкові для його депутатів. З часом (у другій половині XVII—XVIII ст.) депутат, що не погоджувався з рішенням палати, мав право накласти на нього заборону, зірвати сейм. Це право («liberum veto») шляхта надзвичайно цінувала. Часто сейми, нічого не вирішивши, роз'їжджалися. Збирались ще сейми конфедераційні, на які шляхта, коли вона не була згодна з діями короля, приїздила озброєною. Постанови приймалися на них більшістю голосів. «Генріхові артикули» підтверджували всі права і привілеї шляхти і магнатів і той державний і політичний лад, що вже склався. Крім того, вони узаконювали право шляхти виступати проти короля навіть збройно («рокош»), коли вона вбачала в його діях порушення вольностей шляхти.

Державний лад Речі Посполитої сприяв розгулу феодальної анархії. Станова монархія, що утворилась в Польщі на кінець XV ст., не переросла в абсолютну, як це сталося в сусідніх державах. Шляхетська «демократія» широко відкривала двері боротьби різних феодальних клік, часто підтримуваних з-за кордону. Ф. Енгельс називав цю демократію кріпосників однією з

найпримітивніших суспільних форм. Про Польщу наступних століть він писав: «Ця побудована на грабежі і гнобленні селян дворянська республіка була в стані цілковитого розладу; її конституція робила неможливим якимсь загальнонаціональне діяння і через це прирікала країну на становище легкої здобичі сусідів»¹.

Провал експансії на Схід. У своїй міжнародній політиці Польща, а згодом і Річ Посполита часом виступали під релігійними гаслами, але мали на меті в основному задовольнити прагнення шляхти і магнатів до загарбання нових земель. Однак зазіхання на українські і білоруські землі зустріли рішучий опір Російської держави, що пратнула возз'єднати ці землі і боролася за вихід до Балтійського моря. Заради здійснення своїх загарбницьких планів на Сході польські феодалі поступилися перед Габсбургами басейном середнього Дунаю, відмовившись від польсько-чесько-угорської унії.

Феодальна Польща не раз нападала на Російську державу. З 90-х років XV ст. до 80-х років XVI ст. відбулося шість воєн, серед яких така затяжна і виснажувальна, як Лівонська. Король Сігізмунд III (1587—1632) з благословіння Ватикану підтримував самозванців Лжедмитрія I та Лжедмитрія II. У 1609 р. він оголосив Росії війну, з допомогою зрадників-бояр посадив на російський престол королевича Владислава (1610 р.). Російський народ вистояв проти шляхетської інтервенції. Проте суперечності між Росією і Польщею лишилися нерозв'язаними.

Наступові польських феодалів на Схід мала сприяти Брестська унія 1596 р. православної і католицької церков під зверхністю папи римського. Унія повинна була не лише релігійно зблизити українців та білорусів з поляками, а й перешкодити їхньому возз'єднанню з російським народом і таким чином полегшити польським феодалам наступ на Росію. Український і білоруський народи не визнавали унії. Тоді уряд і папство стали наvertати їх до уніатської церкви силою. За таких обставин гніт економічний доповнювався національно-релігійним. Народні маси України і Білорусії не раз повставали проти гніту панської Польщі і ополчених місцевих магнатів. Східна експансія Польщі стала джерелом її слабості.

Боротьба народних мас проти феодального гніту та шведсько-турецької агресії у другій половині XVII ст. Героїчна боротьба українського і білоруського народів (1648—1654 рр.) під проводом видатного державного діяча Богдана Хмельницького завдала Речі Посполитій тяжких ударів. Возз'єднання України з Росією, наступна війна Польщі з Російською державою закінчилася Андрусівським перемир'ям 1667 р., за яким Річ Посполита втратила Смоленщину, Сіверщину, Лівобережну Україну і Київ. Східна експансія зазнала краху. Андрусово стало сумним підсумком цілого періоду польської історії.

¹ Енгельс Ф. Зовнішня політика російського царизму // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 22. — С. 18.

З визвольною війною українського народу тісно пов'язана активізація класової боротьби в самій Польщі. Українських і польських селян єднали спільні класові інтереси. Підбаворені поразками шляхти, польські селяни стали сміливішими. В різних місцях виникають селянсько-плебейські заворушення. Короточасним, але досить відчутним для шляхти було повстання селян та міської бідноти в 1651 р. в Мазовії, Серадському воеводстві та Великій Польщі, на чолі якого стояв П. Гжибовський. За прикладом українського і білоруського народів польське селянство розправлялося з магнатами, королівською адміністрацією. П. Гжибовський створив загін повстанців чисельністю близько 5 тис. чоловік і шукав шляхів з'єднання з армією Б. Хмельницького. Ще більшого розмаху набрало повстання в тому ж, 1651 р., у Краківському воеводстві під керівництвом Наперського, до якого Б. Хмельницький направив своїх легатів. Підтримувані українськими селянами, повстанці захопили Чорнштинський замок. Проте війська краківського єпископа і шляхетські загони, перекинуті сюди з-під Берестечка, придушили цей виступ. Незважаючи на поразки, селянські повстання в Польщі подали певну допомогу визвольній війні українського і білоруського народів і сприяли зростанню класової свідомості польських трудящих.

Поразками Речі Посполитої у війні з Росією скористалась Швеція. У 1655 р. вона завдяки національній зраді частини шляхти окупувала майже всю Польщу. Король Ян Казімір втік до Сілезії. Однак шведські інтервенти зустріли опір простого люду. Перемир'я з Росією і вступ останньої у війну з Швецією, якій допомагали Бранденбург і Трансільванія, дали можливість патріотичним польським силам об'єднатись і потіснити шведів. І все ж за мирною угодою з Швецією 1660 р. Річ Посполита втратила свої основні позиції в східній Прибалтиці. Східна експансія польських магнатів зазнала краху.

Складними були відносини Речі Посполитої з Туреччиною, за наказом якої кримські татари постійно нападали на українські землі. У 1672 р. Туреччина сама вступила у війну, захопила Кам'янець-Подільський і взяла в облогу Львів. У Польщі готувалися сили для боротьби проти турецької агресії. Особливо велику роль у мобілізації сил відіграв талановитий полководець Ян Собеський, якого в 1674 р. обрали королем. Для боротьби проти Туреччини він пішов на зближення з Австрією, а далі й з Росією. Успішна війна Росії проти Туреччини в 1676—1678 рр. дала можливість Польщі повернути втрачені землі (крім Поділля з Кам'янцем-Подільським). У 1683 р. армія Яна Собеського, до якої входило кілька українських козацьких полків, вщент розгромила турків під Віднем. Після цієї історичної перемоги могутність імперії османів почала занепадати. Перемогою під Віднем скористалася фактично лише Австрія. Для дальшої боротьби з Туреччиною у 1684 р. створюється «Священна ліга» у складі Австрії, Венеції та Польщі. Проте кожна з країн, що входила до ліги, мала свої цілі, а тому користі від неї Польщі було мало. Надійним союзником поляків у боротьбі з турецькою агресією могла бути лише Росія.

Польсько-литовські магнати змушені були піти на зближення з нею. У 1686 р. було укладено з Росією «вічний мир». Союзники завдали Туреччині кілька поразок, в результаті чого Річ Посполита за Карловицьким миром 1699 р. повернула Поділля з Кам'янцем-Подільським.

Економічний і політичний занепад Польщі в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Політика шляхти в сільському господарстві і промисловості гальмувала розвиток продуктивних сил країни. Війни, що супроводжувались пљондруванням країни, зростанням податків, контрибуцій, грабежами, а також повстання гноблених народів (українців та білорусів) та чвари феодалів виснажили країну і створили ґрунт для епідемій та епізоотій. Величезні простори лишалися незасіяними. Тисячі господарств (як панщинних, так і чиншових), фільварків і міст занепадали. Кількість сільського населення зменшилась майже на третину, а міського — ще більше.

Занепали ремесло і торгівля. Внаслідок різкого скорочення експорту створюється пасивний торговий баланс, золото і срібло відпливають за кордон. Випуск неповноцінних грошей дезорганізував внутрішню торгівлю і грошовий обіг, призвів до зниження життєвого рівня населення і навіть панівної верхівки. Занепадала культура. Панували католицька реакція, шовінізм.

Класова боротьба в місті і особливо на селі не припинялась. Скарги до короля, малопродуктивна праця, втечі, зрештою збройні виступи були її головними формами. Гайдамаччину (переважно на Правобережній Україні), рух «опришків» і «збуйників» (у Прикарпатті) підтримували широкі маси.

Економічна, політична і державна система Речі Посполитої не сприяла єдності країни і зміцненню центральної влади. Справжніми господарями в країні були магнати. Вони боролися між собою і виступали проти військової, фінансової та інших реформ, при цьому зраджуючи навіть батьківщину.

Прагнення королів Польщі до зміцнення влади зустрічали опір магнатів і шляхти. Польський король Август II (1697—1733), щоб зміцнити свою династію, пропонував Пруссії та Австрії поділити Річ Посполиту. У період Північної війни, коли Август II виступав на боці Росії, шведи окупували всю країну і дуже пограбували її.

Після розгрому армії Карла XII під Полтавою (1709 р.) Росія допомогла вигнати із Польщі шведів та їхнього ставленика С. Лещинського, обраного королем. Влада Августа II відновилась, але міжнародний престиж Польщі був підірваний. На Польщу починає зазіхати зміцніла на той час Пруссія. Уже в ході Північної війни Фрідріх Гогенцоллерн, проголошений у 1701 р. королем Пруссії, висував кілька варіантів поділу Польщі.

Економічне піднесення у другій половині XVIII ст. З 40-х років XVIII ст. в Польщі починається економічне поживлення. Вирішальна роль у відродженні польської економіки належала народним масам. Незважаючи на несприятливі умови, селяни, міська біднота активно відбудовували господарство країни. Досить швид-

ко зростало населення міст і сіл. В селах поступово збільшується кількість робочої сили і продуктивної худоби.

На розвиток економіки країни сприятливо вплинуло і те, що після фактичного виходу з Північної війни (1710 р.) Річ Посполита не воювала. «Домашні» ж війни були локальними і короткочасними. Відбудові господарства сприяло також поліпшення торговельної кон'юнктури на європейському і внутрішньому ринках.

Зростання міського населення, розвиток ремесла і промислів збільшили попит на продукцію сільського господарства в середині країни. Цими сприятливими змінами поспішила скористатися шляхта для дальшого розвитку фільваркового господарства, основа якого — селянське господарство — уже досить зміцніла. У другій половині XVIII ст. фільваркове господарство досягло свого апогею.

Феодали посилили гніт трудящого селянства. Панщина з кметського лану збільшилася. Багато магнатів і шляхтичів переводили селян на чиншову систему, прагнули ширше застосовувати вільнонайману працю в сільському господарстві, цікавилися новинками зарубіжної агротехніки, привозили з-за кордону племінну худобу, провідних спеціалістів, удосконалені знаряддя праці.

У другій половині XVIII ст. у промисловості і торгівлі також настає поживлення. Поряд з розвитком цехового виробництва бурхливо зростають купецькі і особливо панські мануфактури — централізовані та розсіяні. Створюються мануфактури на спільному купецько-магнатському капіталі. Зростають гірничо-промисловість і селянські промисли. Це свідчить про настання кризи феодално-кріпосницьких відносин і створення умов для формування капіталістичного укладу.

У другій половині XVIII ст. було відкрито кілька банків, які фінансують промисловість і торгівлю. Однак дебітори (король, магнати) через свої авантюри і марнотратство досить часто були неплатоспроможними, і банки зазнали краху.

Поступово між окремими містами і воеводствами зміцнюються економічні зв'язки, будуються канали і дороги, освоюється національний ринок, формується буржуазна нація. Успіхам економічного розвитку і зміцненню внутрішнього політичного становища до певної міри сприяли реформи 60-х років. Ідея реформ як засобу зміцнення Польщі зародилася в середовищі прогресивних шляхетських кіл. Для передових людей того часу було ясно, що Польща порівняно із західноєвропейськими країнами дуже відстала. Це могло призвести до втрати незалежності. Потрібно було вжити заходів для збереження політичної незалежності і створення умов для швидкого економічного і політичного зміцнення її.

Пропозиції і проекти реформ були спрямовані головним чином на поліпшення державного ладу, але в деяких з них пропонувалося і поліпшити становище міщан та селян. Однак до самої смерті Августа III (1763 р.) ніяких практичних заходів вжито не було. Лише під час безкоролів'я в 1764 р. група магнатів на чолі з Чарторийським провела деякі реформи державного ладу. Було упорядковано процедуру проведення сеймів, обмежено практику

«liberum veto», реформовано управління військом, фінансами, судами, скасовано місцеві мита і введено обов'язкове для всіх «генеральне мито» на кордонах держави, збільшено права міського самоврядування і податки на нерухоме майно феодалів у містах. Ці заходи мали зміцнити феодално-кріпосницький лад країни та її політичне становище. Незважаючи на обмеженість, реформи мали прогресивний характер, бо були спрямовані на зміцнення центральної влади, сприяли розвитку капіталістичних відносин.

Перший та другий поділи Речі Посполитої. У 1764 р. при підтримці Росії королем Польщі став родич Чарторийських і прибічник Катерини II Станіслав Понятовський (1764—1795). Царський уряд Росії сподівався утримувати Польщу лише під своїм впливом і погоджувався на невеликі реформи. Однак, коли Чарторийські відхилили запропонований Росією наступально-оборонний союз, який повинен був тісніше зв'язати Польщу з Росією, остання виступила проти змін у шляхетській конституції. Реакційні елементи, підтримувані російським військом, добилися скасування усіх нововведень і відновлення старих державних порядків, так званих «кардинальних прав», гарантом яких мав стати уряд Росії. Під тиском Росії і Пруссії було прийнято також положення про урівнення дисидентів (православних і лютеран) у правах з католиками. Царизм робив це не з гуманних міркувань, а тому, що становище гаранта і оборонця дисидентів давало йому можливість втручатись у польські справи.

Успіхи Росії спричинили невдоволення її сусідів, а також Туреччини і Франції. Проти урівняння дисидентів виступили католицька церква і частина магнатів, фанатичні і реакційні кола шляхти; до них приєдналися ті, хто виступав проти втручання Росії у внутрішні справи. За допомогою Туреччини і Франції вони організували конфедерацію, яку за місцем створення почали називати Барською (1768—1772).

Спочатку в боротьбі проти короля перемогу здобули конфедерати. Вони навіть оголосили Станіслава Понятовського позбавленим престолу. Проте за допомогою російського війська конфедератів було розгромлено. На допомогу конфедератам поспішила підтримана Францією Османська імперія і оголосила війну Росії.

У російсько-турецькій війні 1769—1772 рр. Австрія і Пруссія зайняли ворожу щодо Росії позицію, вимагаючи, щоб вона погодилася на частковий поділ Речі Посполитої. У 1772 р. Австрія, Пруссія та Росія уклали угоду, за якою Австрія одержала Белзьке і Руське воеводства і частину Краківського та Сандомирського воеводств, Пруссія — Помор'я (без Гданська і Торуня) та частину Куявії і Великої Польщі, Росія — Східну Білорусію і Латгалію.

Сейм 1773—1775 рр. під тиском великих держав погодився з результатами поділу. Він прийняв також «кардинальні права», якими оберігалися вади старої Польщі. Сусідні держави поступилися правами захисту дисидентів.

Поділ і напівзалежне становище Речі Посполитої змусило багатьох замислитись над їхніми причинами та заходами для зміц-

нення країни. Це сприяло зростанню національної свідомості і залучало до політичного життя широкі верстви населення. Велику роль у цьому русі відіграли С. Сташіц, Г. Коллонтай, Ф. Єзерський. Необхідність реформ відчувалась дедалі гостріше. І вже сейм 1773—1775 рр. зробив немало кроків у цьому напрямку. Було створено уряд — «Постійну раду», якій у період між сеймами належала верховна влада.

Цей же сейм вдруге запровадив генеральне мито, що зміцнювало зв'язки помісного господарства з внутрішнім ринком, сприяло розвитку національного ринку, формуванню буржуазії, зміцненню внутрішньої єдності держави. Сейм 1773—1775 рр. створив Едукаційну комісію, що відала справами освіти.

Економічна політика сеймів 70—80-х років проводилась в основному в дусі меркантилізму. Видається кілька постанов для захисту вітчизняної промисловості. Особливо плідною була робота 4-річного сейму (1788—1792 рр.), що став виразником шляхетсько-буржуазного блоку. Його представниками були Коллонтай, Малаховський, Сташіц та ін. Діяти сейму довелося в умовах загострення класової боротьби в країні, посилення впливу Французької революції і небезпеки з боку сусідніх держав Речі Посполитої, при запеклому опорі консервативних елементів. Зламавши цей опір, 3 травня 1791 р. сейм ухвалив конституцію, за якою Польща ставала централізованою спадковою конституційною монархією. Ліквідовувалося «libegum veto», заборонялися конфедерації і розкоші. Буржуазія одержала представництво в сеймі (з дорадчим голосом), а також право набувати землі, займати офіцерські, духовні та адміністративні посади. Міський патриціат легко набував шляхетство. Селяни, за рішенням сейму, стали об'єктом опіки уряду і права, але практично їхнє становище не поліпшилось. Армія мала бути збільшена до 100 тис. чол. Конституція 3 травня поклала край анархії і створювала кращі умови для розвитку капіталістичних відносин. Не дивно, що проти неї виступила внутрішня і зовнішня реакція. Боротьба за національну незалежність дедалі більше поєднувалась з боротьбою проти застарілих феодальних основ.

Частина реакційних магнатів, шляхти і духовництва, спираючись на підтримку царського уряду Росії, організувала в 1791 р. так звану Торговіцьку конфедерацію. У відповідь на прохання конфедератів російські війська рушили на Річ Посполиту. Пруссія, порушивши угоду з Польщею, за якою вона зобов'язувалась підтримувати її проти Росії, поспішила приєднатися до Росії. На бік конфедерації перейшов і Станіслав Понятовський. Реформатори зазнали поразки, і їм довелося йти в підпілля або тікати за межі країни. Конституція 3 травня скасовувалась. Сейм, скликаний у Гродно в 1793 р., під тиском великих держав погодився на другий поділ Речі Посполитої. Білорусія і Правобережна Україна відійшли до Росії. Пруссія забрала частину Великої Польщі, міста Торунь і Гданськ. Австрія участі в поділі не брала.

Повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка. Третій поділ Речі Посполитої. Внаслідок другого поділу було розірвано давні

економічні зв'язки країни, що зумовило нові економічні труднощі. Господарське становище Польщі погіршувалось і тим, що селянські господарства, а також і міста руйнувалися через постійні солдати і реквізиції. Безробіття і дорожнеча робили невимовно важким життя міської бідноти. До Польщі просочувались ідеї французької революції. В Речі Посполитій складалася революційна ситуація, гасло боротьби за відновлення незалежної Польщі сприймалося всіма соціальними верствами, але кожна з них вкладала в нього свій зміст. Підготовку повстання очолив шляхетсько-буржуазний блок.

На чолі патріотичних сил країни став дрібний шляхтич і військовий інженер Тадеуш Костюшко, який протягом семи років воював за незалежність північноамериканських колоній. Т. Костюшко навчався у Франції і був палким поборником ідей просвітительства.

Повстання почалося 24 березня 1794 р. у Кракові серед польських військових частин. Його відразу ж підтримали міщани і селяни. Останні своєю самовідданістю забезпечили перемогу над царським військом при Рацлавицях. 17 квітня плебс Варшави під керівництвом чоботаря Яна Кілінського, підтриманий військом, визволив Варшаву від окупантів. Це поглибило повстання, головною метою якого було вигнати іноземні війська, повалити гніт чужоземців, відновити незалежність Польщі. Однак з самого початку війна велася лише проти Росії. Керівники не поширювали повстання на польські землі, загарбані Пруссією і Австрією.

Повстанці сподівались, що їх підтримає революційна Франція, але реальної допомоги Франція не подала.

Костюшко і радикальне крило патріотів — Г. Коллонтай, Ю. Мейер, К. Конопка, Я. Ясінський — розуміли, що лише участь народу в боротьбі може забезпечити перемогу над окупантами. Тому 7 травня в таборі під Поланцем було видано універсал, за яким селяни ставали вільними, і розраховувались з паном, могли піти геть з села. Земля й надалі залишалася власністю пана, але він не міг зігнати з неї селянина, коли той сумлінно виконував свої обов'язки. На час повстання панщину було зменшено вдвоє, а для його учасників зовсім відмінено. За користування панською землею зберігалась панщина. При таких умовах універсал хоч і вводив ряд прогресивних положень, проте не міг стати програмою національно-буржуазної революції. До того ж шляхта саботувала втілення постанов універсалу в життя. Сподівання Костюшка на патріотизм шляхти виявились марними. Керівництво повстанням робило головну ставку на шляхту, що зумовило не лише поміркованість його соціальної програми, а й небажання надати повстанню справді революційного характеру. Ця непослідовність відвернула основні маси селян від повстання. Революційні виступи міського плебсу були придушені правим керівництвом повстання, яке боялося революції більше, ніж окупантів.

Сусідні країни, не гаючи часу, виступили проти патріотів. Вони боялись також, що повстання перекинеться на окуповані ними раніше території Речі Посполитої. Національно-визвольне повстан-

ня 4 листопада 1794 р. було придушене військами царської Росії і Пруссії.

Незважаючи на поразку, повстання 1794 р. стало героїчною сторінкою в історії польського народу. Воно вплинуло на наступні національно-визвольні рухи, передавши їм патріотично-революційні традиції. Повстання мало і вагоме міжнародне значення, бо скувало сили трьох монархій — Росії, Пруссії та Австрії,— не дало їм можливість організувати інтервенцію проти революційної Франції. «Польща була розбита,— писав Ф. Енгельс,— але її опір врятував французьку революцію»¹.

Потопивши в крові повстання, три монархи в 1795 р. здійснили третій поділ Польщі. Австрія загарбала Малу Польщу, Пруссія — решту Польщі з Варшавою і частиною Литви, Росія — Західну Волинь і Західну Білорусію, частину Литви і Курляндію. Жорсткий окупаційний режим, соціально-економічне та національне гноблення на багато років затримали розвиток Польщі. З 1795 р. пошматовані польські землі стають цілком залежними від окупаційної політики Австрії, Пруссії та Росії. Польща пережила національну катастрофу, відповідальність за яку падає на реакційний магнатсько-шляхетський блок, верхівку католицької церкви. Вони знесли Польщу, призвели її до положення другорядної держави, не здатної до самозахисту. Не останню роль у цій катастрофі відіграли також Пруссія, Росія і Австрія, які пошматували послаблену Польщу. Участь у поділах зміцнила союз трьох монархій, які надовго стали оплотом європейської реакції. Тому боротьба народних мас за відновлення незалежності польської держави органічно зливалася з боротьбою проти союзу трьох монархій.

Розділ 14. КУЛЬТУРА ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У XVI—XVIII ст.

Культура Польщі XVI—XVIII ст. В розвитку культури Польщі протягом XVI—XVIII ст. можна виділити кілька періодів. Перший з них припадає на XVI — початок XVII ст., коли в Польщі успішно розвивається гуманізм, досягає найвищого розквіту культура.

Поширенню світських знань сприяло книгодрукування, центром якого став Краків. У 1474 р. тут було відкрито першу на польських землях друкарню, яка видавала не лише церковні книги, а й світську літературу, в тому числі польською мовою. Далі з'явилися книги з техніки, сільського господарства, шкільні підручники, словники. Певний крок вперед зробила і бібліотечна справа. Крім королівської бібліотеки створювалися перші шкільні бібліотеки, відкривали двері для читачів окремі приватні бібліотеки.

У розвитку освіти також відбулися певні зрушення. Зросла кількість шкіл, зокрема міських, в яких крім міщан навчалася і частина селянства. В міських школах викладання велося польською мовою. На початку XVI ст. в Польщі було відкрито перші гім-

назії, значна частина яких перебувала під впливом діячів реформації. Найбільшою популярністю користувалися гімназії в Познані, Гданську, Торуні. Зросла роль Краківського університету як основого центру підготовки осіб з вищою освітою.

Початок розвитку гуманізму пов'язаний з ім'ям Яна Остророга (1436—1501), першого в Польщі світського доктора права. Він написав трактат про устрій Польської держави, який вважається однією з кращих пам'яток польської політичної літератури. Ян Остророг був прихильником централізації держави, сильної, незалежної від папи королівської влади, противником привілею церкви. В Краківському університеті нові погляди пропагував Гжегож із Санока. Конрад Цельтис організував у Кракові «Надвіслянське товариство» гуманістів. Такі товариства та гуртки виникали і в інших містах. Нові погляди поширювалися в передових верствах польського феодального суспільства.

Значного розвитку в XVI ст. набуває польська суспільно-політична література та наука. Серед її представників слід виділити Анджея Фрич-Моджевського (1503—1572). З багатьох його трактатів особливий інтерес має книга «Про виправлення Речі Посполитої». Моджевський виступав за централізацію держави, вважав, що польську націю повинен складати весь народ, а не лише шляхта, ставив питання про рівність усіх станів. Він продовжував прогресивну традицію Яна Остророга.

Серед представників польської науки насамперед слід назвати великого астронома, енциклопедично освіченого вченого М. Коперника (1473—1543). Коперник створив нову систему будови Всесвіту — геліоцентричну, яка спростувала католицьке тлумачення про будову Всесвіту. Він багато працював у галузі тригонометрії, займався гідравлікою, був лікарем. Його відкриття послужили основою для розвитку матеріалістичних традицій польської філософії, певне значення мають і його праці в галузі історичної хронології.

Найвидатнішим письменником польського Відродження був Миколай Рей (1505—1569) — противник папського Риму, палкий патріот польського народу. Він багато зробив для розвитку польської літературної мови. Розквіт польської літератури і мови епохи Відродження пов'язаний також з ім'ям великого поета Яна Кохановського. Він увійшов в історію польської літератури передусім як поет-лірик. Його ліричні твори «Елегії», «Пісні», «Фрагменти», «Фрашки» — відтворювали людську гідність, оспівували благородство, радість життя, описували людське горе («Трени» — плач, написаний у зв'язку зі смертю маленької доньки поета). Поет відіграв велику роль у розвитку польської мови, яка в цей час проникла в усі сфери суспільного і культурного життя країни, витісняючи поступово латинь. З середини XVI ст. рідною мовою почали записувати сеймові акти, нею стали користуватися у королівській кореспонденції, на сеймах, в установах.

У польській архітектурі XVI ст. широкого поширення набув стиль Ренесансу. В цьому стилі було створено найбільш видатні пам'ятники польської ренесансової архітектури: Вавель — королівський замок у Кракові, капела Зигмунта — усипальня Сігізмунда,

¹ Енгельс Ф. Зовнішня політика царського уряду // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 22. — С. 24.

каплиці та замки великих магнатів. Швидко розвивалось цивільне будівництво.

Розквіт скульптури пов'язаний з іменем Віта Ствоша (1445—1533). Основний його твір — дерев'яний різьблений вівтар у Маріацькому костьолі в Кракові.

Прогресивному розвитку культури протистояли магнатсько-клерикальні кола, які вели боротьбу з реформацією.

Криза панщинно-феодальної системи господарства, відсталий державно-політичний лад, воєнні руйнування, перемога контрреформації, посилення католицизму та захоплення єзуїтами основних осередків культури призвели до того, що друга половина XVII — перша половина XVIII ст. стали періодом занепаду польської культури. Різко посилюється релігійний фанатизм, латинська мова знову зайняла командні позиції, розвивалася реакційна католицька публіцистика, в літературі переїм ідейний напрям, відомий під назвою «Сарматизм» (від назви Польщі — Сарматії). Сарматизм з його прихильністю до католиків, зневажливим ставленням до чужих країн та народів, звеличання шляхти та її свавілля, прославлення Польщі у войовничо-шовіністичному дусі (історики В. Коховський, А. Фредро та ін.) були проявом феодально-католицької реакції.

Третій період в розвитку культури Польщі припадає на другу половину XVIII ст., коли в умовах зародження капіталістичних відносин, складного внутрішнього та зовнішньополітичного становища країни, під впливом ідей французького Просвітництва прогресивно настроєні представники панівного класу прагнули продовжити та розвинути далі кращі традиції польської культури, в тому числі і великі надбаня епохи Відродження. Релігійній догмі і шляхетському неучтву вони протиставили авторитет наукового пізнання, силу людського розуму, стану рівність, нову систему виховання та освіти.

Перелом у розвитку культури, поширення просвітительських настроїв розпочався в середині XVIII ст., а розквіт ідей Просвітництва припав на 70—90-і роки XVIII ст. — період виникнення загрози втрати національної незалежності, піднесення патріотичних настроїв. Польські просвітители були виразниками прогресивної національної ідеології, боролися за незалежність, проведення соціальних реформ. На перше місце вони висували національні та визвольні інтереси, питання національної самосвідомості, проблеми збереження та розвитку національної культури.

Період Просвітництва розпочався реформами шкільної освіти. Видатний публіцист Станіслав Конарський (1700—1773) розробив програму шкільної реформи, яка ґрунтувалася на введенні нових методів навчання. В 1740 р. у Варшаві він заснував нову школу, яка відіграла важливу роль у наступній перебудові всієї освіти в Польщі. Рішучого удару по старій шкільній системі завдали діяльність едукативної комісії і реформа Краківського університету, яку провів Гуго Коллонтай, видатний діяч комісії. Велика роль в історії польської науки належить бібліотеці у Варшаві, яку було відкрито Ю. Залуцьким в 1747 р. для загального користування.

Варшава стає головним центром наукового та культурного життя. В 1765 р. тут відкрили театр, а в 1766 р. — «Лицарську школу», незалежну від церковного контролю, серед учнів якої був і Т. Костюшко.

Найбільш видатними представниками суспільно-політичної думки були Г. Коллонтай і С. Сташці. У своїх працях вони висували широку програму реформ державного ладу, виступали проти засилля магнатів, викривали католицизм. Вони багато зробили для розвитку філософії та історичної науки. Відомі вчені брати Ян і Енджей Снядецькі внесли великий вклад у розвиток астрономії, математики, географії, біології, медицини, хімії. Їхні праці дістали високу оцінку в Росії.

В культурному розвитку країни велику роль відіграла історична наука. Найвидатнішим її представником був Адам Нарушевич (1733—1796). Його «Історія польського народу» (7 томів) мала велике значення в розвитку історичної науки. Під його керівництвом зібрано і опубліковано матеріали з історії Польщі (230 томів), які мають велику цінність і в наш час. У другій половині XVIII ст. з'явилися перші польські газети («Монітор» та ін.) і журнали. Спостерігалось піднесення в польській художній літературі, яка викривала феодальні порядки, католицько-магнатську реакцію, найбільш потворні сторони соціального та політичного ладу.

Провідним літературним напрямком в Польщі був просвітительський класицизм. Теоретиком його був Ф. Дмоховський. Відомий письменник І. Красицький в поемах і сатиричних творах утверджував повагу до простої людини, народної мудрості, таврував шляхетську мораль. Вільнодумець та вольтеріанець Т. Венгерський у своїх сатирах висміював релігію і духовництво. Революційний напрямком в літературі Просвітительської епохи представляє «польський якобинець» Я. Ясинський, учасник повстання 1794 р.

Розвивалася також поезія сентименталізму, яка відображувала настрої дрібної та середньої шляхти. Сентименталізм підготував ґрунт для романтизму XIX століття.

Великих успіхів досягають драматургія і театр. Талановитими драматургами того часу були Ф. Богомолець, Ф. Заблоцький — автор майже 70 оригінальних п'єс та перекладів західноєвропейської драматургії.

Провідним стилем в архітектурі стає класицизм, чудовими пам'ятками якого є палац в Лозенках — літня резиденція королів, магнатські садиби — Пулави Чарторийських, Неборов Огінських, а також деякі громадські та приватні будинки. Успішно розвивався світський характер в живописі, графіці, де провідне місце займала творчість Я. Норбліна. В 90-х роках XVIII ст. створює свої перші полонези Михайло Клеофас Огінський (1765—1833) — польський патріот, учасник повстання 1794 р., поет, історик, композитор, музикант.

В умовах, коли суспільство ще не стало капіталістичним, основу польського Просвітництва визначали не радикальні елементи, які вимагали революційного перетворення суспільства, а помірковані. Їхні вимоги не виходили за межі реформ, зміцнення центральної

влади, обмеження свавілля магнатів. Однак епоха Просвітительства внесла великий вклад у розвиток передової польської культури і науки, польської мови та літератури, визначила новий напрямок у національній і державній самосвідомості, що було важливим фактором збереження національних традицій після втрати незалежності.

Культура Чехії та Словаччини в XVI—XVIII ст. Розвиток економіки Чехії та Словаччини, зростання міст, вплив Реформації зумовили розквіт у XVI ст. культури гуманізму. На відміну від попередніх часів, коли видавалася переважно політична література, в XVI ст. у зв'язку з економічним розвитком в цих країнах почали переважати праці, які мали суто практичне значення. До таких слід віднести праці Я. Дубравія «Про рибні ставки», А. Кноблоха «Про розведення овець», Т. Гаєка «Про пиво». Лікар Ян Есенський написав оригінальні праці з експериментальної анатомії, а німецький інженер Я. Агрікола в праці «12 книг про видобуток металу і металургію» узагальнив досвід гірників Яхімова з видобутку руди і виробництва металу. В Празькій обсерваторії вчені продовжували досліджувати коперниківську систему будови Всесвіту, висунули ряд нових положень для обґрунтування її достовірності. Дослідження чеських астрономів високо оцінив один з визначних послідовників М. Коперника датський вчений Тіхо де Браге. У Словаччині також видавалася література переважно краєзнавчого характеру (описи окремих міст, характеристика економіки регіонів тощо).

Епоха чеського гуманізму відкрила нові простори для розвитку школи. Поряд із церковними школами було створено міські з вкладанням предметів, що мали практичне значення. Майже в усіх великих містах було відкрито гімназії, а в окремих центрах — ремісничі училища. Празький університет став важливим центром вищої освіти і гуманістичних ідей. В розвитку освіти велику роль відігравали «Община чеських братів», члени якої сприяли поширенню знань, часто працювали на громадських засадах в школах. Вони підготували і опублікували перші підручники для світських шкіл. У XVI ст. Чехія була однією з країн Європи з високо-розвиненою системою народної освіти, країною досить високої грамотності.

Умови для розвитку освіти в Словаччині були значно гіршими. Засилля угорських магнатів і шляхти, німецького патриціату в містах гальмували культурний розвиток словаків. В умовах гострої боротьби проти угорсько-німецького засилля створювалися перші народні нецерковні школи, в яких учителювали гуманісти, середні школи виникали в містах, зокрема в Банській Бистриці, Жиліні, Кошицях. У Словаччині поширювали освіту окремі члени «Общини чеських братів», які, тікаючи від переслідувань у Чехії, таємно переселилися сюди. З «Общиною чеських братів» був тісно зв'язаний, наприклад, діяч народної освіти Ю. Бановський, з ім'ям якого пов'язується відкриття шкіл у ряді міст Західної Словаччини. Певну просвітительську роботу в Словаччині проводив член «Общини чеських братів» словак Я. Сильван.

У період розквіту гуманізму в Чехії переважно видавалася полі-

тична література. Чимало прогресивних вчених, значна частина яких були членами «Общини чеських братів», перекладали важливі праці з латинської мови на чеську, видавали оригінальні дослідження. Так, Д. А. Велеславін у 1584 р. опублікував працю «Політична історія», в якій з позицій гуманізму викладається вся історія Чехії. Я. Благослав переклав на чеську мову і видав «Кралицьку біблію», яка тривалий час була своєрідним посібником з чеської мови для широких кіл трудящих, а в 1581 р. вийшла з друку його наукова праця «Чеська грамати́ка».

Чехія і Словаччина в XVI ст. мали певні успіхи в розвитку літератури і мистецтва. В літературі, зокрема, набули поширення перекладені з інших мов ренесансні сюжети. В драматургії переважали п'єси і драми невідомих авторів. Їх ставили на площах міст у дні великих свят. Сюжети творів були спрямовані проти феодалного ладу, засилля католицизму, німецького патриціату (наприклад, п'єса Я. Воднянського «Бжетислав»).

Поразка на Білій горі 1620 р. привела до посилення іноземного гніту, католицького всевладдя. Із Чехії емігрувало або було вигнано багато діячів культури. Повсюдно закривалися чеські школи, в Празькому університеті все прибрали до своїх рук єзуїти. Замість світських шкіл було створено єзуїтські колегії, які стали опорними пунктами поширення католицького мракобісся. Видані в період гуманізму книги чеською мовою було включено до «Індексу заборонених книг» і масово спалено. Все це зумовило глибокий занепад прогресивної культури Чехії в середині та другій половині XVII століття.

Рішучу боротьбу проти католицько-німецької реакції вели представники демократичних течій у культурі. На перше місце вони висували боротьбу за збереження і розвиток національної мови, захист прогресивних традицій минулого, зокрема гуситського руху. Великий громадський подвиг у XVII ст. здійснив учений Богуслав Бальбін (1621—1688). В умовах іноземного терору він написав праці «Захист слов'янської, зокрема чеської мови», «Фрагменти з історії Богемії», які пройняті патріотичними ідеями і спрямовані на захист чеської мови.

Значний вклад у розвиток чеської культури внесли ті вчені, що продовжували творити в еміграції. Найбільшу славу здобув Я. А. Коменський (1592—1670) — основоположник нової педагогіки. В його праці «Дидактика» узагальнено кращий досвід чеської школи, а також висвітлено розвиток освіти в ряді країн Європи. Наукова концепція Я. А. Коменського мала велике міжнародне значення.

Після білогорської катастрофи багато вчених-чехів емігрувало в Словаччину, де вони відігравали певну роль в розвитку культури, сприяли поширенню ідей чеського гуманізму. Велику освітню роботу у Словаччині проводив Д. Горчичка, який публікував різні книги чеською та словацькою мовами, збирав і популяризував фольклор, плідно досліджував історію слов'ян. Особливу увагу він приділяв питанням слов'янської єдності, пропагуванню ідей національної самосвідомості. Видатний учений Д. Керман (1663—1740)

склав «Словацьку граматику» і написав оригінальні дослідження з історії словацького народу.

В умовах розкладу феодалізму і становлення капіталістичних відносин в Чехії та Словаччині в другій половині XVIII ст. зародилася культура просвітництва. Антифеодальні та антикатолицькі ідеї пронизують твори відомих вчених — істориків М. Пельцеля (1734—1801) і В. Дуріха (1735—1802), засновника слов'янознавства Й. Добровського (1753—1829) та інших. Вчені відкрито виступили на захист Я. Гуса і Я. Жижки, викривали дії єзуїтів, засуджували політику окупантів. Разом з тим вони проповідували ідеї слов'янської єдності, закликали до зближення з Росією.

Одним з визначних представників природничих наук був видатний анатом, фізіолог і окуліст Георг Прохазка (1749—1820). Глибоко наукове дослідження природи, людського організму дало йому можливість піднятися до матеріалістичного розуміння всесвіту. Вчений правильно пояснював взаємозв'язок організму і навколишнього середовища. Він був одним з основоположників матеріалістичної фізіології і творцем теорії рефлексів. Прохазка організував прекрасні анатомічні музеї в Празі та Відні, створив медичне товариство в Чехії.

Поряд з Празьким університетом, який був центром науки в Чехії, в розвитку культури Словаччини велику роль відігравали Тирновський університет та євангелійський ліцей у Братиславі. У вузах працювали видатні вчені, видавалися кращі твори з природничих наук. Саме навколо університетів в 70—80-х роках XVIII ст. виникли товариства вчених, що сприяли розвитку науки: «Наукове товариство», «Чеське товариство наук», «Патріотично-економічне товариство».

Значну роль в громадсько-політичному житті відіграв театр. На сценах королівських та феодальних театрів йшли переважно твори класиків, а на міських сценах — народні твори, в яких порушувалися важливі суспільні проблеми. Так, у «Трагедії про м'ясопуста» Дачицького піддавалися критиці феодально-католицькі звичаї. Часто на сценах ставилися і п'єси на біблійські сюжети, але також сповнені мотивами конкретної дійсності. У другій половині XVIII ст. виник чеський національний театр з артистів-аматорів, який успішно конкурував з професійним німецьким театром. Чеською мовою було написано сотні п'єс для театрів, в яких піднімалися важливі питання минулого і сучасного Чехії. Окремі драматичні твори були написані і словацькою мовою. Театр мав глибокі народні джерела і сприяв мобілізації трудящих на боротьбу проти іноземних гнобителів і католицької реакції.

Пізнє середньовіччя стало дальшим кроком у розвитку архітектури і будівництва. Більшість споруд у першій половині XVI ст. було зведено в стилі готики з урахуванням особливостей Чехії та Словаччини. З другої половини XVI ст. починається захоплення італійським Ренесансом, мотиви якого чеські архітектори збагачували національними рисами. Споруджені в цьому стилі ратуші, будинки бюргерів, громадські будівлі створювали оригінальні ансамблі міст, які й до сьогодні прикрашають їх. Найкращі споруди — замки в

Чеському Крумлові, в Індіховім Градці, в Оломоуці, літня резиденція королеви Ганни (Летоградок) та ін. Стиль чеського ренесансу є одним із досягнень гуманістичної культури. З початку XVII ст. в Чехії дедалі більше поширюється барокко. Найкращою пам'яткою такого стилю архітектури є палац Естергазі в Братиславі, Мікуласький храм, будівля Клементіума в Празі, Літомержицький замок та інші.

В образотворчому мистецтві, яке розвивалося під впливом німецького Відродження, дуже помітні риси реалізму. В образах святих часто можна побачити селянські обличчя, дано окремі епізоди міського чи сільського життя. Далеко за межами Чехії відомі картини художника Карла Шкрети (1610—1674) — видатного майстра реалістичного портрету. Його картина «Сім'я ювеліра» глибоко правдиво показує життя XVII ст. У Словаччині відомим творцем реалістичних портретів був Ян Купецький. Серед його картин зазначаються на особливу увагу «Портрет Петра I» і «Автопортрет».

Чеський і словацький народи протягом XVI—XVIII ст. внесли певний вклад у розвиток культури Європи. В той час було закладено основи швидкого піднесення культури, яке настало на рубежі XVIII—XIX ст.

Культура болгарського народу XV—XVIII ст. Турецьке завойовання, що супроводжувалося варварським знищенням пам'яток писемності, архітектури, мистецтва, а також жорстокою асиміляторською політикою турків призвели до глибокого занепаду культури Болгарії. Турецькі завойовники робили все, щоб тримати підкорене болгарське населення в темряві і нещасті. Здійснювати асиміляторську політику щодо болгарського населення туркам допомагало грецьке духівництво, яке захопило керівні посади в духовному житті. В ряді міст Болгарії (зокрема, на півдні) грецька мова стала провідною.

Однак ні політика насильницької мусульманізації, ні грецькою «еллінізацією» не змогла знищити основ болгарської культури. Народ зберіг свою мову, культуру. Боротьба за збереження культурних цінностей була одним із основних напрямків визвольного антитурецького руху в Болгарії.

Важливими центрами збереження слов'янських книг (переважно церковного характеру), інших пам'яток культури були монастирі, які перетворилися на своєрідні середньовічні фортеці — це Рильський, Бачковський, Зографський на Афоні та ін. За високими мурами монастирських укріплень переписували церковні книги, складали збірники релігійного змісту. При монастирях і окремих великих церквах збереглися цінні бібліотеки. До наших днів дійшло понад 450 цінних рукописних книг XVII—XVIII ст.

При монастирях продовжували діяти школи, в яких навчали читання, письму і церковній службі. Крім того, існували десятки сільських шкіл і навіть дві міські. Вихованці цих шкіл відігравали помітну роль у культурному і політичному житті Болгарії. В бібліотеках збереглося чимало літератури, привезеної з Росії, в тому числі підручники для шкіл.

Звичайно, пам'ятки болгарської літератури XV—XVI ст. мали релігійний характер. Це були оповідання про болгар, які жертву-

вали своїм життям в ім'я вірності народу та православної вірі. Найбільш відомою пам'яткою житейської літератури XVI ст. є «Житіє св. Миколи Софійського», його написав Матвій Граматика. В ньому описана мученицька смерть болгарського ремісника, який відмовився сповідувати мусульманську віру. Значення твору полягає в тому, що в ньому містяться важливі відомості про місто Софію, відносини болгар з турками, структуру турецьких установ у Болгарії, діяльність судів, збирачів податків тощо. Твір М. Граматики користувався великою популярністю серед болгар.

Значну роль у розвитку болгарської писемності відіграла болгарська еміграція. У 1508 р. на Волощині вийшла книга болгарською мовою — літургія монаха Макарія. Протягом XVI ст. в друкарнях Волощини було видано більше 100 книг болгарською мовою. В 1651 р. Філіп Станіслав надрукував у Римі «Абагар» — першу книгу з елементами новоболгарської мови. У 1714 р. Христофор Жефарович видав у Відні книгу «Стематографія», де помістив герби і намальовані ним портрети світських та церковних діячів південнослов'янських народів у період їхньої незалежності, дав пояснення до портретів церковнослов'янською мовою. У книзі є багато фактів про важке становище Болгарії під турецьким гнітом.

У XVII—XVIII ст. широкого поширення набули збірки змішаного релігійно-повчального змісту «дамаскіни» (від імені грецького письменника XVI ст. Дамаскіна Студіта). В них відчувался вплив живої народної мови, знаходила відображення навколишня дійсність, зокрема історія болгарських міст, ремесла й торгівлі. Болгарські дамаскіни поклали початок формуванню новоболгарської писемності та сучасної літературної мови. Найбільш відомим автором дамаскінів у першій половині XVIII ст. був монах Йосип Брадатий, що писав народною мовою. У своїх проповідях він засуджував пороки болгарського духовництва, виступав проти болгар-багатіїв, які грабували бідняків. Він вимагав від переписувачів та перекладачів книг писати твори такою мовою, яку розуміє народ. Діяльність Й. Брадатого та Х. Жефаровича, праці яких користувалися широкою популярністю, була своєрідною підготовкою до болгарського Відродження.

Важливою подією культурного життя Болгарії стала написана в 70-х роках XVIII ст. Паїсієм Хиландарським «Історія словено-болгарська». Спираючись на оригінальні джерела, автор з гордістю говорить про слов'янське походження болгарського народу, дає ґрунтовний опис славних періодів історії Болгарії, коли вона була найбільшою державою на Балканах. Автор вірить в те, що Болгарія визволиться з-під іноземного гніту, стане великою державою. Він рішуче засуджує політику турецьких гнобителів, викриває підступні дії потурченців, закликає любити рідну болгарську мову, не зраджувати своїй релігії. Праця Паїсія Хиландарського свідчила про появу в Болгарії ідеології Відродження.

В культурному розвитку болгарського народу XV—XVIII ст. велике значення мало поступове зміцнення російсько-болгарських зв'язків. Внаслідок цього в Росії збереглась велика кількість пам'яток середньовічної болгарської писемності, створювались більш

сприятливі умови для розвитку самобутньої болгарської культури.

Найбільш яскравим виявом духовного життя трудового народу була народна творчість — пісні, казки, героїчний епос, історичні перекази і т. ін. Найбільш поширеними були гайдуцькі пісні, в яких розповідалося про героїчну боротьбу за свободу проти турецьких поневолювачів. Багато героїв народних пісень — реальні особи, які відіграли значну роль у боротьбі болгарського народу проти турецького гніту. Серед них відомі імена воеводів Бакача, Чавдара, Страхіла та ін. В народних піснях дедалі виразніше лунала тема боротьби проти соціального гноблення народу турецькими феодалами, грецьким духовництвом та болгарськими чорбаджіями-експлуататорами.

Значні зміни відбулися в розвитку болгарської архітектури. Турецькі завойовники, як відомо, забороняли у підкорених землях будувати великі церковні і цивільні будівлі. Тому в містах і селах будували невеликі церкви та житлові будинки, фасади яких являли собою глухі стіни, розраховані на захист від грабіжників. В гірських районах були поширені будівлі з другим поверхом, що майже ніколи не виступав або нависав над першим.

Занепад культури не міг не позначитися на болгарському живопису. Провідним напрямком живопису стало іконописання, оформлення болгарських церков і палаців на релігійну тематику. Позитивним моментом було посилення народного елемента в мистецтві, поступовий розвиток народної творчості. До наших днів дійшли високохудожні вироби болгарського ремесла — металеві обкладинки книг тонкої ручної роботи, майстерна різьба по дереву, яка прикрашала будинки в містах і селах, вироби домашнього вжитку, прикраси для жінок та чоловіків тощо. Народне мистецтво — велике надбання болгарської культури.

Послідовна боротьба болгарського народу проти турецького гніту, проти асиміляторської політики Османської імперії сприяла розвитку прогресивної болгарської культури. Протягом XVI—XVIII ст. було створено ті основні цінності культури, які стали важливим фактором її відродження в XIX ст.

Культура югославських народів у XVI—XVIII ст. Панування іноземних загарбників над югославськими народами гальмувало розвиток їхньої культури. Найважчі умови склалися в країнах, поневолених турецькими загарбниками. Так, у Сербії турки знищили багато пам'яток писемності, архітектури, народного мистецтва, що призвело до занепаду культурного життя. Єдиними осередками культури залишалися монастирі в Дечанах, Студениці, Требіне, Мелешеві, де продовжували існувати школи, збереглись бібліотеки. Значна кількість монахів займалися переписуванням візантійських, грецьких, російських хронографів, писали літописи, в центрі яких були події сербської історії. Тому література, мистецтво і освіта все ще мали церковно-релігійний характер. Сербські друкарні виникли в Італії. В них друкувались переважно церковні книги, які переписували в монастирях аж до XVIII ст.

Для літератури Чорногорії характерним було збереження патріотичних традицій, зображення безперервної боротьби проти ту-

рецьких завойовників. Черногорець Юрій Черноєвич і монах Макарій у 1494—1495 рр. організували в Цетині друкарню і випустили кілька релігійних книг. Подібна друкарня існувала в 1535—1538 рр. у Венеції. В літературі Боснії своєрідно поєднувалися елементи православної, католицької та мусульманської релігійно-моральної літератури.

Розвиток книгодрукування сприяв зростанню інтересу до книги. В Сербію і Черногорію завозили чимало книг з інших країн, зокрема з Росії. Книготорговці з Росії були частими гостями в югославських землях. Розширювалися культурні зв'язки югослов'ян з Росією, що мало велике значення для розвитку слов'янської культури на Балканах.

Значні зміни в XVI—XVIII ст. відбувалися в епічній народній творчості південнослов'янських народів. Нові цикли пісень були присвячені прославленню героїв боротьби з поневолювачами. Мотиви антитурецької боротьби стали частіше пов'язуватися з соціальними. Широкою популярністю користувалися пісні про гайдуків і усюків, в яких яскраво відображалась визвольна боротьба народних мас, висловлювалася надія на допомогу Росії в боротьбі з турецьким пануванням.

Більш сприятливими були умови культурного розвитку в фактично незалежній Дубровницькій республіці, а також в ряді міст далмацького узбережжя, які періодами перебували під гнітом Венеції. Тут у XVI ст. існували початкові школи, морехідні училища, а в Дубровнику і Задарі — гімназії. У Дубровнику та інших містах Далмації під впливом італійського Ренесансу розвивалися гуманістичні традиції в літературі. Поети і прозаїки, які жили в далматинських містах, прагнули наслідувати античну та італійську літературу, але одночасно зверталися і до усної народної творчості.

Великою популярністю користувались історико-патріотичні поеми, що прославляли героїзм південнослов'янських народів у боротьбі проти турецьких завойовників. Широко відомою була поема «Осман» дубровницького поета XVII ст. Івана Гундулича, яка описувала перемогу польсько-українських військ над турками під Хотином. Автор виступив натхненним співцем свободи і незалежності слов'ян і палко закликав їх до об'єднання в боротьбі проти Османської імперії. У XVI ст. з'явилися драматичні твори різних жанрів: трагедії, комедії, пасторалі, морфологічні та історичні п'єси. Великою популярністю користувалася комедія Марина Држича «Дундо Марос» про побут жителів Дубровника, яка й сьогодні з успіхом іде на сценах багатьох театрів.

Патріотичні тенденції були характерні і для перших історичних праць XVI—XVII ст., в яких викладалась історія слов'янських народів. У 1601 р. дубровчанин Мавро Орбіні видав італійською мовою першу історію всіх слов'янських народів під назвою «Слов'янське царство». В цій праці він прагнув обґрунтувати ідею єдності слов'янських народів. На замовлення Петра I в 1722 р. її було видано російською мовою. У XVI—XVIII ст. розвивалися також природознавчі науки та філософія. Видатним південнослов'янським

вченим XVIII ст. був Руджинер Бошкович, який зробив значний внесок у розвиток фізики, математики та астрономії.

У розвитку культури Словенії XVI—XVII ст. дуже велике значення мала боротьба релігійних течій того часу. В XVI ст. під впливом реформації почалося створення світських шкіл і переклад на рідну мову богослужбових книг. Видатний ідеолог реформації Примор Трубар та його учні вели вперту боротьбу проти засилля німецької феодальної культури і заклали основи словенської літературної мови. Вони багато зробили для розвитку друкарської справи і книгодрукування. У XVI ст. було опубліковано книгу Сігізмунда Герберштейна «Записки про московські справи». Події в Росії висвітлені автором тенденційно. Однак це була перша в Європі праця, що містила багато зведень історико-географічного характеру про Російську державу. Історія, географія та побут Словенії були докладно викладені в 4-томній праці Іогана Вальвасіра «Слава герцогства Крайни» (XVII ст.). З перемогою в кінці XVI ст. контрреформації єзуїти посилено проводили політику денационалізації словенської культури, що затримувало її самобутній розвиток.

Культура хорватського народу розвивалася в непримиренній боротьбі проти реакційної політики Габсбургів. Певний вплив на розвиток культури Хорватії мала реформація. Тут також з'явилися праці з історії і мовознавства, написані в патріотичному дусі. Однак вже на початку XVII ст. перемогла католицька реакція, і література знову набула релігійно-містичного характеру. Видатним діячем суспільно-політичної думки Хорватії XVII ст. був Юрій Крижанич, прихильник політичного і культурного союзу слов'ян під покровительством Росії, де він прожив близько чверті віку. В найбільш відомій праці «Політика, чи розмова про управління» він захищав ідею створення всеслов'янської централізованої монархічної держави всупереч німецьким загарбницьким прагненням. Помітну роль у літературному житті Хорватії відігравали Петро Зрінський та Франко Франкопан, які перекладали на хорватську мову твори угорської літератури, зібрали і літературно опрацювали багато народних пісень. Їхні твори пронизані любов'ю до рідної землі.

У XVIII ст. центром сербської культури була Воеводина, куди емігрувало багато діячів освіти з пригнобленої турками Сербії. У 1717 р. Кипріан Рачанін, що втік з монастиря Рачі, склав перший сербський буквар. Він відкрив школу переписувачів сербських, російських та українських книг і заклали основи слов'яно-сербської літературної мови, що відіграло позитивну роль у боротьбі проти унії та мадяризації. На початку XVII ст. сербський патріот Георгій Бранкович написав перший історичний твір сербською мовою — «Слов'яно-сербська хроніка», що мала великий вплив на розвиток сербської історіографії.

Велику роль у розвитку освіти відігравали російські та українські вчителі, яких запрошувало духовництво Воеводини. У 1726 р. Максим Суворов, який прибув з Росії, утворив у Сремських Карловцях першу світську школу для підготовки вчителів. Зусиллями його послідовників, а також сербських вихованців Київської ака-

демії у Воеводині було створено кілька десятків світських шкіл. З Росії та України в Воеводину завозилася література, приїздило багато вчителів. Чимало сербів, що переселилися в XVIII ст. на Україну, також брали участь у розвитку освіти свого народу. Офіцер російської служби Павло Юлинець написав «Короткий вступ до історії походження словено-сербського народу» (1765 р.).

Уряд Австрії був незадоволений зміцненням культурних зв'язків російського, українського та сербського народів. У 1771 р. у Відні було створено друкарню з монополією на право друкування сербських книг. Сербські школи Воеводини перейшли під контроль австрійської адміністрації, завезення російських книг було заборонено, посилено проводилася політика онімечування.

Архітектура, образотворче мистецтво та музична культура в південнослов'янських землях розвивалася по-різному. В районах Османської імперії майже припинилося церковне будівництво. У цивільному будівництві відчутним був вплив східної архітектури, переважали будинки з майже глухими зовнішніми стінами, з балконами та галереями, що виступали з другого поверху. В церковному образотворчому мистецтві в основному зберігалися середньовічні канони.

Архітектура та образотворче мистецтво Дубровника, далматинських міст, Хорватії та Воеводини перебували під значним впливом мистецтва італійського Ренесансу. В архітектурі найбільш поширеним був стиль барокко. В образотворчому мистецтві все ще панували релігійні мотиви. Проте водночас відомі художники Хорватії (Бернардо Бобич, XVII ст.), Словенії (Фортунат Бергант, XVIII ст.), Далмації та Воеводини прагнули тісніше пов'язати своє мистецтво з мотивами життя суспільства. Широкого розповсюдження набув портретний живопис. Найбільш відомим портретистом був Фортунат Бергант, який першим серед слов'янських художників звернувся до образів з народу. Він створив відомі жанрові картини «Птахолов», «Продавець бубликів» та інші.

В середині XVIII ст. зросла кількість спеціальних художніх училищ, де навчали створювати полотна, в яких би відображувалося світське життя — школи Ідрії та Любляни.

Отже, незважаючи на важкий іноземний гніт, югославські народи в XVI—XVIII ст. не лише зберегли свою культуру, а й створили значні художні цінності, внесли багато нового у розвиток освіти і науки, чим збагатили культурну спадщину людства.

СЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ, СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX СТ.)

Розділ 15. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛІЗМУ, СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ (КІНЕЦЬ XVIII — ПОЧАТОК XX СТ.)

Третя частина підручника охоплює відрізок часу з кінця XVIII ст. до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Щодо розвитку соціально-економічних відносин цей період поділяється на дві епохи: епоху розкладу феодалізму і зародження в його надрах буржуазних відносин і епоху утвердження і панування буржуазно-капіталістичного ладу (до початку загальної кризи капіталізму). Переломний рубіж між цими епохами, а точніше між феодальною і капіталістичною формаціями, у різних слов'янських народів хронологічно не збігається. Так, для слов'янських країн, що перебували під пануванням Австрії та Пруссії (Чехії, Словаччини, Хорватії, Словенії, частини Польщі та інших) таким поворотним пунктом стала революція 1848—1849 рр., для Королівства Польського — повстання 1863—1864 рр., а для балканських країн — їх звільнення від турецького панування.

Матеріал для характеристики двох названих вище епох у рамках одного структурного підрозділу об'єднано з таких міркувань.

Вивчення історії зарубіжних слов'янських народів доби феодалізму фактично завершується кінцем XVIII ст. Незважаючи на відставання у своєму розвитку країн на схід від Ельби, вони не були ізольовані від Західної Європи. Починаючи з Великої французької буржуазної революції Схід і Захід Європи тісно спілкувалися між собою. У зарубіжних слов'янських країнах, прогресивний розвиток яких до середини XIX ст. гальмувався феодальним ладом, історичні процеси характеризувалися наявністю буржуазних тенденцій,

питома вага яких поступово зростала, і посиленням органічних зв'язків із загальним ходом європейського розвитку. Ось чому цю епоху доцільно розглядати в контексті не феодальної, а капіталістичної формації, яка в країнах Західної Європи на той час була уже панівною.

З другого боку, послідовний підхід до процесу зародження, становлення і утвердження буржуазних відносин дає можливість розглядати капіталістичну формацію в цілому і простежити як загальні закономірності, так і особливості її розвитку в національно пригноблених країнах, де буржуазно-демократичні перетворення (перемога над феодалізмом і ліквідація його залишків) не могли бути здійснені (або завершені) без вирішення національного питання.

Розглядаючи капіталістичну формацію в цілому, В. І. Ленін підкреслював корінну відмінність, залежно від характеру національних рухів, між двома частинами цієї формації. Першу з них він називав епохою «краху феодалізму і абсолютизму», епохою складання буржуазно-демократичного суспільства і протиставляв їй епоху «капіталістичних держав, що цілком склалися... яку можна назвати передоднем краху капіталізму»¹.

Перша епоха для зарубіжних слов'янських народів збігається з процесом національного відродження. Хоч для кожної слов'янської країни існує своє конкретне датування цієї епохи, загалом вона охоплює період з кінця XVIII ст. до 70-х років XIX ст. Її зміст В. І. Ленін визначав так: «Пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав»².

Поняття «національне відродження» виникло ще в XIX ст. Спочатку воно вживалося для означення процесу відродження національної культури, а потім і громадсько-політичного життя після тривалого періоду занепаду, зумовленого наслідками національного поневолення.

На відміну від буржуазних вчених, які обмежено розуміли суть національного відродження, марксистська наука розглядає його як перехідну епоху від феодалізму до капіталізму. В основі національного відродження були складні соціально-економічні процеси, що спричинили вагомі зрушення в культурній та політичній сферах життя. Зародження в надрах феодального ладу капіталістичних відносин зумовило появу нового суспільного класу — буржуазії. На цій основі розпочався процес формування буржуазних націй. Оскільки ломка старих феодальних відносин і складання нових, буржуазних, а також формування націй в зарубіжних слов'янських народів відбувалися в умовах, коли ще не було своєї державності, то ці процеси йшли тут значно повільніше, ніж у Західній Європі, і супроводжувалися національно-визвольними рухами, спрямованими на повалення національного гніту і створення національних держав.

¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів. — Т. 25. — С. 251.

² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів. — Т. 24. — С. 121.

В. І. Ленін, аналізуючи процес переходу від феодальної формації до капіталістичної, зазначав, що «для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання території з населенням, що говорить однією мовою»¹, бо найбільш повно вимоги капіталізму, що розвивався, задовольняла національна держава. Ось чому в країнах, які ще не мали своєї державності, в тому числі і в слов'янських, епоха ломки старих феодальних відносин і переходу до капіталізму супроводжувалась національними рухами, боротьбою за незалежність і об'єднання земель.

Найбільш значними подіями національно-визвольної боротьби зарубіжних слов'янських народів були: сербські повстання 1804—1813 і 1815 рр., повстання в Королівстві Польському 1830—1831 рр., Краківське повстання 1846 р., революційні виступи поляків, чехів, словаків, хорватів, словенців і воеводинських сербів під час революції 1848 р., повстання в Королівстві Польському 1863—1864 рр., повстання 1875—1878 рр. в Боснії і Герцеговині, Квітневе повстання 1876 р. в Болгарії. Героїчна боротьба поневолених слов'янських народів проти феодального гніту за свободу і національну незалежність була невід'ємною частиною загальноєвропейських прогресивних рухів.

Оскільки корінні соціально-економічні інтереси тих чи інших класів і суспільних верств проявлялися в ході визвольних рухів у тісній взаємодії з національними проблемами, то національна боротьба слов'янських народів тісно перепліталася з класовою і тим самим наклала відбиток на весь політичний розвиток. За своїм характером усі слов'янські визвольні рухи були буржуазно-національними, а в окремих випадках буржуазно-демократичними. Об'єктивно вони вели до утвердження буржуазних порядків. Проте масштаби і розмах їх у різних слов'янських країнах були неоднаковими. І це залежало, насамперед, від розстановки соціально-класових сил, яка впливала з конкретних умов суспільно-економічного розвитку кожної окремо взятої країни.

Розмах визвольної боротьби значною мірою залежав від рівня національної самосвідомості мас, а також від зрілості буржуазно-національної ідеології, яка виражалась, передусім, в розробці національних політичних програм. За словами В. І. Леніна, «національна ідеологія» створювалася протягом цілої епохи — була тривалим процесом «масових національних рухів, боротьби з абсолютизмом і феодалізмом, скинення національного гніту й утворення держав на національній основі»².

Важливу роль у розвитку передової суспільно-політичної думки в слов'янських країнах відіграли представники революційно-демократичного напрямку — Ю. Госляр, Е. Дембовський, Я. Домбровський і З. Сераковський у Польщі, С. Маркович і Ж. Жуйович в Сербії, Л. Каравелов і Хр. Ботев у Болгарії, В. Пелагіч — в Боснії

¹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів. — Т. 25. — С. 246.

² Ленін В. І. Конференція закордонних секцій РСДРП // Повне збір. творів. — Т. 26. — С. 152.

та ін. Вирішальний вплив на багатьох із них мали російські революційні демократи, насамперед О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський. Водночас в Росії зростає інтерес до братніх слов'янських народів, що знайшло широке відображення в тогочасній публіцистиці, в розвитку славістичних досліджень, а також у русі солідарності з визвольною боротьбою південних слов'ян проти чужоземних поневолювачів.

Епоха національного відродження знаменувала собою створення літературних мов і розвиток на їхній основі літератур, зародження театру, активізацію творчих сил у галузі образотворчого мистецтва, піднесення освіти. Великого значення в цей час набувають міжслов'янські культурні зв'язки, особливо зв'язки зарубіжних слов'ян з передовою російською культурою.

Визвольна боротьба південнослов'янських народів проти феодального гніту і національного поневолення Османської імперії при послідовній підтримці Росії, що не раз вела переможні війни проти Туреччини, сприяла поступовому відновленню їхньої державності і встановленню національної незалежності. Визволившись фактично від турецького поневолення ще наприкінці XVIII ст., Чорногорія добила у 1878 р. міжнародного визнання своєї національної незалежності. Сербія, що почала розвиватися як автономне князівство з 1830 р., теж здобула у 1878 р. повний державний суверенітет. У 1879 р. відновила свою державність Болгарія. Визволившись з-під турецького гніту, Болгарія, Сербія і Чорногорія стали на капіталістичний шлях розвитку, який, однак, значно ускладнюється важкими наслідками багатовікового іноземного панування. Що ж до Боснії і Герцеговини, то хоч турецький феодальний гніт і було тут ліквідовано у 1878 р., однак через змову західноєвропейських держав ці провінції окупувала Австро-Угорщина. Частина південнослов'янських земель — Македонія і Західна Фракія — залишилися під владою Туреччини, однієї з найбільш відсталих держав.

Західнослов'янським і частині південнослов'янських народів (полякам, чехам, словакам, хорватам, словенцям, воеводинським сербам) теж не вдалося визволитися від чужоземного поневолення і вони зазнавали національного гніту Австро-Угорської, Німецької та Російської імперій до 1918 р. Проте у більшості цих земель в результаті революції 1848—1849 рр. (в Королівстві Польському внаслідок повстання 1863—1864 рр.) було ліквідовано феодальні порядки і для них відкрився шлях капіталістичного розвитку. Однак цей процес ускладнювався тим, що завдання національного визволення залишалися невирішеними.

Період утвердження і панування промислового капіталізму в більшості зарубіжних слов'янських країн (Чехія, Словенія, Польща, Хорватія, Сербія, Словаччина) припадає на другу половину XIX ст., а в Болгарії — на останню чверть XIX ст. Це був час великих змін в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя, зумовлених вільним розвитком капіталістичного способу виробництва. У більшості слов'янських країн закінчився процес складання внутрішнього ринку, відбувався (або завершувався) проми-

словий переворот. Проте за ступенем капіталістичного розвитку ці країни значно відрізнялися одна від одної.

Незважаючи на значне відставання слов'янських країн (в тому числі і більш розвинутих) від передових капіталістичних країн Заходу, на рубежі XIX—XX ст. і тут стали помітні явища, характерні для імперіалістичної стадії розвитку капіталізму. В Чехії, Польщі, Словенії, хоч їхня економіка й перебувала у залежності від іноземних промисловців, виразно простежується формування монопольних об'єднань і фінансового капіталу. Для більш відсталих країн — Болгарії, Сербії, Чорногорії — епоха імперіалізму означала широке проникнення іноземного капіталу, пограбування природних ресурсів і перетворення на «господарську територію» розвинутих імперіалістичних держав.

Процес розвитку капіталізму поширився і на сферу сільськогосподарства. В більшості слов'янських земель воно розвивалося «пруським шляхом» і лише в Болгарії та Сербії в результаті корінних аграрних перетворень, що відбулися після їхнього визволення з-під османського гніту, велике землеволодіння було ліквідовано.

Внаслідок капіталістичного розвитку на селі посилювалась соціальна диференціація. Розорення значної частини селянства, з одного боку, і посилення економічних позицій сільської буржуазії, — з другого, спричинили збільшення чисельності пролетарських і напівпролетарських елементів. Високі державні податки, безземелля, утиски з боку поміщиків та капіталістів — все це штовхало селянські маси на активну боротьбу за свої права. На рубежі XIX—XX ст. у більшості зарубіжних слов'янських країн організаційно оформився селянський рух (це, зокрема, селянські партії в Хорватії та Польщі, Землеробський народний союз в Болгарії та ін.). Водночас селянські маси залишилися під значним політичним та ідеологічним впливом національної буржуазії.

Ставши панівним класом у своїх буржуазно-національних державах, сербська і болгарська буржуазія оформилася в політичні партії, які відбивали інтереси різних прошарків буржуазного класу і боролися між собою за домінуючу роль у керівництві країною. Проте вони завжди знаходили спільну мову, коли виникала потреба відстояти свої егоїстичні класові інтереси перед широким наступом трудящих. Поступово в міру загострення класової боротьби буржуазія втрачає свою прогресивність і скочується на реакційні позиції.

В країнах, що не добилися національної незалежності і ще перебували під чужоземним гнітом (Польща, Чехія, Словаччина, Хорватія, Словенія), з ліквідацією феодалізму також з'явилися можливості для поступального соціально-економічного розвитку. Це змусило більшу частину буржуазії та обуржуазненого дворянства, що пристосувалися до нових умов, співробітничати з урядами держав-поневолювачів, відмовившись при цьому від участі у національно-визвольній боротьбі. Наслідком цього був спад визвольних рухів поневолених слов'янських народів у другій половині XIX ст. Проте вже на початку XX ст. у зв'язку із загостренням суперечностей

капіталістичного суспільства національно-визвольна боротьба слов'ян значно посилюється.

У процесі розвитку капіталізму в зарубіжних слов'янських країнах зароджується і зміцнюється робітничий клас, посилюється його роль і значення в суспільному житті. Початки робітничого і соціалістичного руху сягають 70-х років XIX ст. У 1878 р. виникла соціал-демократична партія в Чехії, у 1882 р. — в Польщі. В цей час велике значення мали контакти діячів робітничого і соціалістичного руху слов'янських країн із західноєвропейськими марксистами, використання їхнього досвіду.

Наприкінці XIX ст., коли центр світового революційного руху перемістився в Росію, соціалісти зарубіжних слов'янських країн посилюють свої зв'язки з російським робітничим і соціал-демократичним рухом. Вплив праць В. І. Леніна і більшовицький досвід сприяли зміцненню марксистських партій у цих країнах. Деякі партії (болгарські «тісні» соціалісти, польські і сербські соціал-демократи) за своїми ідеологічними позиціями наближались до більшовиків.

В кінці XIX — на початку XX ст. з переходом капіталізму в найвищу стадію свого розвитку — імперіалізм різко загострюються міжнародні відносини в Європі. Особливо напруженими вони були на Балканах, де суперечності великих європейських держав за переважачий вплив на молоді слов'янські країни тісно перепліталися з національно-визвольною боротьбою населення Македонії проти турецького гніту. Разом з тим цей край був причиною незгоди між балканськими державами. У 1912 р. почалася визвольна війна балканських країн проти Туреччини (перша Балканська війна). Однак гострі суперечності, які виникли навколо розподілу колишніх турецьких володінь, передусім Македонії, призвели у 1913 р. до братовбивчої міжсоюзницької війни (друга Балканська війна), що було вигідно імперіалістичним колам центральних держав.

Дальше загострення суперечностей між двома імперіалістичними блоками, що прагнули переділу вже поділеного світу, призвело до першої світової війни (1914—1918 рр.), яка мала загарбницький характер з боку обох воюючих сторін. Проте водночас не можна не враховувати і того, що посилення національно-визвольного руху слов'янських народів (насамперед, південних слов'ян) на початку XX ст. дуже лякало німецьку буржуазію. Підтримана німецьким імперіалізмом, габсбурзька монархія у 1914 р. зробила вирішальний крок у розв'язанні світової війни, прагнучи «задушити національну революцію південного слов'янства».

Могутній вплив на піднесення національно-визвольного і робітничого руху в зарубіжних слов'янських країнах мали перша російська революція (1905—1907 рр.) і Лютнева буржуазна революція 1917 року.

Розділ 16. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ В КІНЦІ XVIII—60-х РОКАХ XIX ст.

Політичне становище польських земель в кінці XVIII — на початку XIX ст. В результаті трьох поділів Речі Посполитої переважна більшість польських земель опинилася під пруським гнітом. Крім частини Помор'я і Сілезії, що були загарбані німецькими феодалами раніше, Пруссія захопила решту Помор'я, Велику Польщу, частину Мазовії, Вармію, Куявію і Підляшшя. До складу Австрії увійшли Південна Мазовія і Мала Польща, а також західноукраїнські землі. Із захоплених Австрією територій було створено окрему провінцію, яку називали Королівством Галичини і Лодомерії*. До Росії відійшли Правобережна Україна, Волинь, Білорусія, Литва і Курляндія. Загарбані Пруссією і Австрією польські землі зазнавали соціального і національного гноблення. Особливо небезпечною для польського народу була політика колонізації, яку проводила пруська влада на північно-західних польських землях. Австрійський уряд, вдаючись до політики деяких поступок польській аристократії (в 1775 р. було створено галицький становий сейм), нещадно експлуатував населення поневолених територій.

Ще на рубежі XVIII і XIX ст. в середовищі патріотично настроєної шляхти, переважно дрібної і середньої, мали місце перші спроби відродження Польщі. Значною мірою вони були зв'язані з тими бурхливими подіями, що відбувалися в Європі спочатку під впливом французької буржуазної революції, а пізніше — наполеонівських війн. Великі воєнно-політичні конфлікти між європейськими державами спричинилися до того, що польське питання набрало загальноєвропейського значення. Цілком зрозуміло, що патріотичні кола Польщі враховували це (правда, по-різному) при виробленні планів відродження польської держави. Ці плани знаходили співчуття серед різних верств населення, їх підтримувала і деяка частина аристократії. При цьому найбільш помірковані представники польського феодального класу сподівалися відновити Польщу, спираючись на підтримку однієї з держав, що поділили Річ Посполиту. Зокрема, польські магнати з Галичини розраховували на Австрію. Натомість князь А. Чарторийський, один з так званих «молодих друзів» і міністр Олександра I будував плани відродження Польщі, сподіваючись на допомогу російського царя.

Проте більшість патріотично настроєної польської шляхти всі надії на визволення Польщі поклала на Францію. Поштовхом до цього було створення у 1797 р. в Італії на території Ломбардії, підпорядкованої Наполеону, спеціальних військових формувань-легіонів з польських емігрантів-добровольців під командуванням генерала Я. Г. Домбровського. Проте Наполеон (хоч і намагався використати польські легіони як засіб тиску на своїх противників у Європі) ніяких зобов'язань щодо Польщі не брав. Проте це не перешкодило виникненню культу Наполеона в середовищі шляхти, яка ще вірила в щирість його намірів щодо Польщі.

* Згодом за цією провінцією закріпилася скорочена назва — Галичина.

З утвердженням французького панування в Європі та його просуванням на Схід театр воєнних дій наблизився до польських земель. За таких обставин Наполеон продовжував загравати з поляками. Нічого конкретного не обіцяючи їм, він у 1806 р. знову дозволив створити польські збройні сили, які взяли активну участь у війні з Пруссією.

Розгромивши прусську армію, Наполеон зіткнувся із союзними їй російськими військами і в битві під Фрідландом здобув перемогу. Оскільки жодна з сторін на той час не була зацікавлена у продовженні війни, то в червні 1807 р. між Росією і Францією було підписано Тільзйтський мир. За цим миром польські землі, що належали Пруссії, було переділено. За Пруссією залишалась тільки Сілезія, Вармія і Помор'я. Підляшшя відійшло до Росії. Центральні області Польщі з Варшавою і Великопольща з Познанню утворили Варшавське герцогство, на чолі якого поставили союзника Наполеона саксонського короля Фрідріха-Августа. Гданськ став вільним містом. Проте і Варшавське герцогство й Гданськ перебували під протекторатом Франції. У 1809 р. Наполеон приєднав до герцогства більшу частину Малої Польщі, що до цього належала Австрії.

Розширюючи герцогство, Наполеон зовсім не прагнув до відродження незалежної Польщі, як це помилково вважали польські шляхетські кола. Проте він вміло використовував у своїх інтерсах ілюзії поляків, які у Варшавському герцогстві вбачали зародок майбутньої польської держави. Тому Наполеон дозволив створити там польську адміністрацію, сейм, армію. Одночасно з цим на території герцогства було введено французький цивільний кодекс, відмінено особисту залежність селян. І хоч умови воєнного часу і засилля польської шляхти значно затримували хід буржуазних перетворень, французьке законодавство мало прогресивне значення для подальшого соціально-економічного розвитку цієї частини Польщі.

Тим часом Наполеон посилено готувався до війни з Росією. Неабияку роль у своїх антиросійських планах він відводив Варшавському герцогству, яке стало зручним плацдармом для воєнного нападу. В поході Наполеона на Росію взяли участь і польські військові формування, зокрема окремий корпус під командуванням князя Є. Понятовського. Вигнавши Наполеона з Росії і переслідуючи недобитки французької армії, російські війська зайняли територію Варшавського герцогства.

На Віденському конгресі, скликаному у вересні 1814 р., в обставині гострих суперечностей між державами-переможцями з-за територіальних претензій відбувся новий переділ польських земель. Згідно із заключним актом конгресу, підписаним 9 червня 1815 р., більша частина Варшавського герцогства відійшла до Росії під назвою Королівства (Царства) Польського. Західна та північно-західна частини герцогства були повернуті Пруссії і стали називатися Познанським великим князівством. Територія Малої Польщі (без Кракова) знову відійшла Австрії. Краків з невеликою округою став «вільним містом» (Краківська республіка) і перебував під контролем трьох держав.

Економічний розвиток Польщі в першій половині ХІХ ст. Втрата

національної незалежності і поділ польських земель між сусідніми державами порушили економічну єдність Польщі, затримали розвиток нових буржуазних відносин. Помітні зрушення в економіці польських земель відбувалися після 1815 р., коли настав тривалий мирний період у розвитку Європи. В надрах старого феодального ладу поступово, але неухильно пробивали собі дорогу нові буржуазні відносини. Це насамперед стосується Королівства Польського, яке за розмірами території і кількістю населення посідало перше місце серед інших польських земель і користувалося порівняно широкою автономією.

Капіталізм, хоч і повільно, проникав у сільське господарство. Пристосовуючись до потреб промисловості, що розвивалась, поміщики Королівства Польського у 20—30-х роках у масових масштабах зганяли селян із землі, розширювали посіви під технічні культури і пасовища для овець. Внаслідок цього зростає кількість безземельних селян, які створювали ринок робочих рук, необхідних для промисловості.

Значні зміни в аграрних відносинах відбувались і на польських землях, захоплених Пруссією. Урядові реформи, проведені в Сілезії, Помор'ї у 1807—1811 рр. і в Познанському великому князівстві у 1823 р., зумовили масове обезземелення польських селян і зміцнення юнкерського господарства, що неухильно капіталізувалося. Водночас дедалі більше зростала майнова диференціація селянства. Поряд із розоренням значної частини селян з'явилась невелика кількість заможних селянських господарств, які використовували найману працю сільської бідноти.

Найповільніше буржуазні відносини розвивалися в Галичині. Патент Йосифа II від 1 листопада 1781 р. про ліквідацію особистої залежності селян і реформи Марії-Терези, зокрема так звана урбаріальна реформа, що нормували селянські повинності і дещо обмежували права поміщиків, під тиском реакції було невдовзі відмінено. Тому аж до революції 1848 р. феодальні порядки в Галичині збереглися в майже недоторканому вигляді.

Значно швидше, ніж у сільському господарстві, розвивалися капіталістичні відносини в промисловості. Найвищого рівня промислового розвитку досягло Королівство Польське. У 20-і роки ХІХ ст. тут зростає велике мануфактурне виробництво, передусім суконна мануфактура та гірничодобувна промисловість. З 30-х років помітно розширюється текстильне виробництво. Успіхи промисловості на польських землях, що перебували у складі Росії, визначалися насамперед формуванням і зростанням місткості внутріпольського ринку. Важливе значення, крім того, мали і великі ринки Російської імперії, куди було відкрито широкий доступ для промислових товарів з Королівства Польського.

На польських землях, що перебували під владою Пруссії, капіталістична промисловість розвивалась повільно. Причиною цього була конкуренція німецьких товарів, а також дискримінаційна політика прусського уряду, який намагався перетворити польські землі на сировинний додаток німецької промисловості. Виняток становила лише Сілезія, яка стала важливим індустріальним районом.

Це зумовлювалось тим, що германізовану Сілезію правлячі кола Пруссії вважали вже не польською, а німецькою територією.

Найповільніше розвивалась промисловість Галичини. Через жорстоку експлуатацію селян землевласниками і державою внутрішній ринок був надзвичайно вузьким. Затримку розвитку місцевої промисловості спричинювала також конкуренція австрійських і чеських промислових товарів, які вільно проникали в Галичину.

З кінця 30-х — на початку 40-х років на польських землях, головним чином в Королівстві Польському і Сілезії, починають застосовувати парові машини, тобто здійснюється поступовий перехід від мануфактурного до фабричного виробництва. Із зростанням промисловості розвиваються металургія і видобуток кам'яного вугілля. В 1839 р. розпочалося будівництво Варшавсько-Віденської залізниці. В 1843 р. було відкрито першу залізницю в Сілезії. Розпочалося пароплавство на Віслі. Піднесення промислового виробництва сприяло зростанню міст і чисельності міського населення.

Наслідком дальшого розвитку капіталістичних відносин були істотні зміни в соціальній структурі польського суспільства. Промисловий переворот, що розпочався на деяких польських землях, сприяв зміцненню економічних позицій польської буржуазії, яка, проте, в першій половині XIX ст. ще не відіграла помітної ролі в громадсько-політичному житті країни. Водночас з буржуазією зароджується і польський пролетаріат. Проте на той час він був ще нечисленним й неорганізованим.

Підсумовуючи соціально-економічний розвиток першої половини XIX ст., слід зазначити, що польські землі, в тому числі Королівство Польське і Сілезія, де розвиток буржуазних відносин відбувався порівняно швидко, загалом відставали від передових країн Європи.

Польський національно-визвольний рух у 20-х роках XIX ст. Початок польсько-російського революційного союзу. Розділена і поневолена Польща протягом більш як півстоліття (з кінця XVIII і до середини 60-х років XIX ст.) була охоплена революційними настроями і великими національними повстаннями. Головною вимогою польського визвольного руху було відродження незалежної Польщі і об'єднання її розрізнених частин. Цей рух мав загальнонаціональний характер, хоч і не всі верстви польського суспільства брали в ньому однакову участь. Особливістю польського національно-визвольного руху полягала в тому, що основною рушійною силою, а водночас і його керівником була шляхта, а не буржуазія, як це спостерігалось в інших слов'янських країнах.

Шляхетський характер руху зумовив його класову і національну обмеженість. Виношуючи плани боротьби за незалежність Польщі, більшість шляхетських революціонерів не мали наміру здійснювати будь-які соціальні перетворення. Тому їхні вимоги не сягали далі відновлення конституції 3 травня 1791 р. Не визнаючи національних прав українського, білоруського і литовського народів, шляхетські кола вперто добивалися відродження Польщі в кордонах 1772 р. Тим самим звужували соціальну основу польського визволь-

ного руху і викликали ворожі настрої серед непольського населення колишньої Речі Посполитої.

У своєму розвитку національно-визвольна боротьба польського народу пройшла два етапи. Перший припадає на кінець XVIII і першу третину XIX ст. На цьому етапі визвольний рух мав суто шляхетський характер. На другому етапі, що тривав протягом другої третини XIX ст., відбувається певне полівиння позицій значної частини шляхти, дедалі більше зростає участь народних мас у визвольній боротьбі. На цій основі поряд з традиційними шляхетськими вимогами визріває і нова програма руху — програма буржуазних перетворень у Польщі.

Центром польського національно-визвольного руху після Віденського конгресу стало Королівство Польське, яке в складі Росії дістало на підставі відносно ліберальної конституції 1815 р. автономію, а його населення — деякі демократичні свободи. Згідно з конституцією Польща мала свій виборний сейм, власну армію і власний уряд на чолі з царським намісником. Російський цар Олександр I, який одночасно вважався і королем Польщі, пішов на цей крок, сподіваючись, що йому вдасться в такий спосіб повернути на свій бік широкі кола шляхти. Проте ліберальний курс політики царизму в Польщі тривав недовго. Всупереч конституції на Королівство Польське почали поступово поширюватися самодержавно-кріпосницькі порядки царської Росії. Все це зумовило появу опозиційних настроїв, особливо серед шляхетської молоді. У 1819 р. офіцер В. Лукасінський заснував у Варшаві таємне товариство «Національне масонство», а в 1821 р., після його розпуску, — «Патріотичне товариство», члени якого ставили собі за мету відновити незалежну польську державу на основі конституції 3 травня 1791 р., не зачіпаючи при цьому основ феодального ладу.

У 1822 р. почалися масові репресії проти таємних організацій. Більшість з них була розгромлена. Групу керівників «Патріотичного товариства» на чолі з В. Лукасінським було заарештовано. Але в 1823 р. «Патріотичне товариство» відновило свою діяльність і під керівництвом С. Кшижановського приступило до підготовки повстання. В 1824—1825 рр. його представники вступили в переговори з Південним товариством декабристів.

Російські революціонери ставились із співчуттям до визвольної боротьби поляків і всіляко підтримували ідею відбудови незалежної Польщі, водночас засуджуючи наміри польської шляхти відновити своє панування в Литві, Білорусії і на Україні. В свою чергу багато хто з польських діячів не схвалював планів соціальних перетворень і зокрема ліквідації монархії, що їх виношували члени Південного товариства.

Відносини між революціонерами двох країн не дістали дальшого розвитку. Раптова смерть Олександра I змусила дворянських революціонерів виступити раніше наміченого часу. Керівники польського «Патріотичного товариства» не були готові підтримати виступ декабристів.

Листопадове повстання (1830—1831 рр.). Поразка повстання декабристів призвела до встановлення в Росії режиму жорстокої

реакції. І російська і польська революційні організації були розгромлені. Намісник царя в Королівстві Польському Костянтин посилив наступ на права польського населення. В країні зростало невдоволення. Ініціативу підготовки повстання взяла до своїх рук нова таємна організація, заснована офіцером П. Висоцьким наприкінці 1828 р. в школі підхорунжих неподалік Варшави (звідси її назва «змова підхорунжих»). Керівникам організації вдалося встановити контакт з іншими польськими таємними товариствами.

Поштовою збройного виступу стали французька і бельгійська буржуазні революції 1830 р. Під їхнім впливом керівники змови почали активно готуватися до боротьби. 29 листопада 1830 р. вони підняли на повстання слухачів школи підхорунжих. Повстанців підтримали жителі Варшави — переважно ремісники і робітники. Згодом до них приєдналися польські військові частини. 30 листопада 1830 р. повсталі оволоділи Варшавою. Російські війська залишили польську столицю, а через деякий час і всю територію Королівства Польського.

Скориставшись з того, що учасники «змови підхорунжих» не мали ні програми, ні чіткого плану дій, керівництво повстанням прибрали до своїх рук шляхетсько-аристократичні кола на чолі з князем А. Чарторийським. Захопивши керівництво, вони робили все можливе, щоб не допустити розгортання народного руху і зберегти старі феодальні порядки.

Проти такої політики аристократичних кіл виступив радикально-демократичний табір, представлений Патріотичним клубом, що виник у грудні 1830 р. Він об'єднував прогресивну інтелігенцію, студентську молодь, представників торговельно-ремісничого населення міст, радикальну частину шляхти. Головою Патріотичного клубу був видатний польський вчений історик і мислитель І. Лелевель (1786—1861).

Найбільш радикально настроєні члени Патріотичного клубу вимагали припинення будь-яких переговорів з царем і проведення корінних соціальних перетворень (звільнення селян від феодальних повинностей, запровадження демократичних свобод, ліквідації монархії і т. ін.). 25 січня 1831 р. з ініціативи клубу у Варшаві було організовано урочисту церемонію вшанування пам'яті страчених декабристів, під час якої народився лозунг «За нашу і вашу свободу», що став символом революційного братерства польського і російського народів. Цього ж дня під тиском народних мас сейм прийняв рішення про позбавлення Миколи I польського престолу.

У відповідь на детронізацію царя на початку лютого російські війська вступили на територію Королівства Польського. Проти них вирушила польська армія, поповнена добровольцями. Перша битва між російськими військами і повстанцями відбулася 14 лютого 1831 р. під Сточком і закінчилася перемогою польських військ. У битві під Гроховим 25 лютого явної перемоги не здобула жодна із сторін. Успіх повстання був можливий лише при умові підтримки його широкими селянськими масами. Найбільш радикально настроєні шляхетські діячі вимагали проведення селянської реформи. Проте сейм відхилив навіть дуже помірковані проекти, внаслідок чого

селянство не підтримало повстанців. Без розширення своєї соціальної основи визвольний рух пішов на спад. Повстанські виступи в Литві і на Україні протягом короткого часу було придушено. У травні 1831 р. ініціатива повністю перейшла до російської армії. 26 травня 1831 р. в битві під Остроленкою польські війська зазнали поразки і відступили на захід. 8 вересня російська армія зайняла Варшаву. Було придушено повстання і в інших місцевостях Королівства Польського.

Польське повстання 1830—1831 рр., яке, за словами Ф. Енгельса, нічого не змінило у внутрішньому становищі народу, було по суті консервативною революцією. У боротьбі за відновлення польської держави магнати і шляхта були проти будь-яких прогресивних соціально-економічних перетворень. Проте повстання стало важливим етапом боротьби польського народу за національну незалежність. Воно мало також велике міжнародне значення, оскільки підривало реакційний Священний союз, сприяло розвитку революційного руху в багатьох країнах Європи. Визвольна боротьба польського народу зустріла гаряче співчуття передових людей Росії та інших країн.

Польська еміграція і визвольний рух у Польщі в 30-х — на початку 40-х років. Поразка листопадового повстання була тяжким ударом для польського народу. Королівство Польське втратило автономію. Конституцію 1815 р. було скасовано. Натомість тут встановилася військова диктатура. Велику кількість учасників повстання заслали на каторгу. Інші, рятуючись від переслідувань, втекли за кордон, значно поповнивши ряди польської еміграції. Проте на відміну від старої еміграції, переважно магнатсько-шляхетської за походженням, нова еміграція за своїм соціальним складом була надзвичайно строкатою. Емігрували аристократи, середня, дрібна і розорена шляхта, ремісники і селяни. Помітний прошарок серед емігрантів становила інтелігенція.

Невдача повстання, а також зрушення, що відбувалися в соціально-економічному розвитку країни в 30-і роки, призвели до помітних змін у польському національно-визвольному русі. Аналізуючи уроки повстання і шукаючи шляхів для визволення батьківщини, найбільш далекоглядні польські патріоти долали обмеженість шляхетської революційності. Вони намагались виробити нову програму і тактику боротьби, що неминуче вело до загострення ідейних суперечностей в польському суспільстві. З найбільшою гостротою це відобразилося в середовищі еміграції, яка в нових умовах, що склалися після поразки листопадового повстання і ліквідації автономії Королівства Польського, стала центром польського політичного життя.

Неоднорідна за своїм соціальним складом польська еміграція, як, зрештою, і весь польський громадсько-політичний рух, поділялась на два напрями. Консервативно-монархічний напрям, який очолював уже старий А. Чарторийський, об'єднував аристократичні та вкрай помірковані шляхетські елементи. Їхній політичний центр знаходився в Парижі в особняку, що мав назву «Готель Лямбер». Не зробивши ніяких висновків з недавнього повстання, консерва-

тори прагнули до відновлення шляхетсько-монархічної Польщі у кордонах 1772 р. Здійснити свої плани вони розраховували за допомогою західних держав, насамперед Англії і Франції.

Демократичний напрям був представлений рядом організацій, найвпливовішою серед яких було Польське демократичне товариство, що виникло в Парижі у 1832 р. Склад його учасників був неоднорідним: від буржуазних лібералів і поміркованих демократів до революціонерів-демократів і соціалістів-утопістів. Метою товариства було визволення Польщі шляхом народної революції, основною рушійною силою якої мало стати селянство. Головні пункти його програми такі: відміна станової нерівності; ліквідація феодальних повинностей; передача селянам у власність без викупу їхніх земельних наділів. Щодо кордонів майбутньої Польщі, то вимоги Польського демократичного товариства нічим не відрізнялися від вимог консервативних діячів.

Більш радикальними були вимоги революційно-демократичної організації «Люд польський», що у 1835 р. виділилася з Товариства. Керівники цієї організації і, зокрема, С. Ворцель — революціонер-демократ і соціаліст-утопіст прагнули створити незалежну демократичну Польщу, в якій не було б приватної власності на землю.

Починаючи з середини 30-х років поштовхується революційний рух і в самій Польщі. Тут виникає ряд таємних організацій. Так, на території Королівства Польського діяв «Союз польського народу», в Галичині — «Селянський союз», в Познані — «Союз плебеїв». Характерною рисою цих організацій був демократичний склад їхніх учасників (ремісники, наймані робітники, селяни, вихідці із зuboжілої шляхти, радикальна частина інтелігенції). Добиваючись створення незалежної демократичної Польщі, вони прагнули до ліквідації феодальних повинностей, станових привілеїв і нерівності, а в окремих випадках і знищення приватної власності. Таким чином, поряд із шляхетською програмою в Польщі складалася нова, буржуазна за своєю суттю, програма боротьби за незалежність.

Революційна боротьба на польських землях в 1846—1849 рр. Через внутрішні причини, а також під впливом буржуазних революцій, що назрівали в Європі в середині 40-х років, на польських землях зростає антифеодальна і національно-визвольна боротьба. Хоч в 1843—1844 рр. деякі таємні товариства в Польщі були розгромлені, революційний рух не послабився. Ті організації, які збереглися або відновили свою діяльність, встановили тісний контакт з польською еміграцією і спільними зусиллями розпочали підготовку загальнопольського повстання, ініціатором якого було Польське демократичне товариство.

Підготовка повстання велася майже на всіх польських землях. Проте незадовго до початку виступу прусська та австрійська поліція провела масові арешти і тим самим зірвала повстання на Познанщині і в Галичині. Не переросли у відкрите повстання збройні виступи і в Королівстві Польському.

І лише в Кракові 20 лютого 1846 р. розпочалося народне повстання. Оволодівши містом, повстанці сформувавши «національний

уряд», який проголосив громадянську рівність і демократичні права, ліквідацію феодальних повинностей і передачу селянам землі без викупу. Так керівники Краківського повстання намагалися поєднати справу національного визволення з розв'язанням назрілих соціальних проблем, зокрема ліквідацією феодально-кріпосницьких порядків. Велика заслуга в цьому належала видатному діячеві польського визвольного руху, послідовному революціонеру-демократу і соціалісту-утопісту Е. Дембовському (1822—1846).

Майже одночасно з Краківським повстанням розпочалися стихійні антифеодальні виступи селян у Західній Галичині. Повстанці громили маєтки поміщиків, захоплювали їхні землі. Австрійська влада вміло використала антипоміщицькі настрої селянських повстанців, спрямувавши їх проти повстанських загонів шляхти, що подекуди виникали в Галичині, а також проти Краківського повстання.

Щоб повернути на свій бік селян, Е. Дембовський організував мирну демонстрацію, яка 27 лютого вирушила з Кракова в навколишні села. Несподівано на неї напали австрійські війська. Під час сутички загинуло багато польських патріотів, в тому числі й Е. Дембовський.

Після цього повстання пішло на спад. Національний уряд Краківської республіки, що складався в основному з поміркованих шляхетсько-буржуазних елементів, не захотів використати революційний ентузіазм мас. З березня 1848 р. Краків зайняли російські та австрійські війська. Залишки повстанських загонів перейшли прусський кордон і склали там зброю. Краківська республіка була ліквідована, а її територія ввійшла до складу імперії Габсбургів.

За короткий час австрійський уряд шляхом незначних поступок ліквідував селянський рух і в Західній Галичині.

Незважаючи на поразку, Краківське повстання 1846 р. мало велике значення. Воно висунуло демократичну програму суспільно-політичних перетворень у Польщі. «Краківська революція,— зазначав К. Маркс,— подала славний приклад всій Європі, ототожнивши національну справу з справою демократії і з визволенням пригнобленого класу»¹. Цю програму взяло на озброєння нове покоління борців за незалежну Польщу. Краківське повстання було передвісником революційної бурі в Європі.

Буржуазно-демократична революція, що розпочалася у лютому — березні 1848 р. в ряді європейських країн, в тому числі в Пруссії та Австрії, охопила і польські землі. По всій Польщі — на Познанщині, в Помор'ї, Сілезії і Галичині, за винятком Королівства Польського, що перебувало під тиском військової диктатури, відбувалися мітинги і демонстрації, учасники яких вимагали демократичних свобод і відновлення незалежної Польщі. Всюди виникали національні комітети, складались петиції, поширювались відозви, створювалися збройні сили. Революція показала, що склад, учасників і характер польського визвольного руху суттєво змінилися в

¹ Маркс К. Про польське питання // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 4. — С. 470.

бік його радикалізації. Про це свідчили масові виступи селян, що прагнули ліквідації феодальних повинностей, заворушення серед робітників, які добивалися поліпшення свого становища.

Найбільшого розмаху революційні події набрали на Познанщині. 20 березня 1848 р. в Познані відбулася масова антиурядова демонстрація. Цього ж дня було сформовано польський Національний комітет, в якому переважаючий вплив мали консервативні та ліберальні кола. Повсюдно було створено озброєні загони із селян, ремісників, учнівської та студентської молоді.

Під натиском революції прусський уряд заявив про свою готовність надати Познанському великому князівству автономію і навіть дав згоду на створення національних збройних сил. Але шляхетсько-буржуазне керівництво замість того, щоб розвинути повстання далі, пішло на переговори з владою і 9 травня капітулювало.

Значних масштабів досяг польський національно-визвольний рух в Сілезії. Добиваючись національної рівноправності для поляків, польські прогресивні сили діяли в союзі з німецькими демократами. Заключним акордом революційного руху в Сілезії було Вроцлавське повстання 6—7 травня 1849 р., яке зазнало поразки.

Революційний рух докотився до Галичини. 18 березня 1848 р. в Кракові, Львові та в деяких інших містах відбулися масові народні демонстрації. Характерною рисою революційного руху в Галичині було те, що спочатку польські та українські трудящі спільно виступали проти австрійського панування. Однак буржуазні демократи виявилися надто слабкими і нездатними очолити народні маси. Цим скористалися польські шляхетсько-ліберальні кола. Добиваючись деяких реформ для зміцнення і розширення своєї влади в Галичині, вони ігнорували національні інтереси українського населення. А це неминуче спричинило загострення українсько-польських суперечностей, що відразу ж використав австрійський уряд. Народне повстання в Кракові йому вдалося придушити ще в квітні, а на початку листопада 1848 р. революція була придушена також у Львові.

Революційний рух 1848—1849 рр. в Польщі, незважаючи на його масовий характер, зазнав поразки. Основною причиною цього було те, що німецька буржуазія, захопивши керівництво рухом, зрадила інтереси народу і пішла на угоду з монархією. Поразка буржуазно-демократичних революцій в Пруссії та Австрії зумовила невдачу і польського визвольного руху. Разом з тим неабиякою причиною поразки революції було те, що польські привілейовані верстви, передусім магнати і заможна шляхта, не бажаючи втрачати своїх станових привілеїв і побоюючись втягнення у визвольну боротьбу широких народних мас, охоче йшла на будь-які угоди з урядами держав, які поділили Польщу. Проте незважаючи на поразку, визвольна боротьба польського народу завдала сильного удару по австрійській та прусській монархії, зробила Польщу союзницею європейської революції.

Революція в 1848—1849 рр. ліквідувала феодально-кріпосницькі порядки на польських землях, які перебували під владою Пруссії та Австрії і привела до утвердження капіталістичного суспільного ладу, що однак був обтяжений пережитками феодалізму.

Січневе повстання (1863—1864 рр.). Після революції 1848—1849 рр. польський визвольний рух пішов на спад. На землях, що перебували під владою Пруссії, здійснювалось посилене онімечення. В той же час аграрна політика прусського уряду, спрямована на зміцнення юнкерського землеволодіння і прискорення процесу розшарування селян, значною мірою відповідала інтересам польських поміщиків і найбільш заможної верхівки села, а тому сприяла примиренню цих кіл із загальним курсом прусської політики. У Галичині, пішовши на деякі поступки шляхетській верхівці в управлінні краєм і санкціонувавши їхню колонізаторську політику щодо українського населення, австрійська влада добилася того, що польські поміщицько-буржуазні кола стали на шлях співробітництва з Габсбургами.

Зовсім іншим було становище в Королівстві Польському, що перебувало під владою царської Росії. Криза феодального ладу зумовила потребу корінних соціально-політичних перетворень. Прагнення широких верств польського населення до поліпшення свого економічного становища і завоювання демократичних свобод нерозривно пов'язувалося з необхідністю відновлення незалежності польської держави. Все це було об'єктивною передумовою дальшого розвитку національно-визвольного руху в цій частині Польщі.

Нове революційне піднесення в Королівстві Польському, що розпочалося в кінці 50-х — на початку 60-х років, було нерозривно пов'язане з революційним рухом в Росії. Протягом 1860—1861 рр. тут відбувся ряд масових патріотичних маніфестацій. У відповідь на це восени 1861 р. в Королівстві Польському було введено військовий стан. Багатьох учасників руху арештували. Але припинити визвольну боротьбу поляків не вдалося.

На цей час у польському визвольному русі відбулася дальша поляризація класових і політичних сил. На правому фланзі руху стояли «білі», що виражали інтереси поміщиків і великої буржуазії. Боячись народних мас, вони були противниками революційних методів боротьби.

Головну силу визвольного руху становили «червоні», вони прагнули завоювати незалежність через збройне повстання. Але в соціальному відношенні «червоні» були дуже неоднорідними. Вони об'єднували дрібну і частково середню буржуазію, робітників, учнівську молодь, інтелігенцію, дрібну і розорену шляхту, а також деяку частину середньої шляхти. Тому в середовищі «червоних» було кілька течій. Ліве, революційне крило «червоних» боролось за республіканську, демократичну Польщу. Воно бачило своє завдання в тому, щоб звільнити селян від феодальних повинностей і наділити їх землею. Права, поміркована частина «червоних» не поділяла радикалізму лівих і в певні періоди схилялася до «білих».

Підготовку повстання здійснювали конспіративні організації «червоних». Керівну роль відігравали представники лівого крила «червоних» — Я. Домбровський, З. Сераковський, З. Падлевський та ін. Вони глибоко усвідомлювали, що успіх боротьби за визволення Польщі неможливий без тісного союзу з російським революційним рухом. Восени 1862 р. їхні представники відправилися для пе-

реговорів у Лондон з видавцями «Колокола» і в Петербург — з ЦК «Землі і волі», в результаті чого було укладено російсько-польський революційний союз. Учасники переговорів дійшли згоди, що повстання доцільно розпочати навесні 1863 р. одночасно в Польщі та в Росії.

Прагнення царизму шляхом незначних поступок і головним чином за допомогою репресій втихомирити Польщу не мали успіху. Спроба забрати в рекрути запідозрених у «неблагонадійності» поляків прискорила революційний вибух. Повстання розпочалося в ніч з 22 на 23 січня 1863 р. Уже 22 січня Тимчасовий національний уряд видав декрети, якими проголосив національну незалежність Польщі, демократичні свободи, звільнення селян від феодальних повинностей та передачу у їхню власність наділів без викупу. Безземельним учасникам повстання гарантувався невеликий наділ із державних фондів. За своїми цілями і характером повстання було буржуазно-національною революцією. Воно ставило собі за мету знищити феодальний лад і добитися національного визволення Польщі.

Найбільшого піднесення повстання досягло навесні і влітку 1863 р., охопивши все Королівство Польське. Численні повстанські загони діяли в Литві, Білорусії та на Правобережній Україні.

Спочатку «білі» стояли осторонь повстання і намагалися протидіяти його розвитку. Але прагнення згладити соціальну заостреність і сподівання на інтервенцію західних держав спонукали їх приєднатися до руху. Скориставшись із незгод в Тимчасовому національному уряді та його нерішучістю, а також спираючись на праве крило «червоних», «білі» дуже швидко прибрали керівництво повстанням до своїх рук. Вони намагалися звести повстання до збройної демонстрації, яка б дала привід західним державам виступити проти Росії. Це завдало повстанню непоправної шкоди.

Проти такої політики «білих» виступало ліве крило «червоних». Між ними розгорнулася гостра боротьба за керівництво повстанням. З березня по жовтень 1863 р. у Варшаві відбулося кілька переворотів, в ході яких від керівництва усувалися то «червоні», то «білі». Восени 1863 р. «білі» поступово відходять від повстання. Але й позиції лівого крила «червоних» були неміцними. 17 жовтня 1863 р. на зміну останньому урядові «червоних» до керівництва прийшли помірковані шляхетські елементи на чолі з Р. Траугуттом в ролі диктатора. Спроби Траугутта, погляди якого дедалі більше радикалізувалися, пожвавити повстання і надати йому загальнонародного характеру не давали бажаних результатів. Воно явно йшло на спад. Брак єдності серед повстанців, антинародна політика «білих», непослідовність «червоних» перешкоджали успішному розвитку повстанського руху.

Повстання не могло мати успіху насамперед тому, що воно не було підтримане селянством, тобто основною масою населення. Саботувавши рішення Тимчасового національного уряду з аграрного питання, «білі» добились того, що до кінця повстання селяни займали вичікувальну позицію.

Негативно позначилося на ході польського повстання і те, що

воно відбувалося в умовах спаду революційної хвилі в Росії. Російські революційні демократи, насамперед О. І. Герцен, відстоювали вимоги незалежності Польщі. Конспіративна організація — «Комітет російських офіцерів» у Польщі на чолі з А. О. Потєбнею — прийняла безпосередню участь у повстанні. Але в самій Росії підняти селянську революцію не вдалося. Це полегшило царизму боротьбу з польськими повстанцями.

Тим часом російські війська все більше тіснили повстанців. У південних районах Королівства Польського і в Литві повстанці протримались до весни 1864 р. У квітні було арештовано членів повстанського уряду, а влітку і восени 1864 р. карателі розгромили останні повстанські загони. Царизм жорстоко розправився з учасниками повстання. В Королівстві Польському встановилася військова диктатура. Не залишилось навіть сліду від його автономії.

Жорстоко придушуючи повстання, царизм водночас змушений був провести в Королівстві Польському аграрну реформу (1864 р.), якою по суті узаконював соціально-економічні перетворення, проголошені повстанським урядом. За цією реформою селян було звільнено від феодальних повинностей, а земля, що перебувала в їхньому користуванні, стала їхньою власністю. Частина безземельних селян отримала у власність невеликі ділянки землі, конфіскованої у шляхти, що брала участь у повстанні. Отже, реформа 1864 р., хоч і не ліквідувала поміщицького землеволодіння, була більш послідовною буржуазною реформою, ніж реформа 1861 р. в Росії.

Незважаючи на поразку, повстання 1863—1864 рр. відіграло важливу історичну роль. Воно сприяло ліквідації феодальних порядків в одній з найбільших частин польських земель і утвердженню нових, прогресивних на той час буржуазних відносин.

Розділ 17. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА КІНЦЯ XVIII — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Соціально-економічний розвиток чеських земель. Кінець XVIII ст. був ознаменований у Габсбурзькій імперії, як і в інших країнах Європи, глибокою кризою феодального ладу, виникненням нових, капіталістичних відносин і суспільних класів — буржуазії та пролетаріату. Проводячи політику «просвітницького» абсолютизму, Габсбурги намагалися втиснути зростаючі сили капіталізму в рамки старого феодального ладу. Найбільш відомим провідником цієї політики був Йосиф II (1780—1790), реформаторська діяльність якого незаслужено звеличувалася буржуазною історіографією. Виданий ним у 1781 р. закон про скасування особистої залежності селян, не ліквідувавши феодальних повинностей, посилив приплив сільського населення у міста і дав поштові розвиткові капіталістичних відносин. Укази про віротерпіння, обмеження церковної автономії, ліквідація майже половини монастирів, як і адміністративна та судова реформи, обмеження діяльності цехів і заохочення розвитку мануфактур, протекціоністські тарифні і митні закони — все це також створювало сприятливі умови для капіталістичного підприємництва.

Наприкінці XVIII ст. у сільському господарстві і промисловості чеських земель відбуваються істотні зміни. Із зростанням населення (з 4 млн. жителів у 1781 р. до 6,5 млн. у 1846 р.), розвитком суспільного поділу праці і торгівлі зростає відповідно і попит на товари. Власники великих господарств розширювали посівні площі, використовували добрива, впроваджували нові культури — картоплю та цукрові буряки, а також кормові рослини — конюшину і люцерну, що сприяло розвитку тваринництва. Відбувається перехід від традиційної для феодального господарства трипільної системи до більш продуктивної багатопільної сівозміни.

Проте дрібні селянські господарства повільно пристосовувалися до нововведень. Селяни (дві третини яких були малоземельними) господарювали старим дідівським способом, сіяли в основному жито, овес і мали низькі врожаї. В першій половині XIX ст. селяни повинні були виконувати до 240 різних повинностей. Нестача землі, примітивні знаряддя виробництва, борги були постійними супутниками чеського селянства.

Важким тягарем лягали на плечі народних мас повинності, які покладала на них феодальна держава. Постійні побори на війну і воєнні цілі виснажували підданих. Тягар воєнних податків не зменшився і після закінчення наполеонівських війн у 1815 р. Сільська і міська біднота терпіла і від військової служби, яка була пожиттєвою, а з 1802 р. тривала в піхоті 10 років, кавалерії — 12 і артилерії — 14 років.

Французька буржуазна революція викликала симпатії чеського народу і активізувала антифеодальну боротьбу селянства. Під її впливом у 1795—1797 рр. готувалося велике селянське повстання на межі Чехії і Моравії. Проте власті дізналися про це і жорстоко покарали його організаторів.

Переконуючись у непродуктивності панщинної праці, феодалі починають замінити панщину грошовою рентою (чиншем). Це підривало натуральний характер селянського господарства. Швидко збільшення товарного виробництва у великих землеволодіннях і слабка, але все ж помітна тенденція його зростання в селянських господарствах, свідчили про розвиток у чеському селі капіталістичних відносин. Капіталізм у сільському господарстві Чехії розвивався на зразок пруського, при якому «кріпосницьке поміщицьке господарство повільно переростає у буржуазне, юнкерське, засуджуючи селян на десятиліття найболіснішої експропріації і кабали, при виділенні невеликої меншості «гросбауерів» («великих селян»)¹.

На початку XIX ст. на чеських землях швидко розвивається промислове виробництво, вдосконалюються знаряддя праці і техніки.

Важливі зміни в економіці чеських земель зумовила оголошена Наполеоном I у 1806 р. континентальна блокада. Вона негативно позначилася на тих галузях, які виробляли товари для вивезення, зокрема на виробництві полотна і скла. Вивезення полотна скоро-

тилося в 1811 р. порівняно з 1805 р. у 5 разів. З іншого боку, блокада привела до зростання виробництва в тих галузях, розвиток яких стримувався до цього англійською конкуренцією (бавовняна, шерстяна, металургійна). Стимулюючий вплив блокади значною мірою обмежували труднощі, пов'язані з довозенням сировини, зростанням цін на неї, фінансовими витратами на потреби війни тощо. З ліквідацією континентальної блокади чеському промисловому виробництву знову довелося вступити в боротьбу з англійським конкурентом, що посилювало тенденцію до вдосконалення мануфактурного виробництва і широкого використання машинної техніки. В перші десятиріччя XIX ст. на чеських підприємствах запроваджується парова машина. Здійснюється перехід від мануфактури до фабрично-заводських підприємств, де ручну працю заміняли машинним виробництвом.

Все це означало, що в Чехії почався промисловий переворот. Він розвивався неоднаковими темпами в різних галузях і помітно гальмувався пережитками феодалізму. Найшвидших темпів він досяг у бавовняному виробництві (в 1810 р. було лише 160 верстатів, а в 1841 р. — вже 1695).

Промисловий переворот вів до збільшення видобутку мінерального палива і переходу до заліза як головного матеріалу технічного розвитку. Якщо в 1820 р. в чеських землях було видобуто лише 90 тис. тонн вугілля, то в 1850 р. — вже 723 тис. тонн. Виробництво заліза з 20-х до 40-х років зросло більш ніж у 4 рази. Виникла нова галузь промисловості — машинобудування. Починається будівництво залізниць, на річках з'являються пароплави.

Чеське промислове виробництво відіграло провідну роль на ринку австрійської імперії. В 1841 р. чеські землі виробляли більш ніж 2/3 шерстяних товарів, понад 3/4 бавовняних тканин, 2/3 цукру і майже 1/4 заліза загальнодержавного виробництва.

Чеське національне відродження і загострення соціальної боротьби. Період чеської історії з кінця XVIII до середини XIX ст. дістав назву епохи національного відродження. Це був процес формування буржуазної чеської нації в умовах відсутності національної чеської держави. Національне відродження, зумовлене розвитком капіталізму, було досить складним, не позбавленим внутрішніх суперечностей, прогресивним процесом.

Національне відродження в Чехії не могло відбуватися лише в результаті соціально-економічних передумов. Необхідні були також певні суб'єктивні фактори. Ними стали чеські народні маси — хранителі національної мови і прогресивних традицій національної культури та їхні представники — діячі національного відродження («будителі»).

Чеська буржуазія розвивалася як суспільний клас повільніше від буржуазії правлячої нації. Борючись з більш могутнім конкурентом, чеська буржуазія апелювала до народу. До національного руху були залучені представники всіх класів і прошарків чеського суспільства, що визначило особливо інтенсивний і демократичний характер національного відродження.

¹ *Ленін В. І.* Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років // Повне зібр. творів. — Т. 16. — С. 201.

Тривале панування феодально-католицької реакції привело чеську культуру до занепаду і загрожувало втратою самобутності чеського народу. Тому в процесі національного відродження особливого значення набувала боротьба в галузі культури, боротьба з небезпекою національної асиміляції.

Однією з найважливіших умов утворення буржуазної чеської нації було відродження чеської літературної мови. Національна мова у чеських землях імперії Габсбургів була фактично витіснена із шкіл, урядових установ, суспільного, громадського і особистого життя панівних класів. Цим визначився і своєрідний, так званий «мовний», характер національного відродження, особливо на початковому етапі. Під «мовною» оболонкою чеського національного руху відбувалася, хоч і не завжди досить виразно й інтенсивно, боротьба за ліквідацію феодалізму і встановлення буржуазно-демократичного ладу.

Значну роль у процесі національного відродження відіграло усвідомлення того, що чеський народ споріднений з іншими слов'янськими народами і передусім з найбільшим з них — російським. Саме з російським народом широкі верстви чеського населення тісно пов'язували надії і віру в щасливе майбутнє.

З новою силою спалахнули дружні почуття до російського народу в зв'язку з Італійським походом О. В. Суворова, війська якого навесні 1799 р. пройшли через чеські землі і Словаччину. Російських воїнів повсюдно зустрічали як братів, а чеські газети докладно описували перемоги Суворова в Італії, де під його командуванням воювало і кілька чеських загонів. Під час Швейцарського походу переможну російську армію знову з натхненням вітали на чеських землях. Перебування російських військ в Чехії дало новий поштовх розвитку чеського національного руху. Віра в Росію і симпатії до російського народу ще більше посилились після перемоги у Вітчизняній війні 1812 р.

Ідеї слов'янської спільності, дружби з народами Росії підкріплювались у творчості «будителів». Ці ідеї сприяли також зміцненню словацько-чеських зв'язків, співробітництва чеського і словацького національних рухів.

В результаті процесу національного відродження у порівняно короткий період, у складних умовах сформувалася чеська нація, відродилася чеська мова, виникла нова чеська література, наука, зміцніла національна свідомість широких верств народу, знову ожили героїчні революційні і патріотичні традиції, ідеї слов'янської єдності.

З розвитком капіталізму в чеському суспільстві загострюються соціальні суперечності, посилюється класова боротьба.

У першій половині XIX ст. тривали виступи селян, спрямовані в основному проти панщини. Таким був, наприклад, антифеодальний рух 1821 р., що охопив майже половину сіл Моравії. Учасники руху з кінця березня відмовились виконувати панщину. Проти страйкуючих уряд кинув війська, солдати сікли селян, а керівників руху кинули до в'язниці. Однак відновити панщину в усіх помістях властям вдалося лише в липні.

Липнева революція 1830 р. у Парижі, польське повстання 1830—1831 рр. знайшли широкий відгук у Чехії. Чеське селянство не мало чіткого уявлення про політичний характер цих подій, але його боротьба проти експлуатації і нестерпного податкового гніту посилювалась. Наприкінці 1830 р. жителі 38 сіл відмовилися віддавати властям податковий овес. Проти селян було кинуте військо.

Поширенню революційних настроїв серед чехів сприяли безпосередні контакти з польськими революціонерами, які емігрували через чеські землі. Місцеве населення виявляло гарячі симпатії до поляків і захищало їх від переслідувань властей.

Розвиток капіталістичних відносин породив нову суспільну силу — клас пролетаріату. В 40-х роках у Чехії налічувалося близько 160 тис. промислових робітників. Становище їх було тяжким: 12—14-годинний робочий день, мізерна заробітна плата, страхітливі житлові умови. Праця робітників не регламентувалася ніякими законами. Права ж підприємців держава всіляко захищала. Так, за законом 1803 р. участь у страйку вважалась злочином, заборонялись будь-які об'єднання робітників, за винятком товариств взаємодопомоги, діяльність яких підлягала постійному нагляду представників влади. Механізація виробництва позбавляла роботи десятки тисяч людей. Лише за першу чверть XIX ст. кількість зайнятих у бавовняному виробництві скоротилася з 40 тис. до 5,4 тис. чоловік. Із зародженням капіталізму з'являється і його страшний постійний супутник — безробіття.

Експлуатований пролетаріат піднімається на боротьбу. Перші виступи тих, хто працював на мануфактурах, проти гнобителів були ще у 70—80 роках XVIII ст. Заворушення робітників посилюються з початку XIX ст. У 1811 р. війська придушили виступи текстильників проти дорожнечі у сілезькому Білску, а наступного року спалахнув страйк робітників Брно, які вимагали підвищення заробітної плати. У 1819, 1822, 1823, 1825, 1829 рр. виступали празькі текстильники.

Виступи пролетаріату активізувались у 40-х роках. У 1843 р. посилюється рух безробітних ткачів Брно. У червні 1844 р., дізнавшись про скорочення заробітної плати майже наполовину, припинили роботу празькі текстильники. Страйк очолив робітник Йозеф Улбріх. Робітники почали руйнувати верстати і машини. 19 червня понад тисяча робітників вийшли на вулиці Праги. Власті направили проти страйкуючих війська. 525 учасників страйку було заарештовано. У липні спалахнули сутички празьких залізничників із військами. Такі ж стихійні виступи пролетаріату відбулись і в Ліберці, Чеській Липі та інших містах. У травні 1845 р. застрайкували 200 робітників суконної фабрики у Красліцях. Боротьбу чеських робітників вітали К. Маркс і Ф. Енгельс.

У 1845—1846 рр. активізувались виступи селян проти панщини. Найбільшим був виступ в опоченських помістях, де жителі 14 сіл відмовилися виконувати панщину. Проти них було кинуте військо, проте жителі трьох сіл ще протягом 18 місяців не виходили на панщину. Широкий відгук у чеських землях зустріло Краківське повстання 1846 р.

Молода чеська буржуазія відіграла прогресивну роль у пробудженні і зміцненні національної самосвідомості чеського народу, в розвитку культури і науки. Проте вже в 40-х роках XIX ст. стала очевидною реакційність її політики. Селянські і перші пролетарські виступи лякали її, штовхаючи в обійми австрійського абсолютизму.

Чеська ліберальна буржуазія в середині 40-х років висунула програму перебудови Австрійської імперії у федеративну державу під владою династії Габсбургів — австрославизм. Ця програма передбачала надання чехам та іншим слов'янським народам автономії у рамках Австрійської імперії. Пропаганда австрославизму мала на меті відвернути народні маси від класової боротьби. Програми створення самостійної чеської держави буржуазія не висувала. Своім союзником вона вважала частину дворянства. Вступаючи у союз з Габсбургами і дворянством, буржуазія втрачала довір'я і підтримку широких народних мас.

У 30—40 роках дедалі більшої ваги в громадському житті Чехії набуває радикально-демократична течія, представлена студентами, дрібнобуржуазною інтелігенцією, ремісниками. Очолювали її К. Маха, К. Сабіна та ін. Радикали висували на перший план національну боротьбу. Вони критикували абсолютистський режим і католицьку церкву, створювали численні таємні гуртки і організації, найдійовішим серед яких було засноване наприкінці 1844 р. товариство «Ріпіл». Члени товариства виступали проти абсолютизму Габсбургів, за ліквідацію привілеїв дворянства, звільнення селян від панщини, за демократичну республіку. Вони пов'язували вирішення національного питання з демократичними перетвореннями. «Ріпіл» об'єднував не тільки чеських, а й німецьких радикальних демократів. Товариство поширювало листівки і нелегальні брошури, мало зв'язок з досить широкими верствами населення через просвітительські гуртки для робітників, ремісників тощо. Члени «Ріпіла» були активними учасниками і організаторами революційних виступів 1848 р.

Економічне і політичне становище Словаччини. Словаччина входила до складу Угорщини і також (хоча і меншою мірою, ніж західна частина монархії) зазнала впливу політики австрійського «просвітницького» абсолютизму. Угорське дворянство чинило опір централізаторській політиці і відкрито саботувало реформи Йосифа II. Незважаючи на указ про ліквідацію кріпосництва, виданий для Словаччини у 1785 р., феодальні форми експлуатації зберігалися тут аж до середини XIX століття.

Розвиток капіталістичного укладу в Словаччині відбувався значно повільніше, ніж у Чехії. Проте й тут з кінця XVIII ст. спостерігається деякий прогрес у сільському господарстві і промисловому виробництві. Зростає кількість великих поміщицьких господарств, удосконалюється сільськогосподарське виробництво, вводяться нові культури, ширше застосовується праця сезонних і постійних найманих робітників.

Промисловому розвитку Словаччини заважали нестача капіталу, низька купівельна спроможність населення, опір угорсько-

го дворянства і політика віденського уряду, спрямована на перетворення Словаччини у колоніальний додаток імперії, у ринок збуту австрійських товарів. Проте в другій половині XVIII ст. в країні з'являються окремі мануфактури по виробництву фаянсових і глиняних виробів, ситцю, сукна, скла, паперу. Розвиваються гірничодобувні промисли, засновуються невеликі металургійні підприємства. В 40-х роках у Словаччину проникають перші парові машини, будується перша залізниця.

Населення Словаччини складалося головним чином із селян. Чотири п'ятих земель належало угорським дворянам та церкві. Процес загарбання селянських земель феодалами тривав. Селяни, не маючи землі і не знаходячи роботи у промисловості, масово залишали батьківщину. Еміграція і поширення епідемій негативно позначилися на зростанні населення Словаччини, кількість якого протягом першої половини XIX ст. збільшилась з 2,1 млн. лише до 2,4 млн. чоловік.

Становище словацького селянина було значно гіршим, ніж в інших землях імперії. Тяжкі феодальні повинності, високі податки, багаторічна військова служба вели до стихійних заколотів і повстань. Найбільшим з них на початку XIX ст. було антифеодальне повстання у Східній Словаччині, що спалахнуло влітку 1831 р. під час епідемії холери і охопило не лише селянську бідноту, а й гірників і навіть зубожілих дрібних дворян. Повстання тривало два тижні. У боротьбі виявилася солідарність словацького, угорського, українського та німецького населення. Повстанці, очолювані М. Павуком, П. Ташнадою, Д. Кошовічою, підпалювали дворянські і церковні маєтки, захоплювали і розподіляли панську землю, не виконували феодальних повинностей. Імператорські війська жорстоко придушили повстання. 120 його учасників, в тому числі три жінки, було повішено. Проте виступи селян тривали.

Словаки перебували під національним гнітом австрійських і угорських феодалів. Дворянство словацького походження не підтримувало ідей національної самобутності словаків. Проте розвиток капіталістичних відносин створював умови для появи деяких основних елементів словацької буржуазної нації. Ремісничі і торгові верстви, з яких формувалася словацька буржуазія, були дуже слабкими і не здатними очолити національний рух. Рушійною силою словацького національного відродження була сільська і міська інтелігенція. Її представники — Л. Штур, Я. Краль, Я. Францісі та інші у 30—40-х роках очолили словацький національний рух і сформулювали основні принципи національної концепції словаків. Ця концепція ґрунтувалася на словацькій літературній мові і на ідеї «слов'янської спільності». У 40-х роках у словацькому національному русі посилюлися радикально-демократичні і революційні настрої.

Діяльність представників словацького національного відродження сприяла пробудженню національної свідомості словацького народу, розвитку його культури, формуванню словацької нації.

Революція 1848—1849 рр. у Чехії. Наприкінці 40-х років XIX ст. в Австрійській імперії створилася революційна ситуація, зумовлена гострою економічною і політичною кризою. У зв'язку з антиавстрійським революційним рухом в Італії Чехія втратила головний ринок збуту текстильних товарів. Криза сільського господарства посилилася через неврожаї 1846 і 1847 років. В країні почався голод. Найбільш згубно криза позначилася на селянах і робітниках. Демонстрації голодуючих, бунти проти дорожничі, розгром продуктових складів свідчили про швидку революцізацію трудящих.

Наприкінці 40-х років XIX ст. по країнах Західної і Середньої Європи прокотилася революційна хвиля, що знищувала залишки феодального ладу. В березні 1848 р. вона досягла земель Габсбурзької монархії.

Серед чеської буржуазії не було єдності у ставленні до революції. Частина, боячись, що рух робітників і селянської бідноти обернеться проти буржуазії, прагнула утримати його в певних рамках, віддаючи перевагу монархії перед республікою. Інші виступали з революційними вимогами демократичних перетворень проти феодальної реакції, спираючись на зростаючий союз з народними масами.

У таборі чеської буржуазії оформилися дві політичні течії: права — національно-ліберальна, очолювана Ф. Палацьким, Ф. Браунером, Ф. Л. Рігером, і ліва — радикально-демократична під керівництвом Е. Арнольда, К. Сабіни, Й. В. Фріча, К. Сладковського.

Дізнавшись про Лютневу революцію у Франції, керівники радикальних демократів зібрали 11 березня 1848 р. у Святовацлавських купальнях у Празі народні збори, щоб від імені населення Чехії розробити вимоги для передачі їх імператору. Прийнята зборами петиція вимагала перетворити чеські землі на самостійну державно-правову частину імперії з чеським становим сеймом і центральним управлінням у Празі, зрівнявши в правах чеську і німецьку мови, надати населенню демократичні права, а містам і селам — самоврядування. У першому проекті петиції, розробленому радикальними демократами, містилися деякі соціально-економічні вимоги: скасувати панщину, впорядкувати питання праці і заробітної плати. Проте праве крило буржуазії добилося виключення навіть цих поміркованих вимог.

Святовацлавські збори стали початком революційного руху чеського народу. Промисловий пролетаріат почав голосніше і організованіше заявляти про свої права. У другій половині березня 1,2 тис. празьких текстильників виступили з вимогою поліпшити життєві умови і встановити 10-годинний робочий день. Посилилася боротьба селян проти феодалів. У багатьох місцях селяни відмовлялися виконувати повинності, спалювали урбаріальні книги, вирубували панські ліси, захоплювали пасовиська і вимагали розподілу землі великих феодалів.

Антифеодальна боротьба селянства примусила уряд видати 28 березня 1848 р. закон про скасування панщини за винагороду

поміщикам. Закон не задовольнив селян. Антифеодальні виступи тривали.

Чеська делегація з петицією до імператора виїхала з Праги лише 19 березня. Уряд обмежився непевними обіцянками чехам. Звістка про це обурила пражан. Наприкінці березня вони послали нову петицію імператору. У відповіді на неї (у так званому кабінетному листі) від 8 квітня 1848 р. чехам обіцяли окремий установчий сейм, широкі виборчі права, рівноправність чеської мови з німецькою.

Войовничі претензії ідеологів пангерманізму, які загрожували приєднати мечем слов'янські землі Австрії до Німеччини, спонукали чеських і словацьких політиків до об'єднання зусиль пригноблених слов'янських народів Габсбурзької монархії. З цією метою 2 червня 1848 р. у Празі відкрився слов'янський з'їзд, в якому брали участь 340 делегатів. Головну роль на ньому відігравали чеські буржуазні ліберали, які робили все, щоб з'їзд був лише маніфестацією відданості австрійській імперії.

З'їзд прийняв «Маніфест до європейських народів», який, передбачаючи збереження Габсбурзької монархії, висловив протест проти національного гноблення слов'ян, вимагав свободи друку, зборів, союзів, торгівлі та промисловості, розв'язання всіх суперечностей між народами мирним шляхом. Інших практичних результатів, крім прийняття маніфесту, з'їзд не дав.

Використавши нерішучість чеської ліберальної буржуазії, віденський двір не лише не виконав своїх обіцянок, а навпаки, вирішив завдати першого удару по революційному руху саме в Чехії. У другій половині травня командуючий празьким гарнізоном князь Віндішгрец увів воєнний стан. На ці дії австрійського уряду чеський народ відповів рішучим протестом.

12 червня на Кінній (нині Вацлавській) площі відбулася велика маніфестація 2,5 тис. робітників, студентів і ремісників. Війська розстріляли демонстрацію. Це стало поштовхом до початку повстання. За кілька годин вулиці міста вкрилися барикадами. Протягом шести днів повстанці героїчно билися проти переважаючих сил урядових військ. На барикадах пліч-о-пліч з чехами стояли словаки і німці. Земський президент граф Й. Тун у своєму донесенні віденському уряду писав: «Празьке повстання не було національним рухом слов'янського населення проти німецького; це був революційний рух проти уряду і збройних сил».

Звістка про повстання в Празі облетіла всю країну. Загони селян виступили на допомогу повсталим. Проте тільки окремим з них вдалося дійти до обложеної ворожими військами Праги. Тим часом армія Віндішгреца почала масове бомбардування міста. Героїчно обороняючись, повстанці відступили. 17 червня Прагу захопили австрійські війська.

Червневе повстання у Празі вписало яскраву сторінку в історію революційної боротьби чеського народу. Воно стало серйозною школою бойового досвіду народних мас. З порохом димом розвіялись ілюзії щодо політики віденського двору і наївна віра частини населення у доброзичливість габсбурзької династії.

Після поразки повстання реакція перейшла в наступ. У Празі було оголошено воєнний стан, підприємства було оточено військами, безробітних вислано з міста, а прогресивних студентів мобілізовано. Багатьох радикальних демократів уряд заарештував. Ліберали перейшли на бік імператорського двору.

Повстання сприяло новому піднесенню антифеодальної боротьби, яка примусила уряд видати 7 вересня 1848 р. закон про викуп феодальних повинностей. Селян було оголошено повноправними громадянами держави, а повинності, зв'язані з особою залежністю, скасовані без винагороди. За панщину та інші повинності, які відбували селяни за володіння землею, викуп встановлювався на таких умовах: третина вартості феодальних повинностей скасовувалась безплатно, третину компенсувала поміщикам держава, а решту сплачували селяни протягом 40 років. За цим законом широкі верстви малоземельних та безземельних селян не одержали землі. Біднота змушена була йти в найми до багатих хазяїв або на підприємства.

Добившись воєнних успіхів в Угорщині, австрійський уряд 4 березня 1849 р. проголосив октройовану («даровану») конституцію, яка мала відродити дореволюційні порядки і зміцнити абсолютизм.

Чеські і німецькі радикальні демократи, що перебували під впливом анархістських ідей Бакуніна, вирішили відповісти на наступ реакції повстанням, незважаючи на те, що революційна хвиля в країні спадала. Так звана «травнева змова», яку вони готували, зазнала краху, оскільки навесні 1849 р. вже не було об'єктивних умов для повстання. Організаторів піддали військовому суду. В Празі знову було проголошено надзвичайний стан, що тривав до 1853 року.

У габсбурзькій монархії відродився контрреволюційний абсолютистський режим. Провідником його став імператор Франц Йосиф I, який правив майже 70 років (1848—1916).

Словаччина в період революції 1848—1849 рр. У Словаччині революційний рух розвивався одночасно і в тісному зв'язку з революцією 1848—1849 рр. в Угорщині. У березні 1848 р. угорський сейм прийняв закон про ліквідацію кріпосного права. Згідно з ним панщина і десятина скасовувались на основі викупу їх державою. Проте уряд не вирішував питання про землю і національне питання і це викликало нове незадоволення народних мас.

Наприкінці березня у кількох селах Південної Словаччини спалахнули повстання селян, очолені поетом Я. Кралем та вчителем Я. Ротаридесом. Повстанці вимагали ввести в школах викладання словацькою мовою, здійснення аграрної реформи, поділу панської землі. Селянський рух було придушено, а його організаторів кинуто у в'язницю.

У цей час відбуваються виступи словацьких гірників у Банській Штявниці, Банській Бистриці, Кремниці, а також ремісників у Братіславі та інших містах. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці, усунення австрійських чиновників.

У буржуазному революційному русі Словаччини не виділялися так чітко дві течії, як у Чехії. Головними представниками словацького національного руху були Л. Штур, Й. Гурбан, М. Годжа, Ш. Дакснер (більш помірковані) і радикально настроєні Я. Краль та Я. Ротаридес. Політична програма словацької буржуазії була викладена на зборах представників міст і сільських общин Словаччини в Ліптовському Мікулаші 10 травня 1848 р. у петиції «Вимоги словацького народу». Програма вимагала визначення національної і політичної рівноправності словаків, впровадження загального, рівного і таємного виборчого права, свободи друку і зборів, поширення закону про відміну панщини на всі категорії селян. Проте дворянський уряд Угорщини відповів відмовою, а в Словаччині ввів воєнний стан. Десятки представників словацького руху потрапили до в'язниць. Ватажки словацького національного руху Л. Штур, Й. Гурбан і М. Годжа, уникнувши арешту, шукали сприяння словацькому національному рухові на Слов'янському з'їзді 1848 р. в Празі. У вересні 1848 р. представники словацького національного руху, яким вдалось навесні 1848 р. втекти з Словаччини, утворили Словацьку національну раду — перший політичний орган словаків, і сформували корпус, до якого вступили і добровольці з чеських земель. Уже в вересні цього року їм вдалося захопити деякі області Словаччини. Вони зробили також спробу підняти загальне повстання проти угорського уряду. Проте до корпусу майже не вдалось залучити селян. Місцеві органи, загони національної гвардії, створені в містах в ході революції, деякі частини регулярної армії, що складалися з словаків, поставились до національного повстання негативно. Не приєдналась до нього і національна інтелігенція. Під тиском угорських військ корпус відступив у Моравію, де його роззброїла імператорська армія.

Послаблена внутрішніми суперечностями Словацька національна рада розпалася. Двома наступними експедиціями словацьких добровольців керувало вже австрійське командування.

Опинившись у таборі душителів революції, добровольці не зустріли в Словаччині широкої підтримки. Багато словаків боролися разом з угорськими революційними військами. Частина ж населення з недовір'ям ставилася до обох воюючих сторін.

Коли віденські реакціонери за допомогою австрійської армії і військ російського царя придушили у 1849 р. угорську революцію, вони відмовилися від даних словакам обіцянок і почали проводити в Словаччині жорстоку германізаторську політику.

Значення революції для Чехії та Словаччини. За своїм характером революція 1848—1849 рр. була буржуазно-демократичною. Революція показала, що налякана рухом пролетаріату буржуазія вже не здатна вести послідовну революційну боротьбу проти феодалізму, а пролетаріат ще не був настільки сильним і досвідченим, щоб очолити революцію. Реакційна габсбурзька монархія збереглася. Чехи і словаки, як і інші народи імперії, не здобули державної самостійності і національної свободи. Велике дворянство і церковна ієрархія зберегли свою економічну і політичну могутність. В імперії залишилися пережитки феодалізму.

Оцінюючи революцію 1848 р., К. Маркс і Ф. Енгельс звертали увагу на те, що ні німецька, ні угорська революції не ставили собі за мету допомогти пригнобленим слов'янським народам і залучити їх до боротьби проти монархії і абсолютизму. Навпаки, своєю шовіністичною і гнобительською політикою вони відштовхнули слов'ян від революції. Невірна національна політика була однією з причин поразки революції 1848 р.

Проте революційний рух 1848 р. мав велике історичне значення. Розчистивши шлях до розвитку капіталізму, революція стала історичною віхою між епохами феодалізму і капіталізму в Чехії і Словаччині. Вона була школою революційного досвіду для народних мас і сприяла оновленню старих бойових традицій гуситської епохи, зростанню самосвідомості народу.

Розділ 18. ЮГОСЛАВСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ В КІНЦІ ХVІІІ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Наслідки наполеонівських завоювань. Південнослов'янські землі Австрії (Хорватія, Словенія, Воеводина, Далмація) також пережили період національного відродження. Відомо, що цей важливий за соціальними і політичними наслідками процес у кожній із слов'янських країн, а в югославських народів навіть в окремих частинах, мав певні особливості. На розгортання цього процесу в південнослов'янських землях Австрії значний вплив мали наполеонівські завоювання.

Протягом останніх років ХVІІІ — початку ХІХ ст. у північно-західній частині югославських земель двічі (у 1797 та 1805 рр.) була армія наполеонівської Франції. Хоч її перебування було короткочасним, проте воно сприяло зростанню опозиції дворянства централізаторській політиці Австрії. Проникнення ідей французької революції активізувало боротьбу селянства проти феодальних порядків. У Хорватії зростав також опір угорським гнобителям, які проводили політику соціального і національного гноблення.

Невдачі Австрії у війнах з наполеонівською Францією привели до того, що в 1809 р. за Шенбрунським договором Хорватія, Словенія, Далмація та ряд інших земель відійшли до Наполеона. На цих землях було створено «Іллірійські провінції» з столицею в Любляні (територія 55 тис. кв. км, населення — 1,5 млн.). За чотири роки французького панування (до 1813 р.) тут було проведено деякі реформи буржуазного характеру, що підірвало підвалини феодально-кріпосницьких і прискорювало розвиток капіталістичних відносин.

Наполеон розглядав провінції як знаряддя для здійснення своїх агресивних планів у Південно-Східній Європі. Введені ним податки для утримання армії погіршили і становище трудящих. Тому Наполеона підтримувала лише частина дворянства, яке обуржуалося, та інтелігенція, що перебувала під впливом ідей французьких просвітителів.

Хоч після розгрому наполеонівських військ ці землі знову ві-

дійшли до Австрії, але повністю відновити старі порядки не вдалося.

Розвиток капіталістичних відносин та їхній вплив на зміни соціальної структури населення. В умовах загального економічного піднесення в Австрії в 20—40-х роках ХІХ ст. відбувалася криза феодальних і розвиток капіталістичних відносин. Цей процес був повільним, бо колоніальна політика австрійських та угорських панівних класів гальмувала розвиток продуктивних сил. Міцніші позиції феодали зберігали в Хорватії та у Воеводині. Панщина досягала тут від 100 до 200 днів на рік. Зростали також побори, діяла система примусового найму. Селянство розорялось, а землі зосереджувались в руках феодалів (переважно австрійських та угорських) і сільських багатіїв. Особливо швидко зростала роль куркульства в Словенії та Далмації, де сільське господарство швидше набувало товарного характеру. В 1846 р. тут було видано закон, за яким селяни могли відкупитися від панщини і десятини. Проте ціна відкупів була непосильною для селянської бідноти.

Поряд з працею залежного селянства в маєтках феодалів і монастирів застосовували і вільнонайману працю. Це практикувалося переважно в садівництві, виноградарстві (Далмація, Словенія), частково в тваринництві. Для поширення передових методів господарювання в Хорватії в 1841 р. було створено Господарське товариство (воно видавало літературу, організовувало зразкові господарства), але ефективність його діяльності була низькою, бо великі магнати виступали проти нововведень, а середні й дрібні не могли фінансувати нові заходи.

Своєрідним був аграрний лад Воеводини, де селяни-границари у 1807 р. були звільнені від феодальних повинностей. Вони створили привілейований прошарок населення, яке, однак, відбувало вільську повинність. Селяни внутрішніх районів Воеводини перебували під важким феодальним гнітом і відбували збільшені повинності на користь армії.

Певний прогрес спостерігався і в промисловості. Скасування цехів за часів наполеонівського панування поглибило кризу ремесла і прискорило розвиток мануфактур. Особливо помітними були зрушення в економічному розвитку Словенії та Далмації. В 40-х роках окремі централізовані мануфактури переростають у фабрики, на яких працювало по 500—700 робітників. У 50-х роках було збудовано першу залізницю Трієст-Відень. Більшість промислових підприємств належали австрійським, німецьким та італійським капіталістам.

У Хорватії в цей час велику питому вагу все ще займало ремесло. В 30—40-х роках дещо активізувалося мануфактурне виробництво (борошномельна, деревообробна, шкіряна, текстильна промисловість). У Воеводині розвивалося шовківництво. Річкою Савою в 1844 р. пропливли перші пароплави хорватського акціонерного товариства «Слога». Протекціоністська політика Відня, а також конкуренція Італії гальмували розвиток мануфактур у Хорватії.

Розвиток капіталістичних відносин зумовив формування нових класів — буржуазії та пролетаріату. Хоч цей процес лише почався і не був ще глибоким, проте він не міг не позначитися на політичному житті слов'янських країн. Сербська, хорватська і словенська буржуазія, що володіла дрібними і середніми підприємствами, зосереджувалася в містах, промислових районах. Проте вона не могла відігравати самостійної ролі, бо залежала від австрійського та угорського капіталу. На шлях капіталістичного господарювання ставала частина дворянства. Збільшився прошарок сільської буржуазії — куркульства. У містах зросла кількість інтелігенції (діячі культури, студенти, службовці), значна частина якої була зв'язана з капіталістичним розвитком. Найманих робітників у кінці 40-х років налічувалося до 10 тис. Найбільша кількість їх зосереджувалася на шахтах і підприємствах Словенії, Далмації, а також на транспорті.

Піднесення громадсько-політичного руху. Формування програм. У південно-слов'янських землях Австрії в 30—40-х роках поглибився і практично завершився початий ще в кінці XVIII ст. процес формування націй. Зростання національної свідомості зумовило активізацію громадсько-політичного руху. Оскільки головним тут був хорватський елемент, то й рух набрав рис, властивих хорватській нації. Громадсько-політичний і культурний рух, який охопив у 30—40-х роках південнослов'янські землі Австрії, дістав назву ілліризму (на той час південних слов'ян помилково вважали народами іллірійського походження). Рушійні сили ілліризму — це торгово-промислоя буржуазія, інтелігенція, частина дворянства, яке обуржуазилося, окремі представники духовництва. Ідейними натхненниками і керівниками ілліризму були представники ліберальних дворянсько-буржуазних кіл та інтелігенції — юрист І. Деркос, історик і економіст Я. Драшкович, письменник Л. Гай. У виданих ними працях з історії, мовознавства, літератури і культури Хорватії та інших народів сформувалися основні вимоги ілліризму: об'єднання всіх хорватських земель і захист їхньої незалежності від Угорщини.

Згодом виникла ідея створити єдину південно-слов'янську державу — «Велику Іллірію» — під верховенством Хорватії. Ідея об'єднання південних слов'ян для захисту своїх прав була прогресивною, але утвердження гегемонії хорватської буржуазії стало проявом класової обмеженості цієї ідеї.

Спочатку в русі переважав культурно-національний елемент: створення бібліотек, читалень, друкарні (1837 р.), «Матиці іллірійської» (1847 р.), кафедри хорватської мови і літератури в Загребській академії і т. ін. У середині 40-х років домінуючим стає політичний напрям, що привело до формування різних течій. Частина іллірійців, очолювана Я. Драшковичем, стояла на консервативних позиціях. Вона вимагала лише деяких реформ, але повністю підтримувала Габсбургів, оскільки була економічно зв'язана з австрійськими ринками. Друга частина — численніша, очолювана Л. Гаєм, стояла на ліберальних позиціях. Вона вимагала об'єднання слов'ян навколо Хорватії й надання їй автономії. Ліберали

домагались також скасування панщини і проведення буржуазних реформ.

У передреволюційні роки сформувалася і демократична течія ілліризму (С. Врбанчич, Д. Ужаревич), що відбивала настрої дрібної буржуазії та частини селянства. Однак самостійної програми вона не висунула.

На початку 40-х років у Хорватії сформувалася проугорська партія, до якої належали великі феодалі і духовництво. Вона виступала проти єдності слов'янських народів і була за збереження Хорватії у складі Угорщини.

Іллірійський рух знайшов відгук серед інших югославських народів: у Словенії його підтримував поет Ст. Враз, у Чорногорії — Петро II Негош, у Воеводині — В. Юкич. Розвиток громадсько-політичного руху підготував ґрунт і деякою мірою визначив розміщення сил у революції 1848 року.

Югославські народи в революції 1848—1849 рр. Завдання революції в слов'янських землях полягало в тому, щоб вирішити два питання: скасувати феодальні повинності і домогтись державної незалежності. Початок масового революційного руху припадає на 23—25 березня 1848 р. Повсюдно відбувалися масові мітинги, демонстрації. Повсталі виганяли австрійських і угорських чиновників — прихильників монархії, створювали загони національної гвардії. Головною рушійною силою революції було селянство, міська біднота, дрібні дворяни і бюргери, інтелігенція. В Словенії та Далмації активно виступили робітники. Очолювали рух ліберальна буржуазія і дворянська інтелігенція.

На зборах діячів національно-визвольного руху затверджувалася програма боротьби. Так, у Загребі 25 березня було схвалено «Вимоги народу», які склалися з 30 пунктів, що відбивали програму ліберального крила (об'єднання хорватів, створення самостійного уряду, введення хорватської мови, скасування феодальної залежності і т. ін.). Баном обрали полковника граничар Й. Єлачича.

На початку червня було скликано хорватський сабор, на якому розгорілася гостра боротьба навколо основних питань революції — аграрного і національного. Під тиском демократичних сил сабор схвалив обнародувані ще в квітні попередні рішення з аграрного питання: про скасування панщини, привілеїв дворян, церковної десятини. Селяни ставали власниками надільних земель і звільнялися з-під влади феодалів. Проте поміщицьке землеволодіння залишалося недоторканим. Це було причиною невдоволення селян.

У Словенії феодальні повинності було скасовано трохи пізніше — на початку вересня 1848 р. Вимоги словенської буржуазії зводилися до об'єднання всіх словенських земель і перетворення Словенії в автономну частину Австрії. Отже, в Словенії переважали австрофільські тенденції.

У кінці березня революційний рух охопив усю Воеводину. На Скупщині в Карловцях в середині травня 1848 р. було схвалено таку програму: проведення реформ, союз із Хорватією, перетворення Воеводини в автономну одиницю. Тут же обрали Головний

комітет на чолі з Д. Стратимировичем (Раячичем), патріархом православної церкви.

Отже, революція всюди здобула певних успіхів. Найбільші завоювання — це аграрні закони, формування національних держав. Боротьба носила соціальний характер. Активна участь трудящих в революції лякала керівників слов'янського руху. Майже скрізь створювались загони із феодально-буржуазних елементів для придушення народних повстань. У Хорватії влітку 1848 р. було запроваджено польові суди.

Влітку 1848 р. становище дуже ускладнилося. Уряд Угорщини відмовився визнати національні вимоги південних слов'ян. Уже в червні у Воеводину були послані угорські війська для придушення революції. Це зумовило обурення слов'янських народів. До Воеводини прибули повстанці з різних частин слов'янських земель і вигнали угорські війська. Об'єднавшись із загонами воеводинців (під командуванням Раячича), вони рушили в похід проти Угорщини. Щоб повернути на свій бік сербів, імператор визнав автономні права Воеводини, підпорядкувавши її безпосередньо віденському уряду. Хорвато-сербська національна армія придушувала революційну боротьбу в своїх землях; вона подавала допомогу в розгромі революції в Угорщині.

Придушивши революцію в Австрії та Угорщині, Габсбурги розправилися з революційним рухом у південнослов'янських землях. Все завойоване було ліквідовано, відновлено необмежену владу монарха, покарано учасників боротьби.

Незважаючи на поразку, революція 1848—1849 рр. залишила глибокий слід в історії південнослов'янських народів. Проведені в період революції реформи ліквідували феодальні відносини і розчистили шлях до капіталістичного розвитку. У революційних боях 1848—1849 рр. розширилися і зміцніли зв'язки між південнослов'янськими народами, а також із західними слов'янами та іншими народами Європи. Водночас революція наочно показала, що молода слов'янська буржуазія не здатна очолити визвольну боротьбу, вона схильна до компромісів і зради, а єдиним послідовним борцем є трудящі.

Розділ 19. БОРОТЬБА ЮГОСЛАВСЬКИХ НАРОДІВ ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО ГНІТУ І ТУРЕЦЬКИХ ПОНЕВОЛЮВАЧІВ (КІНЕЦЬ XVIII ст. — 1878 р.)

Економічне і політичне становище Сербії у кінці XVIII — на початку XIX ст. Наприкінці XVIII ст. майже всі сербські землі перебували під гнітом Османської імперії. Виняток становила лише Воеводина, яка належала Австрії. В адміністративному відношенні сербські землі під владою Порти не були єдиним цілим. Найбільша частина — Північна Сербія — утворювала Белградський пашалик, який був найбільш розвиненим в економічному відношенні. Тут раніше, ніж в інших провінціях, розпочався процес розкладу турецької феодальної системи і утворення нових буржуазних виробничих відносин. Помітний прогрес спостерігався в сільському гос-

подарстві, де зроста виробнича спеціалізація (скотарство, садівництво, виноробство). Продукція цих галузей майже повністю йшла на ринок. Це сприяло поглибленню соціального розшарування селянства. З купців (прасолів) і представників общинного самоврядування формувалася прошарок сільської буржуазії.

У кінці XVIII — на початку XIX ст. створилися сприятливі умови для визвольної боротьби сербів. Турецька імперія пережила тяжку кризу, зумовлену розкладом військово-ленної системи. Нескінченні заколоти і заворушення яничар послабили позиції центральної влади, особливо на окраїнах імперії. Намагаючись врятувати Туреччину від повного розвалу, уряд у 90-х роках XVIII ст. почав проводити деякі реформи, в тому числі й військові. Створення регулярної армії супроводжувалося обмеженням свавілля яничар, зокрема в таких прикордонних областях, як Белградський пашалик. Тому, щоб схилити на свій бік місцеве населення, султанський уряд у 1794 р. заборонив яничарам проживати на території пашалика, а його жителям було надано внутрішню автономію.

Проте війна з Наполеоном I змусила султана примиритися з яничарами, і в 1800 р. вони знову дістали дозвіл проживати на території Белградського пашалика. Це призвело до ліквідації автономії і відновлення старих порядків. Населення страждало від важких поборів і насильств. У січні 1804 р. яничари знищили більше 70 впливових сербських старійшин, запідозрених у змові. Це стало поштовхом до початку повстання.

Перше сербське повстання (1804—1813 рр.). У лютому 1804 р. в Орошаці на зборах (скупщині) сербських старійшин було прийнято рішення негайно розпочати повстання. Перші виступи проти яничар відбулися в Шумадії і незабаром поширилися на інші райони. Повстання очолив Георгій Петрович (Карагеоргій) — в минулому купець, а потім гайдук і учасник австро-турецької війни, хоробрий воїн і талановитий керівник.

З самого початку повстання набрало масового народного характеру. Повстанська армія налічувала близько 30 тис. чол. Незабаром майже весь пашалик, за винятком кількох укріплених пунктів, опинився в руках повсталих.

Незважаючи на досягнуті успіхи, керівники повстання добре розуміли, що без зовнішньої допомоги їм не обійтися. Тому вони зробили спробу заручитися підтримкою Австрії, але зазнали невдачі. Тоді вирішено було звернутися до Росії. У вересні 1804 р. сербська делегація відвідала Петербург. Царський уряд пообіцяв сербам дипломатичну підтримку.

Слід зазначити, що спочатку, коли сербське повстання було спрямоване проти яничар, Порта займала вичікувальну позицію. Коли ж визвольний рух набрав загрозливого для імперії характеру, то влітку 1805 р. проти повстанців було кинуто урядові війська. Та в битві біля містечка Іванковац турків було розгромлено. Антияничарське повстання переросло у національно-визвольну війну сербського народу. Влітку 1806 р. султан послав на придушення повстання зразу дві армії, але й вони зазнали поразки. Тоді

турецький уряд розпочав переговори з повстанцями. Восени 1806 р. було укладено сербсько-турецьку угоду, так званий Ічків мир, за яким Сербія дістала внутрішню автономію.

Успіхові сербського повстання значною мірою сприяла міжнародна обстановка. Підштовхувана французькою дипломатією, Туреччина у 1806 р. розпочала війну з Росією. Російсько-турецька війна 1806—1812 рр. мала величезний вплив на дальший розвиток сербського національно-визвольного руху. Незважаючи на укладену з Портою у 1806 р. угоду, повстанці не припиняли боротьби і в січні 1807 р. визволили Белград, а влітку цього ж року спільно з російськими військами здобули ряд перемог над турецькими силами.

Після тривалого перемир'я між Туреччиною і Росією, яке поширювалось і на Сербію, навесні 1809 р. воєнні дії знову відновилися. Російська армія і сербські повстанці завдали туркам ряд серйозних ударів. І на початку 1812 р., крім Белградського пашалика, було визволено й деякі інші сербські території.

На визволених землях було організовано місцеві органи управління, які мали демократичний характер. Поступово в ході повстання все більше зростала особиста влада Карагеоргія. У кінці 1808 р. він проголосив себе верховним провідником сербського народу, а згодом здійснив реорганізацію управління країною, передавши виконавчу владу міністрам.

Перше сербське повстання 1804—1813 рр. було буржуазно-національною революцією, яка мала своїм завданням визволити країну від турецького гніту, знищити феодальні порядки і відкрити шлях для розвитку капіталізму. Головною рушійною силою повстання були селянські маси. Очолювала визвольний рух сільська буржуазія.

У процесі революції в сербському суспільстві посилювалась соціальна диференціація, зростали суперечності між основною масою учасників повстання і його керівниками. Все це послаблювало повстанський рух і стало однією з причин його поразки.

Надзвичайно великий вплив на долю першого сербського повстання мала Росія, яка подавала сербам всебічну матеріальну, військову і дипломатичну підтримку. В ході російсько-турецької війни склався російсько-сербський бойовий союз. М. І. Кутузов, який командував молдавською армією, в умовах наполеонівської навали, що нависла над Росією, зумів не тільки укласти вигідний мир з Туреччиною, а й зробив усе можливе, щоб захистити інтереси сербів. Він добився включення у підписаний у травні 1812 р. Бухарестський мирний договір спеціальної статті, яка зобов'язувала Порту надати Сербії широку внутрішню автономію. Проте Туреччина не дотримала взятих на себе зобов'язань. Влітку 1813 р. турецькі війська віроломно напали на сербів і потопили повстання в крові.

Незважаючи на поразку, перше сербське повстання мало велике історичне значення. Воно поклало початок процесу складання національної сербської держави. Народні маси здобули революційний досвід, який використали у ході дальшої визвольної боротьби.

Друге сербське повстання 1815 р. і боротьба за автономію. Придушивши перше сербське повстання, турецькі правителі почали відновлювати в Белградському пашалику старі феодальні порядки, але зустріли рішучий опір сербського населення. У квітні 1815 р. тут спалахнуло друге повстання, яке очолив воевода Мілош Обренович. Незабаром повстання охопило майже всю Сербію. Спроба Туреччини силою придушити повстання привела до енергійного дипломатичного втручання Росії. У зв'язку з цим Порто змушена була погодитися на переговори з повстанцями. В кінці 1815 р. було досягнуто усної угоди, яка гарантувала сербам деяку автономію.

На підставі цієї угоди в Белградському пашалику паралельно з турецькими органами влади існувала сербська адміністрація на чолі з князем Мілошем. Він уміло використовував будь-які можливості для того, щоб підірвати турецьку владу і зміцнити автономну Сербію. Одночасно князь всілякими засобами добивався особистого збагачення і зміцнення своєї абсолютної влади. Внутрішня політика Мілоша була спрямована на обмеження ролі демократичних інститутів у країні. Так, він позбавив народну скупщину законодавчих прав і жорстоко розправлявся із своїми політичними противниками, зокрема, організував вбивство Карагеоргія, як можливого претендента на владу. Непосильні побори і зловживання адміністрації викликали опір з боку селянства, який вилився в 1825 р. в народне повстання в Смедеровській окрузі.

Визвольну боротьбу сербського народу та його прагнення розширити свою автономію підтримувала Росія. Зазнавши поразки у черговій війні з Росією, на виконання умов Адріанопольського миру 1829 р. султан видав у 1830 р. указ за яким Сербії надавалась широка автономія. Скориставшись антитурецьким рухом у кількох спірних округах, Мілош у 1833 р. приєднав їх до Сербії.

Таким чином, в результаті тривалої визвольної боротьби і завдяки допомозі Росії, яка, за словами Ф. Енгельса, «взяла під свій захист повсталі «райя» і, підтримавши їх у двох війнах, гарантувала їм у двох договорах незалежність їх країни у внутрішніх справах»¹, Сербія визволилась від іноземного гніту. Проте південна частина сербських земель ще залишалась під владою Туреччини, а Воеводина — Габсбургів. Тому найважливішим завданням молодого сербської держави було добитися повної незалежності від Османської імперії і об'єднати решту сербських земель.

Соціально-економічний і політичний розвиток Сербії в другій третині XIX ст. З утворенням сербського автономного князівства склалися сприятливі умови для розвитку продуктивних сил країни. За 30 років (з 1830 по 1860 р.) чисельність населення Сербії подвоїлась і становила майже 1 млн. чол. Глибокі зрушення в економічному і політичному житті країни сприяли розвитку ремесла і торгівлі, стимулювали зростання міст. У 50-х роках XIX ст. почали

¹ Енгельс Ф. Що буде з Європейською Туреччиною? // Маркс К., Енгельс Ф. — Твори. — Т. 9. — С. 31.

виникати мануфактурні підприємства. Але умови для їхнього розвитку були несприятливі. Відсутність нагромаджених капіталів, конкуренція австрійських товарів гальмували розвиток капіталістичної промисловості.

Значно швидше розвивалися буржуазні відносини в сільсько-м господарстві. В результаті аграрного перевороту, що відбувся в ході визвольної боротьби, землі турецьких поміщиків-спахів перейшли до рук сербів і Сербія стала країною дрібного і середнього землеволодіння, яке інтенсивно втягувалося в товарно-грошові відносини. Незважаючи на численні напівфеодалні пережитки (відробітки, кабальна оренда, половинщина), капіталізм неухильно пробивав собі дорогу в економіці сербського села. Внаслідок швидкого розвитку товарно-грошових відносин посилюється процес соціального розшарування селянства і пов'язаного з цим розпаду великих патріархальних сімей — задруг. Значна частина селян потрапляє в залежність від лихварів і розорується.

Ще в ході визвольної боротьби на селі створюється прошарок великих землевласників (великопосадників або великашів), головним чином з воевод і кнезів. Хоч кількість їх була невеликою, проте вони відігравали провідну роль в економічному і політичному житті країни. Постачаючи кадри чиновної бюрократії, вони разом з купцями-монополістами і лихварями становили панівний клас Сербії — землевласницько-лихварську буржуазію.

У процесі дальшого капіталістичного розвитку Сербії поступово виник прошарок молоді торгової буржуазії, частина якої почала вкладати свої капітали у промислове виробництво. Наслідком цього було загострення соціально-політичних суперечностей у країні. Якщо раніше головна лінія суперечностей проходила між основною масою селян і великашами, то з кінця 50-х років молода сербська буржуазія розпочала боротьбу за владу проти економічного і політичного панування великашів.

Назрілі потреби економічного і політичного розвитку князівства вимагали нової організації державного управління. Відсутність писаних законів, які б забезпечували права особи і власності, зумовлює широке невдоволення мас. Цим скористалися великаші, які прагнули обмежити особисту владу князя. Під їхнім тиском князь змушений був у 1835 р. скликати Скупщину (національні збори), яка прийняла першу сербську конституцію. Проте, вважаючи конституцію надто «революційною», Мілош через місяць відмінив її.

Проти цього виступили великаші, які почали називати себе статубранителями (поборниками конституції). Побоюючись дальших ускладнень, які могла б використати Туреччина для ліквідації автономії, Росія домовилася з султаном про введення в Сербії конституції. Турецька конституція 1838 р., з одного боку, закріплювала ті зміни, які відбулися в соціально-економічному і політичному житті країни, сприяючи тим самим розвиткові буржуазних відносин, а з другого — ігнорувала демократичні інститути, зокрема Скупщину. Найвищим законодавчим органом країни стала олігархічна Рада з 17 довічних членів.

Оскільки Рада складалася з статубранителів, то Мілош Обренович, опинившись у повній політичній ізоляції, змушений був у 1839 р. відректися від престолу на користь свого сина Михайла і залишити країну. Проте й Михайло Обренович не витримав натиску статубранителів і в 1842 р. втік до Австрії. Великаші обрали сербським князем слабовільного Олександра Карагеоргієвича (1842—1858), при якому фактичними правителями країни стали статубранителі.

У роки статубранительського режиму було прийнято ряд буржуазних законів, що гарантували недоторканість приватної власності, і створено струнку систему поліцейсько-бюрократичного апарату в центрі і на місцях. Але статубранительський режим був німецьким. Соціальні відмінності в середовищі панівного класу породжували політичне суперництво.

Статубранителі не проявили активності у зовнішньополітичній сфері, тому не добилися зміцнення міжнародного становища Сербії. Паризький мирний договір 1856 р. замінив російське покровительство над Сербією загальною гарантією великих держав. Але ця гарантія мала суто формальний характер. Фактично ж посилювався вплив Австрії на Сербію.

Неміцність статубранительського режиму була і в тому, що вже наприкінці 50-х років князь почав відверто виявляти невдоволення Радою. В свою чергу статубранителі доклали всіх зусиль, щоб усунути князя. Не знайшовши для цього іншого способу, вони вирішили скликати Скупщину.

Скликана в листопаді 1858 р. так звана Свято-Андріївська скупщина стала ареною жорстокої боротьби між статубранителями і лібералами, які вимагали встановлення конституційної монархії і буржуазних свобод. Об'єднавшись із прихильниками династії Обреновичів, ліберали добилися прийняття закону, за яким скупщина перетворювалася на постійно діючий орган з законодавчою владою. Олігархічну Раду було ліквідовано. Проголошувалась свобода преси. Скупщина прийняла рішення позбавити Олександра Карагеоргієвича престолу і вдруге обрали сербським князем Мілоша Обреновича.

Рішення скупщини викликало тривогу всієї сербської реакції, яка вирішила за допомогою армії розігнати депутатів. Однак на їхній захист виступило населення Белграда, яке зірвало реакційні наміри. Рішучий виступ народних мас налякав не лише реакціонерів, а й лібералів, які погодилися переглянути закон про скупщину. Внаслідок цього вона була позбавлена законодавчої влади і перетворилася на дорадчий орган.

Незважаючи на непослідовність своїх рішень, Свято-Андріївська скупщина відіграла важливу роль у політичній історії Сербії. Вона поклала край реакційному режиму статубранителів і висунула на сцену нову політичну силу — лібералів, які відображали інтереси більш прогресивної молоді буржуазії.

Внутрішня і зовнішня політика уряду Обреновичів у 60-х — першій половині 70-х років XIX ст. Повернувшись до влади при підтримці лібералів, Обреновичі, як Мілош (1858—1860), так і

Михайло (1860—1868), і не думали дотримуватися рішень Свято-Андріївської скупщини. Спираючись на великашів і створений ним поліцейсько-бюрократичний апарат, Михайло проводив послідовну абсолютистську внутрішню політику. Лідер консерваторів І. Гарашанін очолив уряд і одночасно займав пост міністра закордонних справ. В країні встановилася жорстока поліцейська диктатура. Будь-які прояви невдоволення суворо придушувалися. Ліберально настроєних діячів звільняли з державної служби. Товариство сербської словесності, що перебувало в руках лібералів, розпустили. Більшість лібералів змушена була емігрувати за кордон.

Намагаючись здійснити великосербську програму Гарашаніна, розроблену в 40-х роках, Михайло прагнув об'єднати всі південнослов'янські народи під егідою Сербії на чолі з династією Обреновичів. В результаті активної зовнішньополітичної діяльності Сербії і при прямій підтримці Росії, яка намагалася відновити свій вплив на Балканах, втрачений після поразки у Кримській війні, у 1866—1868 рр. було створено Балканський союз, до якого, крім Сербії, входили Чорногорія, Греція і Румунія. Однак цей союз через суперечності між його учасниками виявився малоефективним і по-малу почав розпадатися.

Відносини між Сербією і Туреччиною, яка тримала на території Сербського князівства ряд фортець, були протягом усього часу напруженими. А в червні 1862 р. почалися збройні сутички між сербськими військами і турецьким гарнізоном у Белграді. Проте під тиском західних держав конфлікт було уладнано. Сербії вдалося добитися від Порти ліквідації двох фортець з шести. Скориставшись сприятливими обставинами, сербський уряд у 1867 р. наповів на ліквідації решти турецьких гарнізонів.

Незважаючи на деякі зовнішньополітичні успіхи, абсолютистська політика Михайла не користувалася популярністю в країні. Нею були невдоволені широкі верстви населення, насамперед селянство, становище якого дуже погіршилось. У травні 1868 р. внаслідок змови Михайла було вбито. У зв'язку з тим, що прямого спадкоємця престолу не було, новим князем проголосили малолітнього племінника Михайла Мілана Обреновича (1868—1889). В результаті перевороту консерватори були усунуті від влади і до уряду прийшли праві ліберали на чолі з Йованом Ристичем.

Ліберали добилися прийняття у 1869 р. нової конституції, яка проголошувала Сербське князівство конституційною монархією. Але князь мав значно ширші права, ніж скупщина. Хоч нова конституція й була кроком уперед порівняно з турецькою конституцією 1838 р., вона не відповідала тим соціально-економічним і політичним зрушенням, що відбувалися на той час в Сербії. Проведені лібералами деякі реформи мали половинчастий характер.

У 1873 р. остаточно розпався Балканський союз. Вплив Сербії на південнослов'янські народи послабився. Похитнулися також позиції лібералів. У 1873 р. до влади знову прийшли консерватори. Але й їхнє становище було неміцним.

Суспільно-політичний рух в Сербії в 60—70-х роках ХІХ ст. Боротьба сербського народу за незалежність. В умовах економіч-

ної відсталості країни і абсолютистського режиму громадсько-політичний розвиток Сербії відбувався дуже повільно. Першу опозиційну організацію сербської інтелігенції, так званий ліберальний клуб, що виник під час виборів до Свято-Андріївської скупщини, було незабаром закрито. Після цього центр ліберального руху перемістився у Воеводину. В 1866 р. прогресивні буржуазні кола Сербії і Воеводини створили у Новому Саді під виглядом літературно-просвітнього товариства невідконтрольну белградському уряду загальносербську організацію «Об'єднання сербської молоді» («Омладина»), яка прагнула добитися повного визволення сербського народу і об'єднання його в одну державу. Але її програма не могла згуртувати широкі трудящі маси, тому що вона ігнорувала їх соціальні вимоги.

У гострій боротьбі проти консерваторів і лібералів в середовищі діячів «Омладини» на кінець 60-х років складалася революційно-демократична течія, яка відображувала інтереси пригноблених та експлуатованих мас і, насамперед, селян і ремісників, що розорилися. Найбільш відомими представниками цієї течії були Светозар Маркович і Живоїн Жуйович. Вирішальний вплив на формування їхньої ідеології мали російські революціонери-демократи. Маркович був також знайомий з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, проте марксистом не став.

Жуйович, Маркович та інші сербські демократи виступили з програмою корінних перетворень соціального і політичного ладу Сербії на засадах самоврядування. Як соціаліст-утопіст, Маркович вважав, що після перемоги народної революції, спираючись на патріархальні інститути — общину і задругу, в Сербії можна побудувати соціалізм, поминувши капіталістичну стадію розвитку. Зовнішньополітична програма сербських революціонерів-демократів полягала в тому, щоб усіляко підтримувати національно-визвольні революції південних слов'ян і домогтися створення Балканської федерації рівноправних республік.

Загострення внутрішньополітичної боротьби в Сербії збіглося з піднесенням національно-визвольного руху на Балканах. Це викликало патріотичне піднесення широких верств населення Сербії і змусило князя 18 червня 1876 р. розпочати війну з Туреччиною. Але незважаючи на хоробрість сербських солдат і допомогу російських і болгарських добровольців, турки відбили наступ сербської армії. Більше того, на півдні Сербії турецькі війська прорвали фронт і почали наступ на Белград. Від розгрому Сербію врятувало енергійне втручання російської дипломатії. На початку 1877 р. між Сербією і Туреччиною було підписано мирний договір.

Коли ж навесні 1877 р. розпочалася російсько-турецька війна, то Сербія, після тривалого вагання, в грудні 1877 р. відновила воєнні дії проти Туреччини.

І перша і друга сербо-турецькі війни мали справедливий, визвольний характер. Проте на відміну від першої друга сербо-турецька війна виявилася більш вдалою, оскільки основні сили турків зосереджувалися на болгарському театрі воєнних дій, де наступала російська армія. В результаті кількох успішних операцій

сербські війська звільнили від турків значну частину території на півдні і сході країни. За Сан-Стефанським мирним договором, підписаним між Росією і Туреччиною у березні 1878 р., Сербія перестала бути васалом Туреччини і здобула повний державний суверенітет. Крім того, до Сербії приєдналося чотири округи на сході і півдні країни. Однак, згідно з рішенням Берлінського конгресу, один з округів — Ново-Пазарський — було повернуто Туреччині.

Так, внаслідок тривалої визвольної боротьби південнослов'янських народів і перемоги Росії над Туреччиною у війні 1877—1878 рр. було в основному завершено визволення сербських земель від турецького панування і Сербія стала незалежною суверенною державою.

Чорногорія у 1796—1878 рр. Підкоривши весь Балканський півострів, турецькі завойовники не могли утвердити свою владу в Чорногорії. Героїчне населення цієї маленької країни не примирилося із завойовниками і протягом віків вело проти них визвольну боротьбу. І хоч Туреччина вперто відмовлялася визнавати Чорногорську державу, вона фактично існувала.

В соціально-економічному відношенні Чорногорія була найбільш відсталою областю Балканського півострова. Тут зовсім не було міст. Основним економічним осередком була велика патріархальна сім'я — задруга. Задруги об'єднувалися в територіальні сільські общини — братства. Кілька братств становили плем'я. Внаслідок панування натурального господарства чорногорські племена не були зв'язані між собою економічно.

На чолі держави стояв митрополит (владика), який об'єднував у своїх руках церковну і світську владу. Адміністративно-релігійним центром країни було Цетинье. Однак у політичному відношенні Чорногорія була німецьким державним організатором. Окремі племена постійно ворогували між собою. До кінця XVIII ст. не було писаних законів. Все життя країни регулювалося звичайним правом.

Надзвичайно важливою подією у політичному житті Чорногорії була битва 1796 р. при Крусах. Вирішальна перемога чорногорців над турками поклала початок фактичної незалежності країни. В період наполеонівських війн і боротьби сербів за свою незалежність Чорногорія виступала на боці Росії і Сербії. У 1813 р. їй вдалося приєднати Боку Которську, яка давала Чорногорії вихід до Адріатичного моря, але за рішеннями Віденського конгресу вона знову відійшла до Австрії.

Постійна боротьба із зовнішньою небезпекою вимагала консолідації усіх внутрішніх сил країни і зміцнення центральної влади. При митрополиті Петрі I Петровичі Негоші (1782—1830) було прийнято перший письмовий законник (1798 р.), створено суд, який одночасно відіграв і роль найвищого органу державної влади.

Дальше зміцнення центральної влади в Чорногорії відбулося при Петрі II Петровичі Негоші (1830—1851), який рішуче боровся з племінним сепаратизмом. У 1831 р. він створив постійно діючий орган державного управління — Правлячий сенат. Наступник Пет-

ра II митрополит Данило (1851—1860) проголосив у 1852 р. Чорногорію князівством. У 1855 р. було прийнято новий законник, який ввів деякі норми буржуазного права: рівність усіх громадян перед законом, захист приватної власності та ін.

Зміцнення Чорногорії відбувалося в умовах постійної боротьби проти турецьких загарбників, які не припиняли своїх нападів на неї. В цій боротьбі Чорногорія завжди відчувала матеріальну і моральну підтримку Росії. У свою чергу Чорногорія підтримувала визвольний рух населення Герцеговини і Боснії.

Під впливом боснійсько-герцеговинського повстання, що почалося влітку 1875 р., Чорногорія і Сербія у червні 1876 р. оголосили війну Туреччині. Воєнні дії розвивалися успішно для Чорногорії. Спільно з герцеговинцями чорногорці здобули ряд перемог над турками і продовжували боротьбу навіть після того, як Сербія, зазнавши поразки, вийшла з війни. Під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. чорногорці ще більше активізувалися, вилівавши від турків значну територію. За Сан-Стефанським мирним договором Чорногорію було проголошено незалежною державою, а її територію значно розширено. І хоч Берлінський конгрес прийняв рішення відрізати частину території, що відходила до Чорногорії, в цілому її володіння збільшилися вдвоє. Найважливішим результатом визвольної боротьби 1876—1878 р. було здобуття Чорногорією державного суверенітету.

Боснія і Герцеговина з кінця XVIII ст. до 1878 р. Боснійсько-герцеговинські землі, населені переважно сербами і хорватами, становили окрему адміністративно-територіальну одиницю Османської імперії, яку до середини XIX ст. називали Боснійським санджаком, а пізніше — Боснійським вілайетом.

З кінця XVIII ст. військово-ленна система землеволодіння в Турецькій імперії починає розпадатися і на зміну їй приходять чифлікчийство, що являло собою спадкове землеволодіння. Перехід від військово-ленної системи до чифлікчийської в Боснії і Герцеговині мав свої особливості. Якщо в більшості областей імперії в результаті ліквідації спахійської системи переважна більшість земель перейшла безпосередньо до селян, то боснійсько-герцеговинські феодалі зуміли прибрати її до своїх рук, перетворившись на спадкових власників. Внаслідок цього основна маса селян (кметів) ставала пожиттєвими орендарями землі у феодалів. Таким чином, аграрні відносини в боснійсько-герцеговинському селі майже не змінилися.

Внаслідок важкого соціального і національного гніту зростає визвольний рух селянства. Протягом 50-х — початку 60-х років XIX ст. у Герцеговині і Боснії відбулося ряд повстань і заворушень. Деякі з них тривали роками. Турецька влада неспроможна була справитися з ними, тому що повстанці застосовували партизанську тактику боротьби, проти якої були безсилі регулярні війська. Загальновідомим керівником герцеговинських повстанців того часу був хоробрий воевода Лука Вукалович. Значну допомогу населенню Герцеговини в його боротьбі проти турецького панування надавала Чорногорія. Об'єднані сили чорногорців і герцеговинців

1 травня 1858 р. завдали відчутної поразки туркам у битві під Граховим.

Під натиском визвольного руху Порта змушена була у 1859 р. видати аграрний закон, що регламентував оброчні повинності кметів. А у вересні 1862 р. гірські племена Герцеговини дістали внутрішню автономію. Цими заходами вдалося на деякий час втихомирити неспокійну провінцію. Водночас турецька влада жорстоко переслідувала опозиційно настроєних діячів, передусім інтелігенцію.

Дальше погіршення становища народних мас, що настало в середині 70-х років XIX ст., привело до нового революційного вибуху. Повстання розпочалося 5 липня 1875 р. в Герцеговині, а в серпні поширилося на Боснію. Загони повстанців під командуванням воевод Мічі Любобратича і Пеки Павловича та інших оточили ряд міст і турецьких гарнізонів, вели успішні бойові дії з військами противника. Головною рушійною силою були селянські маси як християнського, так і мусульманського віросповідання. Їх активно підтримали міські ремісники і торговельна буржуазія, яка відіграла в повстанні керівну роль.

В ході повстання в суспільно-політичному русі Боснії і Герцеговини виникли дві течії: буржуазно-ліберальна і революційно-демократична. Діячі буржуазно-ліберальної течії хоч в цілому і підтримували антифеодальні вимоги селянства, однак основним пунктом своєї програми ставили питання про національне визволення і об'єднання із Сербією (боснійська буржуазія) або з Чорногорією (герцеговинська буржуазія). Частина діячів буржуазно-ліберального напрямку готова була йти на співробітництво із боснійськими феодалами, гарантуючи збереження їхніх володінь. Революційно-демократична течія, що відбивала інтереси селянства і зuboжлого ремісничо-торговельного населення міст, намагалася поєднати національну боротьбу з глибокими соціальними перетвореннями.

Визвольна боротьба в Боснії і Герцеговині викликала глибокі симпатії і співчуття в сусідніх слов'янських землях, в ряді європейських країн і, особливо, в Росії. На допомогу повстанцям прибули загони добровольців з Сербії, Чорногорії, Росії та інших країн.

Боснійсько-герцеговинське повстання дало поштовх до піднесення національно-визвольного руху інших південнослов'янських народів і призвело до заострення східного питання. Східна криза 1875—1878 рр. спричинила російсько-турецьку війну 1877—1878 рр. За Сан-Стефанським мирним договором Боснія і Герцеговина повинні були одержати автономію у складі Туреччини. Проте за рішенням Берлінського конгресу ці провінції в 1878 р. окупувала Австро-Угорщина.

Розділ 20. БОЛГАРІЯ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ XVIII — 70-і РОКИ XIX ст.)

Соціально-економічний розвиток Болгарії в кінці XVIII — третій чверті XIX ст. На кінець XVIII ст. військово-ленна система землеволодіння, що панувала в Османській імперії, починає дедалі більше розкладатися. У зв'язку з проникненням в економіку товар-

но-грошових відносин турецькі феодалі-спахії прагнуть збільшити свої прибутки і водночас намагаються ухилитися від служби.

Підвищення попиту на сільськогосподарські продукти, головним чином на зовнішньому ринку, приводить до того, що частина спахіїв, обезземелюючи селян та захоплюючи державні й інші землі, що пустували, заводять власні господарства, так звані чифліки. Поступово власниками чифліків ставали чиновники, купці та окремі найбільш заможні болгарські селяни.

Розклад спахійської системи, що призвів до послаблення воєнної могутності імперії, змусив турецький уряд піти на ліквідацію військово-ленних відносин. На підставі султанського указу 1834 р. лени переходили до держави, тим самим спахії позбавлялись феодальних прав над селянами. За це держава виплачувала їм ренту. Однак реформа не ліквідувала повністю великого землеволодіння. Частина феодалів зуміла зберегти за собою землі, які ще до реформи вдалося оформити як спадкові володіння.

Зрушення, що відбувалися в економічному житті країни, зумовили нові тенденції в розвитку поміщицького господарства. Поряд з натуральними господарствами, в яких все ще застосовувалися феодальні і напівфеодальні методи експлуатації, з'являється чимало товарних господарств — чифліків, де використовувалась наймана праця.

Відміна спахійства спричинила істотну перебудову аграрних відносин у болгарському селі. Значна кількість селян, звільнившись від феодальної залежності і ставши спадковим держателем землі, за яку платила державі відповідні податки, поступово перетворювалася на дрібних товаровиробників. Поряд з так званими вільними селянами були ще й феодально залежні селяни.

В результаті проникнення буржуазних відносин посилювалося соціальне розшарування селянства. На селі, як зрештою і в місті, утворився прошарок розбагатілих болгар, так званих чорбаджіів, що займалися торгівлею і лихварством, ставали власниками чифліків та іншого нерухомого майна. Чорбаджі користувалися довір'ям і покровительством турецької влади і більшість з них вірно служила їй. Поступово, особливо після Кримської війни, на селі зростає прошарок малоземельних і розорених селян, які створювали ринок вільних робочих рук, необхідних для розвитку промисловості.

Потреби болгарського та загальнотурецького ринку сприяли успішному розвитку в Болгарії ремесла, яке вже з другої половини XVIII ст. перетворюється з виробництва на замовлення на виробництво на ринок. Зростання ремісничого виробництва сприяло піднесенню старих і виникненню нових міст, в яких неухильно зростала питома вага болгарського населення.

Зростання товарного виробництва на селі і в місті зумовило розширення внутрішнього ринку і сприятливо позначалося на розвитку торгівлі. Болгарські купці поступово витісняють на внутрішньому ринку свого основного конкурента — грецьку буржуазію і поширюють торгові операції на загальнотурецькому ринку. Частина їх осідала в столиці Османської імперії — Константинополі, а

також за кордоном, зокрема в Бухаресті, Відні, Одесі та в інших містах і розгортала там бурхливу торговельну діяльність.

Нагромадивши в сфері торгівлі значні кошти, деякі купці стають організаторами мануфактур, які зародилися в Болгарії в другій чверті XIX ст. Мануфактурне виробництво охопило насамперед такі галузі, як килимарська, залізоробна та ін.

В третій чверті XIX ст. в Болгарії виникають і перші фабрично-заводські підприємства, на яких застосовувалися парові машини. Проте кількість їх була незначною — лише трохи більше 20 підприємств.

Економічні зрушення, що відбувалися в Болгарії під впливом розвитку буржуазних відносин, зумовили зміни в соціально-класовій структурі болгарського суспільства. В першій половині і в середині XIX ст. зароджується і зростає болгарська національна буржуазія (переважно торговельна). Вона починає відігравати провідну роль у громадсько-політичному житті.

Широкі верстви болгарського населення терпіли від непомірних податків і поборів, які дедалі зростали, від постійних зловживань турецької адміністрації і феодалів. Вони були позбавлені будь-яких прав. Вбивства, пограбування, насильство були буденним явищем.

Гостро відчуваючи на собі ярмо турецької неволі, усі верстви болгарського населення, за винятком хіба чорбаджіїв, прагнули до ліквідації феодальних порядків і національного визволення.

Зародження болгарського визвольного руху та його ідеологія (кінець XVIII — перша третина XIX ст). Занепад могутності Османської імперії дедалі більше посилюється. Особливо тяжкого удару завдали їй безуспішні війни з Росією в другій половині XVIII — на початку XIX ст. У зв'язку з дальшим розкладом турецької військово-феодальної системи зменшується авторитет центральної влади, значних розмірів набирають міжусобиці і сепаратизм великих феодалів, у тому числі й на території Болгарії. На боротьбу проти турецьких гнобителів і численних банд кирджаліїв (розбійників), які або перебували на службі у непокірних феодалів, або діяли самостійно, піднімався весь болгарський народ. Великого розмаху у цей час набрав гайдучий рух, який користувався широкою підтримкою всього народу. Стихійний збройний опір напасникам мав велике морально-психологічне і політичне значення. Він сприяв усвідомленню болгарями своїх національних інтересів.

Важливе значення для політичного пробудження болгар мали російсько-турецькі війни, а також боротьба сербського і грецького народів за свою незалежність. Активну участь в антитурецькій боротьбі на боці російської армії, а також у рядах сербських і грецьких повстанців брали болгары. Однак умови для виникнення самостійного болгарського національно-визвольного руху в той час формувалися повільно. Це зумовлювалося слабкістю болгарської буржуазії, відсутністю національної інтелігенції, своєрідною політичною ізоляцією, в якій опинилась Болгарія в період феодальної анархії.

Проте процес національного відродження повільно, але неухильно розвивався. У болгарському суспільстві виникають політичні ідеї та настрої, які свідчать про поступове усвідомлення болгарським народом своїх національних інтересів.

Виразником сподівань і прагнень болгарського народу виступив освічений монах Паїсій Хиландарський (1722—1773), який у 1762 р. написав книгу «Історія слов'яно-болгарська», в якій доводив велич болгарського народу, його минулого, його національної культури. Хоч Паїсій і не закликав до безпосередньої боротьби проти турецьких гнобителів, він обґрунтував право болгар на свою державність і в завуальованій формі висловив віру у майбутню перемогу над загарбниками.

Важливу роль у суспільно-політичному житті Болгарії відіграв Стойко Владиславов, відомий під іменем Софронія Врачанського (1739—1813). Будучи священиком у м. Котел, а пізніше врачанським єпископом, він займався просвітницькою та літературною діяльністю, яка мала патріотичний характер. Змушений емігрувати у Волощину в зв'язку з феодальною анархією, зайнявся політичною діяльністю. Під час російсько-турецької війни 1806—1812 р. він разом з іншими болгарськими патріотами добивався визволення Болгарії від турецького гніту і приєднання її до Росії. При активній участі Софронія Врачанського на території Волощини було створено «Болгарське земське військо», яке в складі російської армії брало участь у війні з Туреччиною.

У період наступної російсько-турецької війни (1828—1829) представники болгарської еміграції в Бухаресті знову звернулися до російського царя з проханням взяти Болгарію під свій захист. На боці російських військ боролися болгарські добровольчі загоны. Одним з них командував капітан Георгій Мамарчов, який служив у російському війську. Населення Болгарії раділо успіхам Росії і сподівалося на швидке визволення. Проте перемога Росії над Туреччиною, закріплена Адріанопольським миром 1829 р., нічого не дала Болгарії. Кожного разу з відходом російської армії тисячі болгар, рятуючись від переслідувань турецької влади, переселялися в Росію, а також у Волощину та Молдавію.

Російсько-турецькі війни і визвольна боротьба сусідніх балканських народів сприяли поширенню патріотичних настроїв в Болгарії і створенню на початку 30 років XIX ст. таємних організацій, зокрема в Сілістрі, Габрово, Дряново та інших містах. Центр змови був у м. Тирново. Керував підготовкою повстання Велчо Атанасов. Проте в 1835 р. внаслідок зради змову було розкрито, а її учасників жорстоко покарано.

Боротьба болгарського народу проти турецького феодального гніту в 30-х — 50-х роках XIX ст. Зростання опору поневолених народів змусило турецьких правителів під тиском західних держав, які не хотіли допустити повного розвалу Туреччини, провести деякі реформи, щоб заспокоїти населення і пристосувати феодальну імперію до потреб нових буржуазних відносин, які розвивалися. З цією метою у 1839 р. було обнародовано Гюльханейський указ, в якому султан обіцяв усім підданам імперії (незалежно від віри)

недоторканість життя, честі, майна і накреслював програму дальших перетворень. Проте проголошені за цим указом деякі адміністративні та інші реформи не полегшили становище болгарського народу. Тим більше, що вони дуже повільно реалізувались або й зовсім не здійснювались на практиці.

Так, не бажаючи настроювати проти центральної влади місцеву феодалну аристократію, Порта не проводила в життя аграрної реформи 1834 р. в сусідніх із Сербією районах Болгарії. Завдяки цьому феодали добилися перетворення спахійських земель на спадкові володіння і, як і раніше, вимагали від селян виконання різних повинностей. Внаслідок цього у північно-західній Болгарії розпочалися масові заворушення і повстання. Зокрема, великі повстанські виступи відбулися тут у 1835 і 1837 рр. Найбільшого розмаху набрало повстання 1841 р. в Нішському окрузі.

Масові селянські заворушення у північно-західній Болгарії мали вплив на болгарську еміграцію. Серед емігрантів посилились патріотичні настрої, створювались таємні організації. Навесні 1841 р. в м. Браїла (Волощина) було організовано збройний загін з 300 чол., переважно з болгар. Але 23 липня 1841 р. при спробі переправитися через Дунай загін було розгромлено військами волоського господаря. Після цього болгарські емігранти двічі робили безуспішні спроби перейти в Болгарію.

Наприкінці 40-х років у північно-західній Болгарії відбулися нові селянські заворушення, які влітку 1850 р. переросли у повстання. На боротьбу піднялося майже 10 тис. селян в околицях Відіна, Лома, Белградчика. Але нестача зброї і пасивність повстанського керівництва дала змогу турецьким військам порівняно легко розгромити повстання. В результаті каральних дій турецької влади загинуло близько 4 тис. болгар. Багато населених пунктів було знищено.

Проте повністю втихомирити повстанців не вдалося. Велика кількість селян втекла в гори і відмовилась коритися владі. Щоб якось заспокоїти селян і послабити реакцію, яку викликало в Європі жорстоке придушення повстання, Порта пішла на деякі поступки. Зокрема вона змушена була забрати частину земель у феодалів і передати її селянам. Отже внаслідок тривалої і наполегливої боротьби селяни лише в 1850 р. добилися поширення аграрної реформи 1834 р. і на північно-західну частину Болгарії.

Нове піднесення болгарського визвольного руху було пов'язане з Кримською війною (1853—1856 рр.), яка пробудила великі надії болгар на визволення. В роки війни поживала свою діяльність болгарська еміграція на півдні Росії, в Молдавії і Волощині. На початку 1854 р. було створено два болгарських буржуазних політичних центри в еміграції — «Болгарське попечительство» в Бухаресті та Одеське болгарське настоятельство. Завдяки їхнім зусиллям в російській армії було створено болгарський добровольчий загін, який взяв участь у воєнних діях проти турків. Одночасно з цим в ряді районів Болгарії (зокрема, в Тирново, Габрово, Свіштові, Русе) почали готуватися до повстання. Незважаючи на несприятливі обставини, зумовлені поразкою Росії у Кримській вій-

ні, у Відінському окрузі (травень 1856 р.) і в районі Тирново (серпень 1856 р.) було зроблено невдалі спроби підняти повстання.

Формування болгарської нації і боротьба за її утвердження. Найважливішим наслідком соціально-економічного і політичного розвитку Болгарії кінця XVIII — першої половини XIX ст. було утворення болгарської буржуазної нації. Економічною основою цього процесу було поглиблення господарських контактів між різними районами Болгарії, що виражалося в інтенсивному формуванні національного ринку. Поступово, протягом першої половини і середини XIX ст. формується новоболгарська писемна і розмовна мова, на основі якої розвивається освіта, література, наукова і громадсько-політична думка. Розширення господарських контактів, розвиток національної культури і буржуазної ідеології сприяли консолідації болгарського населення і усвідомлення ним своїх національних інтересів.

Але на шляху духовного розвитку болгарської нації стояли серйозні перешкоди. Вони полягали, насамперед, у тому, що процес складання нації відбувався в умовах жорстокого гноблення і культурно-релігійної дискримінації з боку турецьких завойовників. Чималої шкоди розвитку болгарського народу завдавало також засилля грецького духовництва, яке займало керівні посади в болгарській церкві та повсюдно насаджувало грецьку мову.

З розвитком культурно-освітнього руху в Болгарії зростала національна свідомість населення, посилювалось невдоволення засиллям грецького духовництва. Перші виступи проти зловживань грецьких владик відбулися ще в середині 20-х років XIX ст. Найбільшого ж розмаху національно-церковний рух досяг у 40—60-х роках XIX ст.

У 1845 р. в Константинополі утворився центр для керівництва національно-церковним рухом, на чолі якого стали Н. Бозвелі та Іл. Макаріопольський. Вони звернулися до турецького уряду з петицією, в якій було поставлено ряд вимог. Зокрема, в болгарських епархіях посади єпископів повинні займати тільки болгар; єпископів повинні обирати самі віруючі; єпископи повинні одержувати твердо встановлену плату; дозволити болгарам мати в Константинополі своє офіційне представництво. Але на вимогу патріархії Порта відхилила болгарські домагання. У відповідь на це в Тирново, Софії, Відіні, Самокові, Пловдиві та інших болгарських містах розпочалась енергійна кампанія проти грецьких владик.

Спіраючись на хатті-хумаюн 1856 р., в якому на словах проголошувались рівність всіх підданих імперії і свобода релігії, болгарська община в Константинополі звернулася до султана з проханням офіційно визнати болгар окремих народом і дати згоду на створення болгарської церкви, яка б не залежала від константинопольської патріархії. Проте за намовою патріархії турецький уряд і цього разу відхилив вимоги болгар. Непоступливість патріархії привела до того, що з квітня 1860 р. болгар фактично перестали визнавати константинопольського патріарха. Така ситуація тривала протягом десяти років. І лише в лютому 1870 р. турецький уряд, наляканий зростанням революційного руху в Бол-

гарії і підштовхуваний російською дипломатією, обнародував фірман, що проголошував створення болгарської національної церкви на чолі з екзархом.

Розвиток болгарського національно-визвольного руху в 60-х роках XIX ст. Дальший розвиток буржуазних відносин у Болгарії зумовив посилення соціального розшарування в болгарському суспільстві. У свою чергу, це знайшло відображення у розстановці соціально-класових і політичних сил як в середині країни, так і серед болгарської еміграції, яка була важливим фактором національно-визвольної боротьби. Після Кримської війни в болгарському визвольному русі помітний поділ на три політичні напрями: консервативний, ліберальний і революційний.

Раніше за інші визначився консервативний напрям, що відбивав інтереси великої торгової буржуазії. Одна її частина, переважно та, що проживала в країні, сподівалась завдяки тісному співробітництву з турецькою владою добитися для Болгарії обмеженої автономії в складі Османської імперії. Друга частина великої буржуазії, головним чином тієї, що перебувала в еміграції, розраховувала досягти визволення Болгарії або хоча б автономії при допомозі Росії. Керівною політичною організацією русофільської буржуазії була «Добродійна дружина» або, як її ще називали, комітет «старих», що оформився у 1862 р. в Бухаресті.

Ліберальний напрям, що відбивав інтереси середньої і більш заможної частини дрібної буржуазії як в середині країни, так і в еміграції, не був до кінця організаційно сформований. Більшість ліберальних діячів гуртувалася навколо культурно-освітніх осередків (шкіл, читалень тощо) і займалась просвітительською діяльністю. Політична програма лібералів не була чіткою.

Вони розраховували просвітительством, реформами та угодами з турецьким урядом підготувати ґрунт для визволення Болгарії, покладаючи при цьому великі надії на підтримку європейських держав. Політичні організації лібералів — «Таємний болгарський центральний комітет» (ТБЦК) і його наступник — «Болгарське товариство», що були створені в Румунії, через невиразність ідеологічних засад і програмних вимог проіснували недовго (з 1866 до 1869 р.).

Консервативному та ліберальному напрямам протистояв революційний напрям, що виражав інтереси широких трудящих мас міста і села. Представники революційного напрямку висунули радикальну програму боротьби за визволення Болгарії від турецького феодального гніту шляхом організованого революційного руху.

Початок революційній ідеології в Болгарії поклав Г. Раковський (1821—1867). В кінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. він висунув ідею визволення Болгарії від турецького гніту внаслідок збройного повстання. Перебуваючи в Сербії, що на той час була на грані війни з Туреччиною, Раковський у 1861 р. розробив «План визволення Болгарії», в якому передбачав створення на сербській території болгарського полку. З початком сербсько-турецького воєнного конфлікту цей полк повинен був вступити в Болгарію і підняти повстання. Відповідно до плану в Белграді було організовано

болгарський легіон в кількості майже 600 чол. і створено Тимчасовий уряд на чолі з Раковським. У червні 1862 р. сербсько-турецькі суперечності переросли у збройний конфлікт, в якому взяв участь і болгарський легіон. Проте війна не розпочалася, оскільки втрутилися європейські держави. Сербія помирилася з Туреччиною і розпустила болгарський легіон. Таким чином, плани Раковського, що ґрунтувалися на союзі із Сербією, зазнали невдачі.

Після цього Раковський переїхав у Румунію і зробив кілька спроб порозумітися з румунськими політичними діячами щодо спільних дій проти Туреччини. Проте вони теж не увінчалися успіхом. В результаті зовнішньополітичних невдач Раковський приходить до висновку, що болгарський визвольний рух може покладатися тільки на власні сили. Тому в останні роки свого життя він віддає себе справі створення на основі розрізаних гайдуцьких чет болгарських національних збройних сил, перед якими ставилось завдання підняти народне повстання і визволити Болгарію.

Відповідно до планів, розроблених Раковським, з Румунії в Болгарію було таємно відправлено кілька повстанських загонів. Проте невдача чет П. Хитова і Ф. Тотю (1867 р.), а також трагічна доля чети Х. Димитра і Ст. Караджі (1868 р.) показали неспроможність четницької тактики.

Створення масової революційної організації. В кінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. в середовищі болгарської прогресивної еміграції в Румунії, яка стала головним осередком болгарського визвольного руху, виникли гострі суперечності щодо дальших шляхів, форм і методів революційної боротьби. Саме тоді у Бухарест прибув відомий публіцист і талановитий письменник Любен Каравелов (1834—1879), який незабаром став однією з центральних постатей болгарського національно-визвольного руху. В листопаді 1869 р. Каравелов почав видавати газету «Свобода» (з 1872 р. — «Независимост»), навколо якої невдовзі об'єдналася група революційно настроєних емігрантів. Наприкінці 1869 р. вони утворили в Бухаресті «Болгарський революційний центральний комітет» (БРЦК) на чолі з Каравеловим, погляди якого під впливом російських революціонерів-демократів в кінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст. еволюціонізували вліво, в бік революційного демократизму. На сторінках газети «Свобода», а також у програмних документах БРЦК Каравелов рішуче відстоював ідею визволення Болгарії шляхом народної революції. Він вважав, що майбутньою вільною Болгарією повинен управляти уряд, обраний народом. Каравелов розумів, що для здійснення революції необхідна революційна організація. Проте керований ним БРЦК недооцінював організаційно-політичну роботу і займався в основному пропагандою.

Непослідовність Каравелова викликала невдоволення радикально настроєних емігрантів на чолі з Василем Левським (1837—1873), який, маючи великий досвід визвольної боротьби, раніше від інших зрозумів необхідність створення в середині країни широкої революційної організації. У 1868—1869 рр. він нелегально здійснив дві тривалі поїздки по Болгарії, в ході яких докладно ознайомився із внутрішнім становищем країни, з настроями різних верств на-

селення і створив перші революційні комітети. Повернувшись восени 1869 р. в Бухарест, Левський познайомився з Каравеловим і ввійшов у контакт з бухарестським БРЦК. Проте небажання його керівників перенести центр революційного руху в середину країни спонукало Левського весною 1870 р. повернутися в Болгарію і продовжувати розпочату раніше роботу.

Левський та його помічники створили широку мережу революційних комітетів у містах і селах Болгарії. До революційної організації вступили тисячі селян, ремісників, торговців, учителів і священників. Для керівництва революційними комітетами в м. Ловеч було створено Перше відділення БРЦК, яке ще називалося Тимчасовим урядом. Левський розробив проект статуту організації, в якому найбільш повно знайшли відображення його революційно-демократичні погляди. Будучи виразником інтересів широких трудящих мас, він глибоко вірив в сили народу, в успіх національно-визвольної революції.

Із створенням у 1870—1871 рр. внутрішньої революційної організації в болгарському революційному русі визначилося два центри: в середині Болгарії на чолі з Левським і в Бухаресті на чолі з Каравеловим, між якими існували серйозні розбіжності в підході до вирішення завдань революції. Якщо внутрішній центр, спираючись на широко розгалужену революційну організацію і займаючись активною підготовкою до повстання, прагнув вирішити назрілі завдання в революційно-демократичному дусі, то бухарестський центр обмежувався революційною пропагандою, виявив непослідовність, характерну для ліберального крила визвольного руху.

Оскільки обидва центри боролися за керівництво болгарським визвольним рухом, то в інтересах справи треба було добитися їхнього об'єднання для спільних дій. З цією метою весною 1872 р. в Бухаресті відбувся об'єднавчий з'їзд болгарських революціонерів, який прийняв програму і статут організації. В програмі, підготовленій Каравеловим, підкреслювалось, що основною метою організації є визволення Болгарії за допомогою революції. Питання про майбутній державний устрій залишалось не вирішеним. Його належало розв'язати лише після визволення. Згідно з прийнятим статутом для керівництва організацією було створено один БРЦК — в Бухаресті. З'їзд обрав новий склад ЦК, головою якого став Каравелов. Левський дістав уповноваження керувати революційними комітетами в середині Болгарії.

Повернувшись із з'їзду, Левський розгорнув підготовку збройного повстання. Восени 1872 р. турецька поліція напала на слід революційної організації. В Болгарії розпочалися масові арешти. Незабаром в руки турків потрапив і Левський, якого в лютому 1873 р. стратили.

Загибель Левського і розгром внутрішньої революційної організації спричинили глибоку кризу в болгарському визвольному русі. Каравелов та деякі інші керівники, які становили більшість БРЦК, зневірившись у можливості визволити Болгарію шляхом народної революції, поступово відійшли від революційного руху.

Тим часом внаслідок катастрофічного погіршення становища

народних мас в Болгарії назріває революційна ситуація. Під впливом цього у визвольну боротьбу включається нове покоління революціонерів, очолюване талановитим поетом і публіцистом Христо Ботевим (1849—1876). На формування його ідеології великий вплив мали російські революціонери-демократи. Він був також знайомий з деякими творами К. Маркса. Ботев твердо вірив у сили народу, в успіх революційної боротьби. Він вважав, що майбутня революція повинна не тільки принести болгарському народові національне визволення, а й здійснити глибокий соціальний переворот, який відкриє шлях до створення соціалістичного суспільства. Таким чином, Хр. Ботев за своїми поглядами був не тільки послідовним революціонером-демократом, а й соціалістом-утопістом.

Коли влітку 1875 р. внаслідок повстання, що розпочалося в Герцеговині і Боснії, поглибилась криза Османської імперії, в Болгарії теж настало революційне піднесення. У серпні 1875 р. в Бухаресті відбувся з'їзд болгарських революціонерів, які обрали новий склад БРЦК на чолі з Ботевим і прийняли рішення розпочати повстання в Болгарії. Проте, взявши курс на збройне повстання, БРЦК не зміг належним чином підготувати його. І тому Старозагорське повстання, що почалося 16 вересня 1875 р., не набрало широкого розмаху і було невдовзі придушене. Невдача повстання стала причиною незгоди серед членів ЦК, в результаті яких Ботев подав у відставку. Незабаром після цього БРЦК припинив своє існування.

Квітневе повстання 1876 р. Тим часом криза Османської імперії поглиблювалася, а в болгарському суспільстві зростали революційні настрої. Внаслідок ряду об'єктивних факторів в Болгарії склалася революційна ситуація і визріли необхідні передумови для революції. Але дальший розвиток визвольної боротьби гальмувався через відсутність керівного центру.

За таких обставин ініціативу підготовки нового повстання взяла на себе група революціонерів (Н. Обретенов, П. Волов, Ст. Заїмов, С. Стамболов, Іл. Драгостінов та ін.), яка восени 1875 р. зібралася в румунському місті Джурджу (по-болгарськи — Гюргево) і створила там революційний комітет. Члени Гюргівського комітету розробили план повстання, яке було призначене на травень 1876 р. Зразу ж після цього вони розпустили комітет і поїхали в Болгарію, щоб самим очолити підготовку повстання.

Найбільш енергійно підготовка велася в Панагюрському окрузі, на чолі якого стояв Георгій Бенковський. В середині квітня 1876 р. у місцевості Обориште відбулися збори представників революційних комітетів округу. Учасники зборів розробили конкретний план повстання і намітили початок виступу на 1 травня. Проте через шпигунів турецька поліція дізналася про підготовку повстання і розпочала арешти. У відповідь на це 20 квітня в м. Копривштіця почалося повстання, яке невдовзі охопило понад 50 населених пунктів Панагюрського округу.

В ході повстання на місцях виникали революційні органи влади, а в центрі округу — м. Панагюриште було створено Тимчасовий уряд.

Хоч у Панагюрському окрузі повстання і набрало справді масового характеру, воно мало ряд серйозних недоліків. Повстанці були слабо організовані, погано озброєні і дотримувалися оборонної тактики. Це дало можливість турецькому урядові зібратися з силами і перейти в наступ. На початку травня повстання в Панагюрському окрузі було придушено.

Наприкінці квітня повстання перекинулось в Тирновський округ. Тут було створено кілька мобільних партизанських загонів, один з яких протягом дев'яти днів героїчно обороняв Дряновський монастир. Повстання тривало до середини травня.

У Слівенському окрузі повстання звелось до виступу невеликого партизанського загону, який незабаром було розгромлено.

Заключним акордом квітневого повстання був героїчний похід чети Христо Ботева. 17 травня на чолі загону із 200 емігрантів Ботев захопив австрійський пасажирський пароплав «Радецький» і примусив його капітана висадити повстанців на болгарський берег біля с. Козлодуй. Звідси чета швидким маршем вирушила в бік м. Враца. Але підняти повстання у Врачанському окрузі не вдалося. Опинившись в повній ізоляції, чета після тривалих сутичок з карателями була розгромлена, а її керівник Ботев 20 травня (1 червня) 1876 р. загинув.

Під час придушення повстання каральні загани вдавалися до жорстоких репресій. Близько 30 тис. болгар — чоловіків, жінок і дітей — було вбито, тисячі кинуті у в'язниці або заслано на каторгу. Близько 100 населених пунктів було пограбовано і спалено.

Квітневе повстання 1876 р. стало кульмінаційним пунктом болгарської буржуазно-національної революції. Його рушійними силами були селянство, дрібнобуржуазні верстви міста і наймані робітники. Керівництво перебувало в руках патріотично настроєної буржуазії і дрібнобуржуазної інтелігенції. Незважаючи на поразку, повстання відіграло величезну роль в історії Болгарії. Воно підірвало основи турецького панування в країні і підготувало ґрунт для її визволення.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. і визволення Болгарії. Жорстоке придушення турками Квітневого повстання, продовження повстанського руху в Герцеговині і Боснії, а також сербсько-чорногорсько-турецька війна знову поставили так зване східне питання на порядок денний європейської політики. В Росії широкого розмаху набрав рух на підтримку визвольної боротьби південних слов'ян. Прогресивна громадськість західноєвропейських країн висловлювала обурення поведінкою турецької влади і вимагала від своїх урядів стати на захист поневолених слов'янських народів.

У грудні 1876 р. з ініціативи Росії в Константинополі було скликано конференцію представників великих держав, яка прийняла рішення надати Боснії, Герцеговині і Болгарії автономію. Але Порти при таємній підтримці Англії відхилила рішення конференції. Після цього війна була вже неминучою. Заручившись нейтралітетом Австро-Угорщини, 12 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині.

Ще до початку війни Болгарське центральне благодійне това-

риство (БЦБТ), що виникло влітку 1876 р. в Бухаресті і складалось переважно з буржуазно-ліберальних діячів, розпочало формування болгарських добровольчих загонів, які під назвою Болгарського ополчення були включені до складу російської армії і взяли участь у війні з Туреччиною.

15 липня головні сили російської армії переправилися через Дунай. Передовий загін під командуванням генерала І. В. Гурко визволив стару болгарську столицю Тирново і переправився через Балканський хребет. Назустріч йому виступили переважаючі сили противника, тому він змушений був відступити до перевалу. В районі Шипки російські війська і болгарські ополченці організували міцну оборону і туркам не вдалося її взяти.

Водночас розгорнулися жорстокі бої за Плевну. Вони затяглися аж до листопада, коли турецький гарнізон змушений був капітулювати. Після цього російська армія перейшла в загальний наступ. В кінці 1877 р. вона визволила Софію, оточила турків під Шейново і примусила їх здатися. В цих боях взяли активну участь і болгарські ополченці.

Наступаючи далі на південь, російські війська без бою зайняли Адріанополь і вийшли до Мармурового моря неподалік від турецької столиці. У січні 1878 р. Порти погодилася укласти мир. 19 лютого 1878 р. в м. Сан-Стефано біля Константинополя було підписано російсько-турецький мирний договір. За цим договором до складу автономного Болгарського князівства мали входити Північна і Південна Болгарія і майже вся Македонія.

Але під натиском західних держав, які були проти посилення впливу Росії на Балканах, царський уряд погодився на скликання Берлінського конгресу європейських держав, який мав переглянути умови Сан-Стефанського договору. 1 липня 1878 р. конгрес прийняв рішення обмежити територію автономного Болгарського князівства Північною Болгарією і Софійським округом. Південну Болгарію вирішено було залишити у складі Туреччини як автономну область під назвою Східна Румелія. Під владою Туреччини залишилась і Македонія.

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр. незалежно від цілей, які переслідував царизм, мала велике прогресивне значення. Вона принесла болгарському народу визволення від п'ятивікового османського рабства, ліквідувала прогнилий турецький феодальний лад і розчистила шлях для розвитку капіталізму. Таким чином, війна відіграла для Болгарії роль буржуазно-національної революції.

Розділ 21. КУЛЬТУРА ПІВДЕННИХ І ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Польська культура. Втрата Польщею національної незалежності, розчленування її земель послабили економічні і політичні зв'язки між окремими областями, загальмували процес утворення польської нації, негативно позначилися на розвитку культури. З другого боку, національно-визвольний рух, проникнутий елементами боротьби за соціальне визволення, полегшував ломку феодалізму і

розвиток капіталістичних відносин, сприяв демократизації політичного життя, зміцнив і розвинув кращі прогресивні традиції в польській культурі.

Перший етап національно-визвольного руху (1794—1831) був періодом впливу ідеології просвітництва, періодом існування різних напрямів у культурі: «варшавського класицизму» і сентименталізму, раннього романтизму, компілятивності і перехідних форм в архітектурі (неокласицизм, неоготика, неоренесанс).

Політика онімечування, яку проводили прусський та австрійський уряди на загарбаних польських землях, привела до зародження у польському суспільстві ідеї слов'янофільства, об'єднання слов'янського світу і його опори на російську державу. Польське слов'янофільство було зв'язане з просвітительськими колами, сприяло зміцненню і розвитку польсько-російських культурних зв'язків.

Важливим культурним центром була Варшава. В 1800 р. тут було засновано Варшавське товариство друзів наук, яке об'єднувало вчених різних напрямів. У 1808—1826 рр. це товариство очолював С. Сташиц, праці якого лягли в основу розвитку геологічної науки в країні. Піонером польсько-російського співробітництва в галузі вивчення давніх слов'ян був Ян Потоцький, який в 1802 р. видав книгу «Первісна історія народів Росії». Його обрали почесним членом Академії наук у Петербурзі.

У 1816 р. було засновано Варшавський університет, а дещо пізніше спеціалізовані навчальні заклади: агрономічний інститут, ветеринарну, інженерну, гірничу і художню школи. Кількість початкових шкіл зросла з 720 в 1816 р. до 1202 в 1819 р. Пожвавилася преса. Виникли спеціальні, інформаційні, літературні періодичні видання. Успішно розвивалася музична культура. Крім народного театру, що діяв у Варшаві, виникли інші театральні колективи, було відкрито в 1821 р. Головну музичну школу (інститут).

Важливу роль у розвитку польської культури відіграли Віленський університет (заснований у 1803 р.) і Кременецький ліцей (заснований у 1805 р.), які знаходилися за межами польських етнографічних кордонів. У Віленському університеті вели наукову і педагогічну діяльність професори брати Снядецькі, а історію викладав видатний історик і громадський діяч Іоахим Лелевель (1786—1841). Тут здобули освіту багато видатних діячів польської культури і серед них А. Міцкевич. Визначним вкладом у науку було створення С. Лінде (1771—1847) шеститомного словника польської мови.

В умовах втрати державної незалежності багато хто з діячів культури віддавав перевагу не збройній боротьбі, а збереженню і розвитку польської культури і економіки, польських національних традицій і історичних пам'яток слов'янської спільності, вважаючи, що таким чином можна відродити національну самобутність, суверенітет. Так виник напрям, відомий як «традиціоналізм». Князі Чарторийські в родовому помісті Пулавах створили музей національних пам'яток та бібліотеку. Магнат Оссолінський почав збирати наукові і художні твори, чим поклав початок відомому Оссолінеуму у Львові (1817).

У традиціоналізмі були закладені основи романтизму — ідейного напрямку, ворожого класицизму. На відміну від класицизму з його політичним угодовством романтизм не мирився з дійсністю, вказував на шляхи її зміни, закликав до боротьби.

Засновником революційно-романтичного напрямку в польській літературі став великий національний поет Адам Міцкевич (1798—1855).

Перші твори А. Міцкевича — балади і романси (1822), а також II і IV частини лірико-драматичної поеми «Дзяди» (1823) поклали початок польській романтичній поезії. Програмним його твором стала «Ода до молодості», написана в 1820 р., яка була широко відома серед членів таємних організацій. Вже в ранніх творах А. Міцкевич широко використав народні перекази, факти з історії боротьби з Тевтонським орденом. В його творах звучить тема патріотизму і боротьби за свободу вітчизни.

Після того як царський уряд розкрив таємну діяльність товариства філолатів, А. Міцкевича було вислано з Литви в центральні губернії Росії (1824—1829). Перебуваючи в Росії, він установив тісні зв'язки з передовими представниками російської культури — декабристами, О. Пушкіним.

До повстання 1830—1831 рр. Королівство Польське було центром розвитку польської культури і науки. В польських землях, загарбаних Австрією та Пруссією, проводилася жорстока політика онімечування польської культури. Тільки після створення герцогства Варшавського на польських землях, які увійшли до його складу, відродилася польська школа, польські видавництва та інші національні інститути.

В утвореній 1815 року Краківській республіці пожвавилася наукова діяльність навколо Ягеллонського університету та Краківського наукового товариства (заснованого в 1818 р.). Тут розвивалися такі науки, як медицина і геологія. Значних успіхів досягли література і видавнича справа.

Після придушення повстання 1830—1831 рр. великого удару по культурі і науці в усіх частинах польських земель завдали політичні репресії загарбників та ліквідація автономних прав у Королівстві Польському. Було закрито університети у Варшаві і Вільно, а також Кременецький ліцей. Краківський університет було онімечено, а можливості для культурно-наукової діяльності Оссолінеуму у Львові обмежено.

Починаючи з 1840 р. в Королівстві Польському знову активізується культурне життя. В Варшаві навколо журналу «Пшегльонд наукови» почалася публіцистична діяльність революційних демократів, видатним представником яких був Едвард Дембовський — літературний критик. Він розглядав літературу як засіб пропаганди передових революційних ідей, вперше ввів у польську критику поняття прогресивної і реакційної літератури. Короткий період лібералізації в Королівстві Польському, починаючи з 1860 р., сприяв активізації розвитку науки, центром якої був відкритий в 1862 р. у Варшаві вищий навчальний заклад, який називався Головною школою.

Романтичний напрям у польській літературі розвивався і в Галичині. Тут працював революціонер поет С. Гоцинський. Кращі традиції драматургії польського класицизму збагатив видатний драматург Олександр Фредро. Його твори («Чоловік і жінка», «Дами і гусари» та ін.) відбивають різні сторони життя шляхти, в них багато гумору, вони реалістичні.

В 40-х роках польська суспільна і культурна діяльність пробуджується і в Великій Польщі. Центрами, навколо яких об'єднувались кращі сили, були журнали «Тигоднік літерацкі» та «Рок».

Кращі сили польського романтизму зосереджувались в еміграції. Тут революційний романтизм А. Міцкевича дістав своє всебічне втілення в поетичних творах (III частина «Дзядов», поема «Пан Тадеуш»). До еміграційного періоду творчості належать також кращі твори великого польського лірика Юліуша Словацького (1809—1849), який з захопленням зустрів повстання 1830—1831 рр. і, будучи в еміграції, тяжко переживав його поразку. Це знайшло відображення в його творах «Кордіан», «Лілля Венета» та ін.

Ідеї революційного романтизму знайшли своє відображення також в історичній науці. Видатним істориком цього напрямку був І. Лелевель. Він є автором багатьох праць з історії Польщі. Його твори в 20 томах під назвою «Польща, її історія і справи» було видано вже після його смерті.

На 30—40-і роки припадає розквіт творчості великого польського композитора Фридерика Шопена (1810—1849), якому також довелося працювати в умовах еміграції.

В 40-х роках серед представників польської культури в еміграції набула поширення ідея месіанства — особливої ролі польського народу-мученика, який, очищуючись і спокутуючи свою вину, відродиться сам і звільнить інші народи. Під впливом цієї ідеї перебували багато діячів польської культури, в тому числі і А. Міцкевич, Ю. Словацький та ін. У Міцкевича ця ідея знайшла відбиття у третій частині «Дзядів», а також у курсі лекцій з історії слов'янських літератур, які він читав у Парижі. Події, пов'язані з революцією 1848 р., сприяли тому, що багато діячів польської культури позбулися впливу месіанства. Однак ідеї месіанства проникли в Польщу і в другій половині століття склалися в філософську систему. Революційні демократи, особливо їх видатний представник Е. Дембовський, виступили проти псевдонаціональної філософії месіанства. Його прогресивні погляди були розвинуті революційними демократами 60-х років, а пізніше першими польськими марксистами.

Культура Чехії і Словаччини. Наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. в Чехії і Словаччині відроджувались національна мова, освіта, наука, література і мистецтво як основа збереження і розвитку самобутності чеського і словацького народів. Ще у 80—90-х роках XVIII ст. виникли установи, що стали центрами розвитку чеської і словацької національної культури — Чеське королівське товариство наук (1784 р.), Словацьке вчене товариство (1793 р.) та ін. Вчені — патріоти — члени цих товариств, вивчаючи природу і суспільство, боролися проти феодального світогляду і ре-

лігійних забобонів. Визначну роль у поширенні освіти відіграло празьке видавництво «Чеська експедиція» В. М. Крамеріуса, яке випускало популярні повчальні книжки, календарі і першу чеську газету («Патріотична газета»), що виходила з 1789 р.

На початку XIX ст. виникають нові національні центри наукового і культурного життя — Празький вищий політехнічний інститут (1806 р.), Празька консерваторія (1810 р.), Чеський національний музей (1818 р.). У 1783 р. в Празькому університеті було введено вивчення чеської мови і літератури, що дало поштовх до оновлення чеської літературної мови.

Основи новочеської літературної мови заклали видатні чеські вчені Йозеф Добровський і Йозеф Юнгман. Праці Й. Добровського «Докладна граматики чеської мови», «Історія чеської мови і літератури», «Основи старослов'янської мови» та інші відіграли визначну роль у розвитку філології. В своїх історичних дослідженнях Й. Добровський першим із чеських істориків відкрито виступив проти католицької і феодальної реакції, широко висвітлив гуситський революційний рух, хоч і негативно оцінював таборитів. Діяльність Й. Добровського, обраного у 1820 р. членом Російської Академії наук, сприяла зміцненню дружби між слов'янськими народами і чесько-російських наукових та культурних зв'язків.

Важливий вклад у розвиток чеської філології та історії культури вніс Й. Юнгман своєю фундаментальною працею «Історія чеської літератури», п'ятитомним «Чесько-німецьким словником» та іншими працями. Він гнівно засуджував реакційну політику католицької церкви і Габсбургів, був поборником культурного зближення всіх слов'янських народів, передусім чеського і російського.

Чеські поети і прозаїки вдаються до невичерпної скарбниці усної народної творчості. Широко використав цю скарбницю відомий чеський поет Ф. Челаковський у «Відгуках пісень чеських» та «Відгуках пісень руських».

Великий інтерес до Росії та її культури виявляв чеський письменник-реаліст Карел Гавлічек-Боровський. В його «Картинках з Росії» з глибокою симпатією змальовується російський народ і тавруються царизм, дворянство і духівництво. У численних статтях він захищав принцип національної рівноправності всіх народів Австрійської імперії, виступав проти феодальних привілеїв.

Борцем проти будь-якого поневолення, пропагандистом революційної боротьби виступив один з найвизначніших чеських поетів епохи національного відродження Карел Гінек Маха.

Важливу роль у розвитку національного патріотизму відіграла історична наука. Вчені прагнули по-новому осмислити історію народу, висвітлити її героїчні сторінки.

Видатним чеським істориком, філософом, діячем культури і національного руху був Ф. Палацький. У своїх працях він обґрунтував необхідність відродження національної культури і науки. Він став ініціатором реорганізації Чеського національного музею, що перетворився на важливий центр наукового і культурного життя, і створення при цьому музеї у 1831 р. наукової організації — Матіци Чеської, яка видавала твори чеської і світової літератури. Ф. Па-

лацький заснував у 1827 р. перший чеський науковий журнал і опублікував велику кількість архівних джерел з політичної та економічної історії, літератури та мистецтва середньовічної Чехії. Ставши офіційним історіографом Чехії, він написав численні історичні праці, зокрема п'ятитомну «Історію чеського народу», що охоплювала період від стародавніх часів до 1526 року.

Визначний вклад у вивчення стародавньої слов'янської історії та філології вніс П. Й. Шафарик, словак за походженням. Своїми працями «Слов'янські древності» і «Слов'янський народопис» він поклав початок науковому вивченню історії слов'янства, розкрив вклад слов'янських народів у світову історію, науково обґрунтував ідею слов'янської взаємності. П. Й. Шафарик виявляв великий інтерес до російської і польської культури, підтримував тісні зв'язки з передовою російською науковою громадськістю.

Пробудженню національної свідомості сприяв бурхливий розвиток у першій половині ХІХ ст. чеського театру і музики.

Великою популярністю користувався створений у 1786 р. чеський народний театр, в якому ставились високопатріотичні п'єси. Очолював діяльність чеських народних артистів і драматургів В. Там. Багато і досі відомих творів написали видатні драматурги епохи відродження В. К. Кліцпера та Й. К. Тил. В. К. Кліцпера глибоко відобразив дрібнобуржуазне чеське суспільство, а Й. К. Тил у своїх творах показав боротьбу народу проти панів і гнобителів. Й. К. Тил був не лише драматургом, а й талановитим артистом. В його постановці вперше пролунала в 1834 р. пісня «Де батьківщина моя?», що стала чеським національним гімном. Словацький народ обрав своїм гімном пісню «Над Татрами громовиця блискотить», яку склав у 1844 р. Я. Матушка.

У 1826 р. з'явилася перша оригінальна чеська опера «Дратенік» композитора Ф. Шкroupa. Великий вплив на розвиток музичного мистецтва справили народні пісні. Оброблені професійними музикантами народні пісні супроводжували кожен громадську подію.

У першій половині ХІХ ст. дальшого розвитку набули природничі науки. На той час припадає діяльність геніального чеського фізіолога Я. Е. Пуркіне, який здійснив ряд важливих відкриттів у галузі фізіології, заснував у Празі фізіологічний інститут. Займався він і перекладами творів чеських поетів на німецьку і польську мови, написав ряд статей про чеську літературу.

В образотворчому мистецтві ідеї національного відродження з'явилися пізніше, ніж у літературі та музиці. Визначну роль у розвитку живопису відіграла Художня академія, заснована у 1799 р. Її вихованці А. Манес, А. Махек і Ф. Ткадлик стали засновниками чеської школи живопису нового часу.

Архітектура перебувала під впливом іноземних митців і продовжувала копіювати старі античний і готичний стилі.

Особливості економічного розвитку, подвійний національний гніт словацького народу зумовили повільніший порівняно з Чехією розвиток культури у Словаччині в період національного відродження. Своє першочергове завдання діячі словацького відродження вбачали у розвитку національної мови.

На початку 40-х років видатний представник словацького національно-політичного і культурного руху Л. Штур та його друзі Й. М. Гурбан і М. М. Годжа розробили норми нової словацької літературної мови, склали її граматику, що поклато початок самостійному розвитку словацької мови і літератури. У своїх працях Л. Штур сформулював основи національної ідеології словаків і концепцію слов'янської спільності, що виходила із визнання за всіма слов'янськими народами рівних прав на самостійний національний і культурний розвиток. У 1845 р. Л. Штур почав видавати першу словацькою мовою газету («Словацька національна газета»). Рік раніше було засновано культурно-освітнє товариство «Татран», яке почало видавати літературу словацькою мовою.

Одним із провідних діячів словацького і чеського національного відродження був словак Ян Коллар. Віра у власний народ, глибокі симпатії до братніх народів Росії, що саме здобули перемогу у Вітчизняній війні проти Наполеона І, та до інших слов'янських народів запалили цього видатного мислителя і поета створити великий ліричний епос «Дочка Слави», проникнутий ідеєю слов'янської спільності. Я. Коллар видав 2500 словацьких пісень, написав «Читанку» і «Буквар». У своїх творах і публіцистичних статтях він відстоював програму культурного зближення слов'ян. Головною опору малих слов'янських народів він бачив у російському народі, від якого й чекав передусім допомоги у боротьбі за національне визволення.

Культура югославських народів. Розвиток культури народів Югославії відбувався в складніших умовах, ніж у західнослов'янських народів. Найтяжчі умови склалися в тих народів, які перебували під турецьким гнітом. Деякі іншими були умови в Хорватії, Словенії, Далмації та Воеводині, які перебували у складі Австрії. Боротьба югославських народів за збереження мови, за розвиток національної освіти, літератури, науки тісно перепліталася з боротьбою за національне визволення. Чим швидше відбувався процес формування націй, тим інтенсивнішим був культурно-національний рух. За своїм характером культура епохи національного відродження була ідеологією молоді буржуазії. Разом з тим успішно розвивалася і народна культура, що відбивала ідеологію і практичну діяльність трудящих і служила інтересам боротьби за їхнє соціальне і національне визволення.

Незважаючи на політичну роздробленість у процесі культурного розвитку, як і в усій визвольній боротьбі югославських народів, поглиблювалася ідея єдності, їхньої історичної спільності. У цьому велика прогресивна роль культури, особливо її демократичних течій.

Ідейний зміст і напрямки культури формувалися на основі внутрішніх умов, що склалися в окремих частинах югославських народів. Величезний вплив на формування культури епохи Відродження мала передова культура народів Росії. Більше того, Росія подавала і велику матеріальну допомогу в розвитку національної культури (підготовка кадрів, видання літератури, допомога в організації шкіл тощо). На розвиток культури Хорватії, Словенії та

Далмації впливали демократична культура західних слов'ян, прогресивні течії німецької та італійської культури.

Незважаючи на іноземний гніт, югославські народи добилися певних успіхів у розвитку освіти. В Хорватії, Словенії та Воєводині було створено національні загальноосвітні школи. Зросла і кількість гімназій. Особливу популярність набули новостворені гімназії в Нові Саді, Карловцях, Задарі, Дубровнику та ряді інших міст. Значну роль у культурному житті починають відігравати спеціальні середні навчальні заклади — ремісничі, сільськогосподарські, торговельні, художні училища. У Словенії було відкрито металургійне училище і медико-хірургічну школу. Зросла кількість народних шкіл і в Сербії, особливо після завоювання автономії, а також у Боснії та Герцеговині.

Певні успіхи мала і вища освіта. Одним з її центрів був Загреб, де з 1776 р. діяла академія з двома факультетами: богословським та юридичним. У 1808 р. в Белграді відкрили Велику (вищу) школу, а в 40-х роках Вищу інженерну школу і воєнну академію. Чимало слов'янської інтелігенції навчалася в університетах інших країн, особливо в Росії.

Велику роль у розвитку науки, видавничої справи відігравали Товариство сербської словесності (1841 р.), Сербське вчене товариство (1864 р.), а також культурно-освітні товариства Матиця Сербська, Матиця Іллірійська та Матиця Словенська. Керівники цих громадських культурно-освітніх організацій виступали ініціаторами створення наукових бібліотек, музеїв, сприяли розповсюдженню періодичних видань. Найпопулярніші видання — «Даниця», «Голубица», «Подунавка» в Сербії, «Новини іллірійські» і «Коло» в Хорватії і т. д. Періодичні видання сприяли розвитку мови, літератури, історії та інших гуманітарних наук.

Основоположником сербської національної мови був В. Караджич. Виходець з народу, він багато зробив для збирання і видання усної народної творчості. Жива народна мова стала основою літературної мови. В. Караджич створив першу граматику сербської мови. У 1850 р. представники сербського і хорватського народів уклали угоду про створення єдиної сербо-хорватської мови, в основу якої було покладено штокальський діалект (на ньому розмовляли багато сербів, хорватів, жителів Далмації). Це сприяло посиленню тенденції культурного зближення обох народів.

Найвидатнішим представником сербської літератури, який писав новою літературною мовою, був поет Б. Радичевич. Головний герой його творів — мужній борець за національне визволення (збірки «Пісні», «Гайко і могила гайдука»). В окремих творах він прославляв патріотичні подвиги молоді («Студентське прощання», «Дівчина біля колодязя» та ін.).

Гордістю всіх народів Югославії є чорногорський поет Петро II Петрович Негош.

Найкращий твір Негоша, який приніс йому світову славу, — це поема «Гірський вінець». В ній на прикладі життя чорногорців показано тяжку долю всіх слов'янських народів під турецьким гнітом. Через твір червоною ниткою проходить ідея єднання югославських

народів у боротьбі за визволення. Заклик Негоша до боротьби проти турецького гніту прозвучав як заклик до боротьби проти будь-якого гніту, за торжество людської гідності.

У розвитку хорватської літератури велику роль відіграли «іллірійці» та їхні громадсько-культурні організації. Один з лідерів «іллірійців» Л. Гай написав працю «Коротка основа хорватсько-слов'янського правопису», яка поклала початок розвитку літературної мови. В 1847 р. сабор ухвалив рішення про введення хорватської мови в установах. Почали виходити книги, журнали і газети.

Найкращі твори хорватської романтичної літератури належать І. Мажураничу. В поемі «Смерть Смаїл-аги Ченгича», в якій показано загибель турецького чиновника, убитого чорногорцями під час збирання податків, поет викрив форми і методи турецького панування на Балканах, показав незламну силу народу в боротьбі проти гнобителів.

Засновником хорватської драматургії був І. Кукулевич. У п'єсі «Юран і Софія» розкрито мотиви боротьби проти турецьких поневолювачів, звучить заклик до об'єднання слов'ян. Ці ж мотиви властиві і його історичному дослідженню «Боротьба хорватів проти татар та монголів».

Представником словенського романтизму був поет Ф. Прешерн, який очолював демократичну течію в літературі. Він писав народною літературною мовою і рішуче боровся проти консерваторів, прихильників старої, церковної мови. У творі «Елегія моїм землякам» він хвалить рідну землю, закликає любити її, бути готовим завжди захищати від ворога. У збірці «Здравіце» поет закликає усі слов'янські народи до єдності.

На багатих джерелах народної творчості успішно розвивалися музика і образотворче мистецтво народів Югославії. Головна сюжетна лінія митців — це боротьба за визволення, любов до народу.

Розвитку народних традицій у музиці сприяло створене в 1827 р. в Загребі Музичне товариство, яке через два роки відкрило першу на Балканах музичну школу. Основоположником оперної музики був композитор В. Лісинський, творчість якого (опера «Любов і злоба») переживалася з мотивами опер Глінки, зокрема «Іваном Сусанінім». Композитор написав багато патріотичних пісень, гімнів, маршів. Багато творів Лісинського і сьогодні дуже популярні.

У живопису позначався вплив віденської школи. Більшість митців малювали переважно портрети. Поява жанрових творів пов'язана з іменем хорватського художника В. Караса, який створив серію картин про життя селян, міщан та на історико-героїчну тематику («Портрет купця Крешича», «Дитина», «Селянин» та ін.). Творчість Караса була тісно зв'язана з народом і мала великий вплив на розвиток образотворчого мистецтва всіх югославських народів.

Отже, незважаючи на важкий іноземний гніт, політичну роздробленість, народи Югославії в першій половині ХІХ ст. вписали славу сторінку в розвиток культури.

Болгарська культура. Неймовірно важкі умови життя болгарського народу під османським гнітом негативно позначилися на національній культурі. Турецька влада і грецьке духівництво чинили всілякі перешкоди культурному розвитку болгарської нації. І все ж під впливом глибоких зрушень у соціально-економічному житті країни, а також внаслідок піднесення національно-визвольної боротьби болгарського народу в першій половині і середині XIX ст. відроджується і розвивається національна культура.

Цей процес виявився в галузі освіти раніше, ніж в інших галузях. Уже в перші десятиліття XIX ст. в Болгарії зростає кількість шкіл і, незважаючи на опір грецького духівництва, в окремих з них поряд з грецькою викладається і болгарська мова. Проте це були ще так звані келійні школи, що існували при церквах і монастирях і перебували під їхнім цілковитим впливом.

У 20-х роках XIX ст. видатний болгарський просвітник П. Бєрон виступив з ідеєю створення сучасних світських шкіл, які б не залежали від церкви. У 1824 р. він видав перший болгарський буквар.

Значною мірою сприяли розвитку освіти і піднесенню національної самосвідомості болгар праці відомого російського вченого, за походженням закарпатського українця Венеліна (Гуци) Юрія Івановича (1802—1839). Його книга «Стародавні і сьгоднішні болгары», опублікована 1829 р., мала великий вплив на передових представників болгарської громадськості, заохотила їх до суспільно-культурної діяльності. Завдяки їхнім зусиллям у 1835 р. в м. Габрово було відкрито першу болгарську світську школу. Незабаром такі школи діяли і в інших містах, а також в багатьох селах. Всього на час визволення Болгарії від турецького гніту було створено понад 1500 шкіл, в тому числі кілька гімназій, торговельна школа, педагогічне училище. Здобувши початкову освіту на батьківщині, сотні болгар виїжджали для продовження навчання за кордон, найчастіше в Росію.

Підручники для новостворених шкіл друкувалися переважно за кордоном. Видавалася також оригінальна і перекладна література з різних галузей знань. У 1869 р. в м. Браїла було засновано Болгарське наукове товариство, що мало свій друкований орган — «Періодичний журнал».

Розвиток національно-визвольної боротьби зумовив зацікавлення освічених верств суспільства історичним минулим народу. Тому численні діячі національного відродження писали історичні твори в романтичному дусі, що мали на меті пробудити патріотичні почуття болгар. Початок науковим дослідженням у галузі історії було покладено М. Дріновим, якого справедливо вважають основоположником болгарської історичної науки. Закінчивши Московський університет і працюючи в Харківському університеті, він активно співробітничав у Болгарському книжковому товаристві: М. Дрінов досліджував середньовічну історію південних слов'ян і передусім болгар.

Ще в середині 40-х років XIX ст. зароджується болгарська періодична преса. Через перешкоди, які чинила турецька влада, не

можна було видавати газети і журнали рідною мовою в самій Болгарії, тому вони виходили за її межами, переважно в Константинополі, Бухаресті та Белграді. На сторінках періодичних видань, що належали представникам різних суспільно-політичних течій, точилася гостра полеміка з найважливіших питань громадського і політичного життя країни. Величезне значення для пробудження національної самосвідомості і розвитку визвольного руху мали революційні газети, що їх видавали Г. Раковський, Л. Каравелов і Хр. Ботєв.

Значних успіхів досягла болгарська художня література, яка розвивалася під благотворним впливом російської прогресивної літератури. Характерною рисою болгарської літератури був її тісний зв'язок з національно-визвольним рухом. Більшість болгарських письменників брала активну участь в революційній боротьбі проти турецьких поневолювачів.

Першим болгарським поетичним твором, що має художню цінність, є поема Н. Герова «Стоян і Рада» (1845 р.). Героїчна поема Г. Раковського «Лісовий мандрівник» (1858 р.) поклала початок революційному напрямку в болгарській поезії. Великою популярністю користувалися патріотичні пісні Д. Чінтулова. Важливе місце в болгарській поезії епохи національного відродження посідає П. Р. Славейков (1827—1895), автор численних ліричних і патріотичних віршів. Він багато зробив для вдосконалення поетичної форми і встановлення єдиної болгарської літературної мови. Найяскравішим болгарським поетом 60—70-х років XIX ст. був Хр. Ботєв, чия самобутня поетична творчість нерозривно пов'язана з життям народу, з його визвольною боротьбою. Поетичні твори Ботєва «Матері», «На прощання», «Хаджі Димитр» та інші проникнуті пафосом революції, вірою в неминучу перемогу над ворогом. Вони відзначаються високою художньою майстерністю і по праву ввійшли до скарбниці світової поезії.

В 70-х роках XIX ст. в болгарську літературу вступив і зробив перші кроки видатний поет і прозаїк І. Вазов, творчість якого була пройнята гарячою любов'ю до народу, полум'яним заклик до боротьби за свободу.

Неоціненний вклад у розвиток болгарської літератури і літературної критики вніс Л. Каравелов. Його творчість, що формувалася під впливом прогресивної російської літератури, пройнята духом критичного реалізму. В своїх численних повістях та оповіданнях «Болгари старих часів», «Чи винна доля?», «Воєвода» та інших він змальовує побут і звичаї болгарського народу, гнівно таврує свавілля турецьких поневолювачів, оспівує героїзм народних месників.

Своєрідним явищем у культурному житті Болгарії були читальні, що почали повсюдно виникати на громадських засадах в 50—60-х роках XIX ст. Вони стали важливим вогнищем культурно-освітньої діяльності. Навколо них гуртувалися інтелігенція і патріотично настроєна молодь. При читальнях існували бібліотеки, різні фахові гуртки та колективи художньої самодіяльності, в тому числі й театральні.

В 60—70-х роках XIX ст. драматург і режисер Д. Войніков (1833—1878) написав кілька історичних драм і створив у м. Браїла в Румунії аматорську драматичну трупу, чим заклав основи болгарського національного театру.

В епоху національного відродження дальший крок вперед зробило болгарське мистецтво. В ньому посилюються реалістичні тенденції. Відомим художником-портретистом був З. Зограф (1810—1853), який написав ряд світських портретів. Його молодший сучасник С. Доспевський (1827—1877) перебував під сильним впливом російського реалістичного мистецтва. Він створив багато цікавих портретів і пейзажів. Творчість відомого художника Н. Павловича (1835—1894) була присвячена переважно історичній тематиці. Його пензлю належать такі картини, як «Перехід Аспаруха через Дунай», «Крум» та інші.

В епоху національного відродження інтенсивно розвивається архітектура. В цей час було збудовано чимало житлових будинків і громадських споруд, які відзначаються своєрідним стилем і дерев'яною різьбою. Найціннішими архітектурними пам'ятками є Рильський монастир, збудований у 30-х роках XIX ст., церква св. Богородиці в Пазарджіку, ряд житлових будинків у Коприштивці.

Розділ 22. ЧЕХІЯ І СЛОВАЧЧИНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток чеських земель у другій половині XIX ст. Після революції 1848 р. в Чехії почався бурхливий розвиток капіталізму. Поблизу Острави і Кладно виникають великі металургійні підприємства, стають до ладу машинобудівні заводи в Пльзені, Празі, Брно та інших містах. Швидко зростає мережа залізниць. На кінець 60-х років у чеських землях завершується промисловий переворот у більшості галузей виробництва, закінчується процес утворення основних класів капіталістичного суспільства — буржуазії і пролетаріату.

Проте анархія капіталістичного виробництва неминуче вела до економічної кризи. У 1873 р. вона охопила промислово розвинуті чеські землі і прискорила процес концентрації виробництва і централізації капіталу. Виникають акціонерні компанії (на середину 70-х років їх було понад 300), зростає кількість банків. У 1869 р. було засновано Живнostenський банк — найбільший кредитний центр чеської промислової буржуазії. Швидко розвивається внутрішній чеський ринок, міцніють його зв'язки із загальноімперським і капіталістичними ринками інших країн.

З кінця 80-х років швидкими темпами розвиваються машинобудування, хімічна промисловість, цукроваріння. З'являються електротехнічна і автомобільна галузі. Зростають міста, виникають нові промислові центри. До 1890 р. кількість промислових робітників у чеських землях досягла 630 тис. при загальній кількості населення 9,5 млн. чоловік.

Більша частина великих підприємств Чехії (особливо у гірні-

чорудній і металургійній галузях промисловості) перебувала в руках австрійської та німецької буржуазії. Чеська буржуазія утримувала позиції головним чином у харчовій, текстильній і машинобудівній промисловості.

Значне місце в економіці Чехії належало сільському господарству. В 1890 р. в сільському і лісовому господарстві було зайнято 45,3 % самодіяльного населення, в промисловості — 44,7 %. Розвиток сільського господарства гальмувався збереженням великого поміщицького землеволодіння і залишками напівфеодалних форм експлуатації (кабальної оренди, натуральної оплати сільськогосподарських робітників тощо).

Майже половина всіх господарств Чехії мала в 90-х роках ділянки близько 0,5 га і володіла лише 1 % сільськогосподарських угідь. Дрібне і середнє селянство швидко розорялося. В останню третину XIX ст. щорічно в Чехії йшло на продаж майже 3 тис. селянських господарств. Прискорений процес класової диференціації на селі зміцнив позиції сільської буржуазії, якій належало більше третини земельної площі. Сільська буржуазія стає складовою частиною чеської національної буржуазії.

Політичний розвиток чеських земель. Абсолютистський уряд О. Баха, що прийшов до влади у 1851 р., вів сувору централізаторську політику. Міцною опорою абсолютизму стала католицька церква, з якою Бах уклав у 1855 р. конкордат. У країні проводилось примусове онімечування.

Сваволя абсолютизму стала причиною глибокого невдоволення широких верств населення всіх національностей.

У жовтні 1860 р. імператор спеціальним указом (так званім Жовтневим дипломом) зрікся абсолютизму. Конституція, «дарована» урядом у лютому 1861 р., не забезпечувала національних інтересів чеського і словацького народів. У чеському і моравському сеймах більшість голосів належала німецькій буржуазії і дворянству, до угорського сейму не було обрано жодного словака. Угорський сейм мав значно більші права, ніж сейми інших земель монархії.

Чеська буржуазія продовжувала виступати за федеративний устрій імперії. Проте, опинившись у меншості в рейхсраті і переконавшись у тому, що концепція дуалізму стає провідною у програмі федеративного устрою, представники чеської буржуазії вирішили відкинути парламентську боротьбу, відмовилися від участі у рейхсраті і перейшли у 1863 р. до пасивної опозиції, якої вони дотримувались до 1879 року.

У 1867 р. австрійська імперія була перетворена на дуалістичну державу — Австро-Угорщину. В Угорщині відновлювалась конституція 1848 р. і було створено власний уряд.

Австро-угорський дуалізм означав крах політичних планів чеської і словацької буржуазії. З кінця 60-х років відбувається піднесення масового національного руху у формі таборів і багатолюдних народних мітингів під відкритим небом, учасники яких вимагали автономії чеських земель, зниження податків, введення загального виборчого права, представництва робітничого класу у

сеймі тощо. У 1868—1871 рр. відбулося 143 табори, на яких були присутні близько 1,5 млн. чоловік.

Зростаючий радикалізм народних мас лякав чеську буржуазію. З 1860 р. єдиною партією у чеських землях була Чеська національна партія, яка об'єднувала консервативні кола міської буржуазії і великих землевласників. У 1874 р. з цієї партії виділяється Національна свободомисляча партія. Буржуазний політичний табір поділився на дві партії: консервативну на чолі з Ф. Палацьким, Ф. Л. Рігером (старочехи) і ліберальну, очолювану К. Сладковським та Ю. Грегром (младочехи). Старочехи виступали за збереження австрійської монархії, за тісне співробітництво з чеським дворянством, проти буржуазно-демократичних перетворень. Младочехи відстоювали інтереси чеської промислової буржуазії і заможних селян. Вони вимагали перетворення легальними засобами двоєдиної Австро-Угорщини на триєдину Австро-Угоро-Чеську монархію з Габсбургами на чолі, деяких буржуазно-демократичних свобод, критикували пасивну опозицію старочехів.

У 1879 р. чеська буржуазія відмовилася від політики пасивної опозиції і послала своїх представників до австрійського рейхсрату. Старочехи підтримували політику Габсбургів, що викликало невдоволення мас. У 1890 р. старочехи таємно від народу домовилися з представниками німецьких буржуазних партій про поділ прикордонних територій Чехії за більшістю населення на німецькі і чеські області (угода дістала назву пунктації). Це обурило народні маси і призвело до поразки старочехів на виборах 1891 р. до рейхсрату.

На чолі чеської буржуазної політики стали младочехи, які дедалі більше схилялися до компромісу і співробітництва з Габсбургами. Така політика младочехів призвела до падіння їхнього авторитету. У кінці XIX ст. виникає ряд нових буржуазних політичних партій: радикально-прогресистська (1897 р.), національно-соціалістична (1897 р.), радикальне державно-правова (1899 р.), аграрна (1899 р.), католицька (1900 р.). Незважаючи на окремі відмінності, всі буржуазні партії стояли на позиціях збереження Австро-Угорщини і завзято захищали інтереси національної буржуазії.

Робітничий рух і утворення соціал-демократичної партії. Робітничий рух у чеських землях розвивався в умовах поліцейського режиму під значним впливом ліберальної буржуазії. Намагаючись відвернути пролетаріат від боротьби за свої права, чеська буржуазія твердила, що політика для робітників є отрутою. Робітничі за назвою, але буржуазні за суттю газети «Делнік» («Робітник») та «Делніцкі лісти» («Робітнича газета»), редаговані буржуазними діячами, пропагували гармонію класових інтересів і закликали робітників лише до організації товариств взаємодопомоги.

Ще наприкінці 60-х років XIX ст. виникають перші робітничі організації в Брно, Празі, Ліберці та інших містах.

Великий вплив на чеських трудящих мала героїчна боротьба паризьких комунарів, яка сприяла засвоєнню чеським робітничим класом ідей про неминучість класової боротьби і необхідність міжнародної пролетарської солідарності.

Економічна криза 1873—1879 рр. поглибила соціальні супереч-

ності і активізувала страйковий рух робітників, який досяг найвищого рівня у 1875 р. Лише у Брно страйкували робітники 42 фабрик.

У квітні 1874 р. відбувся установчий з'їзд соціал-демократичної робітничої партії Австрії. Учасники з'їзду приєдналися до програмних принципів І Інтернаціоналу і проголосили своєю метою боротьбу за повалення капіталізму і перемогу соціалістичного ладу. У прийнятій з'їздом програмі підкреслювався інтернаціональний характер партії і містилося положення про право націй на самовизначення.

Необхідність зміцнення соціалістичного руху спонукала керівників чеського пролетаріату до утворення чеської соціал-демократичної партії. З 1874 р. піонери соціалістичного руху в чеських землях Йозеф Болеслав Пецка та Ладислав Запотоцький почали видавати газету «Будоцност» («Майбутність»), яка знайомила трудящих з основами марксистського вчення і відкривала їм революційні перспективи класової боротьби.

7 квітня 1878 р. на нелегальному з'їзді в Бржневнові під Прагою було засновано першу політичну партію чеських робітників — Чехослов'янську соціал-демократичну робітничу партію, яку очолювали Й. Пецка і Л. Запотоцький. В основу партійної програми була покладена програма соціал-демократичної партії Австрії.

В кінці 70-х років європейська реакція розгорнула наступ проти соціалістичного робітничого руху. Антисоціалістична кампанія охопила й Австрію. Робітничі організації було розпущено, збори трудящих заборонено. Робітничі газети конфісковувались, а керівники соціалістичного руху потрапляли до в'язниці. Жертвами політичних переслідувань 80-х років у чеських землях стали понад 2000 чол. Частина чеських соціалістів, а перед них і Й. Пецка, емігрувала за кордон.

У питанні про тактику дальшої боротьби пролетаріату соціал-демократам бракувало єдності: одні пропонували обмежитися легальною боротьбою за скорочення робочого дня і загальне виборче право, інші закликали до нелегального опору. Обидві групи соціал-демократів стояли на неправильних позиціях. Перша втрачала революційну перспективу і скочувалась до опортунізму і реформізму, друга спрямовувала робітничий рух до анархізму.

Визначну роль в об'єднанні соціал-демократії відіграв брненський робітничий журнал «Ровност» («Рівність»), редагований відомим керівником робітників Йозефом Гібешем. Брно перетворюється на центр робітничого руху в чеських землях. У 1887 р. тут відбувся об'єднавчий з'їзд чеських робітників, який підготував проведення на початку 1889 р. загальноавстрійського об'єднавчого соціал-демократичного з'їзду в Гайнфельді. Після цього з'їзду партія чеського пролетаріату увійшла до єдиної соціал-демократичної партії Австрії (у 1893 р. вона знову відокремилася).

Початок 90-х років ознаменувався могутнім піднесенням міжнародного робітничого руху. Австрійська соціал-демократія, складовою частиною якої був чеський пролетарський рух, належала до найбільших партій заснованого в 1889 р. II Інтернаціоналу. Свід-

ченням нового політичного наступу пролетаріату в чеських землях стали масові першотравневі демонстрації 1890 р., що відбувалися під лозунгами загального виборчого права і 8-годинного робочого дня.

З початку 90-х років активізується профспілковий рух. Однак профспілки залишалися роздрібненими і займалися в основному організацією взаємної допомоги і освітою робітників.

У центрі суспільного життя в чеських землях у 90-х роках і на початку ХХ ст. була боротьба за загальне виборче право.

Дальше погіршення становища трудящих класів і дрібнобуржуазних верств створювало основу для різних радикальних рухів. Одним з них був прогресивний рух чеської студентської та ремісничої молоді, яка в 1891 р. об'єдналася навколо прогресивного літературно-громадського журналу «Омладина». Прибічники «Омладини» не мали чіткої політичної програми і поєднували деякі соціалістичні ідеї з ідеями анархізму і дрібнобуржуазного національного радикалізму. Участь членів «Омладини» в демонстраціях проти монархії у 1893 р. стала приводом до масових арештів молоді, проголошення воєнного стану в Празі і організації в 1894 р. судового процесу над 70 учасниками «Омладини».

Незважаючи на переслідування, рух за загальне виборче право зростає. У 1896 р. австрійський уряд і парламент провели виборчу реформу. До нововведеної 5-ї курії включалося понад 5 млн. виборців, які обирали 72 депутатів, а 5 тис. великих землевласників мали в парламенті 85 мандатів. Вибори за новим законом відбувалися в 1897 р. Із 425 місць 87 зайняли чеські депутати, серед яких було 63 представники буржуазних партій, 19 дворян і 5 соціал-демократів. У рейхсраті вперше з'явилися представники робітничого класу.

В австрійському парламенті панували національні чвари. Буржуазія не могла розв'язати національного питання, яке стало причиною хронічної політичної кризи, що тривала аж до розпаду Габсбурзької монархії.

Кращі представники робітничого руху відстоювали ідею пролетарського інтернаціоналізму. Проте лідери австрійської соціал-демократії зайняли антимарксистську позицію національної автономії і відкинули ідею самовизначення націй. В 1897 р. єдина загальноавстрійська соціал-демократична партія остаточно розпалася.

З кінця ХІХ ст. верхівка соціал-демократії вступає на ганебний шлях опортуністичного співробітництва з буржуазією.

Словаччина у другій половині ХІХ ст. Промисловий розвиток Словаччини відбувався повільніше, ніж Чехії. З ліквідацією в 1850 р. митних кордонів між Угорщиною і західними землями імперії Словаччину наводнюють промислові вироби з Австрії та чеських земель. Умов для розвитку власної важкої промисловості не було. Промисловість Словаччини розвивалася однобічно, головним чином за рахунок підприємств для переробки сільськогосподарської сировини. Із загальної кількості населення Словаччини (2,6 млн. чол.) у 1890 р. в промисловості працювало лише 14 %, а в сільському господарстві — 65 %.

Словацька буржуазія була слабкою. Вона утримувала в своїх руках лише невеликі підприємства, переважно в шкіряній промисловості. В промислових центрах Словаччини (Братіслава, Кошице, Банська Бистриця, Зволен тощо) хазайнував іноземний капітал. Прагнучи зміцнитись і нагромадити власний капітал, словацька буржуазія створює численні ощадні каси, а в 1884 р. — перший словацький банк «Татра».

У словацькому сільському господарстві швидкими темпами розвивається капіталізм. Земля стає предметом капіталістичної спекуляції. Триває інтенсивний процес збезземелення селян. Крім того, їхнє становище ускладнювали залишки феодалізму.

Майже половина орної землі Словаччини належала поміщикам. Селянські господарства деградували. Врожай з невеликих клаптків землі після сплати податків не забезпечував навіть прожиткового мінімуму. Село дедалі більше розшаровувалося і пролетаризувалося.

Економічна криза, що виникла в Європі у 1873 р., була тут більш руйнівною, ніж у чеських землях. Вона тривала до 90-х років і серйозно підірвала і без того слабку промисловість. Наплив дешевої американської, російської та індійської пшениці зумовив кризу в сільському господарстві.

Економічна криза згубно вплинула на словацьких трудящих. Заробітна плата була мізерною. Третина словацьких робітників хворіла на туберкульоз. Рівень життя селян був найнижчим у Європі. Вони обмежували себе навіть у споживанні солі, а цукру на душу населення припадало менше 1 кг на рік.

У період кризи різко зросла еміграція словацьких трудящих. Протягом 1869—1900 рр. до Америки емігрувало понад 300 тис. словаків, що становило близько 12 % населення Словаччини.

Зазнавши поразки на виборах 1861 р. і не одержавши в угорському сеймі жодного місця, словацька буржуазія розгортає позапарламентську боротьбу. В червні 1861 р. на зборах у Турчанському Мартіні було прийнято меморандум, в якому представники словацької буржуазії виклали свою програму і висунули такі вимоги: визнати словаків як націю, а словацьку територію як автономну адміністративну одиницю в складі Угорщини, запровадити словацьку мову в школах і церкві, дозволити організацію просвітительських спілок тощо. Ніяких вимог щодо демократичних прав і поліпшення економічного та політичного становища словацьких трудящих у меморандумі не було. Тому він не знайшов належного відгуку і підтримки народних мас. Будапештський уряд залишив меморандум без відповіді.

Після невдачі з меморандумом словацький буржуазний рух остаточно поділився на дві течії. Перша — консервативного напрямку (Стара школа) — стояла за збереження австрійської імперії і від неї чекала рівноправності. Друга — ліберального напрямку (Нова школа) — намагалася досягти національної рівноправності завдяки порозумінню з угорськими лібералами. У 80-х роках словацька буржуазія відмовилася від активної політичної боротьби і стала на шлях пасивного опору.

Словацький робітничий рух розвивався у рамках робітничого руху Угорщини. Центрами його були Братіслава і Будапешт. Тут виникли перші робітничі організації, які об'єднували трудящих певних професій, як наприклад, спілка друкарів «Наперед», заснована в 1867 р. у Братіславі.

У 1880 р. створюється перша самостійна політична партія угорського пролетаріату — Загальна робітничая партія, перетворена в 1890 р. на соціал-демократичну партію Угорщини.

Словацькі робітники до початку ХХ ст. не мали своєї партії. Проте революційні сили словацького пролетаріату зростали. Про це свідчили першотравневі демонстрації 1890 р. у Будапешті, Братіславі, Кошице, Ліптовському Мікулаші та інших містах.

Найбільше словацьких робітників зосереджувалось у Будапешті. Влітку тут працювало близько 40 тис. словаків. З їхніх рядів вийшли перші керівники і організатори словацького робітничого руху Матей Шунявець, Штефан Мартінчек, Густав Швені та ін. У співробітництві з чеськими робітниками, зокрема з Франтішеком Тупим, словацькі робітники створили в Будапешті найбільшу неугорську організацію соціал-демократичної партії і почали видавати в 1897 р. перші словацькі соціалістичні газети «Нова доба» і «Зоря». Вони відіграли значну роль у політичному вихованні словацьких робітників.

Соціально-економічний і політичний розвиток чеських земель у період довоєнного імперіалізму. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Австро-Угорщина, а в її складі чеські землі та Словаччина вступили в стадію імперіалізму.

Чеські землі за своїм промисловим рівнем займали провідне місце в імперії. Їхня частка у промисловому виробництві Австро-Угорщини напередодні першої світової війни становила 60 %, а частка чеської буржуазії в національній економіці — одну третину.

З переходом до імперіалізму промисловий рівень Чехії швидко зростає. На початку ХХ ст. кількість населення чеських земель перевищила 10 млн. чол., а співвідношення зайнятих у промисловості і сільському господарстві склалося в Чехії вже на користь промисловості і становило 39 : 35.

Сільське господарство продовжувало розвиватися пруським шляхом. Відбувався інтенсивний процес дроблення селянських господарств і збезземелення селянства. Напередодні війни в Чехії і Моравії близько 1 млн. селянських родин (70 % всіх господарств) володіли лише 6,5 % орної землі. Близько 40 % господарств через нестачу власних ділянок частину землі брали в оренду, а 10 % господарств жили тільки з орендованої землі. На селі швидко зростає сільськогосподарський пролетаріат.

З початку ХХ ст. у чеських землях почали дедалі виразніше виявлятися властиві імперіалістичні ознаки. Посилюється концентрація виробництва. Відбувається зрощування промислового капіталу з банківим і утворення фінансового капіталу. Чотири великих чеських банки тримали під контролем майже всю харчову промисловість Чехії і відігравали велику роль у машинобудуванні. Чеський фінансовий капітал тісно зростається з австрійським. Значне місце

в чеських землях займав німецький капітал, позиції якого були особливо міцними в електротехнічній та хімічній промисловості.

Чеський капітал дещо відставав у своєму розвитку. Більша частина внутрішнього чеського ринку була захоплена могутнім віденським конкурентом. Тому чеські капіталісти прагнули зміцнитися поза національними землями. Експансія чеських банків і передусім найбільшого з них Живностенського розвивалася у двох напрямках: до економічно відсталих земель імперії (в тому числі до Словаччини) і до слов'янських країн Балканського півострова (в Болгарію і Сербію). Саме тому чеська буржуазія схвалювала політичну експансію Австро-Угорщини на Балкани. Так чеський фінансовий капітал, незважаючи на існуючі суперечності, ставив невід'ємною складовою частиною австрійського імперіалізму. Чеська буржуазія, тісно зв'язана із загальноавстрійською економікою, виступає за збереження габсбурзької монархії, прагнучи лише до економічного і політичного зміцнення у складі імперії.

Перехід до імперіалізму супроводжувався загостренням соціальних і національних суперечностей. Економічна криза 1900—1903 рр., погіршивши становище трудящих, привела до посилення страйкової боротьби. У січні — березні 1900 р. усі вугільні басейни чеських земель охопив страйк гірників. У ньому взяли участь понад 60 тис. чоловік, які вимагали підвищення заробітної плати і встановлення 8-годинного робочого дня.

Проте революційність робітничого класу стримувалася опортуністичною політикою соціал-демократичної партії. Національні соціал-демократичні організації Австро-Угорщини розірвали між собою будь-які зв'язки. Навіть день 1 Травня робітники різних національностей відзначали окремо.

Керівництво чехо-слов'янською соціал-демократією піддало нападкам вчення про диктатуру пролетаріату, вважало лише парламент полем політичної боротьби і відмовилося від революційних перспектив.

Широкий відгук у чеських землях знайшла буржуазно-демократична революція 1905 р. в Росії. Вона викликала піднесення масового робітничого і загальнодемократичного руху за загальне виборче право, 8-годинний робочий день, свободу слова і друку. Страйковий рух досяг найбільшого розмаху в листопаді 1905 р. З'явилися барикади у Празі. Почали «пасивний опір» і цілком дезорганізували транспорт залізничники. До промислових центрів уряд був змушений викликати війська. 28 листопада відбувся загальноавстрійський генеральний страйк, який за своїм розмахом перевершив усі попередні політичні маніфестації. Лише у Празі в демонстрації взяло участь понад 100 тис. чол. У Кладно страйкувало 60 тис. робітників. У багатьох містах відбулися сутички з військами. Активізувалася боротьба за загальне виборче право.

Під тиском мас уряд видав у січні 1907 р. закон про запровадження загального виборчого права. За цим законом права чеського населення і особливо пролетаріату обмежувались. Жінок і військовослужбовців взагалі було позбавлено виборчих прав. Проте навіть такий куций закон свідчив про значну перемогу трудящих.

У 1907 р. відбулися перші вибори за новим законом. Соціал-демократична партія в чеських землях одержала 38% голосів, зайнявши в австрійському парламенті друге місце після аграрної. Причиною цього було те, що робітники ще не розпізнавали реформізму й опортунізму соціал-демократичного керівництва.

Словаччина в період довоєнного імперіалізму. Порівняно з чеськими землями Словаччина і в період довоєнного імперіалізму залишалася відсталою, хоча питома вага словацького промислового виробництва в загальноугорському виробництві була досить значною. У 1905 р. на словацькій території налічувалося лише 43 фабрики.

З переходом до імперіалізму словацький капітал активізується. В 1890—1918 рр. у Словаччині виникло 16 акціонерних промислових підприємств на яких працювало близько 3000 робітників. Сильнішими за промисловий був словацький банківський капітал. За період з 1896 по 1911 р. виникло 30 акціонерних фінансових установ.

У словацькому селі прогресувало збезземелення, лютував голод. Розорені селяни масами залишали батьківщину, емігруючи до Канади, Південної Америки, а також до Росії (головним чином, на Волинь).

Переслідування уряду і опортунізм угорської соціал-демократії гальмували розвиток руху словацького пролетаріату. Проте російська революція 1905 р. мала значний вплив на угорських та словацьких робітників. Посилилася страйкова боротьба. Народ вимагав запровадження загального виборчого права. З 1905 по 1907 р. на словацькій території відбулося 138 страйків, в яких взяло участь близько 18 тис. чоловік.

Керівництво угорської соціал-демократії ставилося до пригноблених неугорських національностей з позицій угорського буржуазного націоналізму. В словацькому робітничому русі зростають сепаратистські тенденції. У червні 1905 р. на I з'їзді словацьких соціал-демократів утворилася самостійна Словацька соціал-демократична партія. Проте відокремлення за національним принципом послаблювало спільну боротьбу словацького і угорського пролетаріату. Тому вже в 1906 р. II з'їзд прийняв рішення знову об'єднатися із Соціал-демократичною партією Угорщини. В цілому словацька соціал-демократія дотримувалась опортуністичної програми, яка відкидала встановлення диктатури пролетаріату революційним шляхом.

Словацька буржуазія, занепокоєна активізацією робітничого руху, переходить до активних дій. В Словаччині існувала одна буржуазна партія — національна, очолювана С. Ваянським та М. Дулою. На початку XX ст. виникають нові політичні угруповання, що боролися за класові інтереси словацької буржуазії. Консервативне дворянство і католицьке духовництво, очолювані А. Глінкою, намагаються створити словацьку людяцько-клерикальну партію. Проте аж до 1918 р. ця партія не мала певної програми. Молоде покоління словацької буржуазії та інтелігенції групується навколо журналу «Глас», створивши ліберально-буржуазну течію «гласистів», ідейною опорою якої була чеська «народна» партія Т. Масарика. Словацькі націоналісти, «гласисти» і «людяки» гальмували розвиток

робітничого руху. Буржуазні партії виступали за збереження країни в рамках Угорщини.

Трудящим Словаччини і всієї Угорщини не вдалося добитися загального виборчого права. В кінці 1905 р. угорський уряд провів незначну виборчу реформу. Словацький народ до 1918 р. не мав представництва в угорському парламенті.

Політична обстановка в Чехії і Словаччині напередодні першої світової війни. Зміцнення позицій фінансового капіталу в Австро-Угорщині супроводжувалося посиленням експлуатації трудящих. Їхнє становище погіршувалося феодалськими пережитками, політичним безправ'ям і національним гнітом. В умовах загострення соціальних і національних суперечностей правлячі кола імперії провадили дедалі реакційнішу внутрішню і зовнішню політику.

Економічна вага чеської буржуазії зростала. Більшість чеських буржуазних партій, серед яких найбільшим впливом користувалися аграрна і народна (католицька), повністю підтримували політику австрійського уряду і прагнули зберегти габсбурзьку монархію.

Соціал-демократія чеських земель і Словаччини підтримувала політику національної буржуазії. У 1913 р. чехо-слов'янська соціал-демократична партія на XI з'їзді висловилася за підтримку і збереження Австро-Угорщини.

Робітничий рух було остаточно розколото. Організація профспілок, наприклад, відбувалася суворо за національною ознакою. Соціал-демократія втрачає авторитет серед широких мас. На виборах 1911 р. за нею залишилось 14 мандатів з 24, що їх мала партія до цього. Ліві течії в соціал-демократії, кращі представники яких (Й. Гібеш, Б. Шмераль, А. Запотоцький та ін.) переходили на позиції інтернаціоналізму і критикували керівництво за відрив від мас, були ще дуже слабкими. Чеський та словацький пролетаріат, не ознайомлений з ленінським вченням про партію, диктатуру пролетаріату, аграрне та національне питання в революції і навіть з результатами Празької конференції більшовиків 1912 р., напередодні війни був позбавлений справді революційного керівництва.

У чеських землях та Словаччині стихійно наростають антиімлітаристичні та антиавстрійські настрої. Серед робітників поширюється невдоволення ревізіоністським і опортуністичним керівництвом соціал-демократії.

Розділ 23. ПОЛЬЩА В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Економічний розвиток і політичне становище. У другій половині ХІХ ст. на польських землях відбувається становлення і розвиток капіталізму, завершується процес формування польської буржуазної нації і пролетаріату як класу. В цей час збільшується розрив між високими темпами промислового розвитку Королівства Польського та тих польських земель, які відігравали роль аграрно-сировинних придатків Німеччини та Австро-Угорщини.

Період після поразки повстання 1863 р. ознаменувався в Королівстві Польському посиленням національного і політичного гноб-

лення, розгулом реакції. Проводячи політику, спрямовану на злиття Королівства Польського з імперією, російський уряд поступово ліквідував установи Королівства і все управління передав загальноімперським центральним установам. У 1867 р. цар скасував Державну та Адміністративну ради. За новим адміністративним поділом Королівство Польське складалось із 10 губерній і 85 повітів.

У 1874 р. намісництво було замінено генерал-губернаторством. Королівство Польське поступово втрачає своєрідний внутрішній устрій.

Значний вплив на соціально-економічний розвиток Королівства Польського мала аграрна реформа 1864 р., яка ліквідувала феодальні порядки, створила умови для прискороного розвитку капіталізму. Близько 700 тис. селянських господарств одержали невеликі земельні ділянки. Зменшилася кількість безземельних селянських господарств (з 1340 тис. до 220 тис.), збільшилися малоземельні господарства (з 55 тис. до 205 тис.), які становили 22 % загальної кількості селянських господарств. Вони були резервом дешевої робочої сили для поміщиків і заможних селян.

Пореформений лад польського села ґрунтувався на індивідуальній селянській власності, що сприятливо позначилося на розвитку капіталізму. Однак після реформи залишилися значні пережитки феодально-кріпосницької системи. Поміщицькі господарства, які становили 55% всієї землі, і сервітути гальмували розвиток продуктивних сил. Розшарування і розорення польського села стало головним джерелом формування робітничого класу.

У 60—70-х роках завершується промисловий переворот, спочатку у текстильному виробництві, а згодом — у металургії і кам'яновугільній промисловості. Основними причинами, які зумовили відносно швидкі темпи промислового розвитку, були: розширення внутрішнього ринку, протекціоністська митна політика царизму, яка захищала Королівство від конкуренції капіталістичної промисловості Заходу, широкий доступ польських товарів на ринки Російської імперії, а також залізничне будівництво.

У 80—90-х роках склалися основні промислові райони: Сосновецько-Домбровський (центр металургійної і кам'яновугільної промисловості), Лодзінський (текстильної), Варшавський (механічної, машинобудівної та легкої промисловості). Велика капіталістична промисловість витісняла ремісниче виробництво. Вона всебічно впливала на економічне життя країни. З розвитком промисловості було пов'язано розширення торгового обороту, виникнення банків і кредитових установ. Промисловість Королівства Польського наприкінці XIX ст. вийшла на одне з перших місць серед промислових районів Російської імперії.

Політичні події 60—70 років XIX ст., які завершилися об'єднанням Німеччини і заснуванням у 1871 р. Німецької імперії, сприяли розвитку промисловості і зміцненню економіки країни. На відміну від західних районів Німеччини, де капіталізм розвивався бурхливими темпами, на схід від Ельби, у районах, куди входили й західні подільські землі, захоплені в різний час німецькими рицарями і пруськими феодалами, збереглися феодальні пережитки і різні

форми напівкріпосницької експлуатації. Тут розвивалася лише промисловість, яка переробляла продукцію сільського господарства: цукрові заводи, спиртогорілчані, пивоварні, цегельні, лісопилні та ін.

Сілезія вважалася однією з найбільш розвинутих частин Польщі. Проте всі підприємства перебували в руках німецьких капіталістів, робітниками вищої кваліфікації також були німці. Поступово, з 70-х років XIX ст., Сілезія теж починає відставати в економічному розвитку.

Основне ядро польського пролетаріату становили робітники, зайняті в легкій промисловості, що й визначало його нечисленність і слабкість. Найбільш свідома частина пролетаріату емігрувала в західні промислові райони, головним чином в Рейнсько-Вестфальську область, де рівень заробітної плати був значно вищим.

Слабкістю промисловості на польських землях, що перебували під владою Німеччини, зумовлювалася і слабкість польської буржуазії. Тут фактично не було великої буржуазії. Як в місті, так і на селі переважала дрібна буржуазія.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався обезземеленням і розоренням селянства. Землі концентрувалися в основному в руках пруських юнкерів, німецьких колоністів та багатих польських селян-гросбауерів.

Політика пруського, а потім німецького урядів у західних польських землях спрямовувалася на онімечування і колонізацію їх. Видані в 1872—1874 рр. урядові постанови майже повністю забороняли викладання в школах польською мовою, німецька мова стала мовою усіх державних і адміністративних установ. Під прапором «культуркампфа» і «переслідування католиків» духовництво було позбавлене права нагляду за школами. «Колонізаційна комісія», створена в 1886 р., одержала від уряду надзвичайні повноваження і розпоряджалася стомільйонним колонізаційним фондом для придбання польських земель і заселення їх німецькими колоністами. З виникненням «Пангерманського союзу» (1891 р.) та його філіалу, відомого як «Товариство гакатистів» (1894 р.)^{*}, колонізаторська і асиміляторська політика проти польського народу посилилась.

Все це зумовлювало зростання національно-визвольного руху. Проте низький рівень промислового розвитку, організаційна слабкість польського робітничого класу не дали змоги йому стати керівною силою в цьому русі.

Після перетворення габсбурзької монархії на дуалістичну державу Галичина залишилась у складі австрійських володінь. Конституція, прийнята в 1867 р. габсбурзькою монархією, встановлювала автономію Галичини з місцевим сеймом. Але фактично вся влада перебувала в руках призначуваного Віднем намісника та його адміністрації. Сейм розв'язував другорядні питання внутрішнього устрою краю.

Виборча система мала чітко виражений класовий, реакційний характер. Вибори відбувалися в умовах обману, терору, підкупів,

^{*} Назва виникла з початкових літер його засновників: Ганземана, Кеннемана, Тідемана.

супроводжувалися вбивствами і насиллям. У 1897 р. під час виборів було вбито 9 чол., поранено 29, а 800 чол., запідозрених в опозиції, заарештовано. Польські поміщики вірою і правдою служили Габсбургам, стояли на сторожі цілісності імперії і виступали проти національних і демократичних ідей. У 60-х роках ХІХ ст. вони володіли 42 % орної землі, в їхніх руках було 90 % лісів. На початку ХХ ст. 40 % селянських господарств мали по 2 га землі, а інші 40 % — від 2 до 5 га. Три чверті селян голодували. У Галичині існував досить великий прошарок селян — напівпролетарський елемент села. Разом з сім'ями він налічував близько 2 млн. чол. Злидні і голод зумовлювали масову еміграцію населення, особливо в кінці ХІХ ст.

Нафтову і вугільну промисловість, а також банки контролював іноземний капітал. Будівництво залізниць майже не сприяло розвиткові промисловості. Ринки Галичини наводнюються в основному австрійськими, німецькими та чеськими товарами.

Буржуазія Галичини, як і Познанщини, була слабкою і залежала від іноземного капіталу та поміщиків, пролетаріат — нечисленним і відсталим. Розпалювана буржуазією релігійна ворожнеча і вплив духівництва гальмували розвиток робітничого руху. Загалом же польські землі, захоплені Австрією, не мали політичної сили, яка могла б очолити польський народ у боротьбі за національне і соціальне визволення, а колонізаторська та асиміляторська політика габсбурзького уряду перетворила загарбані польські землі на відсталі економічні райони, об'єкти жорстокої експлуатації.

Початок робітничого і соціалістичного руху. Центром робітничого руху в польських землях було Королівство Польське. В 70—80-х роках ХІХ ст. тут працювало близько 80 тис. промислових робітників.

Робітники жили у надзвичайно тяжких умовах. Робочий день тривав 12, а в дрібній промисловості і ремісництві — 16 годин. Систематичні штрафи зменшували й без того низьку заробітну плату. До 1882 р. не існувало ніякого фабричного законодавства і охорони праці. Широко застосовувалась жіноча і дитяча праця.

На розвиток робітничого руху в Королівстві Польському значно вплинула революційна боротьба робітників Західної Європи та російського пролетаріату, масові виступи якого, починаючи з 70-х років ХІХ ст., привели до створення перших груп, гуртків і робітничих союзів. На польський соціалістичний рух вплинули також російські народовольці.

З 1870 р. починаються страйки на фабриках Варшави. У 1871 р. страйкували ткачі Згежа, а в 1876 р. — робітники заводу Лільпопа, одного з найбільших у Варшаві.

У той час створюються перші товариства взаємної допомоги, страйкові фонди, виникають перші революційні гуртки. Члени цих гуртків проймаються соціалістичною ідеологією. Визначна роль в організації перших соціалістичних гуртків і залученні до них робітників належить Людвігу Варинському (1856—1889) — видатному представникові першого покоління польських соціалістів. Навчаючись у Петербурзі, він ознайомився з марксизмом, брав ак-

тивну участь у виступах студентів, за що його було виключено з технологічного інституту. У Варшаві Варинський з 1877 р. працював слюсарем а заводі Лільпопа. Тут він створює робітничий гурток і «касу опору», які об'єднували найбільш свідому частину робітників.

За участю Варинського у 1878 р. робітники Варшави склали першу програму польських соціалістів, названу з конспіративних міркувань «брюссельською». Вона викладала основи Статуту І Інтернаціоналу, а польський робітничий рух розглядала як складову частину міжнародного руху пролетаріату. Програма закликала до «соціальної революції». Незважаючи на серйозні недоліки і помилки, ця програма відіграла важливу роль у формуванні ідеології польського пролетаріату.

У 1879—1880 рр. у Королівстві Польському почалися репресії та арешти. Діячі соціалістичних гуртків, у тому числі і Варинський, емігрували.

З діяльністю Варинського пов'язаний початок революційного руху і в Галичині. Він створив перші соціалістичні гуртки у Львові і Кракові. Проте австрійська поліція вислідила і заарештувала революціонера. В 1880 р. у Кракові відбувся перший судовий процес над соціалістами, який відіграв велику роль у поширенні ідей соціалізму в Галичині.

Варинського виправдали і після процесу він разом з іншими польськими соціалістами прибув до Женеви, де ввійшов до складу редакції щомісячника «Рувносьць» («Рівність»). У Женеві польські соціалісти встановили зв'язки з російськими революціонерами, а група «Рувносьць» уклала угоду з марксистською групою Плеханова «Визволення праці». Польська соціалістична еміграція в Женеві була найважливішим ідеологічним центром, де складались теоретичні основи польського робітничого руху.

Велика пропагандистська і видавнича діяльність, переклад і популяризація творів К. Маркса і Ф. Енгельса, а також брошур польських соціалістів, які нелегально розповсюджувалися у країні, озброювали робітничий рух передовою революційною теорією. Польські соціалісти стояли на позиціях інтернаціоналізму і пролетарської солідарності, вели боротьбу з буржуазною ідеологією, в тому числі і з націоналістичною групою Лимановського. Проте, відстоюючи класові інтереси робітників, польські соціалісти допускали помилки в аналізі соціально-економічного розвитку Королівства Польського, не вміли поєднати вимоги національного визволення з загальнодемократичними завданнями робітничого класу. Незважаючи на ці помилки, польські соціалісти провели велику роботу і підготували умови для виникнення першої політичної партії пролетаріату.

Перша польська робітнича партія «Пролетаріат». Поширення робітничого руху в Королівстві Польському у 80-х роках ХІХ ст. вимагало створення політичної партії пролетаріату. Організатором її став Л. Варинський, який у 1881 р. повернувся до Варшави. Тут він провів велику роботу по об'єднанню соціалістичних гуртків в єдину пролетарську партію, створену вже в кінці серпня 1882 р. Про-

грама партії «Пролетаріат», підкреслюючи історичну місію робітничого класу і його завдання в боротьбі за визволення трудящих, основну увагу зосередила на соціальних питаннях, не приділяючи належної уваги національному питанню, незалежності країни. А в ряді пунктів програми виявились анархістські положення. В цьому позначилась незрілість робітничого руху.

У вересні 1883 р. партії було завдано тяжкого удару. Після того як поліція заарештувала Варинського і трьох членів Центрального Комітету, керівництво партії перейшло до рук прихильників змовницької народовольської тактики. У 1884—1885 рр. відбулися нові арешти. У 1886 р. партія «Пролетаріат» фактично припинила своє існування. 20 грудня 1886 р. було винесено вирок у справі «Пролетаріату». Л. Варинського ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці, де він і загинув у 1889 р. Ф. Кона та інших було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення, чотирьох членів організації — страчено.

Піднесення масового робітничого руху у 80—90-х роках сприяло створенню соціалістичних гуртків і організацій, відомих під загальною назвою «Другий пролетаріат» (1888—1893). Влітку 1889 р. в Лодзі виникла ще одна пролетарська організація «Союз польських робітників» (1889—1893). Значну роль у ній відіграв польський революціонер-марксист Юліан Мархлевський (1886—1925). Соціалістичні організації «Другий пролетаріат» і «Союз польських робітників» продовжили славні традиції «Пролетаріату» і підготували умови для створення єдиної революційної робітничої партії.

Економічний розвиток і політичне становище польських земель у період довоєнного імперіалізму. У період довоєнного імперіалізму Королівство Польське, в якому відбулася дальша концентрація виробництва, було економічно найбільш розвиненим порівняно з іншими польськими землями. В 1901 р. тут налічувалося 157 акціонерних товариств, які давали 56% промислової продукції і охоплювали 50% загальної кількості робітників.

Криза 1900—1903 рр. сприяла створенню об'єднань монопольного типу — картелів і синдикатів. До 19 всеросійських синдикатів увійшло близько 100 польських фірм. Зросло значення банків у фінансуванні промисловості. В 1910 р. функціонували чотири польських банки і п'ять відділень петербурзьких банків. Польські банки не лише контролювали найважливіші промислові підприємства Королівства Польського, а й охоче вкладали капітали у промисловість Півдня Росії.

Значно прискорився також процес розвитку капіталізму в сільському господарстві. З одного боку, на селах формувался куркульський прошарок, який зосереджував у своїх руках близько 40% селянських земель, а з другого — відбувалася пролетаризація селянства. На початку ХХ ст. армія обезземелених селян досягла 1,5 млн. чоловік.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві Королівства Польського, зумовлений інтенсивним зростанням промисловості і внутрішнього ринку, збільшив обсяг сільськогосподарської продукції. Однак значні пережитки феодалізму стали причиною помітного від-

ставання сільського господарства Королівства Польського від рівня сільського господарства більш розвинутих капіталістичних країн.

Буржуазна течія, відома під назвою «варшавського позитивізму», виступала проти шляхетських повстанських ідей, кастової замкнутості, національної ворожнечі, закликала до розвитку науки, техніки, до підприємницької діяльності з використанням величезних територій Російської імперії. Основні вимоги цієї течії втілилися у програмах двох партій панівних класів, які оформилися на початку ХХ ст.: партії реальної політики — «угодовців», куди увійшли великі поміщики і фінансисти, і представників буржуазної націонал-демократичної партії — «ендеків».

Революція 1905—1907 рр. остаточно поклала край «хитанням» буржуазних партій і об'єднала польську і російську буржуазію в їхній боротьбі з робітничим класом. Так склався союз польської буржуазії з царизмом, політичною програмою якого була автономія Польщі у складі Російської імперії.

Польські землі, що входили до Австро-Угорщини, вступили в епоху імперіалізму найбільш відсталими економічно. В них збереглися напівфеодальні форми експлуатації. Австрійська митна політика, підтримка дрібного виробництва гальмували розвиток промисловості. Дещо поліпшився стан нафтодобувної промисловості, яка все ще перебувала під контролем іноземного капіталу. Польські землі дедалі більше перетворювались на внутрішню колонію імперії Габсбургів. Це становище намагались увічнити польські панівні класи. На відміну від Королівства Польського, де керівну роль в ідейному і політичному житті відігравала буржуазія, в Галичині керівництво належало поміщикам.

Основою програми «краківських консерваторів», відомих під назвою «станчиків»*, був «лоялізм», або «потрійний лоялізм», тобто беззаперечне підкорення польського народу всім трьом державам-поневолювачам. Коли в Європі почали організовуватись імперіалістичні воєнні союзи і виникла загроза війни між державами, які розділили Польщу, на зміну «потрійному лоялізму» прийшла воєнничка «австрійська орієнтація», що вимагала не тільки збереження імперії Габсбургів, а й розширення її за рахунок Королівства Польського. Польська буржуазія, а також «соціалістичні» і «людові»** партії активно підтримували ці плани. Вони відродили повстанські ідеї, почали створювати військові і напіввійськові організації (особливу активність виявляла група Пілсудського), готувати в союзі з австрійським урядом війну проти царської Росії, сподіваючись таким чином «відвоювати» Королівство Польське. Ці плани були на руку німецько-австрійському імперіалістичному блоку в його підготовці і розв'язанні першої світової війни.

У західних польських землях, які перебували під владою Німеччини, початок епохи імперіалізму ознаменувався дальшим поси-

* Назва походить від Станчика, блазня-дворянина при польських королях, який для краківських консерваторів був втіленням мудрості і політичного реалізму.

** Польська селянська партія (Польське строніцтво людове) виникла в 1895 р., напередодні війни була створена друга «людова» партія.

ленням онімечування. Визначаючи шляхи німецької «світової політики», канцлер Бюлов на початку свого правління виклав войовничу антипольську програму колонізації та онімечування польських земель. У 1908 р. був прийнятий закон про насильне відчуження польських земель і передачу їх німецьким колоністам. Поряд з цим збільшувались урядові асигнування Колонізаційної комісії. Заборонялось викладання польської мови в школах, користування нею на громадських зборах. Знущення німецьких учителів над польськими школярами викликали небачені в історії масові страйки школярів у 1900—1901 і 1906—1908 рр.

Економічне, політичне і культурне гноблення породжувало націоналізм і «національну солідарність», гальмувало розвиток робітничого та соціалістичного руху, посилювало позиції буржуазних партій і клерикальних організацій. Внаслідок цього національний рух набрав клерикально-націоналістичного характеру, а не демократичного і революційного.

Утворення соціал-демократії Королівства Польського. Розкол робітничого руху. У березні 1893 р. внаслідок об'єднання «Союзу польських робітників» з гуртками «Другого пролетаріату» в Королівстві Польському було створено Польську соціалістичну партію, так звану стару ППС.

Щоб відмежуватися від соціал-націоналістів, вона почала називатися «Соціал-демократія Королівства Польського» (СДКП), а створена в цьому самому році в еміграції газета «Справа робітничая» стала органом партії. До складу редакції газети ввійшли Р. Люксембург, Ю. Мархлевський, Л. Тишка і А. Варський. Програмні положення партії прийняв перший нелегальний з'їзд у Варшаві в 1894 р. Польські соціал-демократи у програмних виступах заявляли про те, що СДКП виникла як партія революційного пролетаріату, а головна мета її боротьби — соціалістична революція. У 1894 р. уряд заарештував майже всіх учасників з'їзду. Це завдало партії тяжкого удару і фактично припинило її діяльність.

Визначна роль у відродженні партії і об'єднанні її з соціал-демократією Литви належить Ф. Держинському. II з'їзд в 1900 р. оформив революційну партію польського робітничого класу, яка після об'єднання дістала назву «Соціал-демократія Королівства Польського і Литви» (СДКПіЛ).

Ця партія успадкувала від своїх попередників краші традиції — активну боротьбу польського пролетаріату за соціалізм в нерозривній єдності з пролетаріатом країн, що розчленували Польщу. Проте в програмі СДКПіЛ були невизначені, а часом невірні сформульовані положення з національного питання, які здебільшого склалися під впливом поглядів Р. Люксембург. Її помилкова концепція автоматичного краху капіталізму і в результаті цього утворення загальноєвропейської соціалістичної держави, в якій вже не буде ні суперечностей між націями, ні національних проблем, свідчила про недооцінку національно-визвольного руху. Р. Люксембург помилково вважала, що боротьба за незалежність може стати перешкодою на шляху боротьби за соціалізм. Ряд членів СДКПіЛ погоджувалися з концепцією Р. Люксембург. Проте незважаючи на помилки,

польська соціал-демократична партія була марксистською. Вона відіграла визначну роль у польському робітничому русі, в боротьбі за відновлення незалежності Польщі.

У 1893 р. в Королівстві Польському відбулось організаційне оформлення реформістської націоналістичної течії в Польську соціалістичну партію (ППС). В 1892 р. утворилась Польська соціал-демократична партія Галичини (ППСДГ). В програмних лозунгах правих соціалістів відводилося значне місце незалежності, під якою розуміли визволення території колишньої шляхетської Польщі з-під влади Росії завдяки класовому співробітництву з поміщиками і буржуазією, союзу з однією з імперіалістичних держав. Негативно ставлячись до взаємодії з революційним робітничим рухом Росії в боротьбі за незалежність і висловлюючись за встановлення тією чи іншою мірою польського панування над народами України, Білорусії і Литви, ППС відійшла від принципів інтернаціоналізму і права націй на самовизначення. Розкол робітничого руху і спекуляція керівництва ППС на національних лозунгах в інтересах ворогів Польщі шкодили робітничому класові і польському народу в цілому. Націоналістичні перекручення керівництва ППС сприяли розколу партії. В 1906 р. утворилися дві партії: ППС-лівіця, яка поступово перейшла на позиції революційного марксизму, і ППС-правиця (ППС-фракція), що перетворилася на дрібнобуржуазну, націоналістичну партію.

Назрівання революційної кризи в Росії і піднесення визвольної боротьби польського народу. На початку ХХ ст. в Росії назрівала революційна криза, створювались передумови буржуазно-демократичної революції. Революція в Королівстві Польському була складовою частиною загальноросійської революції. Польський пролетаріат виступив на боротьбу за національну незалежність свого народу, соціальне визволення трудящих мас, демократизацію суспільного і політичного ладу в країні, а також за розв'язання аграрного питання. Все це можна було здійснити лише в союзі з російським пролетаріатом після перемоги революції в Росії.

Розстановка класових сил напередодні революції визначила роль пролетаріату як гегемона революції. Буржуазно-демократичні завдання революції зумовлювали також участь в ній широких мас селянства, і перед робітничим класом поставало питання виняткової ваги — зробити селянство своїм союзником. Оскільки національне питання в революції мало велике значення, нейтралізація буржуазії була справою більш складною, ніж у Росії. Польські поміщики і буржуазні партії, підтримуючи правлячі класи тієї чи іншої імперіалістичної держави (залежно від своїх економічних і політичних інтересів), ставали на позиції національної зради.

Єдиною партією в Польщі, яка послідовно відстоювала інтереси польського народу, була СДКПіЛ.

Назрівання революційної кризи в Росії і піднесення визвольної боротьби в Королівстві Польському відбувалося в умовах економічної кризи 1900—1903 рр. Криза, а потім російсько-японська війна, яка почалася у лютому 1904 р., призвели до скорочення виробництва і різкого погіршення становища трудящих. Неврожай,

мобілізація, масові звільнення робітників призвели до зростання невдоволення народу і посилення його революційної активності. Поштовхом до революції стали криваві події 9 січня 1905 р. і початок загального страйку в Петербурзі.

Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Королівстві Польському. У Королівстві Польському, як і в Росії, революція пройшла два етапи. У 1905 р. відбувається піднесення революційного руху. Січнево-лютневий страйк на знак протесту проти «Кривавої неділі» охопив усі промислові центри і був першим в історії польського робітничого руху загальним страйком.

Під впливом боротьби робітників почалися виступи селян, студентів і шкільної молоді. Найбільшого розмаху страйк набув у Варшаві, де поліція вбила і поранила близько 400 страйкарів.

Нове піднесення революційної боротьби почалося під час святкування 1 Травня. Першотравнева демонстрація у Варшаві була підготовлена СДКПіЛ; нею безпосередньо керував Ф. Держинський. Демонстрації відбулися також у Лодзі та інших містах. Уряд організував розстріл демонстрантів. III з'їзд РСДРП від імені російського пролетаріату висловив солідарність з робітниками Варшави і Лодзі і закликав до єдності робітничий клас усієї країни.

Вищою точкою революційної боротьби польського робітничого класу стали події в Лодзі. Страйковий рух у травні — червні переріс 23 червня у збройне повстання. Оголосивши місто на воєнному становищі і стягнувши туди війська, царський уряд після жорстоких боїв потопив у крові повстання лодзінських робітників. Хоч повстання мало стихійний характер, однак воно показало «не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїства, а й вищі форми боротьби»¹.

Жовтнево-листопадові бої польських робітників були кульмінаційним пунктом їхньої революційної боротьби, а поразка грудневого збройного повстання в Москві означала і для Польщі закінчення першого, висхідного етапу революції.

Другий період революції характеризувався поступовим спадом революційної хвилі, хоч демократичний рух і передусім селянський продовжував активізуватися. Селяни виступали за громадянські права, за демократизацію територіального і гмінного (волосного) самоврядування, за підвищення заробітної плати сільськогосподарським робітникам. Помилки СДКПіЛ у селянському питанні привели до посилення позиції ендеків серед селянських спілок і організацій, а недооцінка національного завдання в революції дала можливість ендекам одержати більшість депутатських місць у I і II Думах. Ендеки утворили фракцію, яка стала опорою самодержавства.

Друга половина 1906 р. пройшла під знаком репресій і польових судів. Капіталісти оголосили масові локаути робітників. Самодержавство придушило революцію.

У ході революції виявились причини, що зумовили невдачу боротьби польських народних мас: розкол робітничого руху і націона-

¹ *Ленін В. І.* Боротьба пролетаріату і холопство буржуазії // Повне збір. творів. — Т. 10. — С. 294.

лістична діяльність ППС, слабкість та ізолюваність селянського руху, контрреволюційна роль буржуазії та її активна боротьба проти робітничого руху. В. І. Ленін, високо оцінюючи позицію СДКПіЛ в революції, одночасно справедливо засуджував недооцінку керівниками СДКПіЛ ролі партії робітничого класу в революції, а також ролі робітничого класу як гегемона народних мас у боротьбі не тільки за соціалістичні, а й за демократичні і національно-визвольні завдання. Крім того, перемога революції в Королівстві Польському була неможливою без перемоги всеросійської революції, без перемоги пролетаріату Росії — основної і вирішальної сили в боротьбі з самодержавством.

Революція значно вплинула на розвиток визвольного руху і на польських землях, що перебували під владою Німеччини та Австро-Угорщини. Звістки про криваві події 9 січня зумовили хвилю протесту проти дій російського царизму, посилення страйкового руху. Робітники вимагали запровадження загального виборчого права, 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, зрівняння в національних правах та ін. Широко розгорнувся масовий рух солідарності з російською революцією, за національну свободу, проти онімечування. Проте опортуністичне керівництво соціал-демократії Галичини у союзі з ППС-фракцією виступило проти руху солідарності з російською революцією. Це послаблювало масову революційну боротьбу.

Революційні події 1905—1907 рр. в Польщі і, насамперед, в Королівстві Польському стали школою боротьби польських трудящих. Вони сприяли значному поживленню політичного і суспільно-культурного життя, створенню масових профспілкових і культурно-освітніх організацій. СДКПіЛ зазнала переслідувань і пішла в підпілля, а її керівництво змушене було емігрувати за кордон. Перебуваючи під впливом теорій Р. Люксембург з національного, селянського та інших питань, відірване від польського пролетаріату і його безпосередніх завдань, Головне правління (керівництво СДКПіЛ) протиставило себе соціал-демократичним організаціям, які існували в країні, що й призвело в 1911 р. до розколу СДКПіЛ. У передвоєнні роки польський робітничий рух поживляється. Під впливом революційного піднесення в Росії, особливо 1912—1914 рр., він стає масовим, набирає політичного характеру. Перебування В. І. Леніна в Польщі в 1912—1914 рр., його критика люксембургіанських помилок дала змогу СДКПіЛ зайняти близьку до більшовиків позицію щодо імперіалістичної війни і в 1916 р. ліквідувати розкол у партії.

Розділ 24. ЮГОСЛАВСЬКІ НАРОДИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток Сербії. Завоювання незалежності значною мірою прискорило процес капіталістичного розвитку Сербії. У 80—90-х роках в країні завершився промисловий переворот, а на початку ХХ ст. виникли перші монополістичні об'єднання. Завдяки політиці протекціонізму (закон про субсидії національній бур-

жуазії та протекційні мита 1904 р.) промисловість розвивалась досить швидкими темпами. Якщо в 1881 р. в Сербії було лише близько 20 промислових підприємств, в 1900 р.— майже 150, то в 1910 р.— уже 428. Кількість робітників на підприємствах зросла з 3 тис. до 16 тис. чол. Основними промисловими центрами були Белград, Крагуевац, Ніш, Лесковац. Розвиток капіталізму прискорив формування внутрішнього ринку. В Белграді була створена велика торгова біржа.

Особливість капіталістичного розвитку Сербії — це переважання дрібних фабрик і заводів харчової і текстильної промисловості, технічна відсталість підприємств, велика залежність від іноземного капіталу (австрійського, французького, німецького). В окремих галузях (гірнична справа, залізничне будівництво, обробка металів) іноземним фірмам належало 75—80 % капіталовкладень. Внаслідок австро-сербської економічної конвенції 1881 р. Сербія потрапила у залежність від Австро-Угорщини. Про економічну відсталість свідчить збереження великої питомої ваги ремісничого виробництва. В 1900 р. в країні все ще налічувалось близько 130 видів ремесел, в яких було зайнято 33 тис. майстрів і майже 22 тис. робітників.

Капіталізм інтенсивно проникав у сільське господарство, в якому на початку 80-х років XIX ст. було зайнято 88 %, а в 1910 р.— 72% населення. Характерним для Сербії було те, що в ході боротьби за визволення частково розв'язувалися завдання буржуазно-демократичної революції: ліквідувалось велике землеволодіння, підривались основи феодално-кріпосницьких відносин, створювалися умови для формування нових буржуазних відносин на селі. Капіталізм у сільському господарстві розвивався американським шляхом. На селі відбувалася швидка поляризація: з одного боку, зростало куркульство, яке зосереджувало в руках землю, всі багатства, а з другого — збільшувалася кількість безземельних і малоземельних селян. Сільську бідноту жорстоко експлуатували поміщики, куркульство, держава (шляхом численних податків і поборів), церква і лихварі. В цих умовах боротьба народних мас проти соціального гноблення тісно перепліталася з боротьбою за дальше здійснення завдань буржуазно-демократичної революції.

Внутрішня і зовнішня політика. Після визволення від турецького ярма Сербія стала князівством, а в 1882 р. її було проголошено королівством. Спочатку політичний лад країни визначала обмежена пробуржуазна конституція 1869 р., яка надавала великі повноваження князю. Проте в 1888 р. була прийнята більш прогресивна конституція, яка розширювала функції парламентських органів. Проте уже з середини 90-х років у Сербії встановився жорстокий абсолютистський режим і функції парламентських органів були зведені нанівець. Про нестійкість політичного ладу говорить той факт, що за 25 років в Сербії змінилось 20 кабінетів.

У галузі зовнішньої політики і Мілан (1872—1889) і Олександр (1889—1903) Обреновичі, а також велика сербська торгово-лихварська буржуазія орієнтувалися на Австро-Угорщину. Зв'язки з Росією скорочувалися, а ідея боротьби за утворення єдиної південно-слов'янської держави на чолі з Сербією була відкинута.

Уже на початку 80-х років у Сербії сформувалися три політичні партії, які вели між собою гостру боротьбу. Провідну роль у житті країни відігравали консервативна партія «напредняків» («прогресистів»), яка об'єднувала велику буржуазію, вище чиновництво та верхівку командного складу армії. Вона була опорою Обреновичів.

Проти крайніх реакційних заходів уряду виступала, хоч і непослідовно, ліберальна партія, яка захищала інтереси середньої та дрібної торгової буржуазії. Партія вимагала утвердження буржуазного парламентаризму, проведення політики протекціонізму, згортання сербсько-австрійських та розширення сербо-російських і сербо-французьких відносин. Проте вже на початку XX ст. її вплив на політичне життя дещо зменшився.

Найбільш прогресивну на той час політичну програму висунула створена в 1881 р. радикальна партія, яка представляла інтереси середньої і дрібної промислової та аграрної буржуазії. Партія виступала проти бюрократичних форм управління і вимагала проведення буржуазно-демократичних реформ, зниження податків, розриву з Австро-Угорщиною і створення під егідою Росії балканського союзу, в якому Сербії відводилась основна роль. Програму радикалів підтримували широкі демократичні верстви населення.

Проте керівництво партії, зокрема її лідер М. Пашич, не визнавали активних форм боротьби, розраховуючи здійснити програму шляхом реформ. Це особливо чітко виявилось у жовтні 1883 року, коли внаслідок посилення соціального гніту і політичного безправ'я у Східній Сербії почалося одне з найбільших народних повстань — Тимокське повстання (від назви Тимокської Крайни, де знаходився центр боротьби). Основну масу повстанців становили бідні селяни і міщани, а керівництво захопили у свої руки представники дрібної буржуазії та інтелігенції. Повстанці вимагали розширення конституційних прав і демократизації місцевого самоврядування, зменшення податкового гніту, ліквідації кабальної орендної плати. Це відповідало інтересам широких демократичних кіл. Тому рядові члени радикальної партії брали активну участь у повстанні. Однак керівництво засудило таку програму і відмежувалося від повстанців. Це значно послабило повстання і прискорило його поразку. Каральна армія жорстоко розправлялась з повстанцями: кілька десятків керівників було розстріляно, спалено багато сіл, а майже 600 чол. засуджено до тюремного ув'язнення.

Історичне значення повстання полягає в тому, що воно підривало підвалини монархо-бюрократичного режиму Обреновичів, сприяло згуртуванню опозиційних сил, змушувало уряд провести ряд прогресивних реформ. Повстання не могло не позначитись на самій радикальній партії: керівництво пішло вправо, на зближення з буржуазно-консервативними колами, а прогресивна частина ще тісніше згуртувалася для дальшої боротьби.

Невдоволення народних мас викликала агресивна політика Обреновичів щодо братньої Болгарії. Прагнучи відвернути увагу народних мас від боротьби за демократизацію, Мілан у 1885 р.

оголосив війну Болгарії, яка приєднала до себе Східну Румелію, що на правах автономної області входила до складу Османської імперії. Сербські правителі розцінили це як порушення рівноваги сил на Балканах. Сербський народ засудив агресію проти Болгарії і відмовлявся вести братовбивчу війну. Сербська армія зазнала поразки. Лише втручання Австро-Угорщини врятувало Обреновичів від нового провалу. Укладений в 1886 р. договір установив попередні кордони між двома державами.

Хоча Обреновичі пішли на певні поступки радикальній партії (дозволили їй сформувати уряд, внесли певні зміни в конституцію), авторитет їхнього режиму неухильно зменшувався. Політичний зговір Обреновичів і радикалів загострив обстановку в країні, що прискорило визрівання державного перевороту.

Головні події розпочалися навесні 1903 р. 23 березня в Белграді відбулася масова антиурядова демонстрація, організована з ініціативи демократично настроєного студентства. У виступі активну участь брали робітники, ремісники, дрібні торговці і службовці. Основними лозунгами демонстрантів були вимоги: «Геть короля», «Вимагаємо демократичної конституції!». Поліція придушила виступ, проте врятувати реакційний режим не вдалося. В ніч на 29 травня група змовників з числа радикально настроєних офіцерів увірвалася в королівський палац і вбила короля Олександра та його дружину. Незабаром скупщина під тиском радикальних сил обрала королем Петра Карагеоргієвича (1903—1921).

Події в травні 1903 р. — це не просто зміна династій, а початок нового курсу в політиці Сербії. У країні було встановлено буржуазно-парламентарну монархію. Народна скупщина одержала право законодавчої ініціативи, значно розширилися функції органів місцевого самоврядування. Уряд на чолі з лідером партії радикалів М. Пашичем проводив політику протекціонізму, звільняв Сербію з-під австро-німецького впливу і проводив орієнтацію на Росію і Францію. На цьому ґрунті виникали гострі зіткнення з Австро-Угорщиною, а в 1906—1910 рр. розпочалася митна війна (бойкот сербських товарів). Підтримана новими союзниками, Сербія не лише здобула перемогу, а навіть готова була в період Боснійської кризи 1908—1909 рр. оголосити війну Австро-Угорщині. Сербська буржуазія висунула далекосяжні плани об'єднання південнослов'янських народів навколо династії Карагеоргієвичів. При активній участі Сербії почав складатися Балканський союз, спрямований як проти Австро-Угорщини, так і проти Туреччини, під пануванням яких перебувало ряд південнослов'янських народів. Ці суперечності і призвели до Балканських війн, в результаті яких до Сербії відійшла більша частина Македонії. Хоч територіально Сербія і зросла, але економічно вона залишалася слабкою державою. Складним залишалося і її міжнародне становище.

Робітничий і соціалістичний рух наприкінці XIX — на початку XX ст. Важливою рисою політичного життя Сербії кінця XIX — початку XX ст. було поширення ідей наукового соціалізму і розвитку робітничого руху. Якщо в 70-х роках вчення К. Маркса і Ф. Енгельса поширювали революційні демократи С. Маркович, М. Це-

нич та інші, то в 80-х — 90-х роках — їхні послідовники В. Пелагич, А. Банкович і Р. Драгович. На сторінках газет «Робітник», а пізніше «Соціал-демократ», «Робітнича газета» друкувалися уривки з праць основоположників наукового соціалізму, матеріали з історії класової боротьби пролетаріату. Розповідаючи про важке становище сербського і міжнародного пролетаріату, газети підкреслювали, що вихід з цього лише в одному — в об'єднанні зусиль, у посиленні класової боротьби. У кінці 80-х — на початку 90-х років у Сербії виникли перші робітничі організації «Робітниче товариство» і «Ремісничо-робітничий союз». В 1889 р. у м. Ніш почався перший в історії Сербії страйк залізничників, одним із керівників якого був А. Банкович. Боротьба тривала три тижні і закінчилася перемогою робітників. У 1892 р. робітники Белграда провели першу маївку, яка відбулася під лозунгом «Робітники всіх країн, єднайтеся!». Наступного року сербські соціал-демократи направили делегацію на Цюрихський конгрес II Інтернаціоналу. Створений у середині 90-х років комітет для керівництва рухом мав об'єднати соціал-демократичні організації і створити робітничу партію.

В кінці 90-х років у Сербії виникли профспілкові організації друкарів, будівельників, деревообробників, металістів. Це значно посилювало організаційну роботу серед пролетаріату. Проте підризна діяльність правих реформістів на чолі з Й. Скерличем гальмувала утворення партії і єдиних профспілок.

Незважаючи на жорстокі переслідування (арешти активістів, заборону спілок, конфіскацію преси тощо) та підривні дії правих, на початку XX ст. боротьба за створення соціал-демократичної партії активізувалася. Під керівництвом видатного діяча соціалістичного руху Д. Туцовича в 1902 р. почала виходити газета «Робітничі новини», яка сприяла пропаганді серед сербських робітників ідей ленінізму, досвіду робітничого руху в Росії. Починаючи з 1902 р. в Сербії розповсюджувалась і ленінська газета «Искра».

Після значної підготовчої роботи в липні 1903 р. в Белграді зібрався установчий з'їзд, який створив Сербську соціал-демократичну партію (ССДП), схвалив її програму і статут, в основу яких було покладено ідейно-теоретичні положення Ерфуртської програми німецької соціал-демократії. Складені в дусі реформізму, програмні документи ССДП не ставили питання про диктатуру пролетаріату, про союз робітничого класу і селянства, а орієнтували робітників переважно на парламентські форми боротьби. Тут же була створена Головна робітнича спілка, яка об'єднувала всі профспілки країни. Створення ССДП і єдиного профцентру, незважаючи на допущені помилки, мало велике прогресивне значення. Робітничий рух піднявся на більш високий рівень, став більш організованим, цілеспрямованим. Значну роль у партії та профспілках відігравали ліві соціал-демократи.

Великий вплив на посилення ідей інтернаціоналізму в сербському робітничому русі мала перша російська революція. З січня — лютого 1905 р. в усіх сербських містах відбулися мітинги, а в травні — і демонстрації солідарності з російським пролетаріатом. Сербські робітничі газети, друкуючи матеріали про героїчну боротьбу

російського пролетаріату, закликали наслідувати його приклад і матеріально підтримувати його. У Сербії було організовано збір коштів у фонд допомоги російській революції. Найбільший революційний виступ того часу — це страйк 500 робітників белградського цукрового заводу, підтриманий всіма робітниками столиці. Під впливом класових боїв скупщина відхилила революційні анти-робітничі закони, подані урядом на розгляд. На III з'їзді ССДП ліві рішуче виступили проти угодовської політики Й. Скерлича і добилися його виключення з партії.

Революційне крило в ССДП ще більше зміцніло в наступних класових боях. Так, у 1907—1912 рр. було проведено близько 300 страйків. Досягненням сербського робітничого руху можна вважати схвалення Скупщиною в 1910 р. закону про працю, який встановлював 10-годинний робочий день для дорослих і 8-годинний для підлітків. Сербські ліві брали активну участь у конгресах II Інтернаціоналу, де рішуче критикували опортуністів, засуджували шовінізм лідерів австрійської соціал-демократії. В 1910 р. вони гаряче підтримували ідею створення Балканської федерації як засіб об'єднання народів для боротьби за мир і соціалізм. Діяльність сербських лівих високо оцінював В. І. Ленін. Сербська соціал-демократія, долаючи недоліки Ерфуртської програми, поступово стала на марксистсько-ленінські ідейно-теоретичні основи.

Економічне і політичне становище Чорногорії. Здобуття повного державного суверенітету і розширення території позитивно позначилося на соціально-економічному розвитку Чорногорії. З 80-х років XIX ст. більш швидко розвиваються капіталістичні відносини. Почали виникати лісопильні, олійні, пивоварні, металообробні підприємства. За участю австрійського та італійського капіталу засновувалися банки, створювалися акціонерні товариства, які нещадно грабували природні багатства цієї гірської країни, експлуатували її населення.

Поряд із традиційним тваринництвом почало розвиватися виноградарство, тютюнництво, рільництво. Кращі землі прибрали до своїх рук сільська буржуазія, монастирі і лихварі. Сільські глитаї нещадно експлуатували бідніше селянство. Капіталізм став причиною загострення класових суперечностей на селі.

Певні зміни відбувались і в політичному житті Чорногорії. Проведені в кінці XIX — на початку XX ст. адміністративні реформи надавали чорногорській державі світського характеру. Проте всі центральні органи влади, як і адміністрація на місцях (в округах і капетаніях), повністю підлягали князю Миколі (1860—1918) — правителю країни. Жорстокий абсолютизм гальмував розвиток буржуазних відносин і зумовлював опозицію торгово-лихварської буржуазії, вів до зростання невдоволення серед широких мас. Особливо зросло невдоволення абсолютистським режимом під впливом першої російської революції. Щоб заспокоїти народ, князь скликав наприкінці 1905 р. скупщину, яка прийняла запропоновану урядом конституцію, що мала консервативний характер.

З часом скупщина втратила законодавчі права. У ній точилася гостра політична боротьба між представниками ліберально-бур-

жуазної опозиції, що об'єднувалася навколо так званого народного клубу (партія клубашів), і прихильниками князя, що називали себе партією права (праваші). Спроби придушити опозицію репресіями не дали бажаних результатів.

Намагаючись відвернути увагу народу від наболілих соціально-економічних і політичних проблем і разом з тим підняти міжнародний престиж правлячої династії, яка претендувала на роль гегемона в об'єднаному русі південних слов'ян, князь Микола у 1910 р. проголосив Чорногорію королівством.

Визначальним у зовнішній політиці Чорногорії було ставлення до Сербії. Хоч між двома країнами і були певні суперечності, у важкій для югославських народів час вони виступали разом. Це значною мірою забезпечувало успіх Сербії та Чорногорії в боротьбі проти Туреччини та Австро-Угорщини. В 1908 р. Чорногорія односторонньо скасувала положення Берлінського трактату 1878 р. про право Австро-Угорщини контролювати чорногорське узбережжя Адріатики.

Чорногорія традиційно користувалася підтримкою Росії. У 1908 р. між ними було підписано воєнну конвенцію. Росія подавала Чорногорії велику допомогу в озброєнні армії. Ця конвенція, як і військова реформа (введення загальної військової повинності), значно зміцнила збройні сили Чорногорії.

В період першої Балканської війни Чорногорія вела успішні воєнні дії проти Туреччини. В результаті територія її збільшилася в півтора раза, а населення вдвоє.

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувався зародженням робітничого руху, поширенням соціалістичних ідей в Чорногорії. Перші робітничі організації виникли на початку XX ст. Це були «Робітничий союз» у м. Барі та «Цетинське робітниче товариство». Страйки і демонстрації посилювалися під впливом російської революції 1905—1907 рр. Хоч робітничий клас був нечисленим, а боротьба не досить організованою, його вплив дедалі більше позначався на внутрішньому житті країни. Чорногорські соціалісти підтримували зв'язки із сербським і болгарським революційним соціал-демократичним рухом.

Економічне становище югославських земель під владою Австро-Угорщини. Характерним для економічного становища югославських земель Австро-Угорщини в другій половині XIX — на початку XX ст. був розвиток капіталізму, прискорений наслідками революції 1848 р., завершення промислового перевороту, а згодом і утворення монополістичних об'єднань. Найбільш розвинутою економічно була Словенія. Тут переважали гірничодобувна і вугільна промисловості (міста Трбовля і Храстник). У Люблянці та Карловцях було побудовано металообробні, текстильні, деревообробні підприємства.

У Хорватії і Далмації переважали дрібні і технічно відсталі підприємства харчової, легкої та деревообробної промисловості. Значне місце в промисловості Далмації посідало кораблебудування.

На початку XX ст. промисловий розвиток Хорватії дещо прискорився. Тут виникли кілька великих заводів. Якщо в 1890 р. в

Хорватії було 109 промислових підприємств, то в 1910 р. — уже 270, на яких працювало понад 60 тис. робітників. Далмація та окупована в 1878 р. Боснія і Герцеговина залишалися найвідсталішими районами Австро-Угорщини, тут у промисловості було зайнято не більш як 5% населення. Далматинська промисловість розорилася внаслідок конкуренції Німеччини та Італії, а на Боснії і Герцеговині найбільше позначився вплив колоніальної політики Австро-Угорщини. Тут розвивалися лише ті галузі промисловості, за допомогою яких іноземна буржуазія нещадно грабувала природні багатства.

До економіки південно-слов'янських земель інтенсивно проникали, крім австрійського і угорського, німецький, французький та італійський капітали. Іноземним капіталістам належали найбільші банки, підприємства, залізниця. За участю іноземного капіталу було створено монополістичні об'єднання в гірничій, деревообробній, будівельній та інших галузях промисловості. Найбільші з них — це Країнська промислова компанія в Словенії, деревообробна фірма «Гутман і К^о» в Хорватії, Боснійське електротехнічне товариство та ін.

Незважаючи на певні успіхи, досягнуті в розвитку промисловості, югославські землі Австро-Угорщини були економічно відсталими. Внаслідок колоніальної політики югославські землі перетворювалися в сировинний придаток до економічно розвинених частин монархії.

Капіталізм проникав і в сільське господарство. Великі поміщицькі маєтки ставали все більш товарними, застосовували вільнонайману працю й техніку. Спираючись на підтримку уряду, поміщики і церква і далі захоплювали кращі селянські та общинні землі. На рубежі XIX—XX ст. в Хорватії, наприклад, 210 поміщикам належало більше земель, ніж 290 тис. селян, а в Словенії 567 магнатів більше, ніж 100 тис. дрібних і середніх землевласників. Серед магнатів було багато австрійців, угорців, а в Далмації — італійців. Дедалі багатіло і куркульство, сільська ж біднота розорялася. Соціальне гноблення тісно перепліталася з національним. У пошуках джерел існування десятки тисяч батраків, як і міської бідноти, емігрували в країни Західної Європи та Америку.

Розвиток капіталізму мав глибокі соціальні наслідки. На арені політичного життя появилися нові класи — буржуазія і пролетаріат. Відсталість промисловості, звичайно, зумовила і слабкість класів буржуазного суспільства. Хорватська, словенська і сербська буржуазія володіла здебільшого дрібними і середніми підприємствами і зазнавала утиску багатих австрійських, угорських і німецьких торгово-промислових кіл. Пролетаріат в основному зосереджувався на дрібних підприємствах і жив у винятково тяжких умовах: тривалий робочий день, низькі заробітки, а на початку XX ст. появилася і армія безробітних, позбавлених будь-якої допомоги. Робітничий клас формувався як багатонаціональна сім'я. Поруч з хорватами, сербами, словенцями на підприємствах працювало чимало австрійців, угорців, німців, євреїв, італійців, причому іноземні робітники здебільшого належали до висококваліфікова-

них і становили прошарок робітничої аристократії. Все це знаходило певне відображення в розвитку класової боротьби і в національно-визвольному русі.

Політичне становище і формування нових політичних партій. У політичному житті югославських народів імперії Габсбургів другої половини XIX — початку XX ст. можна виділити кілька періодів. Перший хронологічно припадає на 50—60-і роки. Характерним для нього є посилення реакції після поразки революції 1848 р. Повсюдно лютував жандармсько-поліцейський режим, діяла необмежена влада монарха Франца-Йосифа I. Хорватія була відокремлена від Угорщини і підкорена безпосередньо віденському двору. Скрізь насаджувалась німецька мова, було закрито слов'янські видавництва. Хоч на початку 60-х років конституційний режим і було відновлено і почали діяти провінційні сейми, що породжувало в частини буржуазії надії на об'єднання всіх хорватських земель, становище слов'янських народів істотно не змінилося.

Другий період охоплює час з кінця 60-х до 90-х років XIX ст. На цьому етапі відбулися певні зміни у зв'язку з австро-угорською угодою 1867 р. Австрійська буржуазія зблизилася з угорською і вони спільно пішли в наступ проти південнослов'янських народів. Згідно з угодою 1868 р. Хорватія і Воеводина переходили під зверхність Угорщини, а Словенія і більшість Далмації залишилися у складі Австрії.

У політичному становищі різних слов'янських земель спостерігалися певні відмінності. Хорватія дістала права внутрішньої автономії. Тут регулярно скликався сабор, хоч бана призначував уряд. У Словенії і Далмації діяла австрійська адміністрація. Проте скрізь домінуючим був курс жорстокої колонізаторської політики. Влада зосереджувалась в руках австрійських і угорських реакційних чиновників. Все слов'янське суворо переслідувалося. Та всупереч цьому відбувався процес консолідації політичних сил. Протягом 70—90-х років XIX ст. завершилося формування національних буржуазних партій, частина яких стала в опозицію до Австро-Угорської монархії. Якщо так звана Народна партія Хорватії (уніоністи), що представляла інтереси великої буржуазії та поміщиків, беззастережно підтримувала австро-угорський режим, то популярна в Хорватії національно-ліберальна партія, так звані народняки (лідер Й. Штросмаєр) і Партія права, так звані праваші (лідер Е. Кватерник), які представляли інтереси дрібнобуржуазних кіл, рішуче виступали проти колоніальної політики Австро-Угорщини, відстоювали ідею єдності слов'янських народів, вимагали перебудови монархії на федеративних засадах. Особливе невдоволення опозиційних партій Хорватії викликав реакційний режим, встановлений баном Куеном Хедерварі (1883—1903) — ставлеником реакційного угорського магнатства.

Ідею об'єднання слов'янських народів навколо Хорватії і перетворення її на федеративну частину Австро-Угорщини підтримувала народняцька партія Далмації, в рядах якої об'єднувалася середня і дрібна буржуазія, і народна (католицька) партія Словенії, яка складалася в основному з сільської буржуазії та середнього селян-

ства. У Воеводині опозицію представляла ліберальна партія на чолі з С. Мілетичем.

Щоправда, опозиційний рух дрібнобуржуазних партій був слабким, непослідовним, а тому не становив серйозної загрози пануванню монархії Габсбургів. Більше того, частина національної буржуазії зраджувала ідеї визвольної боротьби, відходила від опозиції і шукала порятунку в змові з панівними класами Австро-Угорщини. Їх привертало на свій бік партії великої буржуазії та поміщиків, які вірно служили іноземним гнобителям. Загальним провідником реакційної політики була католицька та уніатська церкви. Реакційні клерикали ідеологічно виправдовували панування Австро-Угорщини над слов'янськими народами.

Третій період політичного життя охоплює перше десятиліття ХХ ст. В період імперіалізму політичний гніт посилювався: зросли насильна мадяризація та німечення, обмежувалися повноваження місцевих органів влади, було видано нові дискримінаційні закони проти слов'янських народів. Це спричинило нову хвилю національно-визвольного руху. Характерна його риса — активізація народних мас, насамперед селянства. Боротьба за національні права дедалі тісніше пов'язувалася з класовою боротьбою. В цих умовах старі буржуазні партії втрачали опозиційність, натомість виникали нові партії, які висували більш радикальну програму. Так, у Хорватії в 1904 р. було створено Хорватську селянську партію (лідери брати Антун і Степан Радичі), яка висунула широку програму боротьби за політичні права і деякі соціальні реформи. Загальнодемократичні вимоги партії завоювали симпатії широких верств населення, але ідейно-теоретичні вади її лідерів, зокрема відсутність класового підходу до оцінки подій, розгляд селянства як єдиної монолітної маси, заперечення союзу з робітничим класом, обмежували можливість впливу на трудящих.

У 1905—1906 рр. намітився процес зближення слов'янських опозиційних партій з угорськими на ґрунті визнання за слов'янами автономних прав у складі нової угорської держави. Спільна опозиція висунула також і деякі вимоги щодо поліпшення економічного становища трудящого селянства і навіть робітників.

Створення хорватсько-сербо-угорської коаліції було значним успіхом визвольного руху пригноблених народів. На виборах у сабор в 1908 р. коаліція, незважаючи на переслідування, одержала майже 2/3 мандатів. Проте буржуазні лідери, налякавшись народного руху, незабаром зрадили, коаліція розпалась і на слов'янських землях напередодні світової імперіалістичної війни знову встановився абсолютистський режим Австро-Угорщини.

Робітничий рух у другій половині ХІХ ст. Утворення соціал-демократичних партій. Найважливішою рисою політичного життя південнослов'янських народів Австро-Угорщини кінця ХІХ — початку ХХ ст. був вихід на історичну арену пролетаріату, поширення ідей наукового соціалізму, створення і діяльність соціал-демократичних партій. Навколо робітничого класу згуртовуються всі демократичні сили, зокрема значні маси трудящого селянства. Це й становило головну силу революційного і національно-визвольного руху. Якщо

реформісти йшли у фарватері буржуазних кіл, прагнули підмінити революційні дії здійсненням реформ, то ліве крило соціал-демократії боролосся за проведення революційної лінії, послідовно захищало інтереси робітників, усіх трудящих.

Класова боротьба південнослов'янського пролетаріату розгорталася як частина революційного руху Австрії та Угорщини. Політиці національної ворожнечі, насаджуваній панівними колами, пролетаріат протиставив політику інтернаціоналізму.

Робітничий клас південнослов'янських земель Австро-Угорщини був нечисленним. Він становив не більш як 10—12% загальної кількості населення. За винятком Словенії, де були десятки великих підприємств, він зосереджувався на дрібних фабриках і заводах, на яких працювало по 20—50 чол. Ця обставина, як і жорсткий поліцейський режим, заважала інтенсивному розвитку робітничого руху.

Перші страйки і демонстрації припадають на початок 70-х років ХІХ ст., вони були тісно пов'язані з впливом Паризької Комуні і розвитком німецького робітничого руху. Особливо слід відзначити виступи деревообробників Загреба, друкарів Любляни, швейників Осієка, гірників Трбовлі, портовиків Далмації. У той же час виникли і перші робітничі організації, переважно освітянського характеру. До таких слід віднести Робітничі товариства Любляни, Марібора, Трієста, Ремісничо-робітничі товариства Хорватії, яке в 1875—1876 рр. видавало газету «Друг робітника». Ці організації спиралися в основному на ідеї Лассаля.

Згодом в Хорватії та Словенії виникли підпільні робітничі організації, серед яких поширювалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, документи І Інтернаціоналу і Паризької Комуні. З 1892 р. хорватські соціалісти почали видавати газету «Свобода», на сторінках якої друкувалися уривки з праць основоположників наукового соціалізму, діячів міжнародного робітничого руху. Велику роль у поширенні соціалістичних ідей відіграв учасник Паризької Комуні, поборник ідей інтернаціоналізму, керівник словенських робітників Ф. Железникар. На початку 90-х років робітничі організації взяли активну участь у маївках, економічних і політичних страйках і демонстраціях, що сприяло згуртуванню сил робітничого класу. Робітничий клас слов'янських земель був активним учасником виступів австрійського і угорського пролетаріату, надсилав своїх представників на їхні робітничі форуми.

Правда, водночас активізувалося й опортуністичне крило робітничого руху, значним був і вплив анархізму. Навіть Ф. Железникар поділяв окремі концепції анархістів. Дрібнобуржуазна ідеологія особливо поширювалась серед робітничо-ремісничих верств Далмації, Воеводини, Боснії та Герцеговини. Її проповідувала переважно робітнича аристократія, яка складалася з кваліфікованих німецьких, угорських та італійських робітників. Все це позначилося на характері створених в 90-х роках соціал-демократичних партій.

У вересні 1894 р. в Загребі зібрався з'їзд представників соціалістичних організацій Хорватії та Славонії (східна частина хорватського міжріччя Сави, Драви і Дунаю), на якому було створено

соціал-демократичну партію Хорватії і Славонії (СДПХС). Її програмні документи були складені в дусі Ерфуртської програми німецьких соціал-демократів і включали вимоги демократичних свобод, загального виборчого права, повної рівноправності громадян, 8-годинного робочого дня, робітничого законодавства, а також повної автономії Хорватії, культурного і політичного єднання південних слов'ян. Окремі вимоги ставились і в інтересах селян, проте аграрної програми партія не мала, оскільки недооцінювала рух селянства. СДПХС не належала до соціал-демократичної партії Австро-Угорщини. Отже, тут взяли гору ідеї національної відособленості.

В 1896 р. було створено робітничу партію Словенії, яка дістала назву Югославської соціал-демократичної партії (ЮСДП), що підкреслювало відданість ідеї національної єдності південних слов'ян. Крім того, до складу ЮСДП входили також соціал-демократичні організації Далмації та Істрії. Програма була складена в дусі документів Гайнфельдського з'їзду соціал-демократів Австрії, в яких дається правильна оцінка ролі робітничого класу як авангарду в боротьбі за соціалізм, а буржуазний парламентаризм характеризується як форма класового панування буржуазії. Програма партії вимагала права всіх народів на самовизначення. ЮСДП стала частиною австрійської соціал-демократії і закликала пролетаріат до інтернаціонального єднання. Незважаючи на суттєві недоліки (відсутність положення про диктатуру пролетаріату, ігнорування аграрного питання) програма ЮСДП була кроком уперед в робітничому русі і свідчила про посилення ідей інтернаціоналізму.

Проте в кінці 90-х років в ЮСДП посилювався вплив реформістів. Її лідер А. Крістан відмовився від програми політичної боротьби і все підпорядкував профспілковій роботі, повністю поділяючи реформістські доктрини II Інтернаціоналу.

Піднесення робітничого руху на початку XX ст. Вплив російської революції 1905—1907 рр. На початку XX ст. вирішальним у розвитку робітничого руху в південно-слов'янських землях Австро-Угорщини був вплив революційної Росії. Уже в 1903—1904 рр. на сторінках газет з'являлись окремі статті про революційний рух в Росії, про діяльність більшовицької партії, що сприяло активізації лівого крила робітничого руху.

Незважаючи на негативне ставлення до революційного руху лідерів СДПХС і ЮСДП В. Корача і А. Крістана, робітники взяли активну участь в антиурядових виступах, що відбулись в Загребі, Осієку, Любляні, Трбовлі та ряді інших міст. Події 1903 р. показали, що робітничий клас засуджує угодовську політику реформістів і прагне до активних політичних дій.

Широкий відгук серед робітників югославських земель знайшла російська революція 1905—1907 рр. Перша хвиля мітингів і демонстрацій солідарності прокотилася в січні — лютому і особливо активно в травні 1905 р. Поряд з лозунгами: «Геть царизм!», «Свободу народам Росії» висувались й такі, що свідчили про наростання революційного руху південнослов'янського пролетаріату: «Хай живе соціалізм!», «Хай живе класова боротьба!». У схваленій на мітин-

гу робітників Трієста резолюції говорилося, що російська революція має міжнародне значення.

Весною 1905 р. югославський пролетаріат вперше застосував таку форму боротьби, як загальний страйк, під час якого висувались як економічні (скорочення робочого дня, підвищення зарплати), так і політичні вимоги (свобода спілок, страйків, демократизація виборчої системи). Найбільшими виступами робітників був загальний страйк в м. Осієку, мітинги і демонстрації 1 Травня в Трієсті, в яких взяло участь 40 тис., в Любляні — 12 тис., Загребі — 15 тис. чоловік.

Під впливом російської революції серед членів СДПХС і ЮСДП посилювався вплив лівих, які гостро критикували угодовську політику реформістів. На III з'їзді СДПХС у грудні 1905 р. проти волі реформістів було схвалено резолюцію про розвиток руху солідарності з Росією.

Хвиля робітничих виступів продовжувала наростати в другій половині 1905 і в 1906 рр. Їх характерною рисою було зростання солідарності з революційною боротьбою усіх південнослов'янських народів, а також з робітничим класом Австро-Угорщини.

Під впливом революційної Росії виник і почав формуватися робітничий рух у Боснії та Герцеговині. Велику допомогу робітникам цих найбільш поневолених частин слов'янських земель подали діячі робітничого руху Сербії та Хорватії — М. Соколович, М. Вукоєвич. За їхньою участю були створені і активно діяли соціал-демократичні організації, професійні спілки, які у травні 1905 р. об'єдналися у Головну робітничу спілку.

Найбільшою революційною подією став загальний страйк робітників Сараєва у травні 1906 р. Страйкарі вимагали визнати робітничі організації, надати право страйків, свободи друку і зборів, поліпшити матеріальне становище робітників. Окрім Сараєва страйк охопив також інші міста Боснії та Герцеговини — Мостар, Завидовичі, Травник. На вулицях багатьох міст появились барикади, мали місце збройні сутички з поліцією. В окремих містах (Мостар, Любушки) страйкарі вимагали автономії Боснії та Герцеговині. На допомогу страйкарям прийшли селяни навколишніх сіл. Героїчна боротьба робітників закінчилася частковим задоволенням їхніх вимог. Загальний страйк 1906 р. мав велике значення для зростання класової свідомості трудящих.

В умовах піднесення робітничого руху в 1909 р. в Сараєво було створено Соціал-демократичну партію Боснії та Герцеговини (СДПБіГ), яка взяла на озброєння основні положення Ерфуртської програми і була типовою реформістською партією II Інтернаціоналу. Це значною мірою підривало вплив партії на робітничо-селянські маси, які вимагали проведення політики активної боротьби проти гнобителів. СДПБіГ так і не стала масовою і авторитетною робітничою організацією.

Отже, становище в робітничому русі югославських народів напередодні першої світової війни було складним. Ліві в ряді соціал-демократичних партій (Хорватії, Боснії і Герцеговини) були слабкими і не могли впливати на політику партії. Активізація діяльно-

сті реформістів послабила революційні сили робітничого класу, відштовхувала від нього широкі кола трудящого селянства. Найбільших успіхів добилися ліві течії в Сербії та Словенії. Тенденції, що визначалися в 1900—1912 рр., поглибилися в роки світової імперіалістичної війни, яка стала серйозною перевіркою діяльності робітничих партій.

Розділ 25. БОЛГАРІЯ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Відродження болгарської державності. Після визволення Болгарії від османського гніту почався складний процес відродження її державності. Велику допомогу в цьому болгарам подавало створене при головному командуванні російської армії Цивільне управління. У губерніях, округах та в общинах створювалися відповідна адміністративна влада, судові установи. Значна увага приділялась організації національних збройних сил, очолюваних російськими офіцерами. За допомогою російських спеціалістів було створено нову систему народної освіти, охорони здоров'я, зв'язку тощо.

У лютому 1879 р. у м. Тирново зібралися Установчі збори. З 231 депутата обраними були лише 89 чол. Решта увійшли згідно зі своїм службовим становищем (118 чол.) або були призначені (24 чол.). Серед депутатів Установчих зборів визначився чіткий поділ на дві політичні партії. Одна з них — консервативна — відбивала прагнення великої торговельно-лихварської буржуазії, а друга — ліберальна — інтереси середньої та дрібної буржуазії міста, а також основної маси селянства. Після тривалої боротьби між консерваторами і лібералами в квітні 1879 р. була прийнята конституція, яка проголошувала князівство Болгарію спадковою конституційною монархією. Князеві належала вся виконавча і військова влада, право «вето» на рішення Народних зборів та розпуск їх тощо. Народні збори, які обирались на основі загального виборчого права прямим і таємним голосуванням, мали законодавчу ініціативу і право політичного контролю над виконавчою владою. Для розгляду найбільш важливих питань, як наприклад, вибори князя чи заміна конституції, передбачалося скликання Великих Народних зборів. Конституція проголошувала свободу слова, зборів, друку, право приватної власності та ін. Прийняттям прогресивної на той час буржуазної конституції завершувалося державне будівництво Болгарії. Князем Болгарії за пропозицією великих держав став 21-річний лейтенант пруської армії, родич російської імператриці О. Баттенберг.

Що ж стосується Східної Румелії (Південна Болгарія), то її долю вирішила європейська комісія, яка після довгих суперечок 14 квітня 1879 р. схвалила так званий Органічний статут. Східну Румелію було визнано автономною областю у складі Туреччини, на чолі якої повинен стояти генерал-губернатор християнин, призначуваний турецьким султаном за згодою великих держав. Передбачалося, що законодавча влада належатиме Обласним зборам із 56 чол., з яких обирали тільки 36, а решту призначали. Політичний режим Південної Болгарії дуже обмежував права народних мас.

Соціально-економічний розвиток. Результатом визволення Бол-

гарії від турецького панування була ліквідація феодальних і утвердження капіталістичних відносин. Ще під час війни почалася масова еміграція з Болгарії не лише турецьких феодалів-землевласників, а й значної частини турецького селянства. Водночас з підбалканських районів на території Північної Болгарії втекло від турецьких карателів близько 100 тис. болгар, а 60—70 тис. болгар переселилися в Болгарію із Східної Фракії і Македонії після Берлінського конгресу. Переселенці та місцеві жителі займали колишні турецькі маєтки, купували землю у турецьких феодалів. Все це сприяло ліквідації феодального землеволодіння, переходу землі у власність селян. Болгарія стала країною дрібнотоварного сільського господарства.

Разом з тим в болгарському селі посилювався процес соціального розшарування. Маса дрібного селянства, викупаючи землю в турків, позичала гроші під проценти в лихварів і куркулів, через що перетворювалася на їхніх наймитів. Звичайний приріст, який брали лихварі з своїх боржників, становив 25 % на місяць, тобто 300 % річних. Купівля землі, податки, позички, низька продуктивність дрібного сільського господарства та інші фактори зумовлювали розорення великої частини селянства. Проте нечисленна верхівка сільського населення збагачувалась.

В останній чверті ХІХ ст. занепадає ремесло і зростає фабрична промисловість. Разом з масовим розоренням ремісників втрачали своє значення цехи. У Болгарії почався процес промислового перевороту. Протягом 80—90-х років найбільше фабрик виникло у Слівені, Габрово, Софії, Тирново та інших містах. Цьому сприяла політика протекціонізму болгарського уряду: в 1887 р. було прийнято закон про сприяння вітчизняній промисловості, а в 1894 р. і в 1897 р.— закони про введення високих мит на іноземні промислові товари. Уряд Болгарії звільняв місцевих торговців від податків, надавав їм право безкоштовного ввезення сировини і устаткування, до мінімуму було знижено плату за перевезення національних промислових товарів залізницею та ін. Найінтенсивніше розвивалася текстильна, борошномельна, спиртова, пивоварна, шкіряна, деревообробна, залізобробна та хімічна промисловість. Якщо в 1879 р. у Болгарії було лише 20 підприємств, то в 1900 р. їх уже налічувалося понад 280. До промисловості Болгарії починають проникати англійський, французький і бельгійський капітали. Значно розширюється зовнішня торгівля. Активізуються торгові відносини Болгарії з Австро-Угорщиною, Англією, Францією і Росією. Розвиток промисловості і торгівля супроводжуються будівництвом залізниць, розвитком флоту та інших видів транспорту.

На початку ХХ ст. Болгарія вступила в епоху імперіалізму. Проте вона залишилась економічно відсталою, аграрною країною. У сільському господарстві застосовувалась примітивна техніка. Лише незначна частина селян, яка мала великі ділянки землі, застосовувала в господарстві машини, агротехніку.

Проникнення капіталістичних відносин сприяло інтенсифікації сільського господарства, запровадженню технічних культур. Значна кількість землі була зосереджена в руках аграрної буржуазії,

банків, різних товариств, церкви тощо. Відбувався інтенсивний процес класової диференціації села: у 1908 р. 45,5 % землевласників володіли лише близько 7 % землі. Дрібне і середнє селянство експлуатували лихварі, куркулі, банки.

Промисловість Болгарії на початку ХХ ст. розвивалася швидкими темпами. Величезний визиск трудящих, нові капіталовкладення і застосування технічних удосконалень, протекціоністська політика уряду — все це сприяло прискоренню промислового розвитку країни. Почали набирати ваги такі нові галузі, як металообробна, вугільна, гірнична, електротехнічна промисловість. Болгарія вступила в смугу утвердження і розвитку промислового капіталізму. Під зовнішнім впливом монополістичного капіталу в Болгарії з'являються трести, картелі, що свідчить про переростання промислового капіталізму в монополістичний. На 1912 р. у Болгарії було майже 540 промислових підприємств, понад 170 акціонерних товариств з капіталом 136 млн. левів (проте понад 50 % капіталовкладень належало іноземним капіталістам). Довжина залізниць зросла майже втричі і становила близько 2 тис. км. З'явився автомобільний транспорт.

Специфіка економічного становища Болгарії визначала повільність змін у соціальному ладі. Дуже повільно зростали ряди робітничого класу. На 1912 р. в промисловості Болгарії було зайнято 16 тис. чол. Найбільшу кількість робітників становили харчовики (близько 50 %), текстильники (близько 20 %). Згуртованими, але нечисленними були металообробники, гірники, друкарі. Найбільша кількість робітників зосереджувалася в таких містах, як Софія, Варна, Габрово, Слівен, Пловдив. Економічне і політичне становище робітничого класу було дуже тяжким.

Переважає більшість селян — бідняки — володіли наділом від 1,0 до 2,0 га землі. Неухильно зростала кількість сільськогосподарських робітників. Разом з промисловим пролетаріатом і селянською біднотою вони становили основну революційну силу.

Болгарська буржуазія була економічно слабкою. Їй належали капіталовкладення переважно в харчовій і текстильній промисловості. Як економічно, так і політично вона залежала від німецького, австро-угорського і французького капіталів. Частина буржуазії, як і основна маса населення Болгарії, орієнтувалася на Росію. Економічне становище і зміни в соціальному ладі зумовили напрями внутрішньої та зовнішньої політики Болгарії.

Політична боротьба у 80—90-х роках ХІХ ст. У центрі політичного життя 80—90-х років було питання про конституцію Болгарії, про характер її внутрішньої і зовнішньої політики. Князь О. Баттенберг виступав проти конституції 1879 р., бо вважав її надто ліберальною. Його підтримували консерватори. За збереження конституції виступали ліберали. Оскільки в Народних зборах ліберали мали більшість, у квітні 1881 р. князь, підтриманий західними державами, здійснив державний переворот. Конституцію 1879 р. було скасовано, і князь дістав необмежені повноваження. Спираючись на консерваторів, він посилив переслідування лібералів.

Однак загострення внутрішньополітичної боротьби змусило кня-

зя через два роки, у вересні 1883 р., відновити Тирновську конституцію. На парламентських виборах у 1884 р. більшість здобули ліві ліберали. Їм і було доручено сформувати уряд.

Важливим моментом політичного життя Болгарії було возз'єднання Східної Румелії. У вересні 1885 р. за ініціативою Болгарського таємного центрального революційного комітету відбулося повстання у Східній Румелії. Турецького губернатора було вигнано і проголошено возз'єднання Південної і Північної Болгарії. Незадоволений цим актом, король Сербії Мілан Обренович за намовою австро-угорського уряду у листопаді 1885 р. розпочав війну проти Болгарії. Проте сподівання на успіх зазнали краху. Болгарська армія розгромила сербські війська. Під тиском Австро-Угорщини Болгарія в лютому 1886 р. підписала в Бухаресті мирний договір. Європейські держави визнали возз'єднання Болгарії. Це зміцнило її міжнародне становище, проте внутрішнє залишалось складним. Хоч офіційна пропаганда приписувала справу возз'єднання Баттенбергу, консерватори не могли довго диктувати свою волю. У серпні Баттенберг зрікся престолу і втік з Болгарії. За допомогою прозахідних буржуазних кіл у 1887 р. престол зайняв новий князь, лейтенант австрійської армії, католик, принц Фердинанд Кобурзький. Відносини з Росією дуже загострилися.

Проавстрійський уряд С. Стамболова встановив у країні терористичний режим. Прихильники уряду — велика буржуазія, вищі чиновники — збагачувались за рахунок державної казни і населення. Уряд Стамболова розгорнув будівництво залізниць і шосейних шляхів, що сприяло розвитку промисловості і торгівлі. В Лондоні, Відні та Берліні було одержано 250 млн. левів позики, реконструювалася столиця Болгарії Софія.

Характерним для Болгарії 90-х років була поява нових буржуазних партій. Ліберали утворили народно-ліберальну, ліберальну, прогресивно-ліберальну і демократичну партії. Різні за назвою, вони мали однакову політичну платформу. Консерватори увійшли до народняцької партії. Утворення нових буржуазних партій — свідчення складності політичного становища країни.

Уряд Стамболова придушував будь-яку опозицію. Терором, екзекуціями, переслідуваннями він намагався тримати народ у покорі.

Особливо переслідували ті партії, які орієнтувалися на Росію. Під тиском опозиції в 1894 р. уряд Стамболова змушений був подати у відставку, а в липні 1895 р. агенти Фердинанда вбили Стамболова. Князь став повновладним правителем Болгарії. Знаючи настрої великої частини населення, Фердинанд у 1896 р. відновив дипломатичні відносини з Росією. Це зміцнило позиції князя в середині країни, поліпшило міжнародне становище Болгарії.

Робітничий і селянський рух. Важливою рисою політичної історії Болгарії 80—90-х років є розвиток робітничого руху, поширення марксизму, створення і початок діяльності соціал-демократичної партії. На розвиток робітничого і соціалістичного руху в Болгарії значний вплив мали країни Західної Європи, але вирішальним був вплив Росії, куди поступово переміщався центр світового революційного руху.

Основоположником соціалістичного руху в Болгарії став послідовник К. Маркса, вихованець російської революційної школи Димитр Благоев (1856—1924). Він навчався в Одеській гімназії, а потім у Петербурзькому університеті. В Росії він ознайомився з «Капіталом» К. Маркса та іншою соціалістичною літературою і став прихильником марксизму. Ще студентом Петербурзького університету Благоев брав активну участь у пропаганді соціалістичних ідей не лише серед студентів, а й серед робітників. У 1883 р. він організував одну з перших марксистських груп у Росії, відому під назвою «група Благоева», яка видавала газету «Робочий».

У 1885 р. Благоева було заарештовано і вислано з Росії. Повернувшись у Болгарію, він почав видавати марксистський журнал «Сучасний показник». Згодом у Болгарії виходять болгарською мовою книга Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» і «Комуністичний маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса.

Велику роль у поширенні ідей марксизму в Болгарії відіграла женецька група «Рало», яка тісно співробітничала з групою «Визволення праці» Г. Плеханова. Сам Благоев написав такі праці, як «Що таке соціалізм і чи має він ґрунт у нас?», «Економічний розвиток Болгарії» та ін. За виданням марксистської літератури Болгарія займала четверте місце серед країн Європи (після Росії, Німеччини, Франції).

На початку 90-х років у багатьох містах Болгарії виникають перші соціалістичні об'єднання. За ініціативою Д. Благоева, 20 липня 1891 р. на горі Бузлуджа недалеко від м. Габрово відбувся установчий з'їзд болгарських соціалістів, який ухвалив рішення про створення соціал-демократичної партії. З'їзд виробив програму і статут партії, обрав керівні органи. У прийнятих документах говорилося про законність розвитку капіталізму в Болгарії, історичну роль робітничого класу, про неминучість соціалістичного перевороту, але жодного слова не було про диктатуру пролетаріату, про його союзників. Друкованим органом партії став журнал «День».

Група реформістів на чолі з Я. Сакизовим виступила проти створення самостійної політичної партії робітничого класу і в 1892 р. утворила «Соціал-демократичний союз» (союзисти), що стояв на опортуністичних позиціях. Органом їх став журнал «Соціал-демократ». На початку 1894 р. переслідувані поліцією обидві течії (соціалісти і реформісти) об'єдналися в єдину Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (БРСДП), керівництво якою захопили в свої руки опортуністи. Марксист Д. Благоев, Г. Кірков, Х. Кабакчиев і Г. Бакалов повели рішучу боротьбу проти реформістів. Вони виступали за створення в Болгарії міцної пролетарської партії. Великий вплив на їхню діяльність мали російський робітничий рух 90-х років і праці В. І. Леніна. В 1896 р. болгарською мовою було опубліковано перші уривки з праць В. І. Леніна.

Селянські повстання. Виникнення БЗНС. В кінці 90-х років XIX ст. у зв'язку з різким погіршенням становища народу широкого розвитку набрав селянський рух. Трудяще селянство протес-

тувало проти зростання податкового гніту, лихварської кабали, а особливо проти відновлення натуральної десятини. Збройні сутички з поліцією відбулися в с. Тростеник Русенської околії, де селяни прогнали кмета, побили околійського начальника і розігнали поліцію. У травні 1900 р. повстали селяни Балчикської околії. Від куль карателів загинуло близько 100 і було поранено 800 чол. Уряд оголосив воєнний стан у Варненському, Шуменському, Тирновському округах і жорстоко придушив селянські виступи.

В умовах зростання селянських виступів в Болгарії почали поширюватись ідеї, які відбивали тенденції селянства до пошуків виходу з тяжкого становища. Ідеї об'єднання селянства пропагувалися на сторінках ліберальних газет і журналів «Сеяч», «Земедельська защита» тощо. В країні почали виникати селянські дружби, керівна роль в яких належала сільській буржуазії.

У березні 1899 р. у с. Баладжа Варненського округу відбулася конференція землеробських дружб, на якій було утворено окружну організацію. Через деякий час група інтелігентів звернулася із закликом до болгарських селян об'єднатися в єдиний Болгарський землеробський народний союз (БЗНС). Така організація і була заснована 28—30 грудня 1899 р. на селянському з'їзді в м. Плевені. Програма БЗНС вимагала широкого і дешевого кредиту, організації кооперативів, поширення агрономічних знань, зменшення податків тощо. Союз виступав спочатку як освітня і громадсько-політична організація, але незабаром перетворився на політичну партію. Він об'єднував здебільшого дрібних і середніх селян, частину сільської буржуазії і дрібнобуржуазну інтелігенцію. Один з лідерів БЗНС Ол. Стамболійський заявив, що «звільнення землеробів — справа самих землеробів». Це вело селянство до самоізоляції в боротьбі. В свою чергу соціал-демократична партія не боролася за союз робітничого класу з селянством, не вела на селі роботу, а тому БЗНС перебував під впливом дрібнобуржуазної ідеології.

Піднесення робітничого руху на початку XX ст. Вплив революції 1905—1907 рр. На початку XX ст. робітничий рух в Болгарії вступає в якісно новий етап. Характерною його рисою є посилення впливу революційного крила, поступовий перехід на позиції лєнінізму. Проти Я. Сакизова та його прибічників, які, доволіно трактуючи марксизм, заперечували революційну роль пролетаріату, доцільність класової боротьби і захищали класове співробітництво, пропагували широкий доступ усім в партію (звідси назва — широкі соціалісти або широкі), рішуче виступили представники революційного крила БРСДП. Д. Благоев, Г. Георгієв та інші революціонери наполягали на тому, що соціал-демократична партія повинна бути за своїм складом передусім пролетарською, закликали до непримиренної класової боротьби з буржуазією. За це їх звинувачували у вузькому тлумаченні марксизму (звідси назва «тісні соціалісти» або «тісняки»).

У 1901 р. було надруковано статтю Д. Благоева «Марксизм чи бернштейніанство?», в якій автор захищав принципи марксизму і викривав ревізіонізм, опортунізм сакизовців. Велике значення

мала праця Д. Благоева «Опортунізм чи соціалізм?» (1902 р.). Значну роль у боротьбі з ревізіонізмом відіграла ленінська газета «Искра», одним із розповсюджувачів якої в Болгарії був учитель І. Загубанський. У газеті «Работнически вестник» передруковувалися статті з «Искры». Великий вплив на болгарських революціонерів мала праця В. І. Леніна «Що робити?», документи II з'їзду РСДРП.

Боротьба між двома течіями (широкими і тіснями) в БРСДП загострювалася. Революційні пролетарські елементи на місцях, підтримуючи своїх керівників, не допускали опортуністів на збори, створювали революційні партійні організації. Такою, наприклад, була створена за ініціативою Г. Димитрова нова партійна організація в Софії. Десятий з'їзд партії, який відбувся в липні 1903 р. в Русе, виключив «широких» з партії. Партія оформилася як марксистська партія робітничого класу, діставши назву «Болгарська робітнича соціал-демократична партія (тісних соціалістів)» БРСДП (т. с.). Так закінчився перший період в історії партії. За характеристикою Г. Димитрова, це був період посиленої і наполегливої пропаганди соціалістичних ідей і безперервної боротьби проти буржуазних і дрібнобуржуазних ідеологів, період внутрішньопартійної боротьби між революційно-марксистським напрямом на чолі з Д. Благоевим, з одного боку, і реформістським напрямом на чолі з Я. Сакизовим, — з другого. Після розколу і рішень X з'їзду почався другий, тісно-соціалістичний період в історії Болгарської соціал-демократичної партії (1903—1919).

Тісняки намагалися досягти посилення впливу на профспілки. В 1904 р. у Пловдиві відбувся Установчий синдикальний (профспілковий) з'їзд, на якому було створено Загальний робітничий синдикальний союз (ЗРСС) під керівництвом тісняків. Спочатку ЗРСС очолив Г. Кіркков, а з 1909 по 1923 р. на чолі його стояв видатний діяч болгарського і міжнародного робітничого руху Г. Димитров.

Величезний вплив на розвиток революційного руху в Болгарії справила російська революція 1905—1907 рр. У січні 1905 р. ЦК БРСДП (т. с.) звернувся із закликом до всіх трудящих подати допомогу борцям Росії; в містах і селах відбувалися багатолюдні збори і мітинги на захист російського пролетаріату. Під час грудневого збройного повстання московського пролетаріату в Софії відбулася велика демонстрація. Понад 1500 робітників вийшли на вулиці з гаслами «Хай живе російська революція!». Під впливом революційних подій в Росії у Болгарії значно посилювався, зріс організаційно і став більш масовим страйковий рух. Якщо в 1904 р. в Болгарії відбулося 12 страйків, то в 1905 р. — 34, а в 1907 р. — уже 82. Провідну роль у страйковій боротьбі відігравав промисловий пролетаріат. Найбільші виступи цього періоду — політичний страйк шахтарів Перніка і загальний страйк залізничників у 1906 р.

Приводом до виступу шахтарів Перніка у червні 1906 р. стала заборона адміністрацією організації профспілок. Робітники вимагали скорочення робочого дня, збільшення зарплати, заборони звільнень, надання права на організацію революційних профспілок. Страйком керував Г. Димитров. Шахтарів підтримували робітники

інших міст. Уряд направив проти страйкарів військо і поліцію. Почалися арешти, суди, переслідування. І все ж робітники добилися права на організацію профспілки. У грудні цього самого року загальний страйк організували залізничники. Страйкувало близько 4 тис. робітників і службовців, які вимагали 8-годинного робочого дня, ліквідації штрафів, права на проведення страйків тощо. До залізничників приєдналося багато студентів. Тоді уряд закрити Софійський університет, звільнив багатьох професорів і заарештував понад 400 студентів. На залізницях було оголошено воєнний стан, а залізничників — мобілізовано. Кривавими репресіями, арештами, судами, терором уряд придушив і цей виступ.

Загострення класової боротьби і наростання робітничого руху вимагало від партії цілеспрямованої і одностайної діяльності на основі принципу демократичного централізму. Враховуючи досвід революції 1905—1907 рр., тісняки повели рішучу боротьбу проти різних ухилів (анархо-лібералів і так званих прогресистів) і добилися зміцнення партії як бойового авангарду робітничого класу. Тісняки, проте, ще не розуміли суті епохи імперіалізму, як передодня соціалістичної революції, і тому не ставили питання про збройне захоплення політичної влади. Вони не розуміли значення революційного союзу робітничого класу з селянством. Головне завдання партії вбачали в пропаганді й агітації, підвищенні класової свідомості пролетаріату тощо.

Та незважаючи на недоліки, авторитет БРСДП (т. с.) зростає не лише в Болгарії, а й у міжнародному робітничому русі. У січні 1910 р. болгарські тісняки взяли участь у першій Балканській соціалістичній конференції в Белграді.

Революційний рух російського пролетаріату надихав робітничий клас Болгарії на боротьбу проти експлуататорів. Коли в 1912 р. робітники Болгарії дізналися про Ленський розстріл у Росії, країну охопила хвиля загального обурення. Під керівництвом тісняків відбувалися масові мітинги і демонстрації солідарності з братнім російським пролетаріатом. Того ж року робітники Болгарії надали грошову допомогу англійським страйкарям. Це свідчило про високу політичну свідомість болгарських робітників, їхній інтернаціоналізм, про поширення ленінізму у болгарському робітничому русі.

Балканські війни. Внутрішньополітичне і міжнародне становище Болгарії на початку ХХ ст. ускладнилося. Лавіруючи між численними політичними партіями, князь зміцнював свою владу, а з 1903 р. в країні утвердився суворий монархічний режим. Зміцненню монархічної влади сприяло проголошення в листопаді 1908 р. повної незалежності Болгарії, після чого Фердинанд проголосив себе царем. Це загострило болгаро-турецькі відносини. Невдоволення політикою Туреччини на Балканах зростало і в інших країнах, що спонукало Болгарію виступати ініціатором утворення Балканського союзу.

Основна мета союзу — боротьба проти Туреччини за визволення Македонії. Турецькі правлячі кола, спираючись на підтримку європейських країн (Німеччини, Англії, Австро-Угорщини), про-

довжували жорстоко пригноблювати населення Македонії. Вони зберігали тут відсталі феодально-кріпосницькі відносини, проводили політику насильственої мусульманізації. Розвиткові національно-визвольного руху македонського народу заважали не лише криваві репресії турецьких гнобителів, а й шовіністична політика болгарської, сербської та грецької буржуазії, які створювали тут свої таємні організації і проводили розкольніцьку політику. Лише революційні сили Сербії, Болгарії правильно ставили питання про Македонію, боролися за її визволення. Вони спиралися на дії македонських патріотів, які на початку ХХ ст. значно активізувалися, про що свідчило Іллінденське повстання і проголошення Крушевацької республіки у липні 1903 р. На визвольний рух у Македонії дедалі більший вплив мали соціал-демократи, які підтримували ідею створення Балканської федерації.

У 1910—1912 рр. сформувався воєнно-політичний блок балканських держав, спрямований проти Туреччини. Основу його становив сербо-болгарський договір від 13 березня 1912 р. Як додаток до договору про союз і дружбу було підписано ще й воєнну конвенцію. Сербо-болгарський союз мав наступальний характер проти Туреччини і оборонний проти Австро-Угорщини. Невдовзі, 29 травня того самого року, Болгарія підписала договір і воєнну конвенцію з Грецією. У вересні було укладено усну угоду з Чорногорією, спрямовану проти Туреччини. Це завершило організацію Балканського союзу.

Дії балканських держав підтримували держави Антанти, бо вбачали в цьому протидію Австро-Угорщині та Німеччині.

Війну Туреччині 8 жовтня 1912 р. оголосила Чорногорія, а 17 і 19 жовтня воєнні дії почали Болгарія і Сербія. Уже в перших боях у Фракії болгарські війська повністю розгромили 175-тисячну турецьку армію. Її окремі групи в паніці тікали в Константинополь. Болгарська армія, разом із сербською і грецькою арміями брала участь у боротьбі проти турецьких військ у Македонії. Чорногорські війська діяли проти турків в Албанії. Союзників підтримували загони македонських ополченців.

Турецький уряд змушений був укласти перемир'я. У грудні 1912 р. в Лондоні почалися мирні переговори. Проте в січні 1913 р. у Константинополі відбувся державний переворот. До влади прийшла войовнича младотурецька буржуазія, яка відновила воєнні дії. У березні 1913 р. болгарська армія штурмом здобула фортецю Адріанополь, і турки знову погодилися на переговори. 30 травня в Лондоні було укладено мирний договір, за яким встановлювався кордон Туреччини на Балканах по лінії Енос — Мідія. Територія на захід від цієї лінії, за винятком Албанії, яку було проголошено незалежною, відходила до балканських союзників. У визволенні балканських народів полягає прогресивне значення першої балканської війни.

Однак при розподілі «турецької спадщини» між союзниками вибухнули гострі суперечки. Справа ускладнилася втручанням великих імперіалістичних держав.

Австро-Угорщина і Німеччина розуміли, що Балканський союз

в руках їхніх противників — країн Антанти — зможе відіграти неабияку роль у разі війни в Європі. Тому їхні дипломати доклали всіх зусиль, щоб його розвалити, використовуючи для цього агресивні прагнення болгарських панівних класів. Спроби Росії та її союзників зберегти Балканський союз, а суперечку розв'язати за столом переговорів не дали бажаних результатів.

Підштовхуваний Австро-Угорщиною та Німеччиною, болгарський цар Фердинанд 16 (29) червня 1913 р. віддав наказ розпочати воєнні дії проти грецьких і сербських військ у Македонії. Так почалася друга балканська війна, яка на противагу першій була агресивною. Співвідношення сил складалося не на користь Болгарії. В країні зростало невдоволення війною. Тісняки викривали агресивну політику болгарської буржуазії. Серед солдатів виникали заколоти.

Авантюристична політика Фердинанда і правлячих кіл буржуазії привела Болгарію до національної катастрофи — вона зазнала поразки. Проти Болгарії виступила також Румунія, що претендувала на болгарську територію. Румунські війська, не зустрічаючи опору, підійшли до Софії. Скориставшись цим, Туреччина порушила Лондонський мир і відновила війну проти Болгарії. Розбита і окупована, Болгарія капітулювала. 10 серпня 1913 р. у Бухаресті було укладено мирний договір, за яким Македонію поділили між собою Сербія і Греція. До Болгарії відійшли невелика область Пірінської Македонії і частина західної Фракії з портом Дедеагач в Егейському морі. Міжсоюзницька війна послабила Болгарію, загострила суперечності на Балканах.

Розділ 26. КУЛЬТУРА ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Чеська і словацька культура другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Демократичні ідеї революції 1848 р. стали основою прогресивного розвитку чеської і словацької культури у другій половині ХІХ ст. Бурхливе зростання промисловості зумовило піднесення освіти і науки в чеських землях. З кінця 60-х років тут було введено систему початкових шкіл і трикласних міських училищ, створено професійні і сільськогосподарські школи.

Яскравим показником дальшого розвитку чеської науки стало видання у 1859—1874 рр. за редакцією Ф. Л. Рігера одинадцятитомного «Наукового словника» — першої чеської енциклопедії, створеної з позицій буржуазного світогляду. Поступово серед науковців зростає прагнення позбавити чеську науку ролі додатка німецької науки і зробити її більш самостійною.

З 1882 р. центром розвитку чеської науки стає Празький університет, розділений на чеський і німецький. В 1890 р. було засновано Чеську Академію наук і мистецтв.

Ряд важливих відкриттів зробили чеські вчені в галузі природничих наук. Хімік Б. Браунер підтвердив періодичний закон Д. І. Менделєєва. Біолог Я. Е. Пуркіне відкрив клітинне ядро. У працях Г. Менделя обґрунтовувалась теорія спадковості.

Великий вклад у розвиток гуманітарних наук внесли багатомні фундаментальні дослідження з історії чеської літератури Я. Влчка і «Слов'янські древності» Л. Нідерле.

Провідну роль у розвитку чеської культури продовжує відігравати література. У 50-х роках видає свої сатиричні поеми «Тірольські елегії» та «Хрест св. Володимира» К. Гавлічек-Боровський, який висміює абсолютистський режим та мракобісся церковної ієрархії, свої найкращі книги створює Божена Немцова. Її роман «Бабуся» стає класичним твором чеської прози, як збірка балад «Китиця» Карла Яроміра Ербена — класичним зразком чеської поезії.

У 60—70-х роках у чеській культурі спостерігається перехід від романтизму до реалізму. Основоположником реалізму у літературі став Ян Неруда, автор «Малостранських повістей». Сватоплук Чех у повісті «Мандрівка пана Броучека» викривав пороки буржуазного суспільства, а своєю поемою «Пісні раба» закликав до революційної боротьби.

В 70-х роках розквітає творчість видатного чеського письменника Алоїза Грасека, історичні романи якого підкреслювали велич гуситської доби і силу народних мас. Окремі чеські письменники в своїх творах починають описувати життя робітників, їхню боротьбу з капіталом. Зароджується соціалістична публіцистика, представниками якої були Й. Пецка, Л. Запотоцький.

Великий вплив на розвиток критичного реалізму в чеській літературі мали класичні твори майстрів російської літератури. З 1888 р. почало діяти видавництво «Руска книгозна», в якому виходили переклади кращих книжок російської класики.

З переходом до імперіалізму в культурному житті знаходять відбиток ознаки затяжної кризи буржуазного суспільства. Буржуазна чеська і словацька культура перейшла зеніт свого розвитку і втратила цілестрамовану суспільну роль.

Одні літератори вдалися до декадентства, песимізму і хворобливого захоплення суб'єктивними відчуттями. Інші, навпаки, додержувалися глибоко демократичних традицій національної культури, висловлюючи своїми творами протест проти панівного ладу. Представниками останніх були відомі чеські поети Станіслав Костка Нойман і Петро Безруч.

На початку ХХ ст. розгортається творчість А. Мацека, Ф. Шрамека, К. Томана, І. Ольбрахта, М. Маєрової та інших, на світогляд яких великою мірою вплинула російська революція 1905—1907 рр. Вони закладали основи чеської пролетарської літератури.

Визначну роль у розвитку чеської культури в другій половині ХІХ ст. відігравали театр і музика. В 1862 р. почав діяти перший постійний чеський театр. Спорудження приміщення Національного театру в Празі, закладеного в 1868 р. і завершеного у 1883 р., стало важливою подією в культурному житті країни. Для постановки своїх опер у цьому театрі до Праги приїжджав П. І. Чайковський.

Творцем чеської опери і засновником нової чеської симфонічної, камерної і вокальної музики став всесвітньвідомий компози-

тор Б. Сметана. Його творчість була глибоко пов'язана з революційними і демократичними традиціями чеського народу і мала великий вплив на національно-визвольну боротьбу. У багатьох країнах світу відомі опери Б. Сметани «Продана наречена», «Далібор», «Лібуше» та інші, які були створені в 60—70-х роках. Далеко за межами Чехії відоме ім'я іншого чеського композитора — А. Дворжака, зокрема його «Слов'янські танці».

У кінці ХІХ ст. набули великого поширення самодіяльні драматичні та хорові колективи. З'явилися перші робітничі революційні пісні, з якими трудящі виходили на демонстрації.

Значного розвитку досягло чеське образотворче мистецтво. Життя, працю і самотню культуру чеського та словацького народів прославив у своїх творах чеський художник Й. Манес. Нові шляхи в чеському живопису прокладали представники реалізму К. Пуркіне, С. Пінкас, М. Алеш.

Визначну роль у розвитку словацької культури у другій половині ХІХ ст. відіграв заснований у м. Мартіні в 1863 р. культурно-освітній та науковий центр «Матиця Словацька». Це товариство видавало книги словацькою мовою, відкрило початкові школи і кілька гімназій з викладанням рідною мовою. Проте в 1875 р. угорські власті заборонили його діяльність.

У 1869 р. виникла інша словацька культурно-освітня організація — «Жівена», яка займалася поширенням народної освіти серед трудящих і особливо серед жінок. У 1892 р. почало свою діяльність «Словацьке музейне товариство», яке збирало і зберігало твори словацької народної культури.

Друга половина ХІХ — початок ХХ ст. ознаменувалися новими здобутками словацької літератури. Словацькі письменники і поети виступали проти залишків феодалізму і ненависного габсбурзького абсолютизму значно гостріше, ніж буржуазні політики. Згуртовані навколо альманахів «Конкордія» (1858 р.) і «Липа» (1860 р.) та журналу «Сокіл» (1860 р.), діячі словацької літератури (А. Сладкович, С. Халупка, Я. Калінчак, Я. Крал та інші послідовники Л. Штура) пишуть твори, пройняті ідеями демократизму, соціальної справедливості і любові до свого народу.

З кінця ХІХ ст. на літературну арену виступає ряд нових видатних словацьких письменників-реалістів. Серед них виділяються класик словацької поезії П. О. Гведослав та майстер реалістичної прози М. Кукучін, які змальовують важке соціальне становище словацьких трудящих, засуджують панівні класи і висловлюють віру в майбутнє словацького народу.

У словацькому музичному мистецтві того часу найбільш відоме ім'я композитора Я. Л. Белли. Значний вклад в образотворче мистецтво внесли П. Богунь, Я. Клеменс, Ф. Белопотоцький, Д. Скутецький.

З діячів словацької науки досягли європейського рівня геолог Д. Штур, ботанік Й. Л. Голуба, технік А. Стодола та ін.

Чеські і словацькі діячі культури виявляли великий інтерес до передової російської культури. Великою популярністю користувались твори російських письменників і драматургів, видавалися

підручники російської мови. Поглиблювалось братнє чесько-словацьке співробітництво в багатьох галузях культурного життя.

Польська культура останньої третини XIX — початку XX ст. Поразка повстання в 1864 р. завершила період національно-визвольного шляхетського руху. Розпочався відносно «мирний» період перетворення шляхетської Польщі на капіталістичну.

В умовах відсутності національної держави дальший економічний розвиток польського суспільства в трьох різних державних організаціях посилював небезпеку відокремленості. Тому дуже велике значення мали загальнопольські, загальнонаціональні інститути, що об'єднували націю. До них належали Краківський університет, Польська академія знань, товариство ім. Оссолінських, творчі спілки та інші товариства.

Капіталістичний розвиток підготував ґрунт для виникнення буржуазної течії, відомої під назвою «варшавського позитивізму». Її прихильники піддали критиці шляхетсько-феодальні пережитки, клерикалізм, що сприяло розвитку критичного реалізму, який мав переважуючий вплив на культуру до 90-х років XIX століття.

Література критичного реалізму відображала соціальні контрасти і суперечності в розвитку тогочасного суспільства. Початок встановлення і розвитку реалізму було покладено творчістю Е. Ожешко (1841—1910). Йй належить розробка соціально-побутового роману, дослідження багатьох суспільних проблем того часу — боротьба польських жінок за людську гідність («Остання любов», «Марта» та ін.), розорення шляхти (роман «Над Неманом», «Помпалінські» та ін.).

Життя селян і поміщиків після реформи стало сферою інтересів і молодого Г. Сенкевича (1846—1916), ранні твори якого належать до літератури критичного реалізму («Янко—музикант», «За хлібом» та ін.). У пізніших його творах помічається, з одного боку, різке посилення консервативної ідейної тенденції, апології капіталізму, перехід на захист інтересів помісного дворянства старої Польщі (історичні романи «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володівський», «Камо грядеши»), з другого, — розквіт його художньої майстерності. Найбільш реалістичним з історичних романів Г. Сенкевича є роман «Хрестоносці».

Розквіт реалізму в польській літературі XIX ст. пов'язаний з ім'ям Б. Пруса (1847—1912). Його твори присвячені соціальним конфліктам між буржуазією і робітничим класом, суперечностям у капіталістичному місті (повість «Поворотна хвиля», роман «Лялька»). В останній період творчості Пруса (кінець XIX ст. — початок XX ст.) його кращі твори (чотиритомний роман «Емансиповані жінки», «Фараон») в загальних рисах продовжували лінію розвитку критичного реалізму, але водночас помічається і відхід від нього. Під впливом позитивістської літератури формувалися погляди і видатної поетеси, прозаїка і літературного критика М. Конопницької (1842—1910).

Наприкінці XIX ст. капіталізм вступає в новий період свого розвитку — імперіалізм, в цей же час центр міжнародного робітничого руху переміщується в Росію. Ця обставина, маючи вирі-

шальне значення для польського робітничого та національно-визвольного руху, вплинула і на напрями розвитку культури.

Визначною подією в літературному житті 80-х років було виникнення пролетарської поезії (революційні вірші та пісні «Червоний прапор» Б. Червенського, «Кандальна музика» Л. Варинського, «Варшав'янка» В. Свенціцького та ін.). Окремі твори, які відображали ідеологію пролетаріату, були розвинуті і в XX ст., хоча революційний напрям у польській літературі ще не сформувався.

Новий етап у розвитку польської літератури і культури, який починався в той час, відомий під назвою «Молода Польща», тривав до 1918 р. Це був період, коли співіснували і активно проявляли себе різні ідейно-художні та стилістичні тенденції, нові течії — імпресіонізм, символізм, експресіонізм, неоромантизм. Реалістичні традиції продовжував видатний письменник В. Реймонт (1867—1925). Він розширив селянську тему в польській літературі, якій присвятив багато оповідань, а також чотиритомний роман «Селяни». Йому належать романи з життя акторів («Комедіантка», «Ферменти»), з життя капіталістичного міста — двотомний роман «Обітована земля».

На позиціях критичного реалізму стояв і відомий письменник С. Жеромський (1864—1925) — автор оповідань і романів, які показували життя промислового пролетаріату («Бездомні»), боротьбу польського народу за національну незалежність («Попіл»). Після поразки революції 1905 р., як і інші письменники реалістичного напрямку, він повертається до містицизму, символізму, націоналізму, що відбилося в його наступних творах.

Польський театр, драматургія кінця XIX — початку XX ст. перебували під впливом діяльності реформатора польської сцени С. Виспянського (1867—1907). Видатний живописець-портретист і графік, поет-романтик і драматург Виспянський був людиною різнобічно талановитою. Його творчість пов'язана з неоромантичними і символістичними тенденціями (політичні драми «Весілля», «Визволення», історичні драми «Варшав'янка», «Листопадова ніч» та ін.).

Тема історичного минулого Польщі була представлена не тільки в різноманітних жанрах літератури, а й в живопису, музиці, в театральному мистецтві. Автор історичних картин Я. Матейко (1838—1893) прославляв велич Польщі. Картина «Грюнвальдська битва» принесла йому славу національного художника. Реалістичні тенденції в образотворчому мистецтві відзначені в полотнах художників-баталістів, пейзажистів, портретистів, в історичних полотнах, в графіці (А. Гротгер, Ю. Косак, Ю. Хелмонський, Р. Кохановський, А. Геримський та ін.). Академізм у мистецтві представляють полотна античної тематики Г. Семирадського. Наприкінці XIX ст. в творчості художників дедалі чіткіше виступають риси символізму, декаданса, характерні для «Молодої Польщі».

Розвиток національних традицій спостерігається в музичній творчості Г. Венявського, М. Карловича, І. Падеревського.

Короткочасне існування в Варшаві вищого навчального закладу під назвою Головної школи (1862—1869) не дало можливості розвинути дослідницький центр у Королівстві Польському. І все ж

вона сприяла розвитку науки, прогресу, зосередила видатних вчених, а її вихованці зайняли провідне місце у позитивістському русі. Варшавська біологічна наука досягла досить високого рівня в своєму розвитку. Значні успіхи помітні у розвитку хімії, медицини, з'явилися дослідження у галузі філології, права, економіки, історії.

Після закриття Головної школи наука одержувала підтримку різних наукових і громадських організацій. З 1875 р. активну діяльність у галузі точних наук і техніки проводив Музей промисловості і землеробства. Центральною науковою установою в Королівстві Польському було створене в 1907 р. Варшавське наукове товариство. При підтримці наукових організацій було видано різні наукові праці («Словник польської мови», «Географічний словник Королівства Польського» тощо), а також готувались наукові кадри на різноманітних курсах, які давали знання на рівні вищої школи. Видавались спеціальні журнали, популярні видання.

Багато видатних польських учених працювало у вузах Росії, в наукових установах інших країн. В Парижі працювала М. Складовська-Кюрі — фізик з світовим іменем, двічі лауреат Нобелівської премії.

В Галичині центрами підготовки спеціалістів і наукових кадрів були Краківський та Львівський університети, Львівський політехнічний інститут, Польська академія знань у Кракові. Загальнопольське значення дістали такі товариства, як історичне, філологічне, філософське, природниче та ін. Вони видавали спеціалізовані журнали.

Для польської історіографії характерні два напрями, дві школи — так звана краківська і варшавська. Була також львівська школа істориків і група істориків Познані. Беручи активну участь в політичному житті Галичини, представники краківської школи (В. Калінка, Ю. Шуйський, М. Бобжинський, Б. Смолька та ін.) стояли на консервативних позиціях, їхні історичні та політичні концепції формували ідеологію панівних верств. Представники варшавської школи (Т. Корзон, В. Смоленський та ін.) перебували під впливом ліберальних ідей варшавського позитивізму.

У польській науці того часу вдосконалюються методи дослідження, розширюється проблематика, однак через відсутність незалежної держави, національний та політичний гніт розвиток науки гальмувався.

Культура південнослов'янських народів. Остання третина XIX — початок XX ст. були переломним етапом у розвитку культури південнослов'янських народів.

Умови розвитку культури в різних частинах південнослов'янських земель різнилися, але поступово гору брали спільні риси. В усіх частинах поступово формувалася буржуазна культура як культура панівного класу. На початку XX ст., коли стали помітними ознаки кризи буржуазної культури, частково вони проявились і на південнослов'янських землях. Тяжкий гніт, колоніальна політика панівних класів Австро-Угорщини поглиблювали кризові явища. Все це зумовлювало значне відставання в розвитку культури.

Поряд з цим у південнослов'янських народів відбувався дальший розвиток прогресивної культури, тісно пов'язаної з життям і боротьбою народних мас. Прогресивні діячі культури продовжили кращі традиції слов'янського відродження, революційних демократів. Великий вплив на формування пролетарської культури мали К. Маркс, Ф. Енгельс, а на початку XX ст. — В. І. Ленін, передова культура Росії.

Певних успіхів досягла освіта і наука, зв'язана з потребами життя, з умовами капіталістичного розвитку. В Сербії та Чорногорії зростала кількість народних шкіл, гімназій. Белградська вища школа 1905 р. була перетворена на університет.

Важке економічне становище Сербії та Чорногорії, колоніальна політика Австро-Угорщини зумовили відсталість освіти в більшості югославських земель. Так, в Сербії неписьменних було до 70—75 % населення, в Чорногорії — майже 80 %, а в Боснії та Герцеговині — понад 90 %. Трохи вищим був процент освіченості населення в Словенії та Далмації.

Низький рівень освіти населення був ще й тому, що в Хорватії і Словенії створювалися школи, в яких викладання велося переважно німецькою та угорською мовами. Особливо посилилася політика насильственої мадяризації на початку XX ст., коли угорська мова була оголошена єдиною в Угорському королівстві.

Центром вищої освіти і науки був створений у 1874 р. Загребський університет.

Крім університетів центрами розвитку науки стали академії наук. У 1866 р. в Загребі почала діяти Югославська академія наук і мистецтв, а в 1886 р. в Белграді — Сербська Академія наук. При академіях були створені галузеві інститути (гуманітарні, біологічні, географічні, геологічні і т. ін.), наукові музеї, бібліотеки і навіть картинні галереї. У Белграді на початку XX ст. була створена Бібліотека робітничого товариства, яка відіграла значну роль у поширенні марксистської літератури.

Вчені Югославської академії мали зв'язки з ученими інших слов'янських країн, особливо Росії, а також Західної Європи, за допомогою Д. Менделєєва, І. Сеченова, К. Тимірязєва, І. Павлова в югославських землях формувалися нові прогресивні школи в науці. Серед учених слід назвати насамперед Й. Цвіїча (1865—1927) — геолога, антрополога і географа. Головний об'єкт його дослідження — Балкани. Під його керівництвом було видано велику працю — «Антропологічні проблеми Балкан» у 24-х томах. Й. Цвіїч організував Географічний інститут і був автором першої бібліографії з географії Балкан. Помітним явищем були такі праці, як «Сербська флора» (Й. Панчица), «Хорватська флора» (Л. Вукотиновича), «Геологія Сербії» (Й. Жуйовича) та ін. В галузі техніки значні відкриття належать Н. Теслі (1856—1943), який розробив електродвигун змінного струму, систему управління кораблями по радіо, перші конструкції кібернетичних машин та ін. У пошуках коштів для лабораторної бази він згодом емігрував у США. Багато вчених-природознавців стояли на прогресивних позиціях і вели боротьбу проти реакції.

У галузі історії важливе місце зайняли праці М. Новаковича («Законник Ст. Душана», «Відродження Сербії»), Ф. Рачкі («Богмили і патарени»), Т. Смічкіла («Історія Хорватії»). На початку ХХ ст. в працях окремих істориків почали проявлятися ідеї сербського шовінізму.

З позицій матеріалізму написав свої праці видатний прогресивний мислитель В. Пелагич («Соціалізм...», «Наука і трудящий народ» та ін.), діячі робітничого руху Д. Тузович і Д. Попович («Історія соціал-демократії», «Теорія і практика»). Вони багато зробили для поширення в югославських землях марксизму.

Своєрідними осередками громадсько-літературного життя були товариства «Матиця сербська» (1864 р.) в м. Нові Сад і «Матиця хорватська» (1846 р.) в м. Загребі. Вони видавали журнал, літературні твори, мали бібліотеки, музеї. Товариства багато зробили для розширення міжслов'янських літературних зв'язків.

В останніх десятиліттях ХІХ ст. у літературі югославських народів утвердився реалізм, а на початку ХХ ст. появилися перші паростки соціалістичного реалізму. Найбільш видатною постаттю сербської літератури був драматург Б. Нушич (1864—1938), у творах якого («Підозріла особа», «Народний посланець», «Протекція», «Доктор філософії» та ін.) піддано критиці порядки і мораль буржуазно-монархічної Сербії. Його творчість дала поштовх розвитку національного театру не лише в Сербії, а й у Хорватії і Словенії. Поет і критик Й. Змай (1833—1904) широко відобразив героїку антитурецької боротьби (збірки «Меч і перо», «Світлі могили» та ін.), плідно працював і в галузі перекладу російської літератури, сприяв зміцненню зв'язків з Росією.

У хорватській літературі найвизначнішими були твори письменника А. Шеноа (1838—1881) («Селянські повстання», «Бідний Лука», «Барон Івиця» та ін.), в яких правдиво показано життя села. Виступаючи глашатаєм дружби народів, він відобразив їхню спільну боротьбу проти чужоземного гніту. Високо цінував роль Росії в житті слов'ян, поширював її передову культуру.

Багатою на значні твори була і словенська література. У Словенії зародилась пролетарська література. Це п'єси І. Цанкара (1878—1918) «Батрак Ерней і його право», «Мартин Качур» та ін. Драматург змальовує життя робітників і міської бідноти, їхній стихійний протест, викриває жадібність фабрикантів.

У живописі і музиці також перемагає реалізм. Величезна заслуга в цьому російської демократичної культури. Сербський композитор С. Мокранияц написав рапсодії та сюїти на народні теми, а на початку ХХ ст.—першу оперу і кілька симфонічних творів. Композитор І. Зайц створив у Загребі музичну школу і написав першу оперу «Нікола Зрінський». У 1872 р. в Люблянці була створена Музична матиця, яка сприяла поширенню музичної культури. Композитор Р. Савін написав перші словенські опери «Матія Губец» і «Прекрасна Вида».

Незважаючи на складність умов, культура югославських народів зробила значний крок уперед. Передові діячі культури були тісно зв'язані з народом, їхня творчість служила народу.

Культура Болгарії. З ліквідацією турецького гніту і розвитком капіталізму в Болгарії створилися сприятливі умови для розвитку національної культури. Буржуазія, як панівний клас, використовувала культурний розвиток країни в своїх класових інтересах. Проте з кінця ХІХ — початку ХХ ст. в Болгарії виникають елементи нової, пролетарської культури. Носієм її був робітничий клас, який став спадкоємцем всього передового й демократичного, що було надбано в попередні часи.

У 80-і роки ХІХ ст. в Болгарії вже була широка мережа шкіл, читалень та інших культурних установ. З 1879 до 1910 р. кількість шкіл зросла втриє, а учнів — більше ніж у 5 разів. Значну роль у розвитку освіти відіграв професор М. Дринов, який був директором департаменту народної освіти в період тимчасового російського управління в Болгарії. Саме в той час в Софії було засновано Народну бібліотеку, яка перетворилася на найбільший книжковий центр країни.

В 1886 р. в Софії відкрили Вище училище, яке потім перетворилося на університет. Тут було проведено ряд цінних досліджень в галузі хімії (П. Райнов), геології (Г. Златарський), біології (П. Бахметєв, росіянин за походженням) і т. ін. В 1911 р. було створено Болгарську Академію наук (БАН). Серед науковців було багато росіян, чехів, поляків і представників західноєвропейських країн.

Основоположниками буржуазної історіографії були М. Дринов, В. Златарський, чех К. Іречек, який першим написав загальну історію Болгарії. В галузі мовознавства цінний вклад у науку внесли Б. Цонев, Л. Мілетич та А. Теодоров-Балан.

Нову, марксистську концепцію в галузі науки і культури викладав у своїх творах засновник соціалістичного руху в Болгарії Д. Благоев. У ряді його праць дано наукове висвітлення минулого й сучасного країни, зокрема історії БРСДП. В боротьбі з буржуазною філософією Д. Благоев заклад основи болгарської марксистської філософії, а також політекономії. Значний вклад в розвиток науки і культури внесли соратники Благоева Г. Кіркков, Г. Георгієв, Хр. Кабакчієв та інші.

Помітних успіхів досягла болгарська література. Національно-визвольна боротьба болгарського народу, роль Росії у визволенні Болгарії з-під влади Туреччини були тими основними подіями, які становили найважливішу тематику і головні сюжетні лінії у творах письменників. З. Стоянов, К. Величков присвятили свої праці національно-визвольній боротьбі, героям болгарського народу Василю Левському, Христо Ботеву та ін. Цій самій тематиці багато уваги приділяв видатний болгарський поет і письменник І. Вазов (1850—1921). У своїх творах Вазов оспівав героїв народних мас і великий подвиг Росії, яка визволила болгарський народ з-під турецького ярма. У кращих його творах «Під ярмом», «Знедолені», «Епопея забутих» Вазов підкреслив, що болгарський народ був основною силою у боротьбі проти іноземних гнобителів і болгарських експлуататорів-чорбаджіїв, що патріотизм трудящих Болгарії невичерпний.

Визначне місце серед письменників Болгарії кінця XIX ст. належить письменнику демократичного напрямку А. Константинову (1863—1897), який вістря своєї творчості спрямував проти реакційного режиму князя Фердинанда. У своєму творі «Бай Ганю» автор висміює буржуа-глитая, його жадібність, нахабність, авантюризм, безкультур'я, кар'єризм та інші типові риси молоді болгарської буржуазії. Його творчість проникнута патріотизмом і народністю.

На початку XX ст. в болгарській літературі виразно вимальовуються дві течії, що зумовлювалось капіталістичним розвитком і загостренням класової боротьби. Ліберально-буржуазні письменники (як, наприклад, П. П. Славейков) все більше підпадали під вплив занепадницьких тенденцій західноєвропейської літератури, дотримуючись лозунга «Мистецтво для мистецтва». Прибічники цього індивідуалістично-символічного напрямку скочувались на позиції декадентського мистецтва.

Представники пролетарської революційної літератури Г. Кіркв (проза), Д. Полянов (поезія), об'єднавшись навколо редакційного Д. Благоевим журналу «Нове време», виступали із соціальною тематикою. Д. Благоев відіграв особливо велику роль як в суспільному, так і в культурному житті Болгарії, виступаючи як борець за пролетарську літературу.

Д. Полянов (1876—1953) у своїх творах оспівував робітничий клас і його партію, їхню боротьбу проти капіталізму за соціалізм. Його поезія була зброєю революційної боротьби робітничого класу. У віршах «Повалені ідоли», «Стрілочник», «Народження пролетаріату», в збірках віршів і прози Полянов стверджував ідею неминучості визволення трудящих від експлуатації шляхом революційної боротьби.

Видатний революціонер і діяч соціал-демократичної партії (т. с.) Г. Кіркв (1867—1919) своїми сатиричними оповіданнями поклав початок новій болгарській публіцистики, перетворив фейлетон у грізну зброю пролетаріату в його боротьбі проти буржуазії. Фейлетони і сатиричні оповідання, як і окремі нариси Г. Кіркова, — твори високої майстерності, кращі зразки пролетарської літератури. Ряд пісень Кіркова («Пісня праці», «Робітничий марш») стали популярними піснями болгар.

В останній чверті XIX — на початку XX ст. значного успіху досягли болгарський театр, музика, образотворче мистецтво й архітектура. Перші театральні колективи в Болгарії появились після визволення від турецького гніту. В 1880 р. у Пловдиві було збудовано спеціальний театр, де виступали з виставами робітники-любители театральної справи. Згодом було створено професійні театральні трупи. Так, створена в 1892 р. в Софії театральна трупа «Сльоза і сміх» пізніше перетворилася на Болгарський народний театр. Тут працювали такі видатні артисти, як А. Будевська, К. Сарафов та інші.

Крім п'ес національних письменників (В. Друмева, І. Вазова) болгарські артисти, більшість яких здобули театральну освіту в Петербурзі, Москві, ставили п'еси російських драматургів: Гоголя,

Чехова, Толстого, Горького та ін. За допомогою російських і чеських музичних діячів було підготовлено перші хорові і оркестрові колективи, появились болгарські музичні твори, почало розвиватись оперне мистецтво. На початку XX ст. було створено перші болгарські опери: «Бідна» Е. Манолова, «Камен і Цена» І. Іванова та В. Каутського, «Борислав» Г. Атанасова та ін.

У галузі образотворчого мистецтва митці-реалісти відтворювали на полотнах життя трудового народу, його працелюбність, мужність і велич боротьби, його радість і скорботи. Великою популярністю користуються в Болгарії картини найвидатніших представників болгарського живопису А. Мітова (1862—1930). «Базар в Софії», «Народний аптекар» І. Ангелова (1864—1924) «Жнива», «Клятва перед допитом», чехів за походженням Ів. Мрквички (1856—1938) «Хоро», «Ручениця» і Я. Вешина (1852—1915) «Гайдуки», «Самарський прапор» та ін. В розвитку портретного і пейзажного живопису значне місце займають такі митці, як Ст. Іванов, Ц. Тодоров, А. Мутафов, А. Міхов, а в політичній карикатурі Ол. Божинов.

У перші десятиріччя після визволення в галузі архітектури в Болгарії працювали переважно іноземці, але поступово зростали й свої національні кадри: П. Момчилов, Йор. Миланов, Г. Овчаров, Б. Капітанов та ін. За їхніми проектами в різних містах Болгарії було збудовано багато житлових будинків, навчальних закладів, театрів, церков, фабрик та ін. Ряд пам'яток було збудовано на ознаменування національно-визвольної боротьби і братерської допомоги Росії. З них найбільш відомі церква на Шипкинському перевалі, собор О. Невського в Софії, пам'ятник братам-визволителям в Софії.

Розділ 27. ПІВДЕННІ І ЗАХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914—1918)

Югославські народи. Перша світова війна була наслідком загострення суперечностей між імперіалістичними країнами. Інтереси двох воєнно-політичних блоків (Антанти і Центральних держав) особливо тісно перепліталися на Балканах. Визрівання конфлікту прискорювалося суперечностями між Сербією, панівні класи якої прагнули приєднати ряд слов'янських земель і вийти до Адріатичного моря, та Австро-Угорщиною, правителі якої не хотіли посилення сербської держави і вважали, що майбутнє імперії — в міцності її володінь на Балканах. Саме сербсько-австрійський конфлікт (сараєвське вбивство) і переріс дуже швидко у відкриті воєнні дії. Полум'я сербсько-австрійської війни протягом тижня (з 28 липня по 4 серпня) поширилось на всю Європу, а незабаром охопило майже всі країни світу.

З Австро-Угорщина, активно підтримана німецькою воєнною, розраховувала швидко розгромити Сербію і розширити свої володіння на Балканах. Та вже події серпня і вересня 1914 р. показали, що австро-угорські генштабівці не врахували основного — героїзму сербського та інших югославських народів, їхньої готовності за будь-яку ціну відстояти свободу Сербії, повалити іноземний гніт і створити незалежну об'єднану югославську державу. Разом із Сер-

бією на боротьбу проти Австро-Угорщини виступила Чорногорія. Їх активно підтримали хорвати, словенці та інші народи, століттями поневолені Габсбургами.

Сербія та її союзниця Чорногорія, звичайно, погано були підготовлені до війни. Не вистачало зброї, амуніції, спорядження. Кордони з боку Австро-Угорщини не були зміцнені. Економіка ще не набула належного стану після балканських війн. Та погано озброєна і нечисленна сербо-чорногорська армія героїчно захищалася. Першу велику операцію габсбурзька вояччина провела в середині серпня 1914 р. У вирішальній битві біля Церського хребта (на захід від Белграда) серби здобули блискучу перемогу. Австрійська армія відступила на вихідні рубежі за Дрину і Саву. Це ще більше піднесло патріотичні настрої серед слов'янських народів.

Зазнала краху і друга спроба розгромити Сербію в грудні 1914 р. Спочатку сербська армія відступала, бо не вистачало зброї (на 100 ворожих артилерійських вистрілів серби відповідали одним або двома). Австрійці захопили навіть Белград. Та незабаром прибула по Дунаю зброя з Росії і сербська армія пішла в контрнаступ. У битві в басейні р. Колубари 3—5 грудня австро-угорська армія знов зазнала невдачі. Сербам дісталися багаті трофеї, в полон було взято більше 50 тис. солдатів. Протягом місяця вся Сербія була визволена від окупантів. Поразка в грудні 1914 р., а також наступ російської армії на Східному фронті, куди на вимогу Німеччини було перекинуто велику частину австро-угорських військ, на деякий час стабілізували становище на австро-сербському фронті.

Третій наступ проти Сербії почався у жовтні 1915 р. В операціях крім австро-угорських військ брали участь також німецькі та болгарські війська. Сербська армія героїчно захищалась, але сили були надто нерівні. Союзники своєчасно не подали Сербії допомоги. Більше як 300-тисячна сербська армія відступила до берегів Адріатичного моря. В жорстоких боях, а також від голоду, холоду і хвороб загинуло майже 180 тис. чол. Уціліла частина сербської армії (близько 120 тис. чол.) на пароплавах союзників була доставлена на о. Корфу, переформована і відправлена на Салоніський фронт, де вони продовжували воювати проти армій Центральних держав.

У січні 1916 р. Сербія та Чорногорія були окуповані австро-німецькими військами. Окупаційний гніт був дуже важким. Австро-угорські та німецькі воєнні власті нещадно грабували окуповані землі. Господарська розруха зумовила зростання дорожнечі, спекуляції. Населення терпіло від голоду і хвороб. Не вистачало продуктів. У містах Сербії в 1917 р. на одну людину видавали лише 1 кг борошна на місяць. В країні встановився кривавий поліцейський терор. Всіх, хто виступав проти війни і окупації, арештовували. Понад 150 тис. чол. було інтерновано, ув'язнено або кинуті в концтабори.

Незважаючи на жорстокий терор і переслідування боротьба проти окупаційного режиму не припинялась. Велику роль у розвитку визвольної боротьби відіграли соціал-демократичні партії, особливо їхнє ліве крило, яке зближувалось з революційною течією

міжнародного робітничого руху. В. І. Ленін дав високу оцінку боротьбі сербських соціал-демократів проти війни, участі Т. Кацлеровича в Кінтальській конференції, вказуючи водночас на їхню непослідовність в окремих питаннях тактики.

Переважна більшість буржуазії, реакційне чиновництво підтримували австро-німецьких загарбників. Лише частина панівних верств виступила проти окупантів. Діючи в еміграції, вони орієнтувалися на Антанту і з її допомогою розраховували створити єдину югославську державу. Навесні 1915 р. в Лондоні було створено з буржуазних представників Хорватії, Словенії, Далмації, Боснії та Герцеговини Югославський комітет на чолі з А. Трумбичем, який висунув програму створення єдиної держави на засадах автономії. Депутати австро-угорського парламенту від слов'янських земель спочатку висловлювалися за перебудову імперії Габсбургів на засадах триалізму. Але далші переговори лідерів різних буржуазних опозиційних партій привели до того, що 20 липня 1917 р. було підписано Корфську декларацію, яка передбачала створення сербо-хорвато-словенського конституційного королівства на чолі з династією Карагеоргієвичів. Це була перемога сербської буржуазії, яку активно підтримувала царська Росія.

Та вирішальним у боротьбі за визволення був рух опору трудящих. Крім антивоєнних мітингів і страйків, які особливо зросли в першій половині 1917 р. під впливом перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії, зародилися і активно діяли партизанські загони. Тисячі хорватів, сербів, словенів дезертували з армії і активно включалися в революційну боротьбу. Згодом багато з них стали активними борцями і захисниками справи Великого Жовтня.

Особливо зросла хвиля визвольної боротьби влітку та восени 1918 р., коли в країну повернулися тисячі військовополонених з Радянської Росії.

В умовах наростання революційного руху народних мас активувалася і національна буржуазія, яка виступала за об'єднання югославських земель Габсбурзької монархії в єдину державу.

На початку осені 1918 р. війська Антанти перейшли в наступ на Салоніському фронті. Наслідком цього була капітуляція Болгарії. Тісняхи німецькі та австрійські війська, сербська армія успішно наступала на Белград, його було взято в перших числах листопада. На середину листопада була визволена вся Сербія і значна частина югославських земель, що входили до складу Австро-Угорщини.

Чехія та Словаччина. Війна завдала великих руйнувань господарству Австро-Угорщини, в тому числі й економіці чеських і словацьких земель. Розладнався транспорт. Бракувало робочих рук. Зростала дорожнеча. Вдвоє зменшився збір урожаю. Трудящі зазнавали страшних бідуваль.

Посилилось політичне і національне гноблення чеського і словацького народів. У країні панував режим поліцейського терору. Будь-які антивоєнні і антиавстрійські прояви нещадно придушувались. Непокірних негайно відправляли на фронт або у концентра-

ційні табори. Розглядаючи війну як похід проти слов'янства, австро-німецька та угорська буржуазія розгорнула шовіністичне переслідування чеського і словацького національного руху. Громадянські свободи були ліквідовані, більшість чеських і словацьких шкіл були перетворені на госпіталі, слов'янська література вилучалася з бібліотек. Прояви слов'янської взаємності розглядалися як державна зрада.

З перших днів війни серед широких мас чеського і словацького населення посилювалися стихійні прояви ненависті до австро-угорської монархії. Війну проти братніх слов'янських народів — Росії та Сербії — чехи і словаки ненавиділи. Вони всіляко ухилялися від мобілізації. Солдати масово здавалися в полон. На кінець 1916 р. в Росії налічувалося понад 250 тис. полонених чехів і словаків. З 1915 р. почалися стихійні виступи проти війни і в тилу. В 1916 р. вони стають масовими. Страйкували гірники Моравської Острави, робітники празьких машинобудівних заводів тощо.

Чеська і словацька буржуазія, всупереч національним інтересам, турбувалася лише про свої класові інтереси. Переважна більшість її, зв'язана з австрійським, німецьким і угорським капіталом, вела реакційну прислужницьку політику.

Друга група буржуазії, інтересам якої загрожував німецький капітал, а також частина буржуазної інтелігенції орієнтувалися на Антанту. Представники цієї групи чеської буржуазії (Масарик, Бенеш, Штефанік та ін.) емігрували за кордон і в 1916 р. організували в Парижі Чеську національну раду, очолювану Масариком, а в чеських землях — таємну організацію «Мафія», діяльність якої не мала нічого спільного з революційним рухом народних мас.

Орієнтація на Антанту аж ніяк не забезпечувала національного визволення чеського і словацького народів, оскільки антантівський блок зовсім не виступав за ліквідацію Австро-Угорщини.

Опортуністичне керівництво соціал-демократії також було неспроможне очолити визвольну боротьбу мас. Соціал-демократичні лідери виправдовували війну, слухняно йшли за буржуазією і принизливо демонстрували свою відданість Габсбургам. Народ закликали лише до пасивного вичікування кінця конфлікту.

Шлях до свободи вказувала чеським і словацьким трудящим революційна діяльність російського пролетаріату, очолюваного більшовицькою партією.

Лютнева революція 1917 р. в Росії сприяла зростанню самосвідомості чехів і словаків. З весни 1917 р. швидко збільшувалась кількість страйків, антивоєнних демонстрацій і збройних конфліктів з урядовими військами. Під час розстрілу 8-тисячної демонстрації в Простєйові 27 квітня 23 чол. було вбито і 40 поранено. Через три дні в Празі вийшли на демонстрацію 20 тис. трудящих. Протягом літа і осені не припиняються страйки металургів Праги, Пльзенья, Острави, Хомутова та інших міст. До антиавстрійської боротьби підключається і прогресивна інтелігенція.

Могутнім поштовхом до піднесення національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів стали повідомлення про Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії, що з'явилися в

чеській і словацькій пресі вже 8—10 листопада 1917 р. Вплив Жовтневої революції на чеський і словацький народи був настільки великим, що з повним правом можна говорити про початок нового історичного етапу в революційній боротьбі чехів і словаків.

Значна заслуга в поширенні ідей Великого Жовтня серед чеського і словацького народів належала військовополоненим, які повернулися з революційної Росії. Під впливом їхньої агітації у травні 1918 р. повстали солдати в Рімавській Соботі, в Румбурку. Десятьох організаторів повстання 7-го артилерійського полку в Румбурку уряд стратив, а 560 кинув до в'язниці. В червні підняли повстання чеські і словацькі солдати 71-го піхотного полку, що стояв у сербському місті Крагуеваці. 44 солдати були страчені. Жорстокий терор не міг зупинити революційної боротьби.

Нове зниження норм харчування у містах, вилучення сільсько-господарських продуктів у селах ще більше активізували боротьбу трудящих. Протест лунав по всій території монархії. У червні голодні заколоти охопили всю Словаччину. Угорський уряд направив проти заколотників війська, але військ не вистачало. Демонстрації голодуючих у Пльзені і Пардубицях 20—24 червня були розстріляні. Це посилює ненависть народних мас до правлячих класів.

Могутнє піднесення національно-визвольного руху лякало чеську і словацьку буржуазію та її іноземних покровителів. Масарик дав згоду на заколот чехословацьких легіонів, що перебували в Росії і влітку 1918 р. виступили співучасниками імперіалістичної інтервенції проти Країни Рад. Буржуазія об'єднала свої зусилля з правими соціал-демократами, щоб стримати вибух революції в Австро-Угорщині. Скориставшись відсутністю справді революційної марксистсько-ленінської партії, буржуазія прибирає до рук керівництво національно-визвольним рухом чеського і словацького народів.

Польські землі. Перша світова війна, яка почалася на польських землях жорстокими битвами армій держав, що розчленували Польщу, знову привернула увагу до польського питання. Центральні держави, готуючись до війни, планували відторгнення Королівства Польського від Росії і з цією метою намагалися підняти в ньому повстання. Вони підготували склади зброї для повстанців, перекинули з Галичини до Королівства Польського роту стрільців, уклали угоду з групою Пилсудського про керівництво диверсійно-повстанськими і шпигунськими діями в тилу російської армії. У відозві, опублікованій 9 серпня 1914 р., вони закликали польське населення до повстання проти Росії, облудно використовуючи лозунг «незалежності».

Царська Росія, намагаючись протидіяти цьому, також опублікувала 14 серпня 1914 р. відозву до поляків, обіцяючи об'єднання всіх польських земель «під скіпетром російського царя» і надання їм автономії.

Відозви, заклики до поляків були підписані вищими представниками військової влади союзних держав. Вони ставили своєю метою залучити поляків на свою сторону, обіцяючи їм підтримку у встановленні в Польщі обмеженої внутрішньої автономії у разі

успішного завершення війни. Однак жодна з великих держав не була зацікавлена у відновленні незалежності Польщі. До останніх днів війни їхня політика в польському питанні мала чітко виражений імперіалістичний характер. Для країн Антанти польське питання залишалося внутрішнім питанням союзної Росії.

Буржуазно-поміщицькі і дрібнобуржуазні кола Королівства Польського, керовані лідером ендеків Р. Дмовським, який очолив утворений в листопаді 1914 р. Польський національний комітет, розробляли і обговорювали з царськими урядовими колами програми автономії Польщі у складі царської Росії. На боці австро-німецького блоку виступали австрофільські і германофільські польські угруповання Галичини і Познанщини. 16 серпня 1914 р. в Кракові вони утворили Головний національний комітет, який розгорнув широку кампанію за включення Королівства Польського до складу монархії Габсбургів.

Близько 1,5 млн. поляків було мобілізовано у ворожі армії. Підштовхувані польськими буржуазно-поміщицькими партіями, вони захищали чужі їм інтереси.

Польські соціал-демократи і ППС-лівіяця зайняли революційну, інтернаціоналістську позицію. Вони розуміли, що лише у спільній боротьбі робітників усіх країн за соціальну революцію можна добитися національного визволення. В. І. Ленін писав у той час, що польські марксистки «...належать до найкращих революційних і інтернаціоналістських елементів міжнародної соціал-демократії»¹. Проте польські соціал-демократи поділяли помилкові погляди Р. Люксембург з національного питання. Саме тому вони не могли відіграти провідної ролі у національно-визвольній боротьбі польського народу.

Найбільш послідовною у польському питанні була політика більшовиків. В. І. Ленін не раз підкреслював, що гарантією повного політичного і економічного визволення польського народу може бути тільки спільна боротьба польського і російського пролетаріату проти царизму. В умовах назрівання національно-визвольного руху величезне значення у боротьбі мав ленінський лозунг права нації на самовизначення.

Влітку 1915 р. німецькі і австрійські війська окупували Королівство Польське. Загарбники встановили в країні жорстокий окупаційний режим. Вони реквізували продовольство і сировину, верстати і машини. Промисловість краю було зруйновано, сотні тисяч робітників вивезено до Німеччини, в деяких сільських округах введено панщину.

Гостро відчуючи нестачу живої військової сили і сподіваючись поповнити її за рахунок поляків, німецькі окупанти актом від 5 листопада 1916 р. проголосили на частині території колишнього Королівства Польського «самостійну польську державу», якою повинна була управляти тимчасова Державна, а пізніше Регентська рада. Позбавлена реальної влади, вона лишалася додат-

¹ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 30. — С. 43.

ком адміністрації варшавського генерал-губернатора Безелера. Незважаючи на це, так звані «активісти», до яких належав і Пілсудський, відкрито підтримали ці заходи. Прихильники російсько-антантівської орієнтації — «пасивісти» — теж вбачали у них шлях до незалежності Польщі. Так званій польській державі було дозволено мати свою армію, але намір її створити зазнав краху.

Після перемоги Лютневої революції в Росії національно-визвольний рух польського народу значно посилювався. Революційні події в Росії, перевага Антанти у війні, особливо після вступу в неї США, жорстокий окупаційний режим, який загрожував поступовим знищенням польського народу, — все це викликало опозицію навіть у деякій частині прихильників окупантів. Влітку 1917 р. частина польських легіонерів відмовилася присягнути на вірність монархам Центральних держав і була репресована. Пілсудського заарештували, що дало йому можливість свою багатолітню службу німецькому імперіалізму прикрити «мучеництвом за незалежність».

Велика Жовтнева соціалістична революція створила передумови для національного визволення Польщі. Ленінський «Декрет про мир», «Декларація прав народів Росії», інші акти і документи Радянського уряду не тільки проголошували принцип самовизначення народів, а й були спрямовані на його втілення в життя, відкривали перед польським національно-визвольним рухом нову перспективу. Нова соціалістична політика Радянського уряду зруйнувала основи старої політики царської Росії, на якій ґрунтувались договори про поділ Польщі, підірвала основи антипольської політики інших держав-загарбників.

Імперіалістичній політиці в польському питанні було завдано нищівного удару, що вплинуло на всі верстви польського суспільства, партії і їхні програми, на національно-визвольний рух в цілому, який набув форми боротьби з німецько-австрійськими окупантами за повну незалежність Польщі, за об'єднання польських земель в єдиній державі.

Боротьба польського народу за самовизначення була тісно пов'язана з боротьбою за припинення імперіалістичної війни, за демократичний мир без анексії і контрибуції. Саме таку програму післявоєнного миру радянська делегація проголосила 22 грудня 1917 р. на мирних переговорах у Брест-Литовську. Застосування Радянським урядом на практиці основних принципів нової політики змусило уряди США і Англії виступити в січні 1918 р. з викладенням своїх мирних програм. У туманних висловлюваннях йшлося і про утворення «незалежної Польщі».

Таким чином, в результаті перемоги Великої Жовтневої революції в Росії, діяльності Радянського уряду щодо здійснення основних принципів нової соціалістичної політики, боротьба польського народу за національну незалежність дістала широке міжнародне визнання.

Після укладення Брестського миру з Радянською Росією в Польщу почали повертатися польські робітники, біженці, демобілізовані солдати, які розповідали про російську революцію, поширювали революційні ідеї. У зв'язку з цим революційна боротьба в

Польщі набирає дедалі більшого розмаху. 29 серпня 1918 р. підписаний В. І. Леніним декрет анулював усі договори і акти російського царизму, пов'язані з розподілами Польщі. Тим самим юридична основа, яка закріплювала панування над польськими землями трьох держав-загарбників, була скасована.

Влітку і восени 1918 р. по всій Польщі відбувалися нові масові революційні виступи. Найвизначнішими подіями були створення Тарнобжеської республіки у листопаді 1918 р., роззброєння робітниками Домбровського басейну австрійських солдат і створення Червоної гвардії. Революційні настрої поширювались і на селі. Розгортався національно-визвольний рух у західних польських землях. У країні почали виникати Ради. Однак СДКПіЛ і ППС-лівіця не змогли очолити рух за незалежну народно-демократичну Польську республіку.

Польська буржуазія і поміщики готувалися до боротьби з наростаючим революційним рухом і створили власні збройні сили. Буржуазно-поміщицькі партії підтримували політику іноземних імперіалістів: одні з них орієнтувалися на Антанту і США, інші — на Німеччину та Австро-Угорщину. За їхньою допомогою вони придушували революційні виступи народних мас, при їхній підтримці готувалися захопити владу.

Болгарія. Незважаючи на поразку у другій Балканській війні, цар Фердинанд і буржуазія не відмовилися від авантюристичних планів створення Великої Болгарії. У зв'язку з цим вони активізували пронимецьку політику, розгорнули шалену пропаганду проти Росії і русофільських партій.

На початку липня 1914 р. Болгарія уклала з Німеччиною угоду на одержання нової позики в сумі 500 млн. золотих франків, після чого вона по суті стала союзником Німеччини та Австро-Угорщини.

Хоч початок першої світової війни застав Болгарію в дуже важкому економічному становищі (занепадало промислове виробництво, зменшувалися посівні площі, знижувалася врожайність), однак буржуазія на чолі з Фердинандом вела переговори з Центральними державами про укладення союзного договору з метою вступу у війну.

Росія, Англія і Франція всіляко намагалися повернути Болгарію на свій бік, але це їм не вдалося.

Після тривалих переговорів 24 серпня 1915 р. Болгарія, Німеччина та Австро-Угорщина підписали воєнно-політичний договір, за яким Болгарія мала одержати частину сербської Македонії, а в разі виступу Румунії і Греції проти центральних держав їй обіцяли також Добруджу, грецьку частину Македонії і Західну Фракію. Німеччина надавала Болгарії додаткову позику 200 млн. левів.

Того ж дня була підписана болгаро-турецька конвенція, за якою Туреччина віддала Болгарії територію на захід від р. Маріца з містами Караагач і Димотика. Так склався четвертий союз: Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина.

Болгарські опозиційні партії — народняцька, прогресивна, демократична, радикальна, «широкі» соціалісти та БЗНС були про-

тивниками союзу з центральними державами і намагалися втягнути Болгарію у війну на боці держав Антанти. Утримати Фердинанда і правлячу кліку від цього не зміг навіть виступ лідера БЗНС Ол. Стамболійського, який загрожував підняти селян проти царя, якщо Болгарія вступить у війну на боці Німеччини.

Принципово іншу позицію зайняла партія тісняків, яка виступала за збереження миру і Балканську Федеративну республіку. У країні відбувалися мітинги за мир і дружбу між народами, за соціалізм. Д. Благоев рішуче відхилив пропозиції про вступ Болгарії у війну. БРСДП (т. с.) засудила соціал-шовіністичну позицію опортуністичних партій II Інтернаціоналу. XXI з'їзд БРСДП (т. с.) (серпень 1915 р.) відбувався під лозунгом боротьби проти імперіалістичної війни. За ініціативою тісняків у червні 1915 р. в Бухаресті було скликано другу Балканську конференцію соціал-демократичних партій. На конференції утворилася Балканська робітничо-соціал-демократична федерація, яку Г. Димитров розглядав як «перший практичний крок на шляху об'єднання соціалістичного пролетаріату». За три дні до вступу Болгарії у війну ЦК і парламентська група БРСДП (т. с.) звернулися з відозвою до болгарського народу, в якій викривалися хижацькі наміри буржуазії, що поставила країну над безоднею війни, вказувалось на необхідність солідарності робітників Сербії, Румунії, Греції і Туреччини в боротьбі проти капіталістів. За «державну зраду» парламентську групу тісняків уряд віддав до суду. Лідер БЗНС О. Стамболійський також потрапив у в'язницю. Болгарія прямувала до нової національної катастрофи.

14 жовтня 1915 р. болгарські війська почали воєнні дії проти сербської армії. Через кілька місяців Вардарська Македонія і частина Сербії були окуповані болгарськими військами, які підійшли до грецького кордону. У зв'язку з цим Англія і Франція в серпні 1916 р. відкрили проти Болгарії Салонікський фронт.

У серпні 1916 р. проти Австро-Угорщини виступила Румунія. Тоді Болгарія оголосила війну Румунії. Третя болгарська армія розпочала воєнні дії в Добруджі і на кінець 1916 р. окупувала її і далі успішно наступала в напрямі Бухареста.

У той час тісняки сміливо продовжували боротися проти війни, за мир, за міжнародну пролетарську солідарність, таврували соціал-шовінізм. Їхні представники взяли участь у Ціммервальдській міжнародній конференції інтернаціоналістів, підписали Стокгольмську декларацію Ціммервальдської лівої і виступили з підтримкою пропозиції більшовиків про необхідність створення нового Інтернаціоналу.

Однак тісняки в питаннях війни, миру і революції ще не стояли на більшовицьких позиціях; вони ще не усвідомили суті імперіалізму як останньої стадії капіталізму і не зробили з цього необхідних висновків, ще не сприйняли ленінської теорії імперіалізму, стратегії і тактики революції, не бачили революційних можливостей селянських мас. Партія тісняків на той час ще не змогла піднятися до більшовицького розуміння питання про необхідність перетворення імперіалістичної війни на громадянську.

Мобілізація переважної більшості чоловічого населення негативно позначалася на економічному житті країни. Середній річний збір зерна зменшився на 800 тис. т. Дедалі більше відчувалася нестача продуктів харчування. У 1917 р. у містах Болгарії було введено нормування хліба. 70 % промислових підприємств зовсім не працювали або працювали з неповним навантаженням. Німецькі імперіалісти перетворили Болгарію на свою колонію. За офіційними даними, з Болгарії в Німеччину щорічно відправляли 1800 вагонів з продовольством, хоч більшість болгарського населення голодувала.

Під впливом Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії, в Болгарії почалися заворушення і заколоти. Парламентська група тісняків заявила, що «справа російських революційних робітників є їх справою». Вони розгорнули активну діяльність в армії, на фронті відбувалося братання між болгарськими і російськими солдатами. Зростала політична активність робітників і селян. Посилились розбіжності у рядах буржуазії: опозиція знову почала різко критикувати політику уряду. В країні назрівала революційна криза.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію в Росії трудящі Болгарії зустріли з радістю. Тісняки поширювали перекладені на болгарську мову найважливіші декрети Радянської влади. По всій країні відбувалися мітинги на захист молодого Радянського союзу і її політики миру.

Звістка про те, що російський пролетаріат повалив владу поміщиків і капіталістів, надихала трудящих Болгарії на боротьбу проти монархії і капіталізму. В кінці 1917 р. і особливо в 1918 р. в Габрово, Старій Загорі, Плевені, Слівені та інших містах стихійно виникали маніфестації, заворушення. В армії почали створюватися нелегальні військові комітети, очолювані тісняками. Навесні і влітку 1918 р. в ряді полків відбувалися військові заколоти. Солдати вимагали припинення війни і укладення миру.

У відповідь на зростання революційного руху в країні уряд посилив репресії. Зокрема, було ув'язнено Г. Димитрова та інших революціонерів. Проте це не дало бажаних результатів.

Бухарестський договір від 7 травня 1918 р. між Болгарією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Румунією, за яким Болгарії передавалась тільки південна Добруджа, а решта залишалась під управлінням (кондомініумом) союзних держав, викликав велике невдоволення. Опозиційні кола болгарської буржуазії закликали до орієнтації на Антанту і США. Щоб якось послабити невдоволення в країні, Фердинанд дав відставку Радославову і призначив новий уряд О. Малінова, що складався з представників демократичної та радикальної партій. Однак новий уряд також не прагнув до миру.

Тим часом в середині вересня 1918 р. війська Антанти на егейському плацдармі почали наступ проти болгарської армії. Після триденних боїв болгарська армія почала відступати. Щоб стримати відступ, уряд надіслав юнкерів і кінногвардійців: 24 вересня серед голодних і стомлених бійців болгарської армії поширилися закли-

ки: «На Софію!», «Смерть винуватцям війни!». Під керівництвом військових комітетів, очолюваних тісняками, землеробцями, частина військ вирушила в напрямі до Софії. Група солдатів розгромила в Кюстенділі штаб армії. У м. Радомирі, де було близько 30 тис. солдатів, виник революційний комітет, до якого ввійшли представник від БРСДП, член БЗНС і один анархіст.

Небезпека, що нависла над урядом, змусила його вдатися за допомогою до лідерів Землеробського союзу — О. Стамболійського і Р. Даскалова, яких звільнили з в'язниці і включили до складу урядової делегації, відправленої 26 вересня в Радомир для переговорів з повсталими солдатами. Делегація мала завдання заспокоїти солдатів і умовити їх повернутися на фронт. Проте солдати не погодились на це. Тоді Стамболійський і Даскалов перейшли на бік повсталих. На вимогу останніх 27 вересня Даскалов проголосив республіку на чолі з О. Стамболійським. 28 вересня повсталі війська вирушили на Софію і заволоділи с. Владая.

Ці обставини змусили болгарський уряд попросити в Антанти перемир'я, яке при сприянні американської дипломатії було укладено 29 вересня в Салоніках. США і Антанта були зацікавлені в придушенні революційного руху в Болгарії. Того ж дня в столиці Болгарії Софії було оголошено стан облоги. Стамболійському і Даскалову уряд заочно виніс смертний вирок. На боротьбу проти повсталих уряд кинув німецькі війська. В боях при Княжево, Горній Бані і Владая 29—30 вересня повстанці були розбиті. Причиною поразки Владаяського повстання була відсутність у Болгарії на той час партії, спроможної очолити революційний рух. Тісняки ж допустили велику помилку, розцінюючи повстання як стихійний залот селян, переодягнених у солдатські шинелі.

Внаслідок повного банкрутства проницької політики Фердинанд зрікся болгарського престолу на користь сина Бориса. Разом із своїми прислужниками він залишив країну і поїхав до Німеччини. Поразка Болгарії в імперіалістичній війні була новою національною катастрофою.

**ЗАРУБІЖНІ
СЛОВ'ЯНСЬКІ
КРАЇНИ
В ПЕРІОД
ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ
КАПІТАЛІЗМУ
(1918—1945)**

**Розділ 28. МІСЦЕ І РОЛЬ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН
У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЄВРОПИ
НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ЗАГАЛЬНОЇ КРИЗИ КАПІТАЛІЗМУ**

Головною подією ХХ ст. стала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову епоху в історії — епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму. Капіталізм перестав бути єдиною всеохоплюючою соціально-економічною системою. Почалася загальна криза капіталізму — період загибелі капіталізму і революційної заміни його соціалізмом. Великий Жовтень дав могутні революційні імпульси всім загонам міжнародного робітничого руху, відкрив нові можливості і перспективи для розгортання національно-визвольної боротьби в колоніальних і напівколоніальних країнах. У центрі усього суспільного життя остаточно і безповоротно став робітничий клас. На всіх континентах почалося формування організованого пролетарського авангарду — комуністичних партій.

Загальна криза капіталізму проходить ряд етапів, на яких поряд із загальними, властивими всьому періодові кризи ознаками, виявляються своєрідні риси і особливості, зумовлені конкретно-історичними умовами і змінами історичної обстановки.

Перший етап (1917—1939) почався в період першої світової війни і Великої Жовтневої соціалістичної революції і завершився початком другої світової війни. Найістотнішими рисами цього етапу була боротьба між першою в історії людства соціалістичною державою і капіталістичним світом, могутні революційні виступи пролетаріату в ряді європейських країн, повстання і визвольні війни у колоніях і залежних країнах, небачені потрясіння капіталістичної економіки.

Другий етап (1939 р.—середина 50-х років) розгорнувся в ході другої світової війни. Найважливішими суттєвими ознаками цього етапу була перемога соціалістичних революцій у ряді країн Європи і Азії, вихід соціалізму за межі однієї країни і перетворення його у світову систему, істотна зміна співвідношення сил між двома суспільними системами, розпад колоніальної системи імперіалізму, посилення нерівномірності розвитку економіки імперіалістичних держав.

Третій етап, який почався з кінця 50-х років, мав ту особливість, що він розгортався не у зв'язку із світовою війною. Він ознаменувався приєднанням до світової системи соціалізму першої країни у Західній півкулі — Куби. На цьому етапі світова система соціалізму стає вирішальним фактором розвитку людського суспільства, завершується крах системи колоніального рабства, зростає загальна нестійкість капіталістичної економіки і загострюється конкурентна боротьба між капіталістичними державами, виникають умови для створення широкого антиімперіалістичного фронту, для всенародної боротьби під керівництвом робітничого класу проти панування монополій.

Перший етап загальної кризи капіталізму, якому присвячено цей розділ, в свою чергу поділяється на три періоди.

1917—1923 рр.—період могутнього революційного піднесення і післявоєнної економічної кризи у зарубіжних країнах, виникнення міжнародного комуністичного руху і утворення Комуністичного Інтернаціоналу.

Другий період (1924—1928) був періодом тимчасової, часткової, нестійкої стабілізації капіталістичного господарства, відносного зміцнення політичного панування буржуазії, періодом тимчасового послаблення революційної боротьби пролетаріату. В цей час посилюється наступ капіталу на права робітників, пожвавилася діяльність реформістів і опортуністів.

Третій період тривав з 1929 по 1939 р. В галузі економіки він ознаменувався руйнівною світовою економічною кризою 1929—1933 рр., за якою настала короткочасна депресія, а в 1937 р. знову спалахнула криза капіталістичної економіки, що тривала до початку другої світової війни. У політичному житті цей період характеризувався розгортанням могутніх класових битв пролетаріату, наступом реакції і банкрутством буржуазно-демократичних порядків, посиленням фашистських диктатур, різким загостренням суперечностей між імперіалістичними державами, утворенням двох імперіалістичних угруповань (англо-франко-американського і німецько-японо-італійського), які прагнули до нового поділу світу, до знищення першої соціалістичної держави, що й привело зрештою до спалаху другої світової війни.

Зарубіжні слов'янські країни як капіталістичні держави також пройшли через перший етап загальної кризи капіталізму. Їм теж були властиві характерні ознаки і прояви загальної кризи на даному етапі, який і в цих країнах виразно поділявся на три зазначені вище періоди. Проте своєрідність соціально-економічних, суспільно-політичних, географічних та інших факторів зумовила ряд особли-

востей цього етапу історичного розвитку зарубіжних слов'янських країн.

Зарубіжні слов'янські народи, як і в цілому регіон Центральної і Південно-Східної Європи, перейшли до імперіалізму в умовах незавершеності буржуазно-демократичних перетворень, збереження значних пережитків феодального ладу в економіці, монархічної форми правління і важкого національного гноблення. В. І. Ленін напередодні і в роки першої світової війни не раз зазначав, що для народів Центральної і Південно-Східної Європи на перше місце висувуються демократичні завдання, завдання «довершення їх буржуазно-демократичного перетворення», «скинення *чужонаціонального гніту*»¹. Він підкреслював, що в цій частині Європи до соціалістичної революції слід підходити через необхідність вирішувати передусім завдання демократичних перетворень, встановлення республіканського ладу, завоювання політичних свобод, національного визволення.

Перша світова війна вкрай загострила соціальні і національні суперечності в Європі взагалі і у слов'янських країнах зокрема. У 1917 р. тут існували всі основні ознаки революційної ситуації, визрівали народні революції.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала могутній поштовх революційному процесу серед зарубіжних слов'янських народів, надзвичайно активізувала боротьбу за припинення війни, за демократичний мир, за національну незалежність, демократизацію політичного ладу і поліпшення становища трудящих.

Національно-визвольні, демократичні революції у Центральній і Південно-Східній Європі привели до розвалу австро-угорської монархії, до утворення у 1918 р. ряду національних держав, серед яких були Польща, Чехословаччина та Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. — Югославія).

Версальсько-Вашингтонська система імперіалістичного миру, встановлена державами-переможцями після першої світової війни, не розв'язала корінних імперіалістичних суперечностей, а породила нові, в тому числі й гострі суперечності між самими зарубіжними слов'янськими державами.

Істотний вплив на розвиток революційного руху справила безпосередня участь багатьох представників зарубіжних слов'янських народів у боротьбі за встановлення влади Рад в Росії. Із Країни Рад на початку 1918 р. повернулося 600 тис. полонених солдат австро-угорської армії. Інтернаціоналісти — поляки, чехи, словаки, представники південнослов'янських та інших народів, повернувшись на батьківщину, стали провідниками ідей і досвіду Великого Жовтня. Їхня діяльність відіграла визначну роль у післявоєнному революційному піднесенні і в цілому у революційному процесі в міжвоєнний період.

Географічна і етнічна близькість слов'янських народів із Радянською Росією була важливим активізуючим фактором революційної боротьби трудящих.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 27. — С. 245; Т. 30. — С. 106.

У роки післяжовтневого революційного піднесення робітничий рух у слов'янських країнах визрівав і консолідувався. У багатьох місцях виникали Ради робітничих депутатів, робітничі комітети, фабзавкоми, створювались загони Червоної Гвардії. Місцями найсвідоміші робітники впритул підійшли до проблеми встановлення пролетарської влади. Це було, наприклад, переконливо продемонстровано проголошенням у червні 1919 р. Словацької Радянської Республіки. Відбувався процес зростання класової самосвідомості і боєздатності пролетаріату, що яскраво виявилось в створенні комуністичних партій (у Польщі — в грудні 1918 р., в Королівстві сербів, хорватів і словенців — у квітні 1919 р., в Болгарії — у травні 1919 р., в Чехословаччині — у травні 1921 р.).

Революційний рух у зарубіжних слов'янських країнах поєднувався з інтернаціональним рухом солідарності з Радянською Росією. Демонстрації і страйки солідарності, збір коштів на допомогу трудящим Країни Рад, могутні виступи проти участі буржуазних урядів в іноземній інтервенції вписали яскраві сторінки у славний літопис пролетарського інтернаціоналізму.

Післяжовтнєве революційне піднесення у зарубіжних слов'янських країнах завершилося не одночасно: у Чехословаччині і Королівстві сербів, хорватів і словенців — у грудні 1920 р., у Болгарії і Польщі — в 1923 р. Тимчасовий спад революційної хвилі пояснювався рядом причин. Буржуазія, яка прийшла до влади, використала завоювання національної незалежності для поширення серед трудящих націоналістичних і буржуазно-демократичних ілюзій. Вона мала всебічну підтримку міжнародної контрреволюції. Робітничий клас у період революційного піднесення не був ще єдиним, сильним й політично зрілим, не зміг позбавитися впливу реформістів. Молоді комуністичні партії ще не встигли виробити правильну тактику боротьби, недооцінювали національного питання.

Увійшовши до Комуністичного Інтернаціоналу, комуністичні і робітничі партії зарубіжних слов'янських країн визрівали у міжвоєнний період в ідейному, політичному й організаційному відношенні, організовували й очолювали боротьбу трудящих проти правлячої буржуазії, послідовно захищали національні інтереси народів.

Правляча буржуазія не змогла вирішити жодної з соціальних, національних чи міжнародних проблем, що стояли перед зарубіжними слов'янськими державами. Економіка, добившись деякого піднесення в роки часткової стабілізації, була відкинута світовою економічною кризою 1929—1933 рр. далеко назад і напередодні другої світової війни ледь перевищила довоєнний рівень, або, як наприклад у Польщі, і не досягла його. Аграрні відносини не зазнали глибоких перебудов. Зростала кабальна залежність від іноземного капіталу. Буржуазна парламентська демократія переживала кризу, про що свідчили часті зміни урядів і державні перевороти, наступ реакції, встановлення режимів, що мали фашистські риси. Більшість соціально-економічних і політичних завоювань трудящих було ліквідовано. Загострилися національні суперечності, зростав гніт національних меншостей.

В середині 30-х років зростає загроза для народів Європи і передусім для слов'янських країн з боку фашистських держав. Ця загроза привела до виникнення широкого антифашистського руху, що ґрунтувався на згуртуванні всіх політичних сил, які були готові чинити опір фашизму. Вирішальну роль в організації такого опору відіграли комуністичні партії.

У цей важкий історичний момент лише комуністи виробили правильну політичну стратегію і тактику, вказали народним масам вихід із становища, що склалося, визначили завдання і шляхи боротьби проти фашизму й імперіалістичної війни. Величезна заслуга в цьому належала VII конгресові Комінтерну, що відбувся у липні-серпні 1935 р. в Москві за участю представників 57 комуністичних партій, в тому числі і керівників компартій зарубіжних слов'янських країн — Г. Димитрова, К. Готвальда, В. Коларова, Ю. Ленського, Й. Броз-Тіто. Конгрес визначив тактику єдиного робітничого і народного фронту, тобто об'єднання на основі єдиного робітничого фронту широких верств селянства, дрібної міської буржуазії і трудової інтелігенції для активної боротьби проти фашизму і війни.

Комуністичні партії слов'янських країн, керуючись рішеннями VII конгресу Комінтерну, розгорнули діяльність за створення широкого народного фронту у боротьбі за мир і демократію проти наступу капіталу, фашизму і війни.

Оплотом свободи народів був Радянський Союз. Перемога соціалізму в СРСР справляла на трудящих всіх країн революціонізуючий вплив, вселяла в них впевненість у своїх силах і переконання в необхідності і практичній можливості повалення капіталізму і побудови соціалізму. Миротлюбна політика СРСР була спрямована не тільки на забезпечення мирного соціалістичного будівництва, а й на захист загального миру і національної незалежності невеликих країн, в тому числі всіх зарубіжних слов'янських народів.

Проте прагнення зарубіжних слов'ян розвивати дружбу і співробітництво з Радянським Союзом не знаходило підтримки правлячої буржуазії. Характерною для зовнішньої політики буржуазних урядів слов'янських держав була її антирадянська спрямованість.

Буржуазні уряди слов'янських країн йшли у фарватері зовнішньої політики західних держав, які не підтримали боротьби СРСР за колективну безпеку. Ці держави проводили у 30-х роках злочинну політику «умиротворення» фашистського агресора, прагнучи спрямувати агресію Гітлера проти Радянського Союзу.

Короткозора, зрадницька щодо національних інтересів своїх народів політика урядів зарубіжних слов'янських країн дала змогу фашистській Німеччині при потуранні західних держав здійснити агресію проти Чехословаччини (1938 р.), Польщі (1939 р.). Югославії (1941 р.).

Орієнтація буржуазних урядів слов'янських країн на західні держави, прагнення найбільш реакційної частини буржуазії цих країн вступити у змову з Гітлером і взяти участь у фашистських військових загарбаннях суперечили національним інтересам слов'янських народів і обернулися для них жахом фашистської окупації.

Історичний досвід став суворою школою для зарубіжних слов'янських народів. Він незаперечно довів історичну зумовленість і необхідність союзу і співробітництва цих народів з СРСР — заурокою безпеки, свободи і прогресу братніх країн.

Розділ 29. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА У 1918—1939 рр.

Утворення Чехословацької буржуазної республіки. Революційне піднесення і післявоєнна економічна криза (1918—1923). Велика Жовтнева соціалістична революція мала величезний вплив на розвиток революційної і національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів і відіграла вирішальну роль у завоюванні ними національної і державної незалежності.

Восени 1918 р. особливої сили набув протест народних мас проти економічного пограбування австрійськими властями чеських земель. 12 жовтня нарада робітників — уповноважених підприємств Праги — прийняла рішення про проведення загального політичного страйку. Хоч буржуазний Національний комітет і закликав робітників обмежитися проведенням мітингів, 14 жовтня почався загальний страйк, що охопив усі чеські землі. Народ одностайно вимагав створення незалежної Чехословацької республіки. Саме народні маси під впливом прикладу та ідей Великого Жовтня дали життя новій республіці.

28 жовтня 1918 р. Національний комітет оголосив себе верховною владою в чеських землях. 30 жовтня Національна рада, створена у вересні 1918 р. з представників буржуазних і соціал-демократичних партій, заявила про приєднання Словаччини до Чеської держави. Національний комітет був розширений і перетворений у Тимчасові національні збори Чехословаччини. 14 листопада Тимчасові національні збори проголосили ліквідацію влади Габсбургів і утворення Чехословацької республіки, президентом якої був обраний лідер чеської буржуазії Т. Масарик, головою уряду став представник великого капіталу К. Крамарж, міністром закордонних справ — Е. Бенеш. Хоч панівне становище в країні захопила чеська буржуазія, створення буржуазно-демократичної Чехословацької республіки (ЧСР) мало велике історичне значення в житті чеського і словацького народів.

Кордони ЧСР були визначені Версальським (1919 р.), Сен-Жерменським (1919 р.) і Трианонським (1920 р.) договорами держав Антанти з Німеччиною, Австрією і Угорщиною. До складу ЧСР увійшли Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словаччина, а також Закарпатська Україна, незважаючи на рішення Народного з'їзду Закарпаття від 21 січня 1919 р. про возз'єднання її з Радянською Україною. Із 13,6 млн. чол. населення ЧСР 9 млн. становили чехи і словаки, 3 млн. — німці, 750 тис. — угорці, 500 тис. — українці, 75 тис. — поляки. Політика національного гноблення, що її проводив уряд буржуазної Чехословаччини, була однією з причин постійного політичного напруження в країні.

У новоствореній державі розгорнулася гостра боротьба між буржуазією і пролетаріатом щодо шляхів її розвитку. Чеська буржу-

азія залишила австрійське законодавство, бюрократично-поліцейський і адміністративно-управлінський апарат. На основі старих австро-угорських офіцерських кадрів під контролем французької військової місії формувалася армія.

У країні тривало зумовлене Великим Жовтнем могутнє революційне піднесення, яке змушувало буржуазію йти на певні поступки. Протягом перших тижнів незалежності робітничий клас добився 8-годинного робочого дня і укладення з підприємцями нових колективних договорів, що передбачали підвищення заробітної плати і розширення заходів по соціальному забезпеченню. Національні збори проголосили свободу друку, зборів і страйків. Робітникам пообіцяли встановити робітничий контроль над виробництвом. У квітні 1919 р. було прийнято закон про проведення аграрної реформи, яка передбачала витіснення австрійського і угорського поміщицького землеволодіння і зміцнення позицій чеської і словацької сільської буржуазії. Здійснення аграрної реформи затяглося на багато років.

Перші завоювання сіяли серед трудящих буржуазно-демократичні і реформістські ілюзії, які всіляко підігрівалися керівництвом соціал-демократичної і національно-соціалістичної партій.

Проте робітничий клас дедалі більше переконувався в буржуазному характері чехословацької держави. Навесні 1919 р. пожвавився революційний робітничий рух. Відбувся масовий виступ робітників Кладно. В знак протесту проти арешту революційних діячів і заборони зборів відбулися багатотисячні мітинги, демонстрації, страйки. В країні розгорнулася боротьба проти дорожнечі, за націоналізацію ключових галузей промисловості, за демократичну аграрну реформу. Буржуазному уряду вдалося стримати революційний рух шляхом окремих реформ, поступок і обіцянок.

У квітні 1919 р. війська Чехословаччини взяли участь в організованій Антантою інтервенції проти Угорської Радянської республіки. Проте угорська Червона армія перейшла у контрнаступ і зайняла дві третини території Словаччини.

16 червня 1919 р. трудящі Словаччини проголосили Словацьку Радянську Республіку з центром у м. Пряшові. Уряд республіки прийняв рішення про націоналізацію великої промисловості, банків, поміщицьких маєтків, увів загальне виборче право, звільнив селянську бідноту від податків, почав створювати Червону армію. Але на початку липня 1919 р. Словацька Радянська Республіка була придушена армією буржуазної Чехословаччини за допомогою іноземних імперіалістів.

Виникнення в Словаччині держави диктатури пролетаріату було важливою подією в історії чеського і словацького народів і мало велике значення для зміцнення революційної свідомості чеського і словацького пролетаріату та його інтернаціональної єдності.

На виборах до місцевих органів у червні 1919 р. національно-демократична партія Крамаржа зазнала поразки, а за соціал-демократичну партію проголосувала майже третина виборців. Тому президент доручив правому лідеру соціал-демократів В. Тусару сформувати новий уряд із представників трьох партій — національ-

но-соціалістичної, соціал-демократичної і аграрної («червоно-зелена коаліція»). Новий уряд проводив політику в інтересах панівних класів, йдучи на окремі поступки трудящим. Було прийнято закони про підвищення зарплати державним службовцям, про пенсії інвалідам війни, про робітничий контроль у вугільній промисловості, про визнання фабрично-заводських комітетів, про частковий викуп поміщицьких земель.

У березні 1920 р. Національні збори затвердили конституцію ЧСР, яка юридично закріпила буржуазно-демократичний республіканський лад при панівному становищі чеської буржуазії.

Серед рядових членів соціал-демократичної партії співробітництво керівництва з буржуазією викликало зростаюче незадоволення. За активною участю чехословацьких інтернаціоналістів, які повернулися з Радянської Росії і представник яких брав участь у роботі I конгресу Комінтерну, почало формуватися ліве крило. Група лівих соціал-демократів, так звана марксистська ліва (Б. Шмераль, А. Запотоцький, К. Крейбіх, Й. Гібеш та ін.) вимагала докорінної зміни курсу соціал-демократичної партії, засуджувала політику співробітництва з буржуазією, виступала за встановлення диктатури пролетаріату. Делегація лівих на чолі з Б. Шмералем взяла участь у роботі II конгресу Комінтерну у 1920 р., зустрічалася з В. І. Леніним.

Влітку 1920 р. революційний рух у країні набув особливої сили. Масові страйки супроводжувалися створенням робітничих Рад, які почали запроваджувати контроль над діями підприємців. Хвиля виступів трудящих зірвала наміри уряду Тусара подати воєнну допомогу білополякам, які напали на Радянську Росію, і змусила його заявити про нейтралітет у радянсько-польському конфлікті.

Прагнучи зберегти вплив правих соціал-демократів у робітничому русі, уряд Тусара у вересні 1920 р. подав у відставку. Його замінив реакційний («чиновницький») уряд Я. Черни. Авторитет марксистської лівої дедалі зростав. Її представники одержали абсолютну більшість делегатських місць на XIII з'їзд партії, який зібрався 25 вересня 1920 р. З'їзд різко засудив опортуністичну політику правого керівництва, підтримав принципи III Інтернаціоналу і висловився за використання революційної ситуації для взяття влади робітничим класом. До керівних центральних органів партії було обрано лівих соціал-демократів. Так оформилася незалежна Чехословацька соціал-демократична партія (ліва), що було важливим кроком до створення комуністичної партії. Праві не визнали рішень з'їзду, зберегли старе керівництво і відкрито стали на шлях розколу.

Буржуазія, налякана таким розвитком подій, вирішила використати суперечності між лівими і правими за «Народний дім» (приміщення в Празі, де знаходився ЦК соціал-демократичної партії, редакція газети «Руде право»), перейти в наступ на робітничий клас. 9 грудня 1920 р. поліція захопила «Народний дім». Ліві закликали робітничий клас до загального страйку.

Грудневий страйк охопив майже всю країну. В ньому взяло участь близько 1 млн. промислових і сільськогосподарських робіт-

ників. У багатьох місцях виникли революційні комітети, робітничі і заводські ради. Страйкарі захоплювали заводи, фабрики, великі маєтки. Центром страйку став гірницький Кладно, де влада фактично опинилася в руках Центрального революційного комітету. Робітники контролювали становище ще в кількох містах.

Буржуазний уряд оголосив у багатьох районах країни военний стан і направив проти робітників війська і поліцію. До 15 грудня опір пролетаріату у головних центрах страйку було придушено. Понад 3 тис. чоловік було кинуте до в'язниць. За допомогою правих соціал-демократів буржуазія здобула перемогу і тимчасово стабілізувала капіталістичний лад у країні.

Головною причиною поразки робітників була відсутність єдності в їхніх рядах і революційної марксистсько-ленінської партії, яка б очолила і організувала боротьбу трудящих. Грудневий політичний страйк став для чехословацького пролетаріату великою школою революційної боротьби і прискорив утворення комуністичної партії.

14—16 травня 1921 р. відбувся Установчий з'їзд Чехословацької соціал-демократичної партії (лівої), який поклав початок Комуністичній партії Чехословаччини (КПЧ). Влітку того ж року КПЧ прийняли до Комуністичного Інтернаціоналу, а восени на об'єднавчому з'їзді до складу партії увійшли всі комуністичні організації і групи на території Чехословаччини. КПЧ об'єднувала понад 400 тис. комуністів. Утворення КПЧ знаменувало корінний перелом в історії робітничого руху в країні.

У другій половині 1921 р. буржуазна ЧСР вступила в смугу економічної кризи, яка привела до скорочення промислового виробництва вдвоє. Кожен п'ятий робітник позбувся роботи, а заробітна плата працюючих знизилася на 20—30 %. Особливо згубні наслідки мала криза для трудящих Словаччини і Закарпатської України. Створений восени 1921 р. уряд Е. Бенеша, як і уряд голови аграрної партії А. Швєгли, що прийшов до влади у 1922 р., всіляко захищали інтереси чеської буржуазії, прагнули перекласти тягар кризи на плечі трудящих, значно урізали демократичні права народу. У березні 1923 р. Національні збори прийняли реакційний закон «Про охорону республіки», який обмежив свободу слова і друку, заборонив будь-яку критику урядової політики. Почалися гоніння проти КПЧ та інших демократичних організацій трудящих.

Проте це не припинило страйкової боротьби, хоч вона і мала в основному економічний характер. Незважаючи на прийнятий ще влітку 1921 р. закон про притягнення робітників до карної відповідальності за виступи проти штрейкбрехерів, шахтарі, робітники текстильної, металургійної та інших галузей промисловості не раз проводили масові страйки. Робітничий рух гальмувався відсутністю єдності в рядах пролетаріату, якій перешкоджали опір лідерів соціал-демократії, ультраліве угруповання в КПЧ, розкол профспілок у 1922 р.

Зовнішня політика ЧСР ґрунтувалася на створеній західними державами Версальській системі післявоєнного устрою. Ця система породила гострі суперечності між переможцями і переможеними

державами і встановила такий порядок, який, за висловом В. І. Леніна, «держиться на вулкані»¹. Чехословаччина орієнтувалася на Францію і взяла активну участь у створенні у 1920—1921 рр. Малої Антанти — воєнно-політичного союзу Чехословаччини, Румунії і Югославії, що ставив своєю метою збереження співвідношення сил, яке склалося в Центральній і Південно-Східній Європі після світової війни, і перебував на антирадянських позиціях. У 1924 р. було укладено договір про союз і дружбу з Францією.

Провал імперіалістичної антирадянської інтервенції змусив правлячі кола ЧСР піти на часткову нормалізацію відносин з Радянською Росією і укласти 5 червня 1922 р. Тимчасовий договір з РРФСР, за яким ЧСР визнавала де-факто радянський уряд і встановлювала з ним торгові відносини. Проте цей крок не змінював у цілому ворожої щодо Країни Рад позиції уряду ЧСР, який, як і раніше, підтримував російську і українську контрреволюційну еміграцію.

Чехословаччина в роки тимчасової і часткової стабілізації капіталізму і світової економічної кризи. У 1924 р. в ЧСР, як і в інших капіталістичних країнах, почався період тимчасової стабілізації капіталізму, що характеризувався зміцненням економічних і політичних позицій буржуазії, інтенсивною концентрацією і монополізацією виробництва і капіталу, зростанням капіталістичного виробництва. У 1925 р. промислове виробництво Чехословаччини досягло довоєнного рівня, а у 1929 р. перевищило його на 41 %. Зміцніли великі монополістичні об'єднання — військово-промисловий концерн «Шкода», гірничо-металургійне товариство, Чесько-моравський комбінат «Кольбен-Данек», взуттєвий концерн «Батя» та ін. Посилилися позиції іноземного капіталу (французького, англійського, німецького, бельгійського), що мав значний вплив на економіку і політику Чехословаччини. Разом з тим зміцнів і чеський фінансовий капітал, зріс його вивіз до Австрії, Угорщини, Югославії, Польщі, Румунії, Болгарії, Литви.

У період стабілізації буржуазія прагнула використати сприятливу кон'юнктуру для посилення експлуатації трудящих — збільшився робочий день, підвищилися на 25—30 % ціни на продовольчі і промислові товари. В країні не припинялася гостра класова боротьба. Щороку страйкувало по кілька десятків тисяч робітників. Під керівництвом КПЧ у 1925 р. в Празі, Братиславі, Моравській Остраві та інших містах відбулися масові демонстрації проти дорожнечі. Авторитет комуністів дедалі більше зростав. На виборах до Національних зборів у 1925 р. КПЧ одержала майже 1 млн. голосів, посівши друге місце серед усіх партій республіки.

У 1926 р. було сформовано новий уряд А. Швєгли, що являв собою коаліцію чеських, словацьких і німецьких буржуазних партій, так звану панську коаліцію. Соціал-демократи і національні соціалісти, втрачаючи авторитет серед народних мас, не ввійшли до уряду і заявили про свою опозицію, хоч фактично продовжували

¹ Ленін В. І. Промова на нараді голів виконавчих комітетів // Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 335—336.

підтримувати буржуазію. Уряд панської коаліції вжив ряд антидемократичних заходів: солдатів було позбавлено виборчого права, обмежено права земських представництв і посилено національний гніт у нечеських землях.

У зовнішній політиці буржуазна Чехословаччина надалі орієнтувалася на західні держави. У 1925 р. були укладені Локарнські угоди між Німеччиною, з одного боку, і Англією, Францією, Бельгією, Італією, Польщею і Чехословаччиною — з другого. Ці угоди мали гарантувати недоторканність німецько-французьких і німецько-бельгійських кордонів і збереження демілітаризації Рейнської зони. Проте вони не вимагали від Німеччини зобов'язань щодо її східних кордонів, створюючи загрозу німецької агресії проти СРСР, Польщі і Чехословаччини. Незмінним залишалося вороже ставлення уряду ЧСР до СРСР.

Часткова стабілізація капіталізму сприяла посиленню реформістських ілюзій у робітничому русі Чехословаччини. У КПЧ активізувалися праві опортуністи. В партії виникла серйозна внутрішня криза, розгорнулася боротьба за ідейно-організаційне зміцнення її рядів.

Вирішальну роль у подоланні кризи в КПЧ відіграв V з'їзд партії, що відбувся у лютому 1929 р. З'їзд усунув від керівництва правих і ліквідаторів, обрав новий Центральний Комітет на чолі з К. Готвальдом і визначив головним завданням партії боротьбу за єдність робітничого класу, посилення керівної ролі КПЧ у класовій боротьбі, встановлення міцного союзу робітничого класу з селянством і тісного зв'язку з трудящими пригноблених народів. На з'їзді було викрито імперіалістичний характер Чехословацької республіки. З'їзд закликав посилити боротьбу проти небезпеки війни і фашизму. Після з'їзду КПЧ перетворюється у справжній авангард робітничого класу.

Світова економічна криза, що почалася у 1929 р., охопила і Чехословаччину. Велика залежність ЧСР від зовнішнього капіталістичного ринку зумовила особливо згубні наслідки кризи для чехословацької економіки. У 1933 р. промислове виробництво становило 60 % рівня 1929 р. Матеріальні збитки ЧСР в роки кризи дорівнювали матеріальним втратам у роки першої світової війни. Становище трудящих різко погіршилося. Зарплата скоротилася на 50—60 %. Армія безробітних, навіть за офіційними даними, зростає до 740 тис. чол., охопивши майже половину робітничого класу. Десятки тисяч селянських господарств було продано за несплату боргів. У багатьох районах країни лютував голод.

Почалося піднесення робітничого руху. КПЧ разом з революційними профспілками очолила масові страйки і демонстрації трудящих. Комунисти були ініціаторами створення комітетів дії і масових походів безробітних.

У 1932 р. відбулося близько 200 страйків. Найбільшим з них був Мостецький страйк 25 тис. шахтарів у Північній Чехії, що тривав з 23 березня по 20 квітня 1932 р. Страйкарі вимагали припинити звільнення робітників і знижувати зарплату, поліпшити страхування і охорону праці, не перешкоджати діяльності профспілок, дозво-

лити свободу друку, зборів і демонстрацій. Під час страйку, яким керував центральний страйковий комітет, очолений комуністами, було створено єдиний робітничий фронт. Страйк закінчився частковою перемогою робітників і дістав широкий відгук у Чехословаччині і за кордоном.

16 тижнів тривав страйк гірників Росицько-Ославанського вугільного басейну у 1932—1933 роках.

Комунисти очолювали і революційний рух на селі, в результаті якого на два роки припинилися екзекуції на території Закарпатської України, а частину селян було звільнено від сплати боргів.

У роки кризи особливої гостроти набуло національне питання, яке не могли розв'язати буржуазні правителі ЧСР. Вони висунули так звану теорію «чехословакізму», яка заперечувала самобутність словацької нації, сприяючи поширенню сепаратистських настроїв у Словаччині.

Загроза фашизму і гітлерівська агресія проти Чехословаччини.

Прихід у 1933 р. до влади у Німеччині гітлерівців надзвичайно ускладнив зовнішньополітичне і внутрішнє становище ЧСР. В країні активізувалася діяльність фашистських груп, словацьких, угорських і польських сепаратистів. У жовтні 1933 р. виник фашистський судето-німецький вітчизняний фронт (з 1935 р. — судетсько-німецька партія) на чолі з К. Генлейном, який розгорнув широку соціальну і національну демагогію, служив агентурою Гітлера у Чехословаччині і прагнув до розчленування країни і приєднання Судетської області до Німеччини.

У середині 30-х років економіка ЧСР хоч і почала виходити з кризи, але залишилася у стані депресії. Промислове виробництво у 1935—1937 рр. так і не досягло рівня 1929 р. Тривала концентрація і централізація капіталу, монополізація виробництва. Шість найбільших банків тримали в своїх руках всі найважливіші галузі економіки і мали вирішальний вплив на політику уряду. Прибутки буржуазії зростали, а 80 % робітників одержували таку зарплату, яка не забезпечувала прожиткового мінімуму. В країні налічувалося майже півмільйона безробітних.

У громадсько-політичному житті Чехословаччини посилювалася реакція. Уряд аграрія Я. Маліпетра прийняв у 1933—1934 рр. ряд антидемократичних законів. Було заборонено видання комуністичних газет і журналів, розпущено робітничі організації, КПЧ опинилася у напівлегальному становищі.

Загострення міжнародної обстановки, посилення небезпеки з боку гітлерівської Німеччини, зростання могутності і міжнародного авторитету СРСР і наполеглива боротьба народних мас під керівництвом КПЧ за дружбу і союз з СРСР змусили чехословацький уряд встановити у 1934 р. дипломатичні відносини з Радянським Союзом і слідом за Францією укласти 16 травня 1935 р. радянсько-чехословацький договір про взаємну допомогу. Договір зміцнював міжнародні позиції ЧСР і відкривав шлях до забезпечення її національних і загальнонародних інтересів. Проте із класових міркувань правлячі кола ЧСР не мали наміру розвивати союзницькі відносини із соціалістичною державою. Навпаки, після підписання

договору серед чехословацької буржуазії посилювалися тенденції до зближення з Німеччиною.

На парламентських виборах у травні 1935 р. і виборах президента у грудні того ж року реакція намагалась привести до влади профашистські сили. Але плани реакції були зірвані. Новим президентом було обрано Е. Бенеша, а уряд очолив лідер аграріїв М. Годжа.

Єдиною партією в Чехословаччині, яка послідовно боролася за національні інтереси народів ЧСР, була Комуністична партія. КПЧ не раз зверталася до керівництва соціал-демократичної і національно-соціалістичної партій з пропозицією про спільну боротьбу проти загрози фашизму та війни і добилася укладення ряду угод про єдність дій на місцях. На основі єдності дій робітників відбулися масові страйки металістів Праги, Брно, Кладно, Моравської Острави, текстильників Варнсдорфа, сільськогосподарських робітників Словаччини, робітників деревообробних підприємств Закарпатської України.

Спираючись на рішення VII конгресу Комінтерну, VII з'їзд КПЧ у квітні 1936 р. визначив головним завданням боротьбу проти наступу капіталу і загрози німецько-фашистської агресії і висунув програму створення єдиного Народного фронту. Єдність дій трудящих виявлялася у загальнонародній боротьбі за зміцнення союзницьких відносин з СРСР. Ця боротьба була яскравим проявом пролетарського інтернаціоналізму. Значних успіхів єдність дій досягла і в очолюваному комуністами русі трудящих на підтримку героїчного іспанського народу в період національно-революційної війни в Іспанії, що почалася у 1936 р. Відбулися могутні демонстрації солідарності, розгорнувся збір коштів, речей, продуктів і ліків.

Три тисячі чехословацьких добровольців взяли участь у бойових діях інтернаціональних бригад в Іспанії.

Захопивши у березні 1938 р. Австрію, гітлерівська Німеччина розгорнула підготовку до загарбання Чехословаччини. За вказівкою Гітлера генлейнівці вже у квітні висунули вимогу надати Судетській області широку автономію, що по суті означало відокремлення її від ЧСР. У травні Гітлер підписав план нападу на Чехословаччину і почав зосереджувати на кордоні війська. Під тиском народних мас уряд Годжі 21 травня оголосив часткову мобілізацію. Рішучість народу зірвала у той час плани фашистського агресора і відвернула путч, що його готували генлейнівці.

У травні — вересні 1938 р. розкрилися прорахунки дипломатії буржуазної Чехословаччини. Надії керівників ЧСР на досягнення угоди з Німеччиною виявилися цілком нереальними. Англія і Франція заохочували агресивні наміри Гітлера, прагнучи спрямувати їх проти СРСР, і не заперечували, щоб це відбулося ціною самого існування Чехословацької республіки. Союзники по Малій Антанті фактично відреклися від Чехословаччини. Уряду ЧСР не вдалося нормалізувати відносини і з сусідніми Польщею та Угорщиною, які готувалися взяти участь у поділі ЧСР. Втрачаючи ґрунт під ногами, зовнішня політика буржуазної Чехословаччини безупинно

відступала перед об'єднаним натиском Німеччини і західних «миротворців».

Прагнучи схилити правлячі кола ЧСР до нових поступок, англійський уряд у липні 1938 р. надіслав до Праги «неофіційну місію». Під її тиском уряд прийняв майже всі умови генлейнівців. Проте вони перервали переговори і почали вимагати негайного приєднання північних районів Чехословаччини до Німеччини. 12 вересня генлейнівці організували путч, намагаючись створити привід для вторгнення німецьких військ. Та швидко путч було придушено.

В ніч на 21 вересня президенту Бенешу було вручено ноти англійського і французького урядів, які вимагали передати Німеччині території тих областей республіки, де німці становили понад 50 % населення. Уряд ЧСР прийняв диктат Заходу. У відповідь обурені трудящі почали 22 вересня на заклик КПЧ загальний політичний страйк. По країні прокотилася могутня хвиля демонстрацій. Уряд М. Годжі було повалено і новий уряд Я. Сирови змушений був 23 вересня оголосити загальну мобілізацію, хоч фактично продовжував капітулянтську політику.

Буржуазний уряд і президент ЧСР Бенеш відмовилися прийняти воєнну допомогу СРСР, незважаючи на неодноразові заяви радянського уряду про готовність виконати свої союзницькі зобов'язання і прийти на допомогу Чехословаччині навіть тоді, коли Франція не зробить цього. Правляча буржуазія приховала від народу ці пропозиції СРСР, відмовилася прийняти радянську допомогу, побоюлася закликати народ до захисту країни і не звернулася навіть до Ліги Націй, зрадивши заради своїх класових інтересів саме існування Чехословацької республіки.

29—30 вересня 1938 р. між Англією, Францією, Німеччиною і Італією було укладено ганебну мюнхенську угоду про розчленування Чехословаччини. Президент США вітав цю угоду. Представників ЧСР навіть не запросили на мюнхенську конференцію.

Керівники буржуазної Чехословаччини прийняли мюнхенський диктат. На початку жовтня Німеччина окупувала Судетську область, 2 жовтня буржуазно-поміщицька Польща — Тешинську область, 2 листопада хортістська Угорщина захопила південні райони Словаччини і Закарпатської України. В результаті цього Чехословаччина втратила майже третину території і населення. Під окупацією опинилося 1250 тис. чехів і словаків.

Лише Радянський Союз відмовився визнати мюнхенську угоду, яка мала згубні наслідки не лише для чеського і словацького народу, а й для безпеки всіх європейських країн.

У так званій «другій Чехословацькій республіці», яка не проіснувала і півроку, до влади прийшли відверті прибічники гітлерівської Німеччини. Новий президент Е. Гаха, голова уряду Р. Беран та інші керівники цілком підкорили внутрішню і зовнішню політику країни інтересам Гітлера. У жовтні 1938 р. було заборонено діяльність КПЧ і всіх демократичних організацій, розпущено буржуазні політичні партії. Заохочувані гітлерівцями буржуазні націоналісти у Словаччині і на Закарпатській Україні на початку жовтня 1938 р. проголосили автономію цих частин республіки.

14 березня 1939 р. за наказом Гітлера словацькі сепаратисти заявили про створення так званої незалежної словацької держави. Того ж дня німецькі війська почали окупацію чеських земель. Чехію і Моравію було оголошено протекторатом Німеччини. Закарпатську Україну і частину Східної Словаччини захопила Угорщина.

Таким був трагічний фінал зрадницької політики урядів західних держав і капітулянтської позиції чехословацької буржуазії. Західні держави обмежилися лише формальним протестом проти порушення Гітлером мюнхенської угоди і тільки Радянський Союз рішуче засудив новий акт агресії і відмовився визнати ліквідацію незалежності Чехословаччини.

Розділ 30. ПОЛЬЩА У 1918—1939 рр.

Відновлення польської держави. Перемога Жовтневої революції сприяла широкому розмаху національно-визвольного руху польського народу, спрямованого проти окупантів, привела до відновлення в листопаді 1918 р. державної незалежності Польщі. Революційні сили Польщі на чолі з СДКПіЛ і ППС-лівницею очолили масові революційні виступи і революційні Ради, що почали виникати по всій країні. Їхні позиції дедалі більше зближувалися у боротьбі за диктатуру пролетаріату, соціалістичну революцію, за незалежну народно-демократичну Польську республіку Рад. Однак вони були неспроможні об'єднати в єдиний революційний потік боротьбу робітничого класу за соціалізм, селянську боротьбу за землю і загальнонародним рухом за відновлення національної незалежності.

Восени 1918 р. у Польщі виникло кілька органів, що намагалися перехопити владу з рук окупантів. 7 листопада праві соціалісти і людовці на чолі з Дашинським створили «народний уряд» у Любліні. У Західній Галичині оголосила себе «урядом» так звана Польська ліквідаційна комісія. Самостійно діяла познанська Рада людова. Широку активність виявив створений у Парижі в серпні 1917 р. Польський національний комітет, який об'єднував ті польські буржуазно-поміщицькі кола, що орієнтувалися на країни Антанти. Розраховуючи зберегти за Німеччиною якомога більше польських земель і забезпечити свій вплив на Польщу, німецький уряд 10 листопада 1918 р. у супроводі німецьких офіцерів доставив у Варшаву Пілсудського, який через свою ворожість до Радянської Росії, революції і соціалізму влаштував також і Антанту.

Регентська Рада і Люблінський уряд, заявивши про саморозпуск, передали владу до рук Пілсудського. Пілсудський як «начальник держави», а фактично її диктатор, доручив сформувати уряд правому соціалістові Морачевському.

18 листопада 1918 р. Морачевський створив кабінет міністрів з правих соціалістів і людовців. Цей перший загальнопольський буржуазний уряд, який назвав себе «робітничо-селянським», поклав початок утворенню буржуазно-поміщицької держави.

Зважаючи на поразку центральних держав у війні і прагнучи дістати підтримку Антанти і США, пілсудчики разом з ендеками

створили 16 січня 1919 р. коаліційний уряд на чолі з І. Падеревським. Пілсудський залишився «начальником держави». Уряд Падеревського визнали країни Антанти і США.

Внутрішня і зовнішня політика уряду в 1919—1920 рр. 16 грудня 1918 р. внаслідок об'єднання СДКПіЛ і ППС-лівіці утворилася Комуністична робітничка партія Польщі (КРПП) (з 1925 р.—КПП). Це було одним з найбільших завоювань польського революційного руху. Незважаючи на організаційну слабкість і ідеологічну незрілість, КРПП являла собою єдину в Польщі партію, яка з моменту свого виникнення неухильно боролася проти капіталістичного гніту й експлуатації, проти перетворення Польщі в напівколонію іноземного капіталу, організовувала трудящі маси на боротьбу для захисту Країни Рад. Вона вчила їх бачити в революційній Росії вірного друга трудящих мас Польщі.

Власті будь-яким способом намагалися придушити революційний рух і розгромити Ради робітничих депутатів. З цією метою з 1 квітня 1919 р. уряд увів у країні военний стан, а в липні 1919 р. розгромив Ради, які ще залишались, а депутатів-комуністів репресував. Щоб підірвати селянський рух, сейм більшістю в один голос прийняв «Основи земельної реформи», за якими необхідно було парцелювати щорічно 100 тис. га землі. Все це послабило революційну ситуацію у 1919 р. Основними причинами невдач польських революціонерів були: розкол рядів робітничого класу, угодовська, реформістська політика правих соціалістів і людовців, допомога міжнародного імперіалізму. Крім того, позначалась і слабкість молодого комуністичної партії, яка змушена була працювати в підпіллі.

Створюючи єдиний антирадянський фронт, держави Антанти особливе місце відводили Польщі, на чолі якої стояли прихильники планів міжнародного імперіалізму про розчленування Радянської Росії і загарбання її території. Неодноразові пропозиції Радянського уряду встановити дипломатичні відносини і мирно врегулювати спірні питання польський уряд відкинув.

Провокуючи конфлікт, пілсудчики заарештували та вбили членів радянської місії Червоного хреста на чолі з Б. Веселовським.

Діставши підтримку Антанти і уклавши за її допомогою 5 лютого 1919 р. угоду з німецькою окупаційною армією на Сході, польська воєнщина приступила до загарбання земель радянських республік. У лютому 1919 р. було захоплено Ковель, Брест, Кобринь, у квітні — Барановичі, Ліду, Вільнюс, а в серпні — Мінськ і всю Білорусію. У липні 1919 р. армія Галлера, що в травні прибула до Польщі з Франції, заволоділа Західною Україною.

На цей час завершила свою роботу Паризька мирна конференція. 28 червня 1919 р. Падеревський і Дмовський підписали Версальський мирний договір. Польсько-німецький кордон, установленний згідно з цим договором, давав економічні і стратегічні вигоди Німеччині. Польща одержала лише Познанську область і частину східного Помор'я з вузьким виходом до моря («Польським коридором»). Гданськ ставав «вільним містом», а в Мазурах і Верхній Сілезії вирішено було провести плебісцит. До Німеччини

відходили польські землі з більш ніж двомільйонним польським населенням.

Питання про східні кордони Польщі на конференції вирішено не було. Лише 8 грудня 1919 р. Верховна рада Антанти затвердила тимчасовий східний кордон (пізніше він став відомий під назвою «лінії Керзона»), який проходив від Гродно по річці Буг, на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат.

У кінці 1919 р. імперіалісти Антанти і США почали нову підготовку походу проти Радянської держави. Провокації буржуазно-поміщицької Польщі проти Радянської Росії почастишали. Радянський уряд робив усе можливе, щоб не допустити війни. Але польський уряд пішов на авантюру і 25 квітня 1920 р. розпочав воєнні дії проти Радянської держави. 7 травня Польща оволоділа Києвом. Підтягнувши резерви, радянські війська 5 червня завдали удар головним силам білополяків на Україні і перейшли в контрнаступ по всьому фронту. В середині серпня радянські війська підійшли до Варшави.

30 липня 1920 р. у визволеному Белостоці було створено на чолі з Ю. Мархлевським і Ф. Дзержинським Тимчасовий революційний комітет Польщі (Польревком). Польревком розгорнув роботу по налагодженню нормального життя у визволених районах, приступив до створення польської Червоної Армії. Діяльність Польревкому припинилась у середині серпня після невдач Червоної Армії на підступах до Варшави.

Крах авантюри білополяків призвів до загострення всіх суперечностей у Польщі і зумовив гостру політичну й урядову кризу. На прохання уряду Антанта направила в Польщу значну кількість зброї, а також воєнну і політичну місії.

Досягши деяких успіхів на фронті, Польща, проте, не мала змоги продовжувати війну і погодилася на мирні переговори. Вони завершилися підписанням 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору. Польща залишила за собою Західну Україну і Західну Білорусію, а також частину литовських земель разом з Вільнюсом. Так склалися нові східні кордони буржуазно-поміщицької Польської держави. Із загальної території держави в 388 тис. кв. км на українські, білоруські і литовські землі припадало близько 180 тис. кв. км, а з 27 млн. населення лише 60 % становили поляки.

Проводячи в інтересах польських магнатів політику загарбання українських і білоруських земель, правлячі кола Польщі фактично відмовилися від боротьби за споконвічні польські землі на заході і півночі.

Включення до складу польської держави територій Західної України і Західної Білорусії стало причиною нових гострих суспільних і національних конфліктів, внутрішньої слабості і залежності буржуазної польської держави від імперіалістичних країн. Це негативно позначилося на економічному розвитку Польщі і на її внутрішній і зовнішній політиці.

Післявоєнна економічна криза і революційне піднесення. Економіка Польщі після закінчення загарбницької війни проти Радянської держави повністю розладналась. У більшості галузей вироб-

ництва панував застій. Промисловість не мала сировини, вугілля і оборотних капіталів, сільське господарство — інвентаря, машин і добрив. Багато підприємств було закрито. Для фінансування воєнних витрат уряд увів в обіг величезну кількість паперових грошей, що призвело до небувалої інфляції. Через безробіття і голод у 1922 р. з Польщі емігрувало 93 тис., а в 1923 р. — 151 тис. чоловік.

Рішуче засудила антирадянську авантюру і виробила програму, що вказувала реальну можливість виходу з важкої ситуації, лише Комуністична робітничка партія Польщі.

У процесі класових битв польського пролетаріату дедалі зростала керівна роль КРПП. Друга партійна конференція в лютому 1921 р. переглянула ставлення партії до буржуазного парламентаризму і прийняла рішення про участь у виборах до сейму. Конференція вказувала, що лише встановлення робітничо-селянської влади і тісний союз із Радянською республікою виведуть країну з економічної кризи і зміцнять її незалежність.

17 березня 1921 р. було прийнято першу буржуазно-демократичну конституцію. Згідно з нею законодавча влада в Польщі належала сеймові і сенатові, що обирались на 5 років, а виконавча — президентові республіки, якого обирали на 7 років на об'єднаному засіданні обох палат, і Раді Міністрів, яку призначав президент і яка звітувала перед сеймом і сенатом. Панівні класи з конституцією не рахувались і не дотримувались її.

Вибори до сейму і сенату відбувалися в листопаді 1922 р. Жодне з буржуазних угруповань не дістало абсолютної більшості в парламенті. До сейму увійшли і два комуністи.

Під час виборів президента Польської республіки в грудні 1922 р. сталася гостра сутичка між ендеками і пілсудчиками, внаслідок якої першого президента Г. Нарutowича було вбито. Другі вибори закінчились обранням представника «П'яста» С. Войцеховського, прихильника зближення з ендеками. Це означало поразку пілсудчиків. Посаду «начальника держави» було ліквідовано, Пілсудський пішов у відставку.

З метою створення парламентської більшості буржуазно-поміщицький блок «Хієна» уклав угоду з «П'ястом», внаслідок чого було утворено уряд Хієна-П'яста, який виражав інтереси великого капіталу. Новий уряд не тільки не зміг вивести країну із стану кризи, а навпаки, привів її до економічної катастрофи. Вже протягом перших трьох тижнів влади уряду Хієна-П'яста курс долара підвищився з 50 тис. до 100 тис. польських марок і продовжував зростати з неймовірною швидкістю. За чотири місяці його правління в обігу було паперових грошей на суму 12 трлн. марок.

Поглибилися соціальні і національні суперечності, загострилася класова і національно-визвольна боротьба. Лише у липні 1923 р. відбулося 152 страйки з участю 190 тис. робітників, а боротьба українських і білоруських трудящих мас восени 1923 р. почала набирати форм партизанського руху.

У такій напруженій обстановці в серпні 1923 р. відбувся II з'їзд КРПП. Зазначивши, що «теперішній уряд Польщі веде її до економічного краху і політичної загибелі», з'їзд з тривогою за долю свого

народу вказав на небезпеку для Польщі з боку Німеччини. Висуваючи патріотичне завдання захисту незалежності країни, з'їзд закликав боротися за «створення робітничо-селянського уряду», оскільки «майбутнє Польщі знаходиться в руках робітників і селян, в руках трудового народу», який «виступає на арену історичних подій не тільки як представник інтересів свого класу, а й як захисник нації». З'їзд обговорив селянське і національне питання, прийняв статут партії, обрав Центральний комітет, до складу якого увійшли А. Варський, В. Костшева, Г. Валецький, Фр. Фідлер, Е. Прухняк та інші.

Восени 1923 р. робітничий рух у Польщі досяг найвищого рівня. 5 листопада 1923 р. почався загальний страйк по всій країні. Компартія спеціальною відозвою закликала робітників єдиним фронтом виступити проти буржуазно-поміщицького уряду.

6 листопада вибухнуло повстання в Кракові. У другій половині дня повсталі захопили місто і утримували його протягом 36 годин. Але урядовим військам внаслідок зрадницьких дій керівників ППС вдалося зламати опір повстанців.

Героїчні збройні виступи в Кракові завершили етап великих боїв і рішучої боротьби народних мас Польщі за владу після першої світової війни.

Польща в період часткової стабілізації капіталізму. Переворот 1926 р. Після кривавих листопадових подій 1923 р. у Кракові уряд Вітоса пішов у відставку. Спроба створити уряд парламентської коаліції зазнала поразки і президент доручив формування уряду В. Грабському. Перед новим урядом стояло завдання вивести країну з економічного і політичного розладу, що швидко прогресував.

Щоб ліквідувати фінансовий хаос і припинити інфляцію, 1 травня 1924 р. замість цілком знецінених польських марок вводився в обіг злотий. Це певною мірою зміцнило валюту, але не дало корінного поліпшення економічної кон'юнктури. Новий злотий обмінювався на 1 млн. 800 тис. старих польських марок.

Втрачені вигоди від інфляції правлячі класи намагались поповнити з інших джерел: збільшенням оподаткування трудящих, скороченням штатів в установах і зниженням заробітної плати, продовженням тривалості робочого дня. Ці заходи активізували боротьбу робітничого класу за свої права. Найбільшим виступом польського робітничого класу в 1924 р. був страйк у Верхній Сілезії.

У 1924 р. в сеймі почалося обговорення питання про втілення в життя раніше прийнятого закону про земельну реформу. Після тривалих дебатів 28 грудня 1925 р. сейм прийняв закон «Про виконання аграрної реформи». Закон мав обмежений характер, він повинен був розширити соціальну основу буржуазно-поміщицького режиму шляхом зміцнення куркульства. Закон сприяв колонізації східних «окраїн», поселяючи там військових колоністів-осадників. Населення Західної України і Західної Білорусії протестувало проти колонізаційної політики. Селянський і національно-визвольний рух цих земель, керований комуністичними партіями Західної України

(КПЗУ) і Західної Білорусії (КПЗБ), переріс у повстанський рух, що змусило уряд направити сюди багато військ і ввести фактично военний стан. Буржуазні українські і білоруські кола шукали угоди з польською буржуазією. Відсутність союзу селян і робітників допомагала панівним класам придушити визвольний рух у Західній Україні і Західній Білорусії.

Важливою подією у ході поступового об'єднання робітничого, селянського і національно-визвольного руху став III з'їзд КРПП, що відбувся в березні 1925 р. На ньому було прийнято рішення про нову назву партії — Комуністична партія Польщі. Він відіграв велику роль в ідеологічному зміцненні партії. Проте в рішеннях з'їзду ще залишилися деякі помилкові положення, зокрема, з'їзд не викрив справжнього обличчя Пілсудського і небезпеки пілсудчиків для країни.

Тимчасова нормалізація господарського життя в 1924 р. змінилась у 1925 р. новою економічною кризою. Значно погіршало міжнародне становище Польщі, зв'язане з відродженням німецького імперіалізму за так званим планом Дауеса і прийняттям Локарнських угод. Підтриманий урядами Англії і США, німецький імперіалізм вимагав перегляду польсько-німецьких кордонів, повернення Німеччині ряду територій; він посилював антипольські провокації в Гданську; вів провокаційну діяльність серед німецької меншості в Польщі. Митна війна проти Польщі, яку Німеччина почала 15 червня 1925 р., привела до ще більшого розладу польської економіки, видобуток вугілля скоротився до 68 % довоєнного рівня, виплавка сталі зменшилась до 37,5, а валова продукція промисловості — до 56 %. Кількість безробітних досягла 363 тис. чоловік.

Уряд Грабського не бажав зближуватися з СРСР. Оскільки німецькі реваншисти відкрито загрожували Польщі, він прагнув зміцнити франко-польський союз від 1921 р. і систему союзів, створену в Європі під гегемонією Франції.

Боротьба між окремими групами панівних класів привела до створення 10 травня 1926 р. нового уряду на чолі з В. Вітосом.

На цей час пілсудчики уже завершили підготовку до державного перевороту. Підтримані англо-американськими імперіалістами, з допомогою воєнно-фашистських організацій і частини армії вони 12—13 травня 1926 р. повалили уряд Вітоса, примусили президента Войцеховського подати у відставку і захопили державну владу в свої руки. Комуністична партія, яка помилково розглядала переворот як виступ дрібної буржуазії проти великого капіталу, не зуміла зайняти правильної позиції. Під час перевороту вона додержувалась нейтралітету.

У країні встановилася диктатура пілсудчиків. Їхнім головним лозунгом було оздоровлення («санация») режиму. Звідси і весь режим Пілсудського дістав назву «санаційного».

Пілсудський став диктатором Польщі. За його пропозицією президентом республіки було обрано Мосьцицького, прем'єр-міністром — Бартеля. З перших днів уряд «санації» приступив до знищення залишків буржуазно-демократичних свобод і встановлення диктаторського режиму.

Придушення демократичних свобод супроводжувалось жорстоким терором, судовими процесами, розгромом прогресивних організацій.

Деяке пожвавлення економіки після перевороту пояснюється непоганим урожаєм 1926 р., збільшенням попиту на польське вугілля на європейських ринках, у зв'язку зі страйком англійських гірників, американською позикою 1927 р. У Польщі почалася тимчасова часткова стабілізація.

Зовнішня політика «санаційного» режиму відзначалась антирадянською спрямованістю й авантюризмом. Після розриву Англією дипломатичних відносин з СРСР у Польщі в червні 1927 р. було вбито радянського посла П. Л. Войкова. Це викликало надзвичайне напруження в радянсько-польських відносинах, тим більше, що після цього злочинського вбивства антирадянські провокації не припинялись. Польська реакція загострювала також відносини з Литвою. Хоч уряд Німеччини посилив антипольські випадки і відкрито заявив про свої претензії на польські землі, «санация» шукала зближення з німецьким імперіалізмом.

Незабаром після державного перевороту КПП засудила допущену нею помилку і розгорнула боротьбу з «санациєю». У вересні 1927 р. відбувся ІV з'їзд КПП, який проаналізував внутрішні і зовнішні передумови перевороту і визначив його характер як антинародний диктаторський режим. Комуністи виробили програму боротьби проти «санаційного» режиму. Вони керували класовими боями польських робітників, зокрема у вересні-жовтні 1928 р. в Лодзі, де відбувся загальний страйк. Однак гостра внутріпартійна, фракційна боротьба з ідеологічних і тактичних питань ослаблювала партію.

Польща в роки світової економічної кризи і диктатури пілсудчиків. Світова економічна криза 1929—1933 рр. негативно позначилась на всіх галузях народного господарства Польщі. На 1932 р. промислова продукція знизилась майже наполовину порівняно з докризовим періодом. Значно скоротилося виробництво гірничої і великої обробної промисловості, кількість середніх і дрібних підприємств зменшилась на 23,7 %, експорт — на 66 %.

Поряд з цим тривав процес концентрації капіталу, зростання монополістичних об'єднань і підвищення їхньої питомої ваги в економіці Польщі. Частка іноземного капіталу в польських акціонерних товариствах у 1933 р. становила 44 %, а кількість міжнародних картелів зросла з 40 до 89. Кількість безробітних у промисловості збільшилась до півмільйона.

Криза охопила і сільське господарство. Падіння цін на сільськогосподарську продукцію, звуження внутрішнього ринку, неухильне зростання податків, скорочення попиту на технічні культури привели до розвалу економіки села і зростання жебрацтва серед селянства.

Погіршення економічного становища трудящих мас у зв'язку з кризою загострило класові суперечності. Активізувався страйковий рух у країні. У 1930 р., за даними офіційної статистики, відбулося 322 страйки, в яких взяли участь понад 50 тис. робітників, у

1931 р.— 459 страйків з участю 106 тис. чол., у 1932 р.— 504 — з участю 313 тис. чоловік.

У 1933 р. страйковий рух набрав ще більшого розмаху. Проти робітників Лодзі, Белостока та інших міст виступили загони поліції.

Селянський рух, особливо в українських селах, пов'язувався з національно-визвольним. У червні 1932 р. вибухнуло велике повстання в Лиському повіті Західної України. 10 тис. повсталих селян протягом 20 днів із зброєю в руках боролися проти урядових військ.

Боротьба селян за воз'єднання з Радянською Україною і Радянською Білорусією розгорнулась у Волинському, Поліському і Новогрудському воеводствах. Їхні виступи було придушено за допомогою військових і поліцейських частин восени 1932 р.

Найбільш активним селянський рух був улітку 1933 р., коли в збройну боротьбу включилися 100 тис. селян ряду повітів Краківського і Львівського воеводств.

Реакційна політика правлячої верхівки посилювала опір опозиційних партій. У сеймі утворився так званий «Центролів» — блок, до якого ввійшли Християнська демократія, ППС, «П'яст», «Визволення» та інші партії та групи. У ніч на 10 вересня 1930 р. уряд заарештував лідерів «Центроліва», в тому числі колишнього прем'єра Вітоса, і відправив їх у Брестську в'язницю. Уряд достроково розпустив сейм, оскільки він не задовольняв вимог пілсудчиків.

У листопаді 1932 р. відбулися нові вибори. Лише завдяки махінаціям під час виборів пілсудчики мали незначну більшість і стали, таким чином, панівною силою в сеймі.

Після цього реакція в країні ще більше посилювалась.

Польська буржуазія шукала зв'язків з найреакційнішими силами міжнародного імперіалізму. Коли в Німеччині прийшла до влади кривава гітлерівська диктатура, «санаційний» уряд і реакційні політичні партії Польщі першими підтримали гітлерівський «новий порядок».

Хоч у 1932 р. Польща і СРСР уклали на три роки договір про ненапад, антирадянський курс політики уряду «санациї» не змінювався. Пілсудчики шукали угоди з Гітлером навіть ціною великих поступок.

26 січня 1934 р. вони уклали з гітлерівцями польсько-німецьку угоду, що свідчила про їхню антинаціональну, реакційну зовнішню політику. Цей договір свідчив про безсумнівний виграш Німеччини. Він послаблював польсько-французький союз, створював ситуацію, в якій гітлерівці могли розраховувати на посилення впливу в Польщі і на залучення її в орбіту своєї політики, особливо щодо Австрії і Чехословаччини.

Важливим досягненням Німеччини було одержання нею з боку Польщі гарантії в тому, що остання не братиме участі в організації колективної безпеки, відмовиться від зміцнення своїх зв'язків з СРСР, і, тим більше, не укладатиме з ним угоди.

Внутрішня реакція в країні посилюється. У квітні 1935 р. сейм схвалив нову конституцію, покликану закріпити диктатуру реакцій-

ної буржуазії. Вся влада зосереджувалась в руках президента, якого оголосили відповідальним лише перед «богом і історією».

Конституція і новий виборчий закон викликали всенародне невдоволення. Але «санаційна» кліка, яку після смерті Пілсудського в травні 1935 р. очолив Ридз-Смігли, все-таки провела в листопаді того ж року вибори в новий сейм. 63 % виборців бойкотували вибори. У цьому своєрідному плебісциті дві третини населення засудили профашистський режим.

Цей провал змусив правлячі кола зробити деяке перегрупування сил. Керівна роль в уряді перейшла від «полковницької» до так званої «генеральської» групи.

Новий уряд на чолі з генералом Косцялковським, створений 13 жовтня 1935 р., намагався поширити ілюзії про поворот до лібералізму. Насправді він ще гарячковіше почав придушувати будь-які антифашистські виступи, уперто добиваючись співробітництва з гітлерівською Німеччиною і загострення відносин з СРСР, Чехословаччиною і Литвою.

Ставши на шлях прямого потурання гітлерівським агресорам, польський уряд зривав організацію колективної безпеки, він схвалив загарбання гітлерівською Німеччиною в березні 1938 р. Австрії і підготував з свого боку напад на Литву. Лише суворе застереження радянського уряду утримало польський уряд від агресії проти Литви. Уряд «санації», виступаючи співучасником Гітлера в розчленуванні Чехословаччини, 2 жовтня 1938 р. зайняв Тешинську область.

Комуністична партія Польщі на чолі боротьби проти війни, за національну незалежність. У період, коли на Польшу насувалася катастрофа, КПП була єдиною партією, яка бачила небезпеку для країни з боку гітлерівської Німеччини і вказувала реальний шлях до її відвернення. В КПП, як і в інших компартіях, почався перегляд сектантської тактики.

В лютому 1936 р. відбувся IV пленум ЦК КПП, на якому було розроблено програму Народного фронту. Виходячи з того, що Польщі з боку гітлерівської Німеччини загрожує смертельна небезпека, документи КПП пропонували всім прогресивним демократичним силам об'єднатись і створити загальнонаціональний антифашистський Народний фронт, боротися за відвернення війни, за врятування Польщі від загибелі. В загрозі, що насувалася на Польшу, звинувачувався санаційний уряд, який поставив країну у васальну залежність від гітлерівської Німеччини. Тому висувалося завдання ліквідації уряду «санації», утворення робітничо-селянського уряду, відмова від союзу з гітлерівською Німеччиною, підписання польським урядом Східного пакту, укладення договору про взаємну допомогу з СРСР та іншими миролюбними державами. Це була марксистсько-ленінська програма антифашистської боротьби за мир, демократію, незалежність країни, за дружбу з Радянським Союзом, що свідчило про ідейне зростання КПП.

Незважаючи на нечисленність КПП (близько 15 тис.), діяльність у глибокому підпіллі, жорстокі переслідування, заклики компартії до утворення єдиного робітничого і народного фронту, її по-

слідовна боротьба проти воєнної загрози знайшли широку підтримку. Під лозунгами польських комуністів в 1936—1938 рр. відбулися масові виступи робітників, селян, прогресивної інтелігенції, спрямовані проти фашизму, загрози війни, диктатури «санації». Загальний страйк лодзінських текстильників у березні 1936 р., виступи робітників Кракова, які закінчились кривавою сутичкою з поліцією, страйк комунальних робітників Варшави, шахтарів Домбровського басейну, квітневі криваві події у Львові — це далеко не повний перелік подій одного року. Прагнення робітничого класу до єдності яскраво проявилось під час першотравневої демонстрації 1936 р., спільно проведеної комуністами і соціалістами.

Значною подією у боротьбі проти війни і фашизму був з'їзд діячів культури, який відбувся у Львові в травні 1936 р. В ньому взяли участь відомі письменники (В. Василевська, Л. Кручковський, В. Броневський та ін.). На з'їзді прийнято резолюцію, яка закликала до боротьби за мир, проти фашизму і агресії.

КПП розгорнула велику роботу за участь в Міжнародному конгресі миру (Брюссель, вересень 1936 р.). Керував підготовкою до конгресу Комітет миру, місцеві комітети, які провели численні мітинги, конференції, збори. В підготовці до конгресу, незважаючи на заборону своїх керівників, взяли участь члени ППС, профспілкових, селянських, молодіжних організацій.

Тривога за долю країни знайшла своє вираження і в масових патріотичних виступах селян у ці роки. 28 червня 1936 р. відбулася грандіозна (близько 100 тис. селян з усієї Польщі) маніфестація в селі Новосельці (біля Пшеворська). Під тиском мас лідери Селянської партії вручили диктатору Ридз-Смігли петицію-програму з вимогою відмовитися від прогітлерівської політики і відновити в країні демократичні права і свободи. Після Новосельцівської демонстрації відбувається чимало виступів сільськогосподарських робітників і селян у різних частинах країни. У східних воєводствах вони переросли в національно-визвольний рух українського, білоруського і литовського народів.

У лютому 1937 р. відбувся V пленум ЦК КПП, основне місце в роботі якого зайняла проблема безпеки країни і захист її незалежності. Лозунг антифашистського Народного фронту було замінено лозунгом широкого демократичного Народного фронту. Події 1936—1938 рр. показали, що сотні тисяч людей розуміли небезпеку війни, органічний зв'язок між фашизмом і війною, підтримували програму Народного фронту. Тисячі польських патріотів боролися проти фашизму в Іспанії. Інтернаціональними частинами командував К. Сверчевський (генерал Вальтер) та інші польські комуністи.

Масове революційне, антивоєнне піднесення і боротьба за Народний фронт не привели, однак, до створення демократичного уряду. Це пояснюється не лише слабкістю КПП, яка на основі фальшивих звинувачень, влітку 1938 р. була розпущена Виконкомом Комінтерну, а й розкольніцькими діями лідерів правих соціалістів і людовців, антикомуністичною, антирадянською позицією партій легальної опозиції, що фактично не боролися з «санацією». Все це розкололо рух у цілому і перешкоджало створенню єдиного

широкого демократичного Народного фронту в загальнодержавному масштабі.

Крах буржуазно-поміщицької Польщі. На початку 1939 р. становище Польщі стало катастрофічним. Після загарбання Чехословаччини гітлерівці приступили до здійснення плану поневолення Польщі. У березні 1939 р. вони зажадали від польського уряду згоди на приєднання Гданська до Німеччини і на виділення в «польському коридорі» смуги, яка веде до Східної Пруссії для будівництва шляхів сполучення.

Німеччина провокаційно загострювала відносини з Польщею, прагнула викликати її на конфлікт. Тоді польський уряд звернувся за допомогою до Англії і Франції. 31 березня уряди Англії і Франції оголосили про надання Польщі «гарантій» у разі неспровокованої агресії. В кінці квітня гітлерівці розірвали німецько-польський договір 1934 р. 19 травня Польща уклала воєнний союз з Францією. Сподіваючись на підтримку Англії і Франції, польський уряд відкинув нову провокаційну німецьку ноту від 9 серпня і заявив, що надалі німецьке втручання розглядатиметься як акт агресії. Одночасно польський уряд, підбурюваний з Лондона і Парижа, відхилив запропоновану радянську допомогу у разі нападу Німеччини. Англія ж і Франція вели подвійну гру, вступивши в переговори і з СРСР і з гітлерівською Німеччиною. 13 серпня гітлерівський уряд повідомив своєму союзнику Італії про рішення в найближчі дні напасти на Польщу. Розрахунки Гітлера на те, що Англія і Франція не подадуть Польщі допомоги, були цілком обгрунтованими. Хоч 25 серпня Англія підписала договір про взаємодопомогу з Польщею, вона не збиралась захищати її.

До останніх днів серпня відбувалися таємні англо-німецькі переговори. «Нового Мюнхена» за рахунок Польщі не було тільки тому, що Гітлера не влаштовували «дрібні» подачки.

Давно вирішивши питання про війну, гітлерівська Німеччина 1 вересня 1939 р. віроломно напала на Польщу. З вересня Англія і Франція оголосили війну Німеччині. Почалася друга світова війна. Польща незабаром перестала існувати як держава.

Агресивність німецького імперіалізму, вигодуваного західними державами, антирадянська спрямованість зовнішньої політики буржуазно-поміщицької Польщі, її політична й економічна слабкість, а також зрада англо-французьких «союзників» стали основними причинами вересневої катастрофи.

Розділ 31. ЮГОСЛАВІЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918—1939)

Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Післявоєнна криза. Велика Жовтнева соціалістична революція дала могутній поштовх революційному і національно-визвольному рухові в Сербії, Чорногорії і південно-слов'янських областях Австро-Угорської імперії. Наприкінці жовтня розпочалося повстання солдатів і портових робітників м. Рієка. Влада в місті перейшла до рук вій-

ськово-революційного комітету. Одночасно повстали матроси і портовики військової гавані Пула. Подібні події відбулися у Трієсті та інших містах.

Налякана революційним рухом буржуазія південно-слов'янських областей при підтримці опортуністичних керівників соціал-демократії створила у жовтні 1918 р. Центральне народне віче, яке оголосило себе тимчасовим урядом і запросило до країни війська Антанти і США, які відіграли роль душителів революційного руху в Югославії.

У листопаді Народне віче прийняло рішення про об'єднання південно-слов'янських областей колишньої Австро-Угорщини з Сербією і Чорногорією. 1 грудня 1918 року було видано декларацію про утворення об'єданого Королівства сербів, хорватів і словенців (СХС).

Югославська держава виникла в результаті вікових прагнень південнослов'янських народів до незалежності і тривалої їх боротьби проти власних та іноземних поневолювачів. Однак кордони її визначили великі імперіалістичні країни відповідно до власних інтересів, а не інтересів югославських народів. Тому деякі словенські, хорватські та інші землі не увійшли до складу нової держави.

При підтримці імперіалістів Антанти й США політичну владу в Королівстві СХС захопили найбільш реакційні кола сербської буржуазії і поміщиків на чолі з династією Карагеоргієвичів. Останні здійснювали політику національного гноблення несербських національностей, що становили понад 60 % населення нової держави. Пропагуючи теорію «єдності трьохіменного народу», сербська буржуазія намагалася позбавити пригноблені національності навіть тих незначних свобод, які вони мали раніше.

Тому Королівство СХС з перших днів свого існування роздиралося глибокими внутрішніми суперечностями, що пронизали весь його державний і суспільно-політичний організм. Найбільш гострими були національне і аграрне питання.

Економічний розвиток Королівства характеризувався загальною відсталістю і значною нерівномірністю. Велика відмінність у ступені економічного і культурного розвитку пояснювалася тим, що окремі частини держави до 1918 р. розвивалися в різних політичних і економічних умовах.

Загалом Королівство СХС було відсталою аграрною країною з низьким рівнем промислового розвитку і малопродуктивним сільським господарством, в якому було зайнято 80 % населення, а у промисловості і ремеслі — лише 10 %.

До другої світової війни в країні зберігалися феодальні пережитки у сільському господарстві. Так, у Боснії і Герцеговині існувала феодально-кріпосницька залежність у формі кметчини, в Далмації — колонату, а в Македонії — оброку («хаку»). В Далмації у колонатних відносинах перебувала майже половина селянських господарств. У Боснії кмети становили майже 47 % населення. В Сербії і Чорногорії ще залишалися пережитки общинно-родового ладу. Переважна більшість югославських селян або

зовсім не мала землі, або ледве животіла на невеликих земельних ділянках. Дві третини селянських господарств мали лише 28 % землі, тоді як 2,9 % поміщицьких господарств володіли 22,7 %. У країні налічувалось кілька сот тисяч безземельних селян і сільськогосподарських робітників.

Таке становище зумовило зростання революційного руху на селі. Криваві сутички між селянами і військами відбувалися в Хорватії, Чорногорії, Воеводині, Боснії, Словенії та інших областях. Але могутній селянський рух був фактично позбавлений керівництва і організації, бракувало зв'язку між робітничим і селянським рухом. Цим скористалася буржуазія, щоб придушити революційний селянський рух. У цьому їй допомогла політика старих і новоутворених буржуазних і куркульських «селянських» партій.

- Масовою і впливовою партією в Хорватії та Далмації була Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП) на чолі з С. Радичем. Лозунги, що їх висунула ХРСП (самостійна хорватська держава, селянська республіка, роззброєння і пацифізм), привернули до неї симпатії значної частини селянства. Але керівництво партії перебувало під впливом куркульської верхівки, яка намагалася відвернути селянство від класової боротьби і союзу з пролетаріатом.

Всього у сербо-хорвато-словенській державі було створено близько 30 партій і груп, більшість яких схилилась перед сербською монархією.

Наприкінці 1918 р. загострюється національно-визвольна боротьба і зростає революційний рух. У багатьох селах Боснії і Герцеговини, Словенії, Воеводині і Хорватії селяни почали відбирати і ділити поміщицькі землі, палити маєтки. На вимогу буржуазії уряд Протича, розправляючись з селянським рухом і намагаючись розколоти його, пообіцяв провести земельну реформу.

25 лютого 1919 р. уряд видав «Попередні розпорядження про земельну реформу», в яких проголошувалась відміна кметчини, колонату та інших залишків феодально-кріпосницької системи, а також відчуження і розподіл поміщицьких земель.

Аграрна реформа майже не змінила соціальної структури і організації землеволодіння в югославському селі. З обіцяних 2 млн. 134 тис. га землі у поміщиків було вилучено за великий викуп лише 510 тис. га.

Малоземельне і безземельне селянство одержало незначну кількість землі. Найбільшу частину її було виділено сербським офіцерам і куркулям — опорі монархічного уряду на селі. Селяни, які одержали землю без реманенту і засобів виробництва, незабаром змушені були продавати її за безцінь куркулям, а самі поповнювали лави пролетаріату.

Таким чином, аграрна реформа, зміцнивши господарства поміщиків і куркулів, спричинила зубожіння і пролетаризацію широких селянських мас. До того ж реформу не було завершено. 19 червня 1931 р. було прийнято закон про її ліквідацію.

В умовах революційного піднесення 1918 — початку 1919 р.

робітничий клас виявився розпорощеним ідейно і організаційно між кількома соціалістичними партіями. Назріла потреба створити єдину пролетарську партію, здатну керувати революційним рухом. Ініціативу у створенні комуністичної партії виявило ліве крило сербської соціал-демократичної партії. 20 квітня 1919 р. у Белграді відкрився Установчий з'їзд, на який були запрошені всі соціалістичні організації країни, що не співробітничали з буржуазним урядом.

З'їзд проголосив утворення Соціалістичної робітничої партії (комуністів), яку очолив один з видатних югославських марксистів Ф. Філіпович.

Буржуазія розпочала жорстокі репресії проти комуністів. Через кілька днів після з'їзду всіх членів ЦК, а також майже 2 тис. інших комуністів було заарештовано. Але зупинити революційний рух уряд виявився неспроможним.

Навесні 1919 р. у країні розгорнулися могутні революційні виступи, безпосереднім поштовхом до яких було встановлення Радянської влади в Угорщині. 26 березня в Белграді почали стихійно виникати робітничі демонстрації і мітинги. Серед сербських військ, розташованих уздовж угорського кордону, почалися заворушення.

Святкування 1 Травня відбулося під лозунгом солідарності з російською і угорською радянськими республіками. Особливо значні і організовані демонстрації відбулися в Боснії. Це викликало лють буржуазії. До Боснії було введено сербські війська. Комуністичні партійні організації і профспілки було розпущено, партійну пресу заборонено.

У відповідь на урядові репресії партія організувала по всій країні мітинги, демонстрації і страйки протесту. Влітку 1919 р. революційний рух пролетаріату набув ще більшого розмаху. 20—21 липня у всіх великих містах було організовано загальний страйк, який перешкодив югославським військам взяти участь в інтервенції проти Радянської Угорщини.

Робітничому класу вдалося змусити буржуазію піти на деякі поступки. Найбільш значними з них були запровадження 8-годинного робочого дня, підписання колективних договорів, визнання профспілок та інших громадських організацій.

Але й після цього революційна боротьба не припинялася. В серпні 1919 р. у деяких містах Хорватії і Словенії розпочалися повстання, на чолі яких стояли комуністи. У Загребі, Мариборі та інших містах було створено Ради робітничих і солдатських депутатів.

Проте югославська буржуазія при допомозі імперіалістів США, Франції й Англії перейшла в наступ на завоювання робітничого класу. 8-годинний робочий день було скасовано, заробітну плату зменшено.

Незважаючи на поразку, трудящі продовжували боротьбу.

У квітні 1920 р. почали загальний страйк 65 тис. залізничників, відмовившись перевозити сербські війська до Бессарабії для участі в інтервенції проти Радянської Росії. Уряд кинув проти

страйкарів війська і жандармерію і оголосив мобілізацію всіх залізничників. Це викликало обурення всього робітничого класу. 22—23 квітня відбувся дводенний загальний страйк по всій країні. В ряді міст страйкарі проголошували радянську владу. Страйк залізничників тривав 14 днів.

У липні і серпні 1920 р. по всій країні відбувалися мітинги і демонстрації протесту проти підготовки сербською воячиною інтервенції проти Радянської Росії. Особливо значною була демонстрація в Загребі, що відбулася під лозунгами: «Хай живе російська революція!», «Геть уряд, який допомагає барону Врангелю!». В Белграді друкарі встановили робітничу цензуру і відмовлялись друкувати матеріали, спрямовані проти Радянської Росії, робітничого класу і Комуністичної партії.

Зростає у 1920 р. і селянський рух. У вересні розпочалося повстання селянської бідноти в Хорватії. Незабаром повстання охопило деякі райони Словенії і Далмації. Уряд кинув на придушення повстання жандармів і війська. Компартія в цей час недооцінювала селянський рух і майже не керувала ним. Повстання зазнало поразки. Тисячі селян потрапили до в'язниць або на каторгу.

Керівництво селянським рухом перейшло до рук ХРСП, лідери якої висунули демагогічні лозунги. 5 грудня 1920 р. у Загребі зібралося понад 50 тис. селян. 8 грудня тут відкрився позачерговий з'їзд ХРСП, який прийняв рішення про оголошення Хорватії «Селянською республікою». Після цього селяни мирно повернулися до своїх сіл, а «Селянська республіка» не проіснувала жодного дня. Куркульське керівництво ХРСП одразу ж пішло на змову з урядом, допомігши йому розправитись з революційним рухом пролетаріату і селянства.

Велику роль у революційній боротьбі відіграли 130 тис. югославських громадян, які повернулися з Росії, де вони були свідками і учасниками героїчної боротьби російського пролетаріату під керівництвом більшовиків.

Могутній революційний рух югославських трудящих, що розгорнувся під безпосереднім впливом Великої Жовтневої революції, не привів, однак, до соціалістичної революції в Королівстві СХС. Однією з причин цього було те, що тодішнє керівництво Комуністичної партії перебувало під впливом опортуністів і реформістів. Це перешкодило компартії очолити революційну боротьбу мас.

У червні 1920 р. в м. Вуковарі відбувся другий з'їзд Соціалістичної робітничої партії (комуністів), яка налічувала тоді понад 60 тис. членів. На з'їзді виявилися гострі суперечності між лівою більшістю і опортуністичною меншістю з питань програми, статуту і тактики партії. З'їзд засудив погляди опортуністичної групи на чолі з Д. Лапчевичем і Ж. Топаловичем, які відстоювали збанкрутілі погляди теоретиків II Інтернаціоналу. Проте з'їзд не до кінця викрив опортунізм у партії і не виключив з своїх лав його носіїв, які незабаром розгорнули підривну антипартійну діяльність. Другий з'їзд прийняв нову програму і статут. Партія була перейменована в Комуністичну партію Югославії (КПЮ). У про-

грамі КПЮ вказувалось, що вона бореться за створення Радянської республіки, Народної Червоної Армії, за експропріацію і соціалізацію промисловості і торгівлі, ліквідацію привілеїв і станів, відокремлення церкви від держави, обов'язкове навчання тощо. Проте програма КПЮ мала істотні недоліки. Вона не давала відповіді на питання, що найбільш хвилювали народні маси — національне і аграрне.

У травні 1920 р. уряд С. Протича, який дискредитував себе перед народними масами, пішов у відставку. Було створено уряд на чолі з сербським радикалом М. Весничем, який розпочав підготовку виборів до муніципалітетів і Установчої скупщини.

Незважаючи на антидемократичний характер виборчого закону, компартія на муніципальних виборах (серпень 1920 р.) здобула значну перемогу. У всіх великих містах Македонії і Сербії, включаючи Белград, муніципалітети перейшли до рук компартії. Тоді уряд розпустив усі муніципалітети, в яких комуністи здобули більшість.

На кінець листопада 1920 р. було призначено вибори до Установчої скупщини. Буржуазія вжила всіх заходів, щоб не допустити нового успіху компартії. Проте всупереч шаленій антикомуністичній кампанії вибори принесли компартії значну перемогу. КПЮ одержала понад 200 тис. голосів і 58 мандатів (з 419) в Установчій скупщині, зайнявши за кількістю мандатів третє місце після радикальної і демократичної партій.

Налякана успіхами компартії буржуазія перейшла у наступ. Насамперед було заборонено страйки. Уряд розпустив комуністичну організацію Белграда. Але керівництво партії допустило помилку: замість мобілізації мас на боротьбу воно звернулося із скаргою до уряду.

Буржуазія, побачивши, що керівництво КПЮ не має ні волі, ні сміливості протистояти наступу реакції, вирішила завдати остаточного удару по революційних трудящих масах і комуністичній партії. 17 грудня було створено уряд «твердої руки» на чолі з Пашичем. В ніч на 30 грудня 1920 р. Скупщина прийняла акт, за яким були заборонені діяльність КПЮ, революційних профспілок і взагалі будь-які виступи проти існуючого порядку і держави (так звана «Обзнана»)*. У Белграді вводився воєнний стан, КПЮ довелося піти у глибоке підпілля. Тисячі робітників опинилися у в'язницях. Не маючи заздалегідь підготовленої нелегальної організації, керівники КПЮ на деякий час втратили зв'язок з масами.

28 липня 1921 р. Скупщина більшістю всього в 27 голосів (при відсутності 161 депутата від КПЮ, ХРСП, сербської селянської партії і народної партії Словенії, які відмовилися брати участь в обговоренні проекту конституції), прийняла централістську конституцію Королівства СХС, яку назвали Видовданською**. Установча скупщина перетворилась у законодавчу. За новою конституцією Королівство СХС проголошувалось єдиною державою, поділе-

* «Обзнана» — оголошення, повідомлення для всіх.

** Від «дня святого Вида».

ною на 33 області, безпосередньо підпорядковані урядові в Белграді. Королю належала законодавча влада, право скликати і розпускати Народну скупщину.

Видовданська конституція була реакційним актом, що дав можливість панівним класам тимчасово зміцнити владу короля і його кліки, узаконити національну нерівноправність і гноблення трудящих. 2 серпня 1921 р. Народна скупщина прийняла «Закон про захист держави». На основі цього закону всі депутати — комуністи були позбавлені депутатських мандатів, а керівництво КПЮ заарештовано. Компартія оголошувалась поза законом. До в'язниць було кинуто понад 70 тис. чоловік.

Після прийняття конституції і удару по компартії буржуазія переходить у наступ проти робітничого класу. Було декретовано 11-годинний робочий день, скасовано закон про оплачувані відпустки і соціальне страхування. Підприємці знизили заробітну плату робітників на 40—50 %, посиливши інтенсифікацію праці. Значно підвищились прямі і непрямі податки, зростала дорожнеча.

Таке становище трудящих дало новий поштовх до страйкової боротьби і селянських виступів. У 1922—1923 рр. відбувались страйки і демонстрації в Белграді та в деяких промислових центрах Хорватії і Словенії. Найбільш значним був загальний страйк залізничників у квітні 1923 р., який вдалося придушити лише силою. Селянський рух охопив майже всі райони країни.

18 жовтня 1921 р. почалося повстання в Чорногорії, яке тривало кілька днів. Після придушення повстання сербськими військами і кривавої розправи над повсталими почалася партизанська боротьба. Партизанські групи діяли також у Македонії, Боснії і Герцеговині та в інших районах.

Комуністична партія, що перебувала у підпіллі, не змогла очолити робітничий і селянський рух. У ній точилася гостра фракційна боротьба.

На початку 1923 р. створюється легальна Незалежна робітничача партія, програма якої була пристосована до нових умов. Проте вона не стала масовою партією.

З часу свого виникнення Королівство СХС орієнтувалося у своїй зовнішній політиці на Францію, що пояснювалось головним чином залежністю сербської буржуазії від французького капіталу та збігом інтересів двох країн у збереженні співвідношення сил, що склалося у Південно-Східній Європі після першої світової війни.

Французький імперіалізм намагався створити воєнно-політичний блок країн Центральної і Південно-Східної Європи, прагнучи посилити свій вплив у цьому регіоні. Відповідно до цих планів між урядами Королівства СХС і Чехословаччиною 14 серпня 1920 р. було підписано договір про взаємодопомогу у разі нападу Угорщини. У 1921 р. були підписані угоди між Чехословаччиною і Румунією, Королівством СХС і Румунією, які передбачали воєнне, економічне і фінансове співробітництво між трьома державами (Мала Антанта).

Серйозні суперечності з територіальних питань існували між

Королівством СХС і Болгарією та Італією. 12 листопада 1920 р. було укладено Рапальський договір з Італією, за яким до останньої відійшли майже вся Істрія з Трієстом і Пулою, Опатія та інші частини узбережжя — Італія одержала території, на 70 % населені словенцями.

Королівство СХС у період тимчасової стабілізації капіталізму (1924—1928). Тимчасова стабілізація капіталізму розпочалась у Королівстві СХС дещо пізніше, ніж в інших капіталістичних країнах. Невирішеність аграрного питання, зростаюча залежність країни від іноземного капіталу, посилення соціального і національного гноблення робили стабілізацію надзвичайно хиткою і нетривалою. В ці роки дещо розширилося виробництво в провідних галузях югославської економіки: харчовій, текстильній, шкіряній, а особливо деревообробній. Важка ж промисловість, крім гірничорудної, майже не розвивалась.

На початку періоду відносної стабілізації капіталізму дещо зміцніло сільське господарство і зріс обсяг сільськогосподарської продукції. Проте врожайність все ще була низькою, агротехніки майже не існувало. Землю обробляли примітивними засобами. Близько півмільйона селян зовсім не мали землі, а в 70 % селянських господарств наділи становили не більше 5 га. З другої половини двадцятих років значно посилюється хронічна аграрна криза, що привела до розорення дрібних селянських господарств. Сільськогосподарська криза зумовила застій у провідних галузях промисловості.

Найважливішими питаннями внутрішньої політики країни залишалися національне і аграрно-селянське питання. Основою національного руху був селянський рух. Боротьба гноблених сербською буржуазією народів за національне визволення мала водночас характер боротьби селянських мас проти земельного голоду, проти поміщиків і капіталістів.

Найбільшого розвитку національний рух набув у Хорватії, яким керувала ХРСП на чолі з С. Радичем. Хорватське селянство рішуче вимагало скасування Видовданської конституції і ліквідації національного гноблення, зниження надмірних податків тощо. Під тиском селянських мас, які швидко революціонізувались, С. Радич влітку 1924 р. виїхав до Москви, де від імені ХРСП заявив про її вступ до Селянського Інтернаціоналу, що стояв на антиімперіалістичних позиціях. Це був важливий політичний крок, схвально зустрінутий широкими селянськими масами Хорватії.

У країні загострювалася національна криза. Уряд Пашича повів наступ проти трудящих та буржуазних опозиційних партій. Було розпущено скупщину і призначено нові вибори на лютий 1925 р. Напередодні виборів було видано декрет про поширення закону «Про захист держави» на ХРСП, тому лідерів її на чолі з С. Радичем було кинуто у в'язницю.

Передвиборна боротьба відбувалася в умовах лютого терору. У багатьох містах сталися криваві сутички з поліцією і військами. В Белграді і Загребі демонстрації студентів закінчилися барикадними боями.

Незважаючи на терор, вибори 1925 р. (які народ назвав «каторжними») показали, що ХРСП зміцнила свої позиції, з 315 місць у Скупщині вона одержала 67. Урядовий блок здобув лише 142 мандати.

Уряд Пашича-Прибічевича змушений був піти на переговори з куркульською верхівкою ХРСП. З свого боку керівництво ХРСП, побоюючись дальшого зростання революційних настроїв хорватського народу, шукало угоди з великосербським урядом. У березні 1925 р. керівництво ХРСП заявило про визнання Видовданської конституції і династії Карагеоргієвичів. Таким чином, радичевська партія капітулювала перед монархією, відмовившись від лозунга незалежної хорватської республіки. Партія стала називатися Хорватською селянською партією.

Внаслідок репресій компартія Югославії втратила найкращі революційні кадри. Партія була загнана в глибоке підпілля, всередині неї точилася гостра фракційна боротьба. Її керівництво не зуміло виправити помилок у національному і аграрно-селянському питаннях.

Праві опортуністи відмовлялися від створення єдиного фронту з ХРСП та іншими селянськими партіями, штовхаючи пролетаріат на шлях ізольованої боротьби без підтримки селянства.

«Ліві», які мали більшість у керівництві партії, через догматизм і відрив від мас були не здатні повести за собою робітників. Вони здебільшого проводили проти правих галасливу, але безпредметну боротьбу.

Важке становище, що склалося в КПЮ, спонукало Виконком Комінтерну розглянути югославське питання і допомогти югославським комуністам ліквідувати фракційність.

Значну роль у розгромі опортуністичних течій відіграв IV з'їзд КПЮ, що відбувся в жовтні 1928 р. в Дрездені. З'їзд підкреслив, що партія виконає свої історичні завдання в майбутніх революційних боях, якщо вона зможе впливати на більшість робітничого класу; забезпечить вплив партії на селянство, доб'ється створення союзу робітників і селян; здійснить гегемонію пролетаріату в русі пригноблених національностей. З'їзд вказав, що центральним завданням для розв'язання національного питання є встановлення єдиного фронту пролетаріату, селянства і пригноблених національностей для боротьби проти головного ворога — гегемонії великосербської буржуазії та монархії, за право всіх народів Югославії на самовизначення аж до відокремлення.

З'їзд обрав нове керівництво партії на чолі з Джуро Джаковичем. Однак, незважаючи на певні успіхи у мобілізації мас на боротьбу з реакцією, КПЮ ще була не досить сильною, щоб перешкодити здійсненню антинародних планів двірцевої кліки і воєнщини.

Воєнщина і двірцева кліка вирішили остаточно розправитися з лідерами опозиції і розгромити демократичний рух. 20 червня 1928 р. фашистський депутат Рачич вбив у Скупщині двох депутатів від ХСП і смертельно поранив С. Радича. Вбивство викликало демонстрації протесту і криваві сутички. 83 депутати від

селянсько-демократичної коаліції залишили Белград і створили у Загребі свій парламент.

Двірцева кліка готувала державний переворот, насаджуючи в країні фашистські організації, серед яких величезне місце займала офіцерська організація «Біла рука» на чолі з генералом Живковичем.

Великосербська буржуазія бачила вихід з внутріполітичної кризи лише в застосуванні військової сили і встановленні відкритої диктатури. Ці плани підтримували правлячі кола Франції та Англії.

Югославія в період монархо-фашистської диктатури, світової економічної кризи і напередодні другої світової війни. Глибока внутріполітична криза охопила всю країну. Вона виявилася зокрема у тому, що за 10 років змінилось 27 урядів. Цим скористався король Олександр, який проголосив неможливим співробітництво між різними партіями. З наказу короля уряд Коросецца пішов у відставку.

В ніч на 6 січня 1929 р. король здійснив державний переворот. Скупщину було розігнано, а всі політичні партії і громадські організації розпущено, конституцію скасовано. Вся повнота влади зосереджувалася в руках короля. Новий уряд, очолений генералом Живковичем, складався з найбільш реакційних представників югославської буржуазії та поміщиків і був слухняним знаряддям королівської влади.

3 жовтня 1929 р. уряд видав закон про перейменування Королівства СХС у Королівство Югославії. Одночасно було ліквідовано поділ національних територій, що склався історично, і штучно створено 9 бановин (Дравська, Савська, Приморська, Зетська, Врбаська, Дринська, Дунайська, Моравська і Вардарська). Було встановлено сувору цензуру. В країні панував жорстокий терор, заборонялись будь-які збори і маніфестації, переслідувалися всі прогресивні діячі. Найсильнішого удару було завдано Комуністичній партії. Весною 1929 р. було схоплено і вбито Джуро Джаковича та інших керівників Комуністичної партії. На основі закону «Про захист держави» було засуджено близько 2 тис. комуністів, понад 40 тис. антифашистів потрапили до в'язниць.

Встановлення монархо-фашистської диктатури в Югославії збіглося з початком світової економічної кризи, яка з особливою силою вдарила по економічно слабкій Югославії. Поглибленню кризи сприяла велика заборгованість західним державам, на покриття якої щороку витрачалось 10—12 % загальних надходжень до бюджету. Кількість безробітних з 1930 до 1933 р. зростає вдвоє. Тривалість робочого дня досягала в деяких галузях промисловості 12—16 годин, заробітна плата систематично знижувалась при одночасному посиленні інтенсифікації праці.

Економічний застій, терор монархо-фашистської диктатури активізували боротьбу народних мас. Вже в перший рік фашистської диктатури масові страйки робітників відбулися в Загребі, Суботиці, Сараєві, Мариборі, Трбовле та в інших містах. Деякі з них закінчувалися кривавими сутичками з поліцією. У 1930 р. кіль-

кість страйкарів зроста майже вдвоє порівняно з попереднім роком. Робітничий рух набував дедалі чіткішого політичного забарвлення. Під час демонстрацій робітники виступали з лозунгами: «Геть короля!», «Геть військову диктатуру!».

Політика фашистської диктатури спричинила дальше зuboжіння і розорення югославського селянства, що призвело до посилення селянського руху по всій Югославії. Сутички селян з жандармерією і військами стали звичайним явищем. Голодні заворушення відбувалися то в одній, то в іншій області. У листопаді 1931 р. в околицях Шибеника (Далмація) розпочалося повстання селян, які відмовилися сплачувати податки. В Приєдорі (Боснія) близько 2 тис. селян розгромили продовольчі склади. Партизанські загони виникали по всій країні. Повстання відбувалися в Хорватії, Словенії, Сербії. Характерною особливістю цих виступів було переплетення аграрних і національно-визвольних вимог.

Найбільшого розмаху селянські рухи набули у другій половині 1932 р. Далмація майже повністю була охоплена повстанням. В районі Лікі (південно-західна Хорватія) селяни почали збройну боротьбу. Уряд організував блокаду цього району і придушив повстання за допомогою військ.

Боротьбу трудящих проти кривавого режиму очолювали комуністи, які зазнали найбільших втрат. КПЮ довелося піти в глибоке підпілля. Частина керівництва партії на чолі з новим секретарем Мартиновичем змушена була емігрувати. З еміграції Мартинович дав вказівку розпочати збройне повстання проти монархо-фашистської диктатури і встановити робітничо-селянську владу. Це розпорядження, що ігнорувало відсутність необхідних умов для збройного повстання, було авантюристичним і завдало великої шкоди партії.

З вересня 1931 р. король Олександр оголосив нову, так звану октройовану (даровану) конституцію. За цією конституцією Югославія оголошувалась спадкоємною конституційною монархією. Виконавча влада належала королю, а законодавча повинна була здійснюватись королем і парламентом. Особа короля вважалась недоторканою. Вводилась двопалатна система: скупщина і сенат. Пасивне виборче право мали лише чоловіки. Половину членів сенату призначав король, а другу половину обирали органи, залежні від короля. По суті це був псевдоконституційний парламентаризм.

Восени 1931 р. відбулися фальсифіковані вибори, в яких взяли участь в цілому 75 % виборців, а подекуди лише 15 %. До скупщини і сенату були обрані банкіри, промисловці і поміщики. Але урядовий блок виявився надзвичайно хитким. Буржуазні опозиційні партії (Словенська народна партія, Партія незалежних демократів і Хорватська селянська партія) знову виступили з вимогою перебудови Югославії на федеральних засадах.

Часті урядові кризи і зміни урядів лише свідчили про дальше послаблення і нестійкість диктаторського режиму. У зовнішній політиці уряд Югославії все ще орієнтувався на Францію і Англію.

Світова економічна криза зумовила послаблення зв'язків між членами Малої Антанти і навіть загострення конкурентної боротьби між ними. Проте ці тенденції стримувались зростаючою загрозою з боку фашистських держав. У лютому 1933 р. члени Малої Антанти підписали в Женеві «Організаційний пакт», який продовжував на необмежений час чинність усіх попередніх угод між трьома країнами. Для спільного керівництва зовнішньою політикою Югославії, Румунії і Чехословаччини було створено Раду Малої Антанти, а для економічного зближення — Економічну Раду.

З ініціативи Франції відбувається зближення між чотирма балканськими країнами (Югославією, Румунією, Грецією і Туреччиною), а в лютому 1934 р. між ними було підписано пакт про створення Балканської Антанти. Члени нового блоку домовилися надавати взаємну допомогу в разі агресії.

Щодо Радянського Союзу Югославія продовжувала дотримуватись ворожої політики.

Монархо-фашистська диктатура створювала сприятливі умови для виникнення й активної діяльності численних фашистських організацій. Однією з перших була так звана «правова партія», на чолі якої став Павелич. Ця партія у боротьбі проти великосербського гегемонізму спиралася на активну підтримку фашистської Італії та Угорщини, а пізніше — і гітлерівської Німеччини. Фашисти — усташі* Павелича навчалися терористичній і заколотницькій діяльності у спеціальних таборах в Італії та Німеччині.

У 1933 р. в Югославії за гітлерівським зразком створюється фашистська партія «Збор», що стала головною агентурою фашистської Німеччини в країні.

Щоб перешкодити дальшому зближенню Югославії з Францією, усташі за вказівкою правителів Німеччини та Угорщини вбили у жовтні 1934 р. короля Олександра. В зв'язку з неповноліттям спадкоємця престолу Петра II було створено регентську раду у складі принца Павла, професора Р. Станковича і колишнього бана І. Петровича. З установленням регентства почалася переорієнтація зовнішньої політики Югославії на фашистські країни — Німеччину та Італію. З 1935 р. німецький капітал посилює свої позиції в економіці Югославії, витісняючи своїх конкурентів, і швидко прибирає до своїх рук джерела сировини та югославську промисловість.

Поступово Югославія перетворилась у слухняне знаряддя гітлерівської агресивної політики. У червні 1935 р. югославський уряд очолив голова белградської біржі Мілан Стоядинович. Здійснюючи політику «сильної руки», Стоядинович створив за нацистським зразком воєнізовані фашистські загони.

Зовнішньополітичний курс уряду Стоядиновича повністю був спрямований на підтримку агресивних актів гітлерівської Німеччини і фашистської Італії. В інтересах фашистської Німеччини у

* Усташі — націоналістична, сепаратистська організація хорватських фашистів.

січні 1937 р. Югославія підписала пакт про «вічну дружбу» з Болгарією, а в березні 1937 р. — договір з Італією про ненапад і взаємне невтручання у внутрішні справи. Ці договори остаточно підірвали значення Малої Антанти, що з усією очевидністю виявилось під час Мюнхенської змови і розподілу Чехословаччини (вересень 1938 р.), коли югославський уряд зрадив союзника.

У жовтні 1938 р. скупщину було розпущено і оголошено нові вибори, що відбулись у грудні. Навіть в умовах жорстокого терору урядовий список переміг з мінімальною перевагою. Проте довго утриматися при владі уряд Стоядиновича не міг. На початку лютого 1939 р. він пішов у відставку.

Новий уряд очолив представник великої торгової буржуазії Драгіш Цветкович.

За наполяганням фашистської Італії, уряд Цветковича вступив у переговори з лідером хорватських націоналістів Мачеком, таємно зв'язаним з урядом Італії. У серпні між Цветковичем і Мачеком було підписано угоду («народні споразум»), за якою центральний уряд погодився на створення окремої бановини Хорватії і надання їй автономії. Хорватським баном став І. Шубашич. Мачек зайняв пост заступника прем'єра. Угода Цветковича — Мачека була спробою порозумітися з сербською і хорватською буржуазією шляхом поділу влади і об'єднання всіх реакційних сил для придушення народного руху.

У 1935 р. в Югославії розпочався рух за створення народного фронту свободи. Після VII конгресу Комінтерну Компартія Югославії висунула програму антифашистського фронту, яка передбачала боротьбу проти реакційних режимів та їхньої зовнішньої політики, за свободу і незалежність Югославії, за демократизацію внутрішньополітичного життя і поліпшення життєвих умов трудящих. У своїй діяльності щодо згуртування всіх антифашистських сил КПЮ спиралася на боротьбу робітничого класу і селянства. Під керівництвом комуністичної партії відбулися багатотисячні демонстрації в Белграді, Загребі, Люблянці та інших містах. На 60-тисячному мітингу в Белграді в серпні 1935 р. проголошувалися лозунги: «Хай живе народний фронт свободи!». «За встановлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом!» та інші.

Невпинно посилювалася страйкова боротьба пролетаріату. Так, у 1936 р. в Югославії відбулося 369 страйків, більшість з яких мала наступальний і яскраво виражений політичний характер. Більшість селян підтримували страйкарів. У Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговині селяни піднялися на боротьбу проти поміщиків.

Навесні 1936 р. до антиурядового блоку, що складався з профспілкових і селянських організацій, Союзу землеробців, демократичної партії (Давидовича), незалежних демократів (Прибічевича) та інших антифашистських організацій приєдналася комуністична партія. Але блок лишився організаційно неоформленим і не мав спільної програми.

У 1937 р. секретарем ЦК КПЮ було обрано Й. Броз-Тіто. У керівне ядро партії прийшли нові кадри. Роботу партії було перебудовано, розширились її зв'язки з профспілками, жіночими і

молодіжними організаціями. Під керівництвом КПЮ відбулися масові демонстрації проти фашистського режиму Стоядиновича. Партія попереджала народні маси про зростаючу загрозу гітлерівської агресії. Найбільшу активність розгорнула КПЮ під час мюнхенської змови. Компартія закликала народ до захисту Чехословаччини. У Белграді та інших містах відбувалися мітинги під лозунгом: «Будемо захищати Чехословаччину!».

Робітничий клас рішуче виступав проти реакційної політики Цветковича-Мачека, проти війни і фашизму, за дружбу Югославії з Радянським Союзом.

Розділ 32. БОЛГАРІЯ В 1918—1939 РР.

Болгарія в період післявоєнного революційного піднесення. В зв'язку з участю в Балканських війнах і світовій імперіалістичній війні Болгарія втратила близько 150 тис. чол. За час війни господарство країни дуже виснажилось. Більш ніж на 70 % скоротилась промисловість.

Демобілізація військ супроводжувалась зростанням безробіття. Становище погіршилось у зв'язку з напливом тисяч біженців з Добруджі, Македонії, Фракії, які залишали рідні місця і переселялися в Болгарію. Сюди ж втекли після розгрому в 1920 р. і десятих тисяч врангелівців.

Занепала також сільське господарство і торгівля. Нестача харчів зумовила масовий падіж худоби, якої і без того багато загинуло під час війни. Не було чим обробляти землю. Зростали податки на селян.

Країна була ізольована від зовнішнього світу. До того ж значну частину її було окуповано військами Франції, Англії, Італії.

Проте, хоча й повільно, але поступово поживлялись промисловість і сільське господарство. Виникали нові акціонерні товариства, банки; в країну проникав іноземний капітал, переважно французький.

В умовах тяжкого економічного становища, репресій в країні під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції продовжувало наростати революційне піднесення. Маса, керовані тіснями, вимагали загальної політичної амністії. Парламентська група тісників в Народних зборах вимагала розслідування причин втягнення Болгарії у війну і віддачі до суду її винуватців, конфіскації майна, награвованого буржуазією, 8-годинного робочого дня тощо. БРСДП (т. с.) зверталася до трудящих Болгарії із закликами посилити революційну боротьбу і пролетарську солідарність. У грудні 1918 р. на чолі з Г. Димитровим застрайкували шахтарі м. Перник. Уряд надіслав у шахтарський район війська, заарештував понад 300 чол., в тому числі й Г. Димитрова. Керівників профспілки гірників було віддано до суду, близько 500 робітників було звільнено з роботи.

У січні 1919 р. почали страйк робітники цукрового заводу в Русі. Великі страйки відбулися у Пловдиві, Бургасі та інших містах країни.

Влітку 1919 р. революційна хвиля охопила всю країну. Робітники шахт, тютюнової, деревообробної, цукрової, текстильної промисловості вимагали збільшення заробітної плати і поліпшення умов праці. 27 липня в країні відбулася масова політична демонстрація, в якій, крім робітників, взяли участь також інтелігенція і трудящі селяни.

Революційна боротьба партії тісняків за інтереси народу сприяла зростанню її авторитету і впливу на маси. Зріс кількісний склад партії: якщо в 1915 р. в ній налічувалось 3031, то в березні 1919 р. вже 21 577 членів.

БРСДП (т. с.) наближалася за своєю програмою до більшовицької партії. Вона засудила зрадництво керівників II Інтернаціоналу, підтримала більшовицьку партію у створенні Комуністичного Інтернаціоналу, закликала трудящі маси Болгарії наслідувати приклад російського пролетаріату.

Важливу роль у більшовізації партії відіграв XXII з'їзд БРСДП (т. с.), який відбувся 25—27 травня 1919 р. Він прийняв програмну декларацію і маніфест про внутрішнє і міжнародне становище країни. В програмній декларації висловлювалась повна солідарність із Великою Жовтневою соціалістичною революцією, було прийнято лозунги про владу Рад, збройне повстання, диктатуру пролетаріату. Але декларація не була позбавлена недоліків: в ній не розглядалося питання про союзника пролетаріату, вважалося, що революція насамперед переможе у великих країнах, а потім у Болгарії тощо. З'їзд прийняв рішення про перейменування партії в Болгарську комуністичну партію. З'їзд, таким чином, став I з'їздом БКП.

У серпні 1919 р. відбулися вибори до Народних зборів. Результати виборів яскраво показали зростання впливу БКП на маси: вона зібрала 120 тис. голосів і завоювала 47 депутатських місць у парламенті. За кількістю голосів вона була другою після БЗНС. На початку жовтня О. Стамболійський сформував коаліційний уряд, куди увійшли представники БЗНС, народної і прогресивної партій.

27 листопада 1919 р. уряд Стамболійського підписав Ньойський мирний договір. За умовами цього договору Болгарія уступила Королівству сербів, хорватів і словенців свої західні території з містами Кула, Цариброд, Босилеград та Струмиця, площею 2566 кв. км, а Греції — Західну Фракію площею 7712 кв. км. Це позбавляло країну виходу в Егейське море. Румунії Болгарія віддавала Південну Добруджу. Розмір репарацій становив 2250 млн. франків, армія її скорочувалась до 20 тис. чоловік.

Економічна розруха, грабницькі умови Ньойського договору ще більше погіршили становище трудящих і викликали нову хвилю боротьби.

У кінці 1919 р. в Болгарії відбувся великий загальний страйк транспортників, який набував виразно політичного характеру. 25 тис. залізничників, поштово-телеграфних працівників та інших робітників транспорту не тільки вимагали поліпшення матеріальних умов, а й протестували проти інтервенції держав Антанти в Радянській Росії. БКП організувала тижневий загальний політичний страйк у всій країні і рішуче підтримала транспортників. У грудні

1919 р. у багатьох містах країни відбулися демонстрації і криваві сутички з поліцією і військами. Незважаючи на поразку загального страйку транспортників, який тривав майже два місяці, революційна боротьба в країні не припинялась.

Бажаючи сконцентрувати в своїх руках усю повноту влади, Стамболійський розпустив XVIII Народні збори і оголосив нові вибори. 21 травня 1920 р. було сформовано новий уряд БЗНС на чолі з прем'єром О. Стамболійським.

БЗНС не відкидав капіталістичного способу виробництва, бо й сам відстоював приватну власність на засоби виробництва. Селянська партія розраховувала шляхом реформ добитися поліпшення умов дрібних виробників, обмежити сферу дій торгового і спекулятивного капіталу, великого землеволодіння та інше.

Уряд Стамболійського провів ряд реформ по обмеженню великого капіталу, прийняв закони про прогресивний податок, трудову повинність і розпочав аграрну реформу, за якою розмір землеволодіння мав становити не більше 30 га. Лишки землі було передано за викуп до фонду трудової земельної власності і розподілено серед незаможних. Останні виплачували вартість землі державі в розстрочку. Але скористатись законом встигло лише 298 господарств.

Реформи уряду Стамболійського не порушували підвалин капіталістичної системи, але відчутно зачіпали інтереси великого монополістичного капіталу. Влада БЗНС, яка в цілому мала демократичний характер, вживала заходів щодо зміни курсу внутрішньої і зовнішньої політики Болгарії в інтересах народних мас. Однак поруч із позитивними заходами уряд БЗНС вдавався і до реакції (закон про друк, про заборону службовцям брати участь у страйках і демонстраціях тощо). Під тиском Антанти та США уряд Стамболійського відхилив пропозицію Радянського уряду про встановлення дипломатичних відносин. Проте в Болгарію було допущено місію Радянського Червоного Хреста; і хоч уряд не підтримував діяльності Комуністичної партії по збиранню зерна і грошей для подання допомоги населенню Поволжя, що постраждало від засухи, все ж у 1922 р. до Радянської Росії було надіслано 200 вагонів пшениці. У 1923 р. було укладено спеціальну угоду про поліпшення відносин з Югославією. Вживались заходи до урегулювання відносин з Грецією. В 1920 р. Болгарію було прийнято в Лігу Націй.

Державний переворот 9 червня 1923 року. Діяльність уряду Стамболійського, особливо в галузі внутрішньої політики, не задовольняла болгарську буржуазію, яка об'єднувала реакційні сили з метою державного перевороту. Три ліберальні партії об'єдналися в одну — національно-ліберальну, а народна і прогресивно-ліберальна — в народно-прогресивну партію. Згодом остання об'єдналася з демократичною і радикальною партіями в так званий Конституційний блок («Чорний блок»). Верховою всіх реакційних об'єднань був О. Цанков, керівник створеного в 1921 р. «Народного зговору».

Одночасно в країні зміцнюються і революційні сили. Восени 1920 р. відбулося об'єднання профспілкових організацій. У партії широких соціалістів відбувся розкол, і ліве крило її приєдналося

до БКП. Комуністична партія йшла шляхом дальшої більшовизації. На III з'їзді Болгарської комуністичної партії в 1921 р. було вирішено, що найважливішим питанням пролетарської революції в Болгарії буде встановлення диктатури пролетаріату у формі Радянської влади і що союз робітників і селян є необхідною умовою перемоги пролетарської революції. Однак практично такого союзу не вдалося створити. Тривалий час БЗНС не йшла на зближення з БКП.

Восени 1922 р. представники «Конституційного блоку» зібрались у Тирново з тим, щоб виробити конкретні заходи для повалення уряду Стамболійського. БЗНС зумів вчасно розігнати зборище реакціонерів. Значну допомогу БЗНС подала БКП. Було віддано до суду винних у національних катастрофах 1913 р. і 1918 р. Під час референдуму 1922 р. про віддачу до суду Гешова, Данева, Радославова та інших БКП діяла разом з БЗНС.

Проте керівництво БЗНС почало переслідування комуністів, що призвело до загострення відносин між БЗНС і БКП.

Буржуазія Болгарії, скориставшись розладом між урядом землеробського союзу і комуністичною партією і сподіваючись на допомогу фашистської Італії та правителів Англії, вирішила, що час державного перевороту настав. 9 червня 1923 р. таємні буржуазні організації за допомогою фашистських організацій і військ та за згодою царя Бориса III вчинили державний переворот. Уряд Стамболійського було повалено, більшість міністрів заарештовано. Новостворений уряд очолив О. Цанков.

На державний переворот у Софії трудящі маси відповіли повстанням, яке охопило всі округи країни. Найбільшого розмаху повстання досягло в Плевенському і Шуменському та ряді інших округів. У районі Пазарджика боротьбу очолив О. Стамболійський, але в нерівній сутичці його було схоплено і 14 червня 1923 р. після жорстоких тортур по-звірячому вбито.

У стихійному повстанні 9—12 червня 1923 р. брали участь понад 100 тис. селян і робітників. Повстання було придушено з нечуваною жорстокістю.

Помилкова позиція «нейтралітету» з боку ЦК БКП в зв'язку з переворотом і повстанням мас проти реакції, відсутність єдності дій між БКП і БЗНС, а також союзу робітничого класу з селянством та єдиного цілеспрямованого керівництва діями повстанців привели до поразки повстань і встановлення фашистського режиму в Болгарії.

Антифашистське повстання у вересні 1923 року. Захопивши владу, велика буржуазія поведла наступ на революційно-демократичні сили і насамперед на БКП. До в'язниць потрапили тисячі комуністів. У країні панував терор. Уряд заборонив також діяльність БЗНС, заарештував багатьох селян.

Наступ фашизму позначився і на економічному житті трудящих. Панувала сваволя у тривалості робочого дня і звільненні робітників з роботи, зменшувалась заробітна плата. Селяни, які здобули землю в зв'язку з аграрною реформою, втратили і землю і урожай, зібраний на ній. В країні налічувалось 120 тис. безробітних.

Уряд Цанкова посилено намагався зміцнити свої позиції. З цією

метою було створено нову партію — «Демократичний зговір», до якої увійшли «Народний зговір», частина демократичної і радикальної партій. Нова фашистська партія повинна була стати «суспільною опорою» уряду Цанкова.

Прихід до влади реакційних шовіністичних реваншистських кіл болгарської буржуазії погіршив міжнародне становище Болгарії. Це передусім позначилось на відносинах з балканськими країнами: Грецією, Румунією, Югославією.

У цей період в БКП розгорнулася гостра дискусія стосовно лінії партії. Ряд парторганізацій засудив позицію «нейтралітету» і закликав до рішучої боротьби з фашизмом. У липні в Болгарію прибув секретар Виконкому Комінтерну Василь Коларов, який повинен був допомогти ЦК БКП зорієнтуватися в обстановці і виробити правильний план дій. Через широку внутріпартійну дискусію за допомогою Виконкому Комінтерну здорові сили партії на чолі з Г. Димитровим і В. Коларовим здобули перемогу.

5—7 серпня 1923 р. ЦК прийняв резолюцію про підготовку збройного повстання проти фашистського режиму. У рішенні наголошувалось на необхідності згуртування всіх демократичних сил в єдиний антифашистський фронт для наступної боротьби за повалення фашистської і встановлення робітничо-селянської влади. Партія звернулася з відозвою до БЗНС, соціал-демократичної партії. Але домовитися вдалося лише з БЗНС.

Спеціальний комітет при ЦК БКП розпочав військово-технічну підготовку повстання. Країна була поділена на п'ять областей, очолювали які військово-революційні комітети.

Уряд Цанкова вирішив завдати удару по комуністичній партії. 12 вересня він заарештував понад 2000 комуністів, розгромив приміщення компартії, друкарні, ввів у країні воєнний стан.

У відповідь на це ЦК партії закликав трудящих до масового політичного страйку. 14 вересня почався страйк у Софії, але через недостатню підготовку і відсутність єдності дій керівництва незабаром припинився. Провокація уряду 12 вересня призвела до передчасного початку повстання, зокрема у Старозагорському окрузі. Відсутність підтримки дала змогу Цанкову досить швидко придушити цей виступ.

20 вересня ЦК партії прийняв рішення розпочати повстання в ніч з 22 на 23 вересня. Найбільш масовими і широкими за своїм розмахом збройними антифашистськими повстаннями були виступи в північно-західній Болгарії — Врачанському і Відінському округах. На визволених територіях було встановлено робітничо-селянську владу.

У повстанні взяли участь робітники й селяни, комуністи і члени землеробського союзу. До революційного комітету входили як комуністи, так і члени БЗНС.

Одночасно виникло повстання в Іхтиманському, Долнобанському районах Софійського округу. У самій столиці повстання не почалося через провал місцевого революційного комітету.

Вересневє антифашистське повстання продовжувалось близько двох тижнів. Незважаючи на мужність і героїзм учасників, воно

було придушене. Багато комуністів і землеробців страчено, кинуто до в'язниці, закатовано. Сотні сіл зруйновано і спалено. Кількість жертв білого терору досягла 20 тис. чоловік.

Головною причиною невдачі вересневого антифашистського повстання було те, що компартія не підготувала належним чином його рушійних сил, не об'єднала робітничий клас із селянством в масштабах усєї країни.

Проте вересневе збройне повстання 1923 р. відіграло надзвичайно важливу роль у розвитку революційного руху в Болгарії. Воно стало переломним моментом у більшовизації компартії, зблизило її з народними масами міста і села, заклало основи єдиного антифашистського фронту боротьби за демократизацію і соціалізм.

Це було перше антифашистське повстання в світі. Воно стало важливим уроком для БКП і трудящих країни для дальшої боротьби проти класового ворога. Воно мало великий міжнародний резонанс. Світова прогресивна громадськість в різних формах подавала підтримку і проявляла солідарність з антифашистським повстанням болгарського народу, очолюваного Болгарською комуністичною партією в союзі з БЗНС.

Придушення вересневого повстання завдало тяжкого удару комуністичній партії. Її керівники Г. Димитров та В. Коларов змушені були емігрувати за кордон; тисячі членів партії загинули, а інших фашистський уряд Цанкова кинув до в'язниці або жорстоко переслідував. Фашисти скасували прогресивні закони, прийняті урядом Стамболійського, як «протиконституційні»; ліквідували робітниче законодавство; тисячі залізничників, учителів та інших службовців були звільнені з роботи; селян примусили повернути великим землевласникам землю; посилили податковий гніт. Профспілкові, молодіжні організації переслідувались. Було заборонено демонстрації, страйки; ліквідовано свободу слова, друку і зборів. Це ще більше посилило ненависть широких народних мас до фашистів і зміцнило рішучість партії вести боротьбу до переможного кінця.

В умовах жорстокого терору в листопаді у Болгарії проводились вибори до Народних зборів. Вибори показали, що БКП не розгромлена, що її авторитет серед народу ще більше зріс. Понад 300 тис. голосів було подано за антифашистських кандидатів, які представляли союз компартії з лівницею БЗНС. Шляхом терору фашисти добились більшості в парламенті і, щоб укріпити свою владу, в січні 1924 р. прийняли закон «Про захист держави», який забороняв існування комуністичної партії і керованих нею масових організацій.

У цих умовах в рядах БКП виникли ліквідаторські настрої, прихильники яких вимагали розпуску партії. Ліквідаторів було виключено з партії, що сприяло зміцненню її рядів.

Комуністична партія, встановивши зв'язок і єдність дій з лівницею БЗНС, яку очолював антифашист П. Д. Петков, почала готуватись до нового збройного повстання. Перша нелегальна партійна конференція (Вітошська) 17—18 травня 1924 р. схвалила цей курс. Підготовка до збройного виступу проводилась в обстановці гострої

класової, антифашистської боротьби. В країні в цей час відбуваються страйки і демонстрації протестів. Особливо великою була демонстрація в Софії під час похорону засновника і вождя соціалістичного руху в Болгарії Д. Благоєва, який помер 7 травня 1924 р. У ряді місць утворювались партизанські групи боротьби з фашистським режимом, для підготовки нового збройного повстання.

Тим часом, в період після поразки вересневого антифашистського повстання, загального спаду революційного руху в Європі, коли в Болгарії, як і в інших капіталістичних країнах, почали проявлятися ознаки тимчасової стабілізації капіталізму, перед БКП постало питання про зняття курсу на збройне повстання і зосередження зусиль на створенні і зміцненні легальних масових організацій, розширення діяльності партій в масах, спрямованої на боротьбу за їхні економічні і політичні інтереси.

В березні 1925 р. закордонне представництво БКП в особі Г. Димитрова, В. Коларова звернулось до керівництва партії з порадою зняти курс на підготовку збройного повстання і повести боротьбу з ультралівим ухилом у партії. Але в умовах терору переорієнтуватись було нелегко. Партія виступала проти ліквідаторів і не змогла своєчасно і рішуче дати відсіч лівосектантським елементам, які у боротьбі проти фашизму стали на шлях індивідуального терору. Вчинення, наприклад, вибуху в одному з софійських соборів далё змогу урядові Цанкова організувати нові репресії і насильства проти комуністів, землеробців і безпартійних антифашистів.

Розгул кривавого фашизму в Болгарії, загибель кращих синів болгарського народу Георгія Мілева, Сергія Рум'янцева, Дмитра Гринчарова, Темелка Ненкова та інших антифашистів викликали глибоке обурення народів Радянського Союзу і усєї прогресивної громадськості світу.

Тимчасова стабілізація капіталізму. Ознаки стабілізації капіталізму в Болгарії почали проявлятися в 1924 р. В галузі сільського господарства на 1925—1926 рр. було досягнуто довоєнного рівня і щодо обробітку площі і продуктивності праці. Але нестача землі існувала, як і раніше. Землю обробляли в основному відсталою технікою. Селянина експлуатував куркуль-лихвар і банківський капітал. У 1922 р. заборгованість селянства Земельному банкові становила 1 млрд. левів, а в 1929 р.— 4,6 млрд. Селянство розорялось.

Певне зрушення спостерігалось в промисловості. Частина старих підприємств було розширено, збудовано нові. Впроваджувалась нова техніка, зростав вклад капіталу у виробництво, збільшилось будівництво залізниць. В країні відбувався відносно швидкий процес централізації капіталу, зростала кількість акціонерних товариств, посилювалась монополістична тенденція в розвитку болгарського капіталізму, утворювались нові монополістичні об'єднання. За період з 1924 по 1931 р. в Болгарії утворилось 31 монополістичне об'єднання (картелі, трести).

Найвищого рівня стабілізація досягла в 1929 р. Але, як і до війни, прогресувала головним чином легка і добувна промисловість. Усе це зумовлювалось політикою іноземного капіталу і прагненням

болгарської буржуазії високих прибутків. Дев'ять великих фінансових установ (з них п'ять іноземних) контролювали найважливіші галузі виробництва.

Незважаючи на значні позики англійських і американських банків, уряд Цанкова не зміг зміцнити свого становища. В демократичному зговорі наростали незгоди.

У грудні 1925 р. уряд Цанкова подав у відставку. А в січні наступного року сформувався новий уряд на чолі з А. Ляпчевим, який перебував при владі до червня 1931 р. За своїм класовим змістом новий уряд не відрізнявся від попереднього. Різниця полягала лише в методах проведення політики боротьби з революційним рухом. Свою терористичну політику уряд Ляпчева здійснював більш замасковано. Ще в 1925 р. було дозволено існування незалежних робітничих профспілок. У 1926 р. оголошено часткову амністію політичним в'язням, а в 1927 р. відбулись вибори до Народних зборів.

На початку 1927 р. комуністична партія створила легальну Робітничу партію, а в 1928 р. — легальний молодіжний союз. Це давало можливість використовувати легальні методи революційної боротьби і згуртовувати маси для боротьби з фашизмом.

Болгарія в період світової економічної кризи. Світова економічна криза 1929—1933 рр. охопила й Болгарію. Сотні підприємств країни припинили роботу або скоротили виробництво. Уже в 1930 р. рівень виробництва промисловості знизився на 40 %. Кількість безробітних у 1932 р. досягла 200 тис. чол., що становило більше $\frac{1}{3}$ всієї кількості робітників.

Тяжкими були наслідки кризи в сільському господарстві, де працювало 82 % населення *. Порівняно з 1929 р. виробництво зерна в 1930 р. зменшилось на 50 %. У той же час ціни на сільськогосподарські продукти падали, і в 1933 р. знизились на 55—60 %, порівняно з 1929 р.

Значно скоротилась зовнішня торгівля. Експорт Болгарії за роки кризи зменшився на 55,5 %, а імпорт — на 73 %. Зростає дефіцит зовнішньої торгівлі. У зв'язку з кризою набагато зменшились державні доходи і уряд почав примусовий збір податків, зменшив заробітну плату службовцям на 10 % тощо. Весь тягар кризи буржуазія переклала на плечі трудящих. Масове зубожіння охоплювало все ширші кола населення міста і села. Безробітні не одержували ніякої допомоги.

Загострення класових суперечностей привело до дальшого піднесення класової боротьби. Страйкували робітники тютюнового картелю, текстильники Сливена, металісти, взуттєвики, будівельники тощо.

Усі ці обставини викликали розлад у рядах правлячого «зговору». Значна частина буржуазії вважала, що уряд Ляпчева не спроможний забезпечити її панування, і шукала виходу з становища в утворенні коаліції з БЗНС.

Напередодні виборів до Народних зборів, що відбувалися 21

* Загальна кількість населення Болгарії на той час становила 5 млн. чоловік.

червня 1931 р., був створений «Народний блок», до якого увійшли націонал-ліберали, демократи, частина БЗНС і радикали. Він обіцяв усунути ненависний режим 9 червня, провести демократизацію управління, відновити демократичні свободи. Під час виборів кандидати «Народного блоку» одержали 590 тис. голосів, кандидати «Зговору» — 417 тис., а Робітничу партію, незважаючи на терор і переслідування, — 170 тис. (31 депутатське місце).

Після виборів О. Малинов сформував новий уряд, який намагався пристосувати диктатуру великого фінансового капіталу до нових умов, що склалися в період економічної кризи. Уряд «Народного блоку» здійснював внутрішню і зовнішню політику в класових інтересах буржуазії. У країні панували хабарництво, корупція, зростає голод, поширювались епідемічні хвороби. Монополії залишались повними господарями економічного і політичного життя.

Класова боротьба в Болгарії розгоралася. Лише в 1932 р. відбулось 250 страйків, які охопили 36 тис. чол. Зростає кількісний склад та авторитет Робітничої партії. У 1932 р. в ній налічувалось 30 тис., у Робітничому союзі — 20 тис. членів. Масовими стали профспілки, виник ряд демократичних організацій (МОПР, Товариство друзів СРСР, Союз революційних письменників тощо).

На общинних виборах 1932 р. у найбільших містах країни за кількістю голосів Робітничу партію зайняла перше місце. Успіхи Робітничої партії викликали посилене переслідування її з боку уряду. В ряді великих міст було закрито клуби Робітничої партії, заборонено публічні збори і маніфестації. В кінці жовтня 1932 р. уряд заарештував делегатів нелегального з'їзду Робітничої партії, а в квітні 1933 р. Робітничих представників було позбавлено депутатських мандатів Народних зборів.

Спровокований німецькими фашистами в 1933 р. лейпцігський процес над видатним сином болгарського народу Г. Димитровим викликав широкий рух на захист жертв фашизму не тільки в Болгарії, а й в усьому світі. З обвинувачуваного Г. Димитров виступив на процесі як обвинувач фашизму, викривши перед усім світом його злочинну суть. Своєю героїчною поведінкою Димитров став прародоносцем боротьби проти фашизму, проти імперіалістичної війни.

Соціально-економічні суперечності, поглиблені кризою, наростання незадоволення і політичної активності мас ослаблювали позиції уряду «Народного блоку», який не тільки не виконав своїх обіцянок, а й здійснював фашистську політику.

Уряд «Народного блоку» в зовнішній політиці орієнтувався переважно на фашистську Італію.

З приходом у Німеччині до влади Гітлера правлячі кола Болгарії почали звертати свої погляди на Берлін. Така зовнішньополітична орієнтація Болгарії посилила вплив англійського, французького і бельгійського капіталу з країни. Натомість помічався приплив італійського і німецького капіталу. Болгарська економіка підпорядковувалась інтересам фашистської Німеччини та Італії. У створену під впливом Франції в 1934 р. Балканську Антанту (Румунія, Греція, Югославія і Туреччина), яка мала зберегти політичне становище на Балканах, Болгарія ввійти відмовилась.

Лівосектантське керівництво БКП в той час не зуміло правильно оцінити співвідношення класових сил. Замість організації мас на боротьбу з фашизмом воно вело боротьбу з соціал-демократами і БЗНС, яких вважало опорою фашистської диктатури. Тим часом у БЗНС стався розкол, внаслідок якого утворився новий землеробський союз (БЗНС «Пладне»), що об'єднав ліві елементи.

У травні 1934 р. Болгарія переживала гостру урядову кризу. Цією обставиною скористалась група «Ланка», яка, спираючись на опозиційно настроєних офіцерів «Військової ліги» і буржуазну інтелігенцію, які були незадоволені Кобурзькою династією і її пронимецькою політикою, вчинила 19 травня державний переворот. Замість поваленого уряду було сформовано уряд антинімецької орієнтації на чолі з Кімоном Георгієвим.

Не маючи міцної соціальної бази, новий уряд відмінив Тирновську конституцію, розпустив усі політичні партії і профорганізації, закрити їхні друковані органи, а майно конфіскував. Народні збори були розпущені, обцианне самоуправління ліквідоване, посилилась централізація державного врядування і т. ін. Політика нового уряду мала на меті зміцнення позицій монополістичного капіталу. Напрямок головного удару спрямовувався проти революційного руху і комуністичної партії. Арешти й судові процеси над комуністами стали поширеним явищем. На основі закону про захист держави багатьох з них стратили.

У зовнішній політиці уряд К. Георгієва став на шлях зближення з Францією та Югославією. Під тиском мас і для зміцнення свого міжнародного становища уряд в липні 1934 р. установав дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Болгарський народ зустрів цю подію з великим задоволенням. В країні створювались болгарсько-радянські товариства, що популяризували досягнення СРСР і вимагали встановлення взаємного культурного обміну.

Болгарія в період монархо-фашистської диктатури і підготовки до війни. Поворот у зовнішній політиці уряду Георгієва викликав незадоволення тих кіл болгарської буржуазії і царя Бориса III, які вимагали зближення з фашистською Німеччиною. Царя, крім того, не задовольняло прагнення уряду обмежити прерогативи монарха. Спираючись на підтримку значної частини вищого офіцераства, Борис III примусив уряд К. Георгієва подати у відставку. 22 січня 1935 р. було створено новий уряд на чолі з П. Златевим. Через три місяці цей уряд був змінений урядом А. Тошева, що пробув при владі до листопада 1935 р. Частина керівництва «Военної ліги» намагалася вчинити новий воєнний переворот, але успіху не досягла. Змовників викрили. Розпустивши другий Тимчасовий уряд, цар доручив сформувати новий кабінет начальнику канцелярії Г. Косеіванову. Це означало, що влада повністю перейшла до рук царя. Останній розгромив антимонархістську частину воєнної ліги, «очистив» офіцерський склад армії і посилив фашистський режим. У Болгарії встановилася відкрита монархо-фашистська диктатура.

Правляча кліка на чолі з Борисом III стала на шлях повного підкорення фашистській Німеччині. Країна перетворилася в аграрний придаток і джерело сировини третього рейху.

Уряд позбавив робітничий клас і всіх трудящих громадянських і політичних прав, розпустив незалежні профспілки, а замість них створив уніфікований профашистський «Болгарський робітничий союз» під державним контролем.

Боротьба з фашистською диктатурою за права трудящих вимагала згуртування широких народних мас під керівництвом компартії. Але лівосектантське керівництво БКП розпустило Робітничу партію, що користувалась широким впливом серед народних мас. Виправити лівосектантський курс партії допомогли рішення VII конгресу Комінтерну.

Після Лейпцігського процесу і звільнення з в'язниці Г. Димитров повів велику роботу по зміцненню Болгарської комуністичної партії. У Москві на VII конгресі Комінтерну його обрали генеральним секретарем Виконкому Комінтерну. Г. Димитров розгорнув рішучу боротьбу проти лівосектантських елементів у БКП. На VI пленумі БКП в лютому 1936 р. їх було усунено від керівництва. На чолі партії стали соратники Г. Димитрова — Г. Дам'янов, С. Димитров (Марек) та ін. Керуючись рішеннями VII конгресу Комінтерну, пленум поставив завдання створити в Болгарії антифашистський Народний фронт, який мав відновити Тирновську конституцію, провести вибори до Народних зборів, скасувати всі антиконституційні розпорядження і розпустити усі фашистські організації.

Реалізація рішень VII конгресу Комінтерну, відновлення Робітничої партії, робота серед профспілок, страйкова боротьба вимагали від БКП великої організаційної роботи. У 1936—1937 рр. під її керівництвом організовуються масові страйки текстильників, робітників тютюнової промисловості та ін. У 1938 р. вона об'єдналася з відновленою Робітничою партією і дістала назву — Болгарська робітничая партія (БРП). Створюється також молодіжний народний фронт, що об'єднав усі демократичні антифашистські молодіжні організації.

Внаслідок наполегливої роботи значна частина демократичних і антифашистських сил об'єдналась у єдиний антифашистський блок. Під прапором Народного фронту було проведено ряд демонстрацій з вимогами відновлення конституції і проведення виборів. У зв'язку з боротьбою за відновлення Тирновської конституції по всій країні виникли «конституційні комітети», до яких приєднувались навіть окремі опозиційні угруповання.

Монархо-фашистська Болгарія в зовнішній політиці продовжувала підтримувати фашистську Німеччину. Під тиском останньої в 1937 р. між Болгарією і Югославією було укладено договір про «вічну дружбу», за допомогою якого Німеччина намагалась відірвати Югославію від західних держав. У 1938 р. у Салоніках Болгарія уклала угоду з балканськими країнами, у відповідності з якою вона звільнялась від тих статей Ньойського договору, якими обмежувались її сухопутні, морські й повітряні збройні сили. Виконуючи настанови гітлерівської Німеччини, болгарський уряд фактично перетворив країну в плацдарм антирадянської діяльності.

З початком другої світової війни болгарський уряд усе більше залежав від гітлерівської Німеччини, залишаючись глухим до на-

полегливих вимог народу орієнтуватися на Радянський Союз. Робітничий клас і широкі трудящі маси під керівництвом Болгарської робітничої партії вели боротьбу за встановлення дружніх відносин з СРСР та укладення з ним пакту про взаємодопомогу.

Розділ 33. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ У ПІВДЕННИХ ТА ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918—1939)

Чеська і словацька культура у міжвоєнний період. Велика Жовтнева соціалістична революція, утворення спільної держави чехів і словаків мали величезний вплив на розвиток чеської і словацької культури. У ЧСР було відкрито багато нових шкіл, училищ та інших навчальних закладів. У 1919 р. заснуються університети у Братиславі і Брно. На початку 30-х років у Чехії було лише 4 % неписьменних. Проте у Словаччині їх налічувалось уже 8,2 %, а на Закарпатській Україні — майже третина населення була неграмотною. Навчання у вищих і середніх навчальних закладах було платним. Тому вищу освіту здобували лише 5—7 % вихідців з робітників.

У країні створюються нові наукові товариства, журнали, дослідницькі установи. Велике значення для розвитку словацької науки мало відновлення у 1919 р. діяльності «Матіци Словацької» і заснування у 1926 р. Вченого товариства ім. Шафарика. Недостатня організація, відсутність координаційної діяльності, насаджуваний правлячою буржуазією ідеалістичний світогляд гальмували розвиток науки. Проте чеські і словацькі вчені збагатили світову науку визначними відкриттями і дослідженнями. У міжвоєнний період плідно працювали основоположник сучасної чехословацької хімічної школи Б. Браунер, його учень Я. Гейровський, сходознавець Б. Грозний, який розгадав таємницю хеттської та протоіндійської писемності, математик Е. Чех, археолог і етнограф Л. Нідерле, зоолог Ф. Вейдовський, хірург Ф. Буріан та інші.

Розвиток суспільних наук відбувався у гострій ідеологічній боротьбі. У чехословацькій історіографії буржуазним історикам (І. Опоченський, Я. Папоушек, К. Крофта, Й. Пекарж та ін.) протистояв марксистський напрямок в історичній науці, представлений працями Б. Шмерала, Я. Шверми та інших.

Буржуазія намагалася спрямувати розвиток культури в своїх класових інтересах, насаджаючи в науці, освіті, літературі, мистецтві і публіцистиці ідеалістичний світогляд, поширюючи різноманітні течії буржуазної, націоналістичної та реформістської ідеології. Значна частина інтелігенції служила саме цим інтересам. Але дедалі більшою ставала кількість діячів культури, які переконувалися в тому, що панівний режим не відповідає життєвим інтересам широких народних мас. Найсвідоміші з них зрозуміли історичне значення Великого Жовтня і стали на бік революційного робітничого класу. Велику роль у цьому відіграла діяльність Комуністичної партії Чехословаччини, за ініціативою якої у 1924 р. була організована «Ленінська бібліотека», яка видавала у чеському перекладі твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Поширення

і утвердження марксистсько-ленінського світогляду, культурно-освітня діяльність КПЧ благотворно позначилися на розвиткові культурного життя у Чехословаччині.

Кращі представники інтелігенції Чехословаччини об'єдналися в 1930 р. у масову організацію «Лівий фронт». В перших рядах революційних діячів культури були Зденек Неєдли, С. К. Нейман, І. Волькер, І. Ольбрахт, М. Майєрова та інші.

Видатний чехословацький вчений і громадський діяч, історик, музикознавець, критик З. Неєдли у 1921—1930 рр. видавав журнал «Вар» — орган прогресивної чеської інтелігенції. Він був ініціатором створення (1925 р.) і головою «Товариства культурного і економічного зближення з Новою Росією», одним із керівників заснованої у 1930 р. масової організації «Союз друзів СРСР».

С. К. Нейман та І. Ольбрахт ще в червні 1919 р. створили Соціалістичну раду освітніх працівників, які виступили з підтримкою ленінських революційних ідей. Своїми теоретичними статтями і поетичною творчістю С. К. Нейман впроваджував у мистецтво принцип партійності і боровся проти буржуазної ідеології. Цикл його віршів «Червоні пісні» відобразив непримиренну класову ненависть до капіталістичного ладу, закликав до дружби з Радянським Союзом.

Великий відгук серед трудящих мала поетична творчість І. Волькера. У його «Тяжкій годині» та інших творах звучав палкий заклик до революційного перетворення світу.

Значне місце у літературі того часу займали твори, присвячені світовій війні і критиці суспільно-політичного ладу габсбурзької монархії. Всесвітньо відомими стали «Пригоди бравого солдата Швейка» Я. Гашека.

Велику політичну роль відіграли твори чеських письменників, які відвідали Країну Рад, — «Картини із сучасної Росії» І. Ольбрахта, нариси Я. Гашека і М. Пуйманової, репортажі Ю. Фучіка.

Передові письменники звертають свої погляди на класові суперечності і революційну боротьбу робітничого класу. Визначним твором, в якому головним героєм виступив свідомий робітник, став роман І. Ольбрахта «Анна-пролетарка». Широку картину кількох поколінь пролетарської сім'ї, розвиток революційної свідомості робітників показала М. Майєрова у своїх романах «Найпрекрасніший світ» і «Сирена». Яскраво викрила хижацьку експлуатацію трудящих і пороки буржуазної республіки М. Пуйманова, зокрема у романі «Люди на роздоріжжі». Гнівно засуджував війни і суспільний лад, який їх породжує, В. Ванчура у своїх творах «Пекар Ян Маргоул» і «Поля орні та воєнні».

Видатне місце у чеській літературі зайняла творчість К. Чапека, який хоч і не порвав до кінця з капіталістичною дійсністю і дещо ідеалізував буржуазну демократію, у середині 30-х років створив видатні антифашистські і антивоєнні твори: сатиричний роман «Війна із саламандрами» та п'єси «Біла хвороба» і «Мати».

У літературній критиці важливу роль відіграв Ф. Шалда, який настільки зблизився з прогресивним рухом, що передав у 1929 р. свій журнал «Творба» комуністичній партії. Цей журнал, редак-

ваний бойовим публіцистом Ю. Фучіком, займав послідовну марксистську позицію щодо всіх актуальних політичних і культурних проблем того часу.

Хоч панування чеської буржуазії у домюнхенській ЧСР і гальмувало культурний розвиток словацького народу, після 1918 р. відбулося значне піднесення культурного життя в Словаччині. Словацька література розвивалася в складних умовах боротьби між різними напрямками і течіями, що ґрунтувалися на різноманітних ідейних і естетичних позиціях. Серед цих течій виділялися три основних: консервативна, що спиралася на клерикальну, націоналістичну програму, модерністська, яка орієнтувалася на буржуазну літературу Заходу, і пролетарська течія, яка черпала досвід у прогресивній чеській і новій радянській літературі.

Письменники і поети, які перейшли на позиції пролетаріату, друкували свої твори в щотижневикі «Пролетарський тиждень» (виходив з 1924 р.). У 1924 р. за активною участю талановитого критика і публіциста Е. Уркса та молодих представників революційної інтелігенції В. Клементіса, Л. Новомеського почав видаватися журнал «Дав», що висвітлював філософські, політичні, літературні і мистецькі проблеми. Навколо «Даву» створилася літературна група, яка, незважаючи на політичні хитання своїх членів, відіграла у той час певну прогресивну роль. З цієї групи вийшли видатні словацькі письменники і поети Петер Ілемніцький, Ян Понічан, Франьо Краль та інші, які виступали непримиренними борцями проти існуючого ладу, носіями революційних ідей. У 30-х роках головним представником соціалістичного реалізму у Словаччині був П. Ілемніцький, творець ряду романів — «Поле неоране», «Шматок цукру», «Компас у нас».

Важливе місце у культурному житті Чехословаччини у 20—30-х роках посідав театр. Численні вистави, організовані Союзом чехословацьких робітничих театральних любителів, мали великий вплив на зростання свідомості трудящих, активізуючи їхню боротьбу проти буржуазної реакції і фашизму. Два нових празьких театри — «Звільнений театр» і «Д-34», створені видатними режисерами І. Гонзлом та Е. Буріаном, стали осередками передового демократичного мистецтва, культурно-політичного життя республіки. У 30-х роках особливою популярності на сценах чехословацьких театрів набули вистави М. Горького, О. Корнійчука, В. Вишневського, В. Катаєва та ін. Прогресивними тенденціями відзначалася діяльність великого майстра лялькового театру Й. Скупи.

У Словаччині, де у 1920 р. був заснований Словацький національний театр у Братіславі (режисер театру Я. Бородач), глядачі широко знайомилися з творами світової і чехословацької класичної драматургії, п'єсами сучасних словацьких авторів, з кращими творами радянських драматургів.

Значних успіхів досягло музичне життя в Чехословаччині, головним центром якого стала чеська філармонія, керована талановитими диригентами О. Острчілем, В. Таліхем та ін. Поряд з композиторами старшого покоління Л. Яначеком, Й. Фоерстром, В. Новаком, Й. Суком музичне мистецтво розвивали молоді ком-

позитори О. Єреміаш, Е. Буріан, Я. Єжек, І. Крейчі та ін. Словацьку музику представляли композитори О. Мойзес, С. Сухонь і Я. Ціккер.

В образотворчому мистецтві, крім офіційної течії, що служила інтересам правлячих класів, відображується прагнення активного ставлення до сучасного життя, до соціальної і політичної боротьби народних мас. У першій половині 20-х років розквітла творчість видатного скульптора Я. Штурси. Гідними його послідовниками стали Б. Кафка, Й. Маржатка, О. Шпаніель, а у Словаччині — Й. Костка. Видатний вклад у розвиток мистецтва внесли чеські художники М. Швабінський, В. Рабас, Е. Філла, В. Шпала та словацькі — Г. Мали, М. Бенка, М. Баровський та інші.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років швидко розвинулося національне кіномистецтво. Студії звукових фільмів у Баррандові були на той час кращими в Європі, а діяльність прогресивних режисерів Г. Мастного, М. Фріча і О. Ваври здобула міжнародне визнання.

Польська культура міжвоєнного періоду. Хоча відновлення незалежної Польщі, завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції, відбулось у формі капіталістичної держави, все ж ця подія мала велике історичне значення для дальшої долі польської нації. Було зруйновано кордони, які штучно ділили країну на три частини, польський народ дістав можливість подолати наслідки відокремленого життя предусім у галузі культури, мови, національної свідомості. Було проведено інтеграцію та консолідацію наукового життя, розширилася наукова матеріальна база, виникли нові наукові та навчальні центри: Варшавський, Люблінський (католицький), Познанський університети, Варшавський політехнічний інститут, гірничі академії в Варшаві та Кракові, вища торговельна школа та школа сільського господарства, Академія технічних наук, наукові спеціалізовані інститути та інше.

Було створено Національну бібліотеку, бібліографічний інститут, реорганізовано й упорядковано архіви. Роль центральної наукової установи відіграла Польська академія знань. Відбудова наукового життя спиралась на старі наукові кадри, які поповнились польськими вченими, що працювали в інших країнах, а також молоддю. У 1937/38 навчальному році в 32 вищих навчальних закладах працювало понад 4 тис. наукових працівників. У багатьох галузях польська наука досягла високого рівня, у деяких — світового.

У цей же час буржуазія і поміщики, які опинились при владі, не забезпечили необхідних умов економічного розвитку і суспільного прогресу країни, не створили умов для всебічного розвитку науки і освіти. За кількістю написаних і малопопулярних міжвоєнна Польща займала одне з перших місць в Європі. Витрати на шкільну освіту з кожним роком зменшувались, а проведена в 1932 р. шкільна реформа створила три не зв'язані між собою типи початкової школи з програмами на різних рівнях: в сільській місцевості — чотирирічну школу, в невеликих містах та селищах — семирічну, в великих містах — шестирічну, після закінчення якої

можна було поступати в середню школу. Однак і цих шкіл не вистачало. В 1937 р. початкові школи трьох типів закінчило лише 50,9 % дітей віком 13—14 років. Майже четверта частина всіх дітей залишилась поза школою.

- Середня школа була поділена на два типи: чотирирічну гімназію, закінчення якої не давало можливості вступу до вищої школи, і дворічний ліцей. Середніх шкіл було мало, до того ж географічно вони були розміщені нерівномірно. З 756 шкіл (1930/31 навчальний рік) 332 були в центральних воєводствах, 213 — у південних, 130 — у західних і тільки 81 — у східних. Доступ у середню школу дітям трудящих, які закінчували початкові чотирирічні або семирічні школи, фактично було закрито.

Слабкий розвиток залежної від іноземного капіталу економіки не створював широкої потреби в наукових дослідженнях. Кількість викладачів і студентів вищої школи збільшувалась дуже повільно. До того ж не всі ті, хто одержував дипломи, могли знайти роботу. В країні, де більше мільйона дітей шкільного віку залишалось поза школою, поряд з сотнями тисяч безробітних і мільйонами «зайвих рук» на селі, був «надлишок» інтелігенції. Звичайно, і в цих умовах багато польських учених вели наукові дослідження і прославили польську науку важливими відкриттями. Вони виховали наукові кадри, які відіграли потім чималу роль у відновленні і розвитку науки в народній Польщі.

Значних успіхів досягли дослідження в галузі фізики і хімії. У Варшавському університеті міжнародну славу мало відділення експериментальної фізики. Тут проводились дослідження з атомної і молекулярної оптики, а досліді Станіслава Водзінського внесли вагомий вклад у розвиток біохімії. У Львівському політехнічному інституті працював Леопольд Інфельд — фізик з світовим ім'ям. Деякі найвидатніші поляки-хіміки продовжували працювати за межами країни: Марія Складовська-Кюрі, видатний фізик, хімік Казимеж Фаянс та інші.

Певних успіхів досягли польська медицина, деякі галузі технічних наук і астрономія. Особливо успішно в період міжвоєнного двадцятиріччя розвивалася математика. Склалися відомі математичні школи у Варшавському (З. Янішевський, С. Мазуркєвич, К. Куратовський та ін.) і Львівському (С. Мазур, В. Орліч та ін.) університетах. У Львові працював Стефан Банах, один з засновників сучасного функціонального аналізу.

Успіхи математичної науки сприяли розвитку ряду суміжних наук, насамперед логіки. Прогресивну роль у розвитку філософії відіграв Т. Котарбинський.

Художня література була під впливом неопозитивізму, хоч літературне життя того періоду характеризується наявністю багатьох шкіл і груп, в яких поряд з прогресивними були реакційно-ідеалістичні, декадентські тенденції. Але основну роль у літературі відігравали письменники старшого і молодшого покоління, які наслідували реалістичні і демократичні традиції.

Видатну роль відіграла діяльність С. Жеромського. Його останні твори «Ялинкова пуца», «Переддень весни» та інші — видатне

досягнення польського критичного реалізму. Гуманістичні ідеали стверджуються в творах письменниці З. Налковської, оптимізм і дух демократизму звучать у поезії Л. Стаффа, Ю. Тувіма, а також в реалістичних творах одного з майстрів сучасної польської прози Марії Домбровської («Ніч і день» та ін.).

Піднесення революційного руху пролетаріату і селянства в роки економічної кризи посилює демократичні тенденції письменників-реалістів і зумовило дальший розвиток пролетарської літератури. В 30-ті роки виступили такі пролетарські прозаїки, як В. Василевська, Л. Кручковський, появились нові вірші В. Броневського («Печаль і пісні»), які справили значний позитивний вплив на молодих поетів — Е. Шиманського, Ст. Вигодського, Л. Пастернака. Антифашистською маніфестацією став з'їзд селянських письменників у травні 1935 р. в Кракові і всепольський антифашистський конгрес працівників культури в травні 1936 р. у Львові.

Поліпшилась організація наукових досліджень в галузі мови. Краків, де кафедру порівняльного мовознавства індоевропейських мов університету очолив відомий спеціаліст Ян Розвадовський, став центром мовознавства всієї Польщі.

Поліпшилися умови і для розвитку історичної науки. З'явилися нові періодичні видання. Після тривалої перерви почали скликатися з'їзди польських істориків. Значних успіхів досягли польські археологи і етнографи, а також дослідники в економічній історії і історико-юридичній галузі (Я. Рутковський, Н. Гонсьоровська, Ф. Буяк, О. Бальцер та ін.).

Марксистська історіографія була представлена істориками, які були членами КПП або мали зв'язки з нею. В партійній пресі появились матеріали, в яких аналізувались проблеми історії польського народу. Великий вклад в історичну науку внесли праці польських марксистів, опубліковані в СРСР: було видано цінні документальні збірники, на сторінках журналу «З поля вальки» друкувались статті, присвячені питанням історії польського робітничого руху.

Досягнення польського театру зв'язані з іменами видатних режисерів і акторів Ю. Остерви, С. Висоцької, Л. Шіллера, С. Ярача та ін. Важливе значення для розвитку театрального мистецтва мав Театр польський у Варшаві.

Кіномистецтво розвивалось у суто комерційних інтересах і було розраховане на буржуазно-міщанські смаки. Конкуренція іноземних кінофірм ускладнювала розвиток польського кіно.

Найбільш визначною фігурою польської музикальної культури був Кароль Шимановський. До найбільш визначних його творів належить балет «Отамани», чотири симфонії, сонати, п'єси, романси та інше.

В образотворчому мистецтві точилася боротьба між різноманітними художніми течіями і угрупованнями. Великого поширення набувають різні формалістичні напрями. Крайні національні традиції продовжили художники-реалісти. Видатні твори в галузі реалістичного портрета належать пензлю С. Ленца і К. Кшижановського, реалістичні пейзажі — Ю. Фалюту і С. Жуковському.

Складними і суперечливими були шляхи розвитку польської графіки, скульптури і архітектури. При значному впливові формалізму розвивався і реалістичний напрям, який відзначався високими художніми надбаннями.

У період міжвоєнного двадцятиріччя сформувалося покоління представників польської культури, які боролися за права людини, за поліпшення становища трудящих. Багато з них уже тоді зв'язали свою творчість з революційною боротьбою за соціалізм, з партією робітничого класу. Для інших історичні уроки вересневої катастрофи, випробування воєнних років і післявоєнна діяльність зумовили перехід до активної участі в будівництві нової Польщі.

Болгарська культура в період між двома світовими війнами. Розвиток болгарської культури в цей період відбувався значною мірою під впливом грандіозних перетворень в Країні Рад. Поширення революційних ідей сприяло зміцненню демократичних сил в галузі культури.

І в той час, коли буржуазна культура йшла по шляху занепаду і розкладу, передові діячі болгарського суспільства виступили провідниками справді прогресивних і демократичних ідей.

Прогресивна болгарська культура розвивала кращі традиції героїчного минулого народу і зокрема досягнення епохи національно-визвольної боротьби. У цьому процесі велику роль відіграла Болгарська комуністична партія як передовий загін всіх прогресивних і демократичних сил країни.

Під час перебування при владі уряд Ол. Стамболійського прийняв закон про обов'язкову початкову освіту, відкрив значну кількість прогімназій, три нових факультети в Софійському університеті (аграрний, ветеринарний, медичний), створив нові навчальні заклади у Варні, Свіштові, відкрив постійно діючий державний оперний театр у Софії, заснував Академію мистецтв та ін.

З приходом до влади фашистів і після придушення антифашистського збройного повстання в 1923 р. в Болгарії створилась надзвичайно тяжка обстановка для прогресивної культури. Монархо-фашистський уряд вдавався до переслідувань і репресій, розпустив демократичне об'єднання діячів культури, заборонив революційні газети і журнали, вжив інших реакційних заходів.

Тому на початку 30-х років прогресивні діячі культури виступили проти внутрішньої і міжнародної реакції. Своєю діяльністю вони закликали болгарську громадськість до боротьби проти фашизму і війни.

У галузі історії, філософії, політекономії, літератури з'явилися дослідники і вчені-теоретики, які стояли на позиціях марксизму-ленінізму. Твори Г. Димитрова і В. Коларова сприяли розробці стратегії і тактики болгарського і міжнародного революційного руху. Ряд оригінальних праць в галузі суспільних наук створили такі відомі вчені, як Т. Павлов, Т. Самодумов, Ж. Натан, С. Гановський та ін. Певну роль у поширенні марксизму-ленінізму в Болгарії відігравали прогресивні педагоги, письменники, артисти, митці, які були тісно зв'язані з народними масами.

Цінні дослідження з'явилися в галузі історії — праці В. Зла-

тарського, П. Никова, П. Мутафчієва; мовознавства і літературознавства — С. Младенова, Б. Цонева, Л. Милетича, П. Іванова; класичних і сучасних мов — Д. Дейчева, К. Гирибова та ін. Великий вклад у природничі науки внесли своїми працями Н. Обрешков, К. Попов, Л. Чакалов (математика); П. Пелчев, Г. Наждаков (фізика); З. Караангов, Д. Баларев, А. Златаров (хімія); М. Попов, Хр. Даскалов (біологія); І. Шапшал, А. Моллов, К. Чилев (медицина) та ін. Значну культурно-освітню роботу проводили народні читальні, якими керували прогресивні діячі.

Після придушення вересневого повстання 1923 р. сотні редакторів і працівників преси було засуджено і кинуте у в'язниці. Органи БКП «Работнически вестник», «Ново време», «Равенство» були заборонені. Партія почала видавати нелегальні періодичні видання, серед яких був журнал «Комуністическо знаме», а згодом, у другій половині 20-х років, легальні газети й журнали, зокрема з 1927 р. почала виходити газета «Работническо дело», яка й понині є центральним органом БКП. Після травневого перевороту 1934 р. всю робітничу пресу, в тому числі і «Работническо дело», було заборонено.

Значного розвитку в період між двома війнами досягла реалістична і соціалістична література Болгарії. Видатним виразником боротьби трудящих, одним із засновників соціалістичного реалізму в болгарській літературі був Христо Смірненський. В його творчості виразно відбито перелом, який відбувався у свідомості народу, розкрито його наполегливу боротьбу проти буржуазії.

Під впливом Великого Жовтня багато болгарських письменників стали на позиції реалізму і революційної поезії (Хр. Ясенов, Г. Мілев, Л. Стоянов), вирости в пролетарських письменників і поетів (К. Кюлавков, Н. Фурнаджієв, А. Каралійчев та ін.). У міжвоєнний період продовжують працювати відомі письменники, які стояли на позиціях критичного реалізму і прогресу (Єлин-Пелин, А. Страшиміров, П. Йовков та ін.).

В 1932 р. навколо газети «Работническо литературен фронт» та журналів «Наковалня» та «Звезда» письменники і поети Л. Стоянов, Н. Хрелков, Хр. Радевський, Г. Караславов, О. Василев та інші об'єдналися у трудово-війовничу спілку з метою згуртування навколо себе всіх демократичних сил літературного фронту для боротьби з реакцією і фашизмом. У передвоєнні роки чільне місце в революційній поезії займав Нікола Вапцаров. Робітник за походженням, пролетарський поет і активний діяч комуністичної партії, в збірці віршів «Пісні мотора» з великою художньою силою і майстерністю оспівує боротьбу болгарського народу проти монархо-фашистської диктатури. Його поезія пройнята глибоким почуттям партійності, патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Значний вплив на розвиток болгарської літератури справляли художні твори видатних радянських письменників. На болгарську мову перекладались твори М. Горького і В. Маяковського, О. Толстого і М. Шолохова, О. Фадеева та інших.

Елементи демократичної і соціалістичної культури дедалі більше виявлялися в розвитку музичного, театрального і образотворчого

мистецтва. За період між двома війнами в Болгарії з'явилися такі талановиті майстри сценічного мистецтва, як І. Димов, В. Трендафілов, К. Касимов, О. Кучерова, З. Йорданова, І. Тасева та ін. На сценах театрів йшли п'єси Ів. Грозева «Золота чаша», Л. Стоянова «Загибель Раковиці», А. Карима «Яна воевода» та інші, які відображали героїчне минуле болгарського народу, його боротьбу проти експлуатації, чужоземного поневолення та тиранії.

Незважаючи на протидію монархо-фашистських властей, на сценах болгарських театрів ставилися твори російської класики «Горе з розуму» О. С. Грибоедова, «Ревізор» М. В. Гоголя тощо.

З установами дипломатичних відносин з СРСР на болгарській сцені з'явилися і радянські п'єси «Чужа дитина» В. Шкваркіна, «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Квадратура кола» В. Катаєва та ін. Софійський народний театр був найбільшим центром болгарської театральної культури.

З 1933 р. у софійському оперному театрі почали ставити класичні російські опери: «Садко» М. А. Римського-Корсакова, «Сорочинський ярмарок» М. П. Мусоргського, «Іван Сусанін» М. І. Глінки та ін. З національних опер у репертуарі болгарського музичного театру були «Дев'ять братів Яни» Л. Піпкова, «Цар Калоян» П. Владигерова, «Хитрий Петро» В. Стоянова. Тут вирости чудові співачки і співці: Хр. Морфова, Ст. Македонський, М. Попов та інші.

Зароджувалась національна кінематографія Болгарії. В другій половині 30-х років на екранах болгарських кінотеатрів демонструвалися радянські фільми «Путівка в життя», «Висока нагорода», «Веселі хлоп'ята», які користувалися великою популярністю серед глядачів.

З музичних творів цього періоду слід відмітити «Болгарську рапсодію» П. Владигерова, «Фракійські танці» П. Стоянова, «Симфонію №1» Л. Піпкова, «Балкани співають гайдуцьку пісню» Св. Обретенова, «Нестинарка» М. Големінова та інші.

У галузі образотворчого мистецтва точилася гостра боротьба між реалізмом, з одного боку, і футуризмом, кубізмом і німецьким експресіонізмом, з іншого. В утвердженні реалістичного, демократичного мистецтва велика роль належить таким видатним митцям Болгарії, як Хр. Станчев, який показував людину праці, болгарський пейзаж («На ниві», «Пасовисько в с. Свежен»), В. Дмитров-Майстора («Мати і дитя», «Весілля»), Д. Узунов, І. Петров. Розвивається політична карикатура, творці якої О. Божинов, Ст. Венев, І. Бешков, О. Жендов своїми творами викривали антинародну політику монархо-фашистської влади.

Певний прогрес спостерігався і в архітектурі. Серед оригінальних і фундаментальних будівель слід відмітити Софійський університет, Судову палату, Народний банк у Софії, Окружну палату в Плевені, Поштову палату в Пловдиві, пам'ятник героям Шипки.

Культура народів Югославії в міжвоєнний період. З об'єднанням югославських народів в єдину державу створилися дещо кращі умови для прогресу культури. Розвиток її у міжвоєнний період був надзвичайно суперечливим і складним, гальмувався значною мірою

реакційним ладом і шовіністичною політикою великосербської буржуазії.

Проте демократична культура розвивалась. Значну роль у цьому відіграла Велика Жовтнева соціалістична революція.

Після створення Королівства СХС передова громадськість розгорнула боротьбу за реформу шкільної освіти, збільшення кількості шкіл і їхню демократизацію. Однак прийнятий під тиском передової громадськості закон про загальну і обов'язкову початкову освіту не виконувався: в країні бракувало приміщень і вчителів. Злидні не давали змоги батькам посилати дітей до школи, тому вони починали працювати змалку. Особливо важко було здобути середню освіту, плата за яку була надзвичайно високою. Правлячі кола всіляко скорочували кількість середніх шкіл. У 1939 р. їх налічувалося лише 205. Югославія залишалася країною, де близько половини населення не знало грамоти.

Вища освіта була привілеєм буржуазії. В Белградському, Загребському, Люблянському університетах та чотирьох інститутах і в двох вищих учительських школах перед другою світовою війною навчалось близько 19 тис. студентів, серед яких діти робітників і селян становили лише 10—12 %. Уряд намагався виховувати студентів у дусі шовінізму і фашизму. Прогресивних студентів і професорів жорстоко переслідували. Але уряду не вдалося перетворити університети в осередки реакції.

Значна частина прогресивного студентства, перебуваючи під впливом КПЮ, поширювала серед молоді антифашистські ідеї, висвітлювала найважливіші питання політичного життя, розповідала про успіхи Радянського Союзу, його боротьбу за мир.

Югославські університети разом з сербською Академією наук в Белграді, Югославською академією наук і мистецтв у Загребі і створеною напередодні другої світової війни Словенською академією наук і мистецтв у Любляні були основними центрами наукової думки в країні. У міжвоєнні роки виникли також наукові установи і товариства, що сприяли розвитку науки.

Югославські вчені добилися певних успіхів у геології, ботаніці і математиці. Значний вклад вони внесли у розвиток південнослов'янського мовознавства і вивчення мов інших балканських народів (грецької, албанської, румунської).

Багато було зроблено югославськими істориками щодо публікації джерел до історії народів Югославії та поширення історичних знань. Основні дослідження югославських вчених були присвячені питанням політичної історії окремих областей країни. Одним з провідних буржуазних вчених був сербський історик С. Йованович, перу якого належить тритомна праця «Створення держави сербів, хорватів і словенців» та ряд інших. Його праці містять багато цінного фактичного матеріалу. Однак на дослідженнях С. Йовановича позначилися його реакційні буржуазно-національні погляди.

Для вивчення середньовічної історії Югославії вагоме значення мали праці Ф. Шишича, який з 1910 р. був професором Загребського університету. У 20-х роках виходить його «Історія Хорватії під час народних правителів». В ці ж роки він видає чотири томи

«Документів Хорватського Сабора» та ряд інших історичних праць. В Словенії в 30-х роках з'являються цінні праці М. Коса, Ф. Цвітера та інших.

Але буржуазні вчені майже зовсім не вивчали соціально-економічну історію Югославії, мало уваги вони приділяли і національно-визвольній боротьбі югославських народів.

Певних успіхів добилася марксистська історіографія, що створювалась діячами комуністичної партії. Серед них — Ф. Філіпович (виступав під псевдонімом Б. Бошкович), Т. Кацлерович та ін. У своїх працях вони досліджували питання революційної боротьби, робітниче та селянське питання, а також інші корінні проблеми історії.

Література і мистецтво Югославії розвивалися у напруженій ідеологічній боротьбі між діячами революційно-пролетарського напрямку та представниками буржуазного модернізму. Наприкінці 30-х років ця боротьба загострюється. Частина інтелігенції, яка тривалий час вагалася, не розуміючи необхідності класової і антифашистської боротьби, приєдналася до прогресивного революційно-демократичного табору. Відмовляючись від символізму, експресіонізму, сюрреалізму та інших модерністських методів, ці митці переходили на позиції реалізму.

Серед сербських письменників реалістичного напрямку значне місце займають Б. Станкович, поет А. Шантич. На початку 20-х років на позиції реалізму перейшов видатний сербський письменник І. Андрич.

Найяскравішою фігурою у сербській літературі цього часу був Броніслав Нушич. Сатиричні твори Нушича — це звинувачувальний акт проти буржуазії та міщанства. Серед його творів найбільш відомі «Автобіографія», п'єси «Пані міністерша», «Покійник» та ін. Творчість Нушича мала великий вплив на розвиток усїєї югославської літератури.

Прогресивний табір у хорватській літературі очолювали А. Цесарец та М. Крлежа. Багато уваги приділяє хорватська література селянському рухові. Ідеї КПЮ були близькі багатьом хорватським письменникам. Ідеологічна боротьба приводить видатного представника хорватського модернізму Владимира Назорова до усвідомлення того, що завдання художника — служити народові. Саме як художник-реаліст він створив свої кращі твори («Розповідь дитячих років», «Розповідь про острів, місто та гори» та ін.).

Високого рівня розвитку набув критичний напрямок у словенській літературі. Визначним письменником Словенії був Прежихов Воранц (Л. Кухар). Активний член комуністичної партії, Воранц більшість своїх творів написав у в'язниці. Головна тема його творчості — революційна боротьба селян.

Широко відомі його романи «Добердоб», «Пожганица», «Ямниця» та інші.

У 20-х роках у Югославії виникає ряд театрів (у містах Скопле, Ніші, Спліт, Марабор та ін.). Прогресивні діячі югославського театру боролися за новий, демократичний театр, за оновлення репертуару, за створення національної драматургії.

Нові прогресивні тенденції виявилися також у музиці і в образотворчому мистецтві. Найбільшої виразності здобуло образотворче мистецтво у творах видатних скульпторів-реалістів Івана Мештровича та Антона Аугустиновича.

Велике значення для розвитку югославської культури мало знайомство з культурою Радянського Союзу. Значний вплив на югославських письменників та митців мала творчість М. Горького, В. Маяковського, К. Станіславського, Б. Вахтангова, В. Мейерхольда та інших.

Розділ 34. БОРТЬБА ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ФАШИЗМУ

Окупаційний режим. В результаті німецько-фашистського нападу і наступної окупації країни польський народ не тільки втратив свою національну незалежність, а й опинився під загрозою прямого фізичного знищення. Програма гітлерівської політики у Східній Європі («Генеральний східний план») передбачала онімечування Польщі (як і Чехословаччини, а також більшої частини європейської території СРСР), усунення шляхом фізичного знищення і виселення з польських земель 80—85 % поляків, перетворення тих, які залишаться, в резерв робочої сили для майбутніх німецьких колоністів.

Здійснюючи цю політику, небачену за своєю жорстокістю та жорстокістю, гітлерівці за час окупації знищили 22 % населення країни, 38 % її національного багатства, зруйнували 2/3 промислових підприємств, загнали в Німеччину та завойовані нею країни 2,5 млн. поляків, стільки ж людей виселили з приєднаних до Німеччини польських областей, зруйнували столицю Польщі Варшаву та інші міста.

Територія Польщі була поділена на дві частини: західні області країни, найбільш розвинуті в економічному відношенні — Сілезія, Велика Польща, Помор'є, більша частина воеводств Лодзинського, частина Варшавського, Краківського та Колецького були включені в гітлерівський рейх. Пізніше в рейх ввійшли Сувалки та Белосток. Із східних та південно-східних територій в жовтні 1939 р. було утворено генерал-губернаторство (Г. Г.) на чолі з німецькою окупаційною адміністрацією, якій було передано всю владу.

Управління генерал-губернаторства на чолі з запеклим нацистом Г. Франком було перенесено до Кракова, Варшаву проголошено «провінціальним містом», що мало підкреслити ліквідацію польської державності.

Було закрито польські театри, концертні зали, бібліотеки, читальні, музеї, припинено видання газет, за винятком окупаційної бульварної преси. Окупанти спалили сотні тисяч книг, знищили або пограбували культурні цінності, все те, що могло пробуджувати національну самосвідомість польського населення, почуття національної гордості. Денаціоналізація та германізація супроводжувались онімечуванням назв міст, вулиць, розпалюванням ворожнечі між національностями, які населяли Польщу.

У генерал-губернаторстві діяла система постійно зростаючого терору, страти цивільного населення, заложників, масової «пацифікації» на селі, розстріл населення за заздалегідь складеними списками. Усе це приводило до винищення кожного дня тисяч людей і вело до загибелі нації.

На території Польщі діяли фабрики механізованого знищення людей, відомі табори смерті Освенцім (неподалік від Кракова), в якому за період війни було спалено 4 млн. чол., Майданек (біля Любліна), де спалено 1,5 млн. чол. Загальна кількість концтаборів у генеральній губернії досягла 50.

В тяжкому становищі з перших днів окупації опинилось єврейське населення Польщі. Поїзди з єврейським населенням потяглися в Освенцім, Майданек, Треблінку, в газові камери інших фабрик смерті.

Таким чином, розчленування країни, штучний розкол польського народу, політика насильственого онімечування і колонізації, кривавий терор, жорстокий національний гніт і експлуатація — все це становило гітлерівський окупаційний режим, який ставив за мету знищення польської державності і польського населення, перетворення Польщі у внутрішню область рейху, що придатна для колонізації.

Антифашистська визвольна боротьба польського народу. Кривава гітлерівська неволя викликала всенародну боротьбу за визволення Польщі. Рух опору охопив усі верстви польського суспільства, різні соціальні групи. В першому періоді німецько-фашистської окупації (1939—1941) переважав вплив буржуазних концепцій на рух Опору, бракувало організуючої, керівної сили, спостерігалася розпорошеність, стихійність.

Основною формою боротьби у цей період був саботаж на фабриках і заводах, на транспорті і шахтах, невиконання розпоряджень німецько-фашистської адміністрації як у містах, так і в селах. Однією з форм боротьби проти окупантів був опір польського народу нацистам у сфері економіки: масове ухилення від вивезення на примусову роботу в Німеччину, знищення промислового обладнання, низька продуктивність праці та ін. Широкого розмаху набуває діяльність по наданню допомоги жертвам фашизму, в'язням концтаборів та тюрем. Патріоти таємно передавали за колючий дріт продовольство, медикаменти, завдяки чому було врятовано тисячі життів.

Своєрідною формою руху Опору було конспіративне навчання і освіта польської молоді, друкування підручників, організація культурного життя.

Вищою формою визвольної боротьби була збройна партизанська війна. На першому етапі виступали окремі збройні загони з робітників та селян. Тривали виступи і окремих частин польських військ, що збереглися. На рубежі 1939—1940 рр. діяло близько 100 різних груп та організацій, які перебували на різних політичних позиціях. Їхні дії, погано організовані, розпорошені, не переросли в масову боротьбу. До весни 1940 р. окремі загони були ліквідовані гітлерівцями.

Слабкість збройної боротьби на цьому етапі пояснюється значною мірою позицією емігрантського польського уряду та його представників в окупованій Польщі. Створений наприкінці вересня 1939 р. у Франції на чолі з генералом В. Сікорським уряд певною мірою підпорядкував своєму керівництву збройні загони, організаційно оформив буржуазне, так зване лондонське підпілля. Його теорія «двох ворогів», тактика очікування — стояти «зі зброєю біля ноги», поки не настане крах Німеччини і створяться умови для захоплення влади буржуазією за допомогою Англії та США, не сприяли масовому характеру збройної боротьби.

Негативно позначилася на розвитку польського національно-визвольного руху на першому етапі і поразка Франції в 1940 р. Емігрантський уряд переїхав із Франції до Лондона і взяв курс на британську політику. Він об'єднав усі реакційні антирадянські сили польського суспільства, включаючи і колишніх прихильників режиму «санації», відповідальних за національну катастрофу.

Проте вже на першому етапі спостерігається відхід польських патріотів від правого крила руху Опору, перехід їх на чолі з комуністами до збройної боротьби з окупантами. Однак процес об'єднання лівих сил в окупованій Польщі, організація збройного опору загарбникам відбувалися в складних умовах. Сотні тисяч комуністів, прогресивних діячів соціалістичного та селянського руху, кинуті буржуазним польським урядом у в'язниці, загинули у вересні 1939 р. Позначилась і двадцятилітня антирадянська і антикомуністична пропаганда, яка була продовжена емігрантським урядом в період окупації.

Незважаючи на труднощі, комуністи в співробітництві з лівими силами соціалістів, селянським рухом, іншими антифашистськими силами, які стояли на позиціях єдиного фронту, вже наприкінці 1939 — на початку 1940 р. почали створювати перші антифашистські організації. У Варшаві почали діяти групи «Спартакус», «Товариство друзів СРСР», «Молот і серп» та ін. В Лодзі виникло кілька груп, з яких було створено «Фронт боротьби за нашу і вашу свободу». Ряд груп комуністів та радикальних діячів інтелігенції і селянського руху об'єднувались в організації: «Селянська революційна рада», «Лодзінський саботажний комітет», «Академічна група» та інші.

Під впливом активної боротьби польських комуністів з окупантами почався процес розмежування в Польській соціалістичній партії (ППС). Ліві елементи ППС, осудивши правих, які створили групу «Вольность, рувность, неподлеглость» (ВРН), в 1941 р. об'єдналися в організацію «Польські соціалісти». Пізніше вони об'єдналися з комуністами в боротьбі за свободу Польщі. Поступово і значна частина діячів селянського руху («Стронництво людове») також стали на сторону Народного фронту. Людовці почали створювати власні бойові організації, які в 1941 р. дістали назву Батальйонів хлопських (БХ).

Велику роль у польському русі Опору і утворенні марксистсько-ленінської партії відіграла польська революційна еміграція в

СРСР. Тут знаходилося кілька тисяч комуністів і лівих соціалістів, в тому числі видатні діячі КПП: Марцелій Новотко, Павел Фіндер, Болеслав Берут, Владислав Гомулка, Александр Завадський та інші.

Таким чином, уже з перших днів окупації виникли ліві сили польського руху Опору, які пов'язували боротьбу за національне визволення з соціальними перетвореннями, стояли на позиції утворення широкого Народного фронту. Однак відсутність марксистської партії була перешкодою на шляху організаційного згуртування і об'єднання лівих сил руху Опору.

ППР на чолі визвольної боротьби польського народу. Напад фашистської Німеччини на Радянський Союз поклав початок новому періоду у другій світовій війні, став переломним моментом у русі Опору. В Польщі посилюються демократичні елементи, прискорюється процес об'єднання розрізнених груп лівого антифашистського національно-визвольного руху, очолюваного комуністами. В січні 1942 р. виникла Польська робітничая партія, яка закликала польський народ до війни проти гітлерівських загарбників. Секретарем ЦК ППР було обрано Марцелія Новотко, після його загибелі в листопаді 1942 р. ЦК очолив Павел Фіндер, а з кінця 1943 р. — В. Гомулка. Центральним органом партії була газета «Трибуна вольності», почала працювати підпільна радіостанція ППР.

У травні 1942 р. завершилось формування військової організації ППР — **Гвардії Людової (ГЛ)**, яка до кінця року вже налічувала 27 партизанських загонів. За перше півріччя бойової діяльності (червень 1942 — січень 1943 р.) партизанські загони Гвардії Людової знищили 20 ворожих ешелонів і здійснили 5 різних диверсій на залізничному транспорті, підірвали 7 мостів, ліквідували 238 господарських та адміністративних об'єктів, поліцейських постів, визволили 600 чоловік з гітлерівських таборів і в'язниць, провели 27 боїв з гітлерівськими військами. У загонах ГЛ разом з польськими робітниками і селянами проти спільного ворога боролися і радянські люди, яким вдалося вирватися з фашистських таборів. На території Польщі діяли також загони радянських партизан.

Створення Гвардії Людової — першої і єдиної підпільної збройної організації в Польщі, яка почала в країні систематичну партизанську збройну боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, покляло початок новому етапу в діяльності ППР.

Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників, формування антифашистської коаліції, нова розстановка сил у війні з Німеччиною не могли не вплинути на політику польського емігрантського уряду. 30 липня 1941 р. він уклав з Радянським Союзом угоду про відновлення дипломатичних відносин і взаємодопомогу в боротьбі проти спільного ворога. На території СРСР була створена польська армія, командуючим якої В. Сікорський призначив генерала Андерса.

Тимчасові невдачі Радянської Армії породжували в 1941—1942 рр. серед польських буржуазно-поміщицьких кіл, які були

зв'язані з лондонським урядом, надії на відновлення Польщі в кордонах 1939 р. за допомогою англо-американців. Тому уряд Сікорського ставився до СРСР нелояльно, порушував підписані з ним угоди, вивів на територію Ірану в серпні 1942 р. армію Андерса, де вона захищала британські інтереси. Водночас на території окупованої Польщі лондонський емігрантський уряд підпорядковував своєму контролю підпільні військові організації, включаючи їх до складу **Армії Крайової (АК)**, всіляко розпалював у пресі претензії на українські, білоруські та литовські землі, вів антирадянську пропаганду.

25 квітня 1943 р. СРСР розірвав дипломатичні відносини з польським емігрантським урядом. У червні 1943 р. в авіаційній катастрофі загинув генерал Сікорський. Новий голова лондонського уряду правий людовець С. Миколайчик посилив антирадянський, антинародний курс емігрантського уряду.

До середини 1943 р. у польському національно-визвольному русі остаточно сформувалися дві основні течії: революційно-демократична (ліва), очолювана Польською робітничою партією, і буржуазна (права), керована лондонським емігрантським урядом та його Делегатурою у Польщі, яка дедалі більше переходила на позиції крайньої реакції і фактично почала розв'язувати в країні громадянську війну.

Утворення демократичного антифашистського національного фронту. Розгром гітлерівців у Сталінградській битві і перехід Радянської Армії до наступу відкрили широку перспективу для розвитку національно-визвольної боротьби польського народу. Виходячи із сприятливих умов, які склалися, Польська робітничая партія вживала заходів до утворення єдиного національного антифашистського фронту.

Проте всі зусилля Польської робітничої партії утворити єдиний національний антифашистський фронт наштовхувалися на опір польської буржуазії, яка свої класові інтереси ставила вище національних.

Одночасно під керівництвом ППР посилюється збройна боротьба польського народу з окупантами. В країні налічувалось близько 60 загонів Гвардії Людової.

Зростання бойової активності ГЛ впливало на інші бойові організації, що сприяло спільним виступам ГЛ та загонів АК, які почастишали, всупереч бажанням їхніх керівників.

Польські солдати вели також боротьбу з гітлерівцями в Африці, Італії, Франції, Норвегії, Англії. Це були частини, сформовані з залишків старої польської армії і армії Андерса.

Яскравим прикладом героїчної боротьби з окупантами було повстання у варшавському гетто, де містилось близько 500 тис. євреїв. З літа 1942 р. гітлерівці приступили до виселення і знищення людей в гетто. Однак виконання наказу Гімmlера наштовхнулося на опір підпільної організації, в якій провідну роль відігравали члени ППР. 19 квітня 1943 р. почалося повстання в гетто. Велику допомогу повсталим подала Гвардія Людова. Кілька днів йшли жорстокі бої в охопленому полум'ям гетто. Сотні жителів гетто були

врятовані партизанами і виведені у ліси. Повстання сприяло посиленню антифашистської визвольної боротьби польського народу.

Під впливом успіхів Радянської Армії змінювалась і політична обстановка в Польщі, відбувався процес політичного полівіння мас, процес широкого бойового співробітництва різних військових організацій, які вели боротьбу з окупантами. Виникла реальна можливість утворення Армії Людової, яка б об'єднувала всі військові організації, що разом виступали у боротьбі проти фашизму.

У 1943 р. польські комуністи, які перебували в еміграції в СРСР, об'єдналися в антифашистську організацію польських емігрантів — Спілку польських патріотів (голова В. Василевська), яка розгорнула підготовку до створення польських збройних сил в СРСР для боротьби з гітлерівськими окупантами. З дозволу Радянського уряду весною 1943 р. почалося формування з польських громадян на території СРСР 1-ї польської дивізії ім. Т. Костюшка. На початку вересня 1943 р. польська дивізія прибула на фронт, а 12 жовтня 1943 р. під містечком Леніно Могильовської області вступила у бій з ворогом. День бою під Леніно став днем відродження Війська Польського.

Наближення Радянської Армії та польських військових частин до кордонів Польщі дедалі більше переконувало польський народ у неминучому визволенні Польщі зі Сходу, що змінювало його настрої.

У цих умовах ППР зняла лозунг утворення єдиного загальнонаціонального антифашистського фронту і замінила його лозунгом утворення демократичного антифашистського національного фронту. В зв'язку з цим виникла необхідність у створенні керівного органу цього руху, зародку революційної влади. 1 січня 1944 р. такий орган було створено у Варшаві. Це Крайова рада народова (КРН) — перший орган нової політичної народної влади.

Головою КРН було обрано Болеслава Берута. КРН об'єднувала революційно-демократичні течії польського національно-визвольного руху, до якого в цей час приєдналися представники різних підпільних демократичних організацій та груп, ліві соціалісти та людовці. Радянський уряд повністю підтримав нову владу.

Крайова рада народова створила Армію Людову, до складу якої увійшли загони Гвардії Людової, частина загонів БХ, деякі загони АК та інші формування патріотів-антифашистів і демократів. У 1944 р. в рядах Армії Людової налічувалося близько 50 тис. солдат і офіцерів. Під час бойових операцій 1944 р. загони АЛ знищили 19 тис. гітлерівців, 24 танки, 191 автомашину, 3 літаки, 322 залізничні ешелони, підірвали 79 мостів. В липні 1944 р. частини Радянської Армії та 1-ї Польської армії вступили на територію Польщі. Польський народ з великою радістю зустрічав своїх визволителів.

Визволення Польщі і встановлення народної влади. 20 липня 1944 р. форсуванням Західного Бугу Радянською Армією і частинами Польської армії почалося визволення Польщі від німецько-фашистських окупантів. 21 липня КРН утворила Польський Комі-

тет Національного Визволення (ПКНВ) — урядовий орган виконавчої влади робітників і селян на визволеній території Польщі. 22 липня у м. Хелмі ПКНВ видав маніфест до польського народу, в якому було сформульовано основні напрямки його політики та діяльності: союз і дружба з СРСР, боротьба з окупантами та визволення Польщі, повернення її споконвічних польських земель на заході і Балтиці, мирне врегулювання з Радянським Союзом питання про східні кордони. Серед накреслених у Маніфесті революційно-демократичних заходів важливе місце займала аграрна реформа, передача у тимчасове управління держави великих і майже всіх середніх підприємств, торгових і банківських установ тощо. День опублікування Маніфесту ПКНВ, який поклав початок демократичним перетворенням в країні, відмічається як національне свято польського народу, як день народження нової народно-демократичної Польщі.

22 липня 1944 р. Польська армія, створена в СРСР, об'єдналась з Армією Людовою в єдине Військо Польське.

У липні 1944 р. між урядом СРСР і ПКНВ було підписано угоду про взаємовідносини між радянським командуванням і польською адміністрацією. Цією угодою передбачалося, що ПКНВ створював на визволених територіях свої органи адміністрації.

У Лондоні добре розуміли, що із створенням ПКНВ відновлення реакційного довоєнного режиму стає неможливим. Тому, не залишаючи своїх намірів захопити владу в країні, командування АК за вказівкою емігрантського польського уряду вирішило підняти повстання в ще окупованій гітлерівцями Варшаві. Повстання почалося 1 серпня 1944 р. Його організатори розраховували захопити місто і встановити в ньому свою владу ще до визволення польської столиці Радянською Армією. Ні радянське командування, ні командування Війська Польського не були повідомлені про початок повстання.

Антинаціональні цілі його керівників, погана військова підготовка надавали повстанню з самого початку характер військово-політичної авантюри. Дуже несприятливою для цього була і воєнна обстановка в районі Варшави. Після тривалого літнього наступу радянські війська підійшли до Вісли, форсувати яку з ходу було неможливо. Незважаючи на це, щоб допомогти повсталим, радянське командування здійснило спробу форсувати Віслу в районі Варшави. Однак командування АК було проти такої допомоги. Радянські літаки скидали повстанцям зброю, продовольство, медикаменти, Радянська Армія визволила від гітлерівців правобережну частину Варшави — Прагу.

Охоплене патріотичним піднесенням на боротьбу проти гітлерівців піднялося все населення Варшави. Однак сили були нерівні. Наприкінці вересня становище повсталих стало безнадійним. Командування Радянської Армії запропонувало керівникам повстання єдиний вихід — під прикриттям радянської авіації і артилерії пробиватися до Вісли. Однак Бур-Комаровський (командуючий АК) заборонив це робити. Тільки окремі загони, які відмовились виконати його наказ, вийшли з Варшави.

Після 63 днів жорстокої боротьби гітлерівці придушили повстання. 2 жовтня Бур-Комаровський підписав капітуляцію, віддавши повсталих на розправу німецько-фашистським катам. Польський народ дорогою ціною заплатив за злочинну авантюру польської реакції. Загинуло близько 20 тис. повстанців і 200 тис. жителів міста. Сотні тисяч варшав'ян було кинуте в концентраційні табори. Гітлер дав наказ зрівняти Варшаву із землею.

31 грудня 1944 р. ПКНВ було перетворено в Тимчасовий уряд Польської республіки. З цього часу голова КРН почав називатися президентом. 1 січня 1945 р. було сформовано перший уряд відродженої Польщі. Прем'єр-міністром уряду став Осубка-Моравський.

Перший Тимчасовий уряд визнав Радянський Союз, який 5 січня 1945 р. установив з ним дипломатичні відносини, 31 січня його визнав уряд Чехословацької республіки. Цей акт завдав нового удару по емігрантському уряду. Представники США і Англії на Кримській конференції в лютому 1945 р. змушені були визнати Тимчасовий уряд за основу для створення уряду національної єдності. Було досягнуто також домовленості про те, що польський кордон на сході буде встановлений в основному по лінії Керзона, а на заході і півночі Польща матиме істотне прирощення території.

12 січня 1945 р. почався наступ Радянської Армії, 17 січня було визволено Варшаву, куди 1 лютого переїхав Тимчасовий уряд. Навесні всі польські землі були очищені від окупантів. Були звільнені також споконвічні польські землі, які в минулому загарбали німецькі феодалі. Зусилля Тимчасового уряду спрямовувалися на здійснення революційних перетворень на всій території країни, включаючи західні землі по Одеру і Нисі-Лужицькій, на Балтійському узбережжі.

Своє завдання Тимчасовий уряд вбачав також у зміцненні дружби і братерства з Радянським Союзом. 21 квітня 1945 р. між Польською республікою і СРСР у Москві було підписано договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, який став основою незалежності і суверенності народної Польщі, гарантією безпеки її нових західних кордонів по Одеру і Нисі-Лужицькій, закріпив корінний перелом в історії відносин між двома братніми народами, що відбувся в роки війни.

Таким чином завдяки перемозі Радянської Армії за участю польських збройних сил було відновлено незалежність Польщі.

Розділ 35. БОРОТЬБА НАРОДІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (1939—1945)

Чехія і Словаччина під гнітом фашистів. У березні 1939 р. під ударами фашистів перестала існувати буржуазна Чехословацька держава. На чеській і словацькій землі встановився жорстокий фашистський режим. Чехію і Моравію гітлерівці включили до складу рейху, створивши тут протекторат. Німецькі монополісти захопили у свої руки майже всю промисловість і милітаризували її, встановили контроль над банками. Кращі землі прибрали до своїх рук фаши-

стські колоністи і військові власті. Чеських робітників і селян фашисти позбавили елементарних прав. На примусові роботи в Німеччину насильно було вивезено більш як 1,3 млн. чоловік.

Гітлерівці розробили план фізичного винищення частини чехів, інших передбачалось насильно онімечити. Масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, спалення сіл, руйнування міст ставали звичним явищем. Особливо жорстоко переслідували фашисти комуністів. У роки окупації загинуло більше 25 тис. членів КПЧ, що становило майже половину тогочасного складу партії. Загинули відомі діячі КПЧ Я. Шверма, Ю. Фучік, К. Кліма, Я. Зіка, Й. Ябуркова, О. Сінек, К. Конрад та інші.

Щодо Словаччини гітлерівці проводили дещо відмінну політику. Ще 14 березня 1939 р. за згодою Берліна була проголошена так звана самостійна Словаччина, на чолі якої стали фашистські главарі Тісо, Тука, Глінка. Укладений 25 березня договір з Німеччиною перетворив «самостійну» Словаччину в маріонетку гітлерівців. Німецькі фашисти взяли під контроль всю економіку країни, мали будувати на свій розсуд військові бази, тримати потрібну кількість військ. Німеччина контролювала і зовнішню політику Словаччини.

Дії німецьких фашистів активно підтримували колабораційні елементи з числа великої чеської і словацької буржуазії та поміщиків, які одержували великі замовлення для армії рейху. Представники промислово-фінансової олігархії входили до складу маріонеткових урядів, фашистської адміністрації, були опорою так званого «нового порядку» в Чехії та Словаччині.

Початковий період боротьби проти фашизму (березень 1939—червень 1941 р.). Кривава політика фашистів викликала опір трудящих. Незважаючи на жорстокий режим, у країні створилися передумови для розгортання антифашистської боротьби, організатором і керівником якої була КПЧ. Характерною особливістю руху Опору було те, що поряд з робітничим класом і трудящим селянством в ньому активну участь брали дрібнобуржуазні верстви і навіть частина середньої буржуазії. Уже на першому етапі розгортання руху Опору виробилися дві точки зору на характер і результати боротьби.

Деякі представники колишніх правлячих класів, які виступали проти гітлерівців, у дні катастрофи емігрували і створили за кордоном (спочатку у Франції, а потім в Англії) свої політичні центри і організації — Державну раду, тимчасовий уряд, канцелярію президента. Провідну роль серед емігрантських кіл відігравав Е. Бенеш — колишній президент республіки. Буржуазні емігранти створювали свої збройні сили, намагалися організувати підпілля. Головна суть їхньої політичної концепції — визволення країни від фашистської неволі за допомогою західних союзних держав і відновлення домюнхенських порядків. Вони рішуче виступали проти активних форм боротьби, але закликали тримати зброю напоготові.

Діаметрально протилежну концепцію розробила КПЧ, яка діяла в глибокому підпіллі. У зверненнях до населення комуніст-

закликали створити широкий національний фронт чехів і словаків для боротьби проти фашистів, вирішальну роль в якому мав відіграти робітничий клас, вести боротьбу проти гітлерівців і їхніх спільників разом з усіма поневоленими народами. В підпільній пресі наголошувалося, що на допомогу чехам і словакам прийде Радянський Союз, який ніколи не визнавав мюнхенської угоди, засудив розчленування і окупацію Чехословаччини і готовий був ужити ефективних заходів для відновлення її незалежності. Кінцевою метою боротьби, підкреслювалося в документах КПЧ, є повалення фашистського гніту і створення нової, справді демократичної Чехословаччини. В заяві КПЧ (січень 1941 р.) підкреслювалося, що боротьба за національне визволення тісно зв'язана з соціальним визволенням трудящих.

Для посилення керівництва рухом Опору, який дедалі набирив характеру загальнонаціональної боротьби, КПЧ реорганізувала свою структуру. Із складу КПЧ за згодою Комінтерну у травні 1939 р. виділилася Компартія Словаччини (КПС), яка мала свої керівні органи і періодичні видання. КПС працювала у тісному контакті з комуністами Чехії. Спільне керівництво боротьбою здійснював еміграційний центр КПЧ на чолі з К. Готвальдом, Я. Швермою, В. Широком та іншими, який знаходився в Москві. При вирішенні складних питань боротьби комуністи Чехії та Словаччини завжди діяли як єдина політична сила.

Характерною особливістю антифашистського руху в перші роки окупації було те, що поряд з такими традиційними формами боротьби, як страйки і мітинги, з ініціативи комуністів почали застосовуватись і нові форми (масові походи до пам'ятних історичних місць, маніфестації з нагоди національних свят, бойкот фашистської, особливо німецької преси, саботаж на виробництві і т. ін.). Протягом 1939—1940 рр. успішно пройшли страйки будівельників аеродрому біля Праги (500 чол.), автомобілебудівників у Млада-Болеславі (1500 чол.), текстильників Східної Чехії (понад 2000 чол.), гірників Кладно і М. Острави (більше 5000 чол.) та ін. На Словаччині страйкували робітники різних підприємств Кежмарка, Жіліна, Ружомбарка, Гандлова та інших міст. Всього протягом двох років окупації відбулось більше 100 страйків.

Поряд з суто економічними вимогами (підвищення зарплати, скорочення робочого дня тощо) висувались і важливі політичні: надання права створювати профспілки, припинити арешти активістів, відкликати із заводів призначених комісарів, які брутально поводилися з робітниками та ін. Часто в ході страйків на заводах створювалися глибоко законспіровані групи Опору, які влаштовували диверсії. Фашисти жорстоко придушували страйки, але поставити робітників на коліна не зуміли. Страйки і диверсії сприяли згуртуванню робітників і яскраво свідчили про те, що саме пролетаріат йде в авангарді антифашистської боротьби.

28 жовтня 1939 р. у річницю проголошення незалежності Чехословаччини на заклик комуністів у Празі, Брно, Кладно, Остраві та багатьох інших містах відбулися масові демонстрації під лозунгами: «За нову, вільну Чехословаччину!», «Волю арештованим!» та

ін. У виступі активну участь брали студенти ряду вузів. 17 листопада фашисти арештували 6 тис. студентів Праги і Брно, 9 чоловік стратили без суду. Уряд закрав усі вузи Чехії*. У Словаччині восени 1939 р. мали місце виступи протесту проти клерикально-фашистського уряду, який приєднався до антипольської війни Німеччини.

Криваві репресії не дали змоги патріотам широко застосовувати активні форми боротьби, а тому в 1940 — першій половині 1941 р. робітники найчастіше вдавалися до зриву виробництва, а селяни ухилялися від виконання поставок фашистським властям.

Дальший розвиток антифашистського руху. Зміцнення радянсько-чехословацького співробітництва (середина 1941—1943 р.). Напад фашистської Німеччини на СРСР зумовив могутню хвилю протесту чеського і словацького народів. Самовіддана боротьба радянського народу, яка скувала основні сили фашистів, створювала об'єктивні передумови дальшого піднесення національно-визвольної боротьби трудящих Чехословаччини. З боротьбою радянського народу чехословацький народ пов'язував свої надії на визволення.

Прагнучи розширити антигітлерівську коаліцію, уряд СРСР за погодженням з КПЧ в липні 1941 р. розпочав переговори з чехословацьким еміграційним урядом. СРСР перший з великих держав визнав тимчасовий уряд, який знаходився в Лондоні, законним представником Чехословаччини в її домюнхенських кордонах і 18 липня уклав з ним угоду про спільні дії проти фашистської Німеччини. Угода передбачала створення на території СРСР і з його допомогою чехословацьких військових частин. Чехословаччина ставала рівноправним партнером антигітлерівської коаліції. Радянсько-чехословацька угода підняла міжнародний авторитет Чехословаччини, була схвалена всіма прогресивними силами і сприяла дальшому розвитку антифашистської боротьби.

Важливою рисою національно-визвольного руху на цьому етапі було зближення двох еміграційних центрів. КПЧ визнала еміграційний уряд представником Чехословаччини і вітала ті його дії, які сприяли розвитку боротьби. Керівники тимчасового уряду, з свого боку, визнали московську еміграцію другим центром закордонного руху Опору.

Намітилося і дальше зближення антифашистських сил в середині країни. У вересні 1941 р. з ініціативи КПЧ виник спільний орган антифашистської боротьби — Центральний революційний національний комітет Чехословаччини. Аналогічні комітети згодом було створено і на місцях.

Трудящі Словаччини рішуче протестували проти участі уряду Тісо-Туки в антирадянській війні: зростало дезертирство, опір відправці на радянський фронт, частішими ставали акти саботажу і диверсій на виробництві. Словацькі солдати, насильно відправлені на окуповані території, таємно співробітничали з білоруськими і українськими партизанами, цілими підрозділами переходили на бік

* Після закінчення війни 17 листопада в пам'ять загиблих студентів було проголошено Міжнародним днем студентів.

Радянської Армії і партизан. В антифашистську боротьбу включалися дедалі нові сили. Зростав потяг до єднання всіх антифашистів. У березні 1942 р. за ініціативою комуністів у Братиславі з представників різних політичних партій було створено Центральний національний революційний комітет.

Творчо використовуючи міжнародний досвід боротьби проти фашизму, особливо досвід народів СРСР, КПЧ взяла курс на розгортання партизанського руху. Долаючи величезні труднощі важкої підпільної діяльності, комуністи Словаччини вже в кінці 1941 — на початку 1942 р. створили перші невеликі партизанські загони. Влітку і восени 1942 р. виникли загони народних месників і в Чехії та Моравії. Велику роль у створенні партизанських загонів та в бойових діях партизан відігравали радянські патріоти, яким вдалося втекти з концтаборів або тюрем.

Розвитку партизанського руху перешкоджали жорстокі репресії і певні розбіжності в діях керівників. Протягом 1941—1942 рр. було арештовано і страчено тисячі комуністів, активних організаторів антифашистського руху. Навесні 1942 р., коли озвірілі фашисти зруйнували села Лідіце і Лежаки, розстріляли все доросле чоловіче населення, було арештовано і другий склад підпільного ЦК КПЧ на чолі з Ю. Фучіком, Я. Черни, Я. Зікою. Великих втрат зазнали і комуністи Словаччини.

Національно-визвольний рух у другій половині 1942 р. переживав важкий період. Лише завдяки героїзму і самовідданості комуністів вдалося відновити діяльність підпільних груп і з новою силою розгорнути боротьбу в 1943 р., коли Радянська Армія перейшла в рішучий наступ проти фашистів, чим посилила віру серед поневолених народів у неминучість перемоги над ворогом.

Велике значення для дальшого розгортання національно-визвольної боротьби мав вступ у січні 1943 р. Чехословацького батальйону, сформованого в СРСР, в боротьбу проти гітлерівців на боці Радянської Армії. Чехословацькі бійці на чолі з полум'яним патріотом Л. Свободою пройшли славний бойовий шлях і внесли посильний вклад у боротьбу проти фашистської Німеччини. Крім того, на окупованій території СРСР були створені партизанські загони з чехів і словаків, які разом з радянськими месниками громили фашистів. Командиру одного з таких загонів, що діяв на Житомирщині, Я. Налепці посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Зростаюче чехословацько-радянське бойове співробітництво закріпив Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Чехословаччиною, укладений 12 грудня 1943 д. Договір став надійною гарантією визволення Чехословаччини та її вільного розвитку по шляху демократії та соціального прогресу. Договір мав і велике міжнародне значення, бо закладав елементи нових відносин у Центральній і Східній Європі з орієнтацією на СРСР.

У ході боротьби намітилося дальше зближення всіх антифашистських сил. Проявом цього є спільне звернення 16 представників трьох політичних партій — КПЧ, соціал-демократичної та націо-

нально-соціалістичної — до трудящих країни, опубліковане в травні 1943 р., в якому викладалась платформа дальшої боротьби проти фашизму. Переговори Е. Бенеша і К. Готвальда в Москві у грудні 1943 р. також сприяли зміцненню антифашистської коаліції. В Словаччині в цей час з ініціативи ЦК КПЧ була створена Словацька народна рада (СНР), до складу якої ввійшли представники різних політичних партій. Схвалена радою програма відповідала вимогам КПЧ і передбачала створення нової демократичної Чехословаччини на основі повної рівноправності чеського і словацького народів. Велику роль у діяльності ради відігравали К. Шмідке, Г. Гусак, Л. Новомеський. Так у ході боротьби створювалися передумови для організації широкого національного фронту чехів і словаків.

Масове зростання боротьби в 1944 р. Історичне значення Словацького національного повстання. Успіхи Червоної Армії навесні та влітку 1944 р., наближення її до кордонів Чехословаччини викликали нове піднесення антифашистської боротьби. Повсюдно зростав партизанський рух, активізувалася діяльність підпільників. Велику допомогу патріотам Чехословаччини подали радянські партизани. В СРСР на прохання ЦК КПЧ проводилося спеціальне навчання чехів і словаків, яких у складі організаторських груп разом з досвідченими радянськими партизанами десантували в Чехії та Словаччині. Велику допомогу у формуванні десантних груп надав Український штаб партизанського руху, який підтримував тісні зв'язки з ЦК КПЧ. До складу десантних груп було рекомендовано досвідчених радянських командирів П. Величка, А. Єгорова, Е. Волянського та ін. Лише протягом липня — серпня 1944 р. в Словаччину було перекинуто 24 організаторські групи — всього понад 400 бійців. Із Польщі було перекинуто в Словаччину радянські загони під командуванням В. Карасьова, М. Шукаєва, В. Квітінського, М. Прокопока та ін., всього сім партизанських підрозділів. Партизанський рух швидко зростав. Загони вирости у великі партизанські з'єднання (ім. Леніна, ім. Чапаєва, ім. Я. Жижки, ім. Штефанека, «За свободу Чехословаччини» та ін.), які проводили значні бойові операції, визволили ряд міст і сіл від фашистів. На визволених територіях влада переходила до рук національних комітетів, які виходили з підпілля і ставали органами нової революційної влади.

Велику роль у розгортанні боротьби відіграла Словацька національна рада, яка влітку 1944 р. почала готувати всенародне збройне повстання проти фашистського режиму.

Активні бойові дії розгорнулися уже 25—28 серпня 1944 р. Підтримані народними масами партизани визволили такі міста, як Турчанський Мартин, Врутки, Ружомберк, Ліптовські Мікулаш, Брезно та ін. А коли 29 серпня німецькі фашисти перекинули свої війська до Словаччини, то почалося загальне повстання, центром якого стала Банська Бистриця. Надійшла допомога і від СРСР. Патріоти героїчно бились, захищаючи кожен клаптик рідної землі. 1 вересня СНР ухвалила «Декларацію словацького народу», яка проголошувала створення нової демократичної Чехословаць-

кої держави. В рядах повстанської армії на середину вересня було понад 60 тис. чол. На допомогу СНР ЦК КПЧ направив групу досвідчених працівників на чолі з Я. Швермою. Словацьке національне повстання поклато початок національно-демократичній революції в Чехословаччині.

Повстання набрало яскраво вираженого інтернаціонального характеру. Крім чехів і словаків серед повстанців було більше 2 тис. угорців, 400 французів, близько 200 німців, 100 югославів і стільки ж поляків — всього представники більше як 20 національностей. Активну участь брали і 3 тис. радянських патріотів. Крім того, СРСР на прохання СНР допомагав повстанцям зброєю, боеприпасами та різними матеріалами, які доставляли літаками. Радянське командування внесло зміни в плани дій і віддало наказ військам 1-го та 4-го Українського фронтів розпочати разом з військами чехословацького корпусу Східно-Карпатську наступальну операцію з метою подання допомоги повстанцям. Внаслідок героїзму радянських воїнів 6 жовтня Дуклінський перевал було взято і почалося визволення Чехословаччини. Дукля стала символом радянсько-чехословацького бойового братерства. Тут у вогні кровопролитних боїв народився лозунг «З Радянським Союзом на вічні часи!». Однак з'єднатися із повстанцями Червоної Армії не вдалось.

Повсталі патріоти протягом двох місяців вели героїчну боротьбу проти фашистів. На визволеній території закладалися основи нової, народно-демократичної Чехословаччини. Лише в кінці жовтня гітлерівці захопили центр повстання і партизани змушені були відступити в гори і звідти вести боротьбу проти фашистів. Фашисти жорстоко помстились повстанцям: зруйнували і спалили 202 села і містечка, убили майже 4000 активних бійців. Загинув у боях і національний герой Ян Шверма.

Визволення Чехословаччини Радянською Армією. Бої за визволення Чехословаччини тривали майже сім місяців. Радянські війська наступали в тяжких умовах гірсько-лісистій місцевості, долаючи міцні укріплення та шалений опір фашистських військ. Чехословацькі партизани, все населення країни подавали велику допомогу наступаючій армії. На визволеній території влада переходила до рук національних комітетів, створених на основі тактики єдиного фронту.

Отже, в країні неухильно продовжувався процес розвитку національно-демократичної революції, початої в дні Словацького національного повстання, відбувалося дальше зближення всіх антифашистських сил. З 20 січня 1945 р. у визволеному м. Кошице відновила свою діяльність СНР як вищий державний орган на визволеній території.

У березні 1945 р. в результаті переговорів між діячами лондонської еміграції, СНР і представниками керівного ядра КПЧ була прийнята пропозиція комуністів про утворення Національного фронту чехів і словаків, до складу якого входили КПЧ, КПС, соціал-демократи, а також партії чеської та словацької буржуазії. В умовах зростання авторитету КПЧ вони змушені були йти на

співробітництво з комуністами і визнати вироблену ними програму будівництва нової Чехословаччини.

На визволеній від фашистів території 4 квітня 1945 р. було сформовано перший уряд Національного фронту. Головою уряду став лівий соціал-демократ З. Фірлінгер, а одним з його заступників — К. Готвальд. Наступного дня в Кошице уряд проголосив свою програму будівництва нової Чехословаччини, яка увійшла в історію під назвою Кошицької програми. Нова Чехословаччина мала бути суверенною країною двох рівноправних народів — чехів і словаків. Передбачалося провести глибокі революційні перетворення, метою яких було ліквідувати режим панування імперіалістичної олігархії, старий поліцейсько-бюрократичний апарат і створити нові демократичні органи влади, основу яких мали становити національні комітети — єдині законні представники влади трудящих. Програма визначала і новий курс зовнішньої політики: непо-рушний союз і дружбу з Радянським Союзом, розвиток співробітництва на взаємовигідних умовах з усіма демократичними країнами.

На цей час радянські війська приступили до здійснення двох великих операцій, метою яких було завершення визволення Чехословаччини — Моравсько-Остравської (4-й Український фронт) і Братиславсько-Брновської (2-й Український фронт). Ведучи жорстокі бої з фашистами, радянські війська застосовували тактику охоплюючих маневрів з метою врятування міст і сіл від великих руйнувань. Вмілі дії радянського командування зберегли великі цінності для чехословацького народу. На кінець квітня було визволено Брно, Моравську-Остраву та інші важливі центри Східної Чехії. Шлях на Прагу було відкрито.

У цей час набуває кульмінації національно-визвольна боротьба трудящих Чехії — партизанський і підпільний рух переростає у всенародне травневе антифашистське повстання чеського народу. На початку травня в Чехії діяло 95 партизанських загонів, усього майже 10 тис. чол. Вони діяли спільно з підпільними національними комітетами. Вже 2—4 травня повстали робітники міст Німбурка, Подобрад, Ломніце та інших, а 5 травня повстанці спільно з партизанами визволили великі міста Кладно і Пльзень. У цей же день на заклик КПЧ повстали робітники Праги і протягом кількох годин захопили радіостанцію, телефонну станцію, вокзал, мости через Влтаву, центральні установи. У столиці було збудовано більше 2 тис. барикад. Робітничий клас проявив масовий героїзм.

За пражанами повстали робітники Моста, Ліберця і ряду інших міст. Партизани і повстанці визволяли міста і села, формували загони для подання допомоги пражанам, яким загрожувало винищення. Повстання охопило практично всю Чехію і Моравію. Всього в повстаннях брало участь більше 100 тис. чоловік.

Та вирішальним у врятуванні становища були блискучі дії Радянської Армії. На прохання керівників Празького повстання з Німеччини в Чехію було перекинуто танкові з'єднання, прискорили наступ війська 2-го і 4-го Українських фронтів. Сюди ж було направлено війська Чехословацького армійського корпусу, частину з'єд-

нань Війська Польського і румунських збройних сил — всього 2,1 млн. солдат, багато техніки. На світанку 9 травня Прага була визволена. В той же день було завершено визволення всієї Чехословаччини. По всій країні влада переходила до рук національних комітетів — органів Тимчасового уряду нової Чехословаччини. День 9-го травня став національним святом трудящих.

Багато крові пролили чеський і словацький народи в боротьбі за волю. Та вирішальним фактором була допомога СРСР. В боях за визволення країни брало участь понад 2 млн. радянських воїнів. Більш як 140 тис. радянських бійців і офіцерів полягли смертю хоробрих у боях за визволення Чехословаччини.

Визвольна місія Радянської Армії зливалася з могутнім піднесенням національно-визвольної боротьби чеського і словацького народів, що переросла в національно-демократичну революцію. Це створило передумови для встановлення в Чехословаччині народно-демократичного ладу. Так здійснилася програма, вироблена КПЧ ще в перші роки боротьби. Перемога національно-демократичної революції в Чехословаччині мала величезне міжнародне значення. Вона послабила позиції імперіалізму і зміцнила сили соціалізму.

Розділ 36. НАРОДНО-ВИЗВОЛЬНА АНТИФАШИСТСЬКА ВІЙНА І НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ В ЮГОСЛАВІЇ

Приєднання Югославії до агресивного Берлінського пакту. Військовий переворот 27 березня 1941 р. З початком другої світової війни відбувається дальше зближення Югославії з фашистським блоком. Наприкінці 1940 р. югославський уряд підписав з Німеччиною протокол, який фактично встановлював в країні гітлерівський «новий економічний порядок», тобто перетворював країну в аграрно-сировинний придаток фашистської Німеччини. Загроза для незалежності народів Югославії зростає ще більше. Робітничий клас рішуче виступав проти зближення з фашистським блоком і змусив уряд Югославії у червні 1940 р. встановити дипломатичні відносини з СРСР.

З приєднанням до Берлінського пакту Румунії, Угорщини і Болгарії Югославія була повністю оточена фашистськими країнами. 25 березня 1941 р. у Відні Югославія підписала угоду про приєднання до Троїстого пакту, за якою передбачалося скорочення югославських збройних сил до 80 тис. і надання гітлерівським військам можливості використати югославську територію для військових операцій.

Компартія Югославії різко засудила договір як акт національної зради. КПЮ організувала на вулицях Белграда, Крагуєваца, Ніша, Лесковаца, Спліта, Цетинье, Подгоріці та багатьох інших міст масові демонстрації протесту. Вся країна була охоплена хвилею демонстрацій, що проходили під лозунгами: «Краще смерть, ніж рабство!», «За союз з Росією», «Геть мерзенних зрадників!» Биведені на вулицю війська переходили на бік демонстрантів.

У країні створилася надзвичайно напружена обстановка. Хвиля

народного гніву досягла найвищої точки 27 березня, коли під тиском народних мас було здійснено військовий переворот. Група офіцерів і генералів, які були противниками втягування Югославії у війну на боці Німеччини, оголосила про скинення регентства і вступ на престол Петра II. Новий уряд очолив генерал авіації Душан Симонович.

30 березня ЦК КПЮ у відозві до народу виклав програму дій, спрямовану на зміцнення оборони країни. Партія закликала укласти пакт про дружбу з Радянським Союзом, скасувати надзвичайні закони і надати всім народам Югославії свободу, демократичні і національні права, оголосити амністію політв'язням, віддати під суд всіх учасників «п'ятої колонії» тощо.

Військовий переворот був лише спробою буржуазії пристосуватися до нових обставин і зберегти своє панування. В той же час демократичні сили ще не були достатньо підготовленими і згуртованими, щоб взяти владу до своїх рук і організувати оборону країни. Але їх вплив швидко зростає. Під тиском мас уряд 5 квітня 1941 р. уклав з СРСР договір про дружбу і ненапад, на який народи Югославії поклали великі надії. Але 6 квітня в країну вдерлися німецькі, італійські й угорські війська.

Напад гітлерівської Німеччини на Югославію і встановлення окупаційного режиму. Агресори кинули в бій 56 дивізій, велику кількість артилерії, танків і літаків. Військові сили Югославії як кількістю, так і озброєнням значно поступалися перед противником. За 10 днів югославську армію було розбито, а територію країни окуповано. Уряд Д. Симоновича разом з королем Петром II 15 квітня емігрували і звернулись до народу з відозвою, закликаючи припинити опір і спокійно нести ярмо окупаційного режиму до перемоги союзників.

Гітлерівці вирішили розчленувати Югославію. Уже в перші дні вони створили маріонеткову «Незалежну Хорватську державу», до якої ввійшли Хорватія, Боснія, Герцеговина і Південна Далмація. Головою маріонеткового уряду нової держави призначили фашиста С. Павелича. Сербія, північна частина Славонії і західна частина Баната контролювались німецькими окупаційними властями, які поставили на чолі зрадницького уряду генерала М. Недича. Чорногорію, Косове Поле, Південну Словенію і Північну Далмацію захопили італійські фашисти; вони встановили контроль і над частиною Адріатичного узбережжя. Решту території Югославії поділили хортистська Угорщина і монархо-фашистська Болгарія.

Для югославських народів розпочались страшні дні. За роки окупації загинуло понад 1,7 млн. чол. Повсюдно лютував терор. Гітлерівці грабували національні багатства Югославії, вивозили продовольство і сировину, прибирали до рук югославську промисловість. Але фашистський терор не зламав волі югославських народів до боротьби.

Організатором боротьби югославського народу проти фашистських загарбників стала Комуністична партія Югославії. 15 квітня 1941 р. ЦК КПЮ звернувся до трудящих країни із закликом

до боротьби проти фашизму, за створення нової, вільної демократичної Югославії. Для керівництва боротьбою партія створила Військовий комітет, який готував маси до повстання, організовував підготовку військових кадрів, збирання зброї тощо. Очолив комітет Йосип Броз Тіто.

Збройне повстання і початок народної революції. З початком Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистських загарбників створилися внутрішні і зовнішні політичні умови для розгортання масового збройного повстання в Югославії. 22 червня 1941 р. ЦК КПЮ звернувся до народів країни із закликом усіма силами підтримати героїчну боротьбу Радянського Союзу проти спільного ворога. Через п'ять днів ЦК КПЮ реорганізував Військовий комітет у Головний штаб партизанського руху на чолі з Йосипом Броз Тіто. Штаб розробив детальний план збройного повстання, і 4 липня 1941 р. ЦК прийняв рішення про його початок.

Першими 7 липня повстали патріоти Сербії, 13 липня — Чорногорії, 22 липня — Словенії, 27 липня — Хорватії, Боснії і Герцеговини, 11 жовтня — Македонії. Всю Югославію охопило полум'я народно-визвольної боротьби. Партизани разом з підпільними диверсійними групами руйнували залізничні шляхи, заводи і фабрики, військові склади, не допускали вивозу до Німеччини хліба та інших сільськогосподарських продуктів.

Користуючись тим, що переважна більшість гітлерівських військ перебувала на радянсько-німецькому фронті, югославські партизани восени 1941 р. звільнили більшу частину Західної і Східної Сербії; відчутні удари по ворогові наносили партизани Боснії, Герцеговини, Хорватії, Словенії і особливо Чорногорії. Уже в перші місяці повстання в Югославії діяло 60—70 тис. партизанів, а звільнена від ворога територія становила майже третину всієї території країни. Головний штаб партизанського руху наприкінці вересня реорганізовується у Верховний штаб народно-визвольних загонів Югославії. У вересні—жовтні 1941 р. фашисти провели перший великий наступ проти партизанів. Ворог зумів захопити міста Ужїце і Чочак, але розгромити партизанів йому не вдалося.

Повстання проти окупантів знаменувало собою початок народної революції в Югославії.

У ході визвольної війни і народної революції виникли органи нової, революційно-демократичної влади — народно-визвольні комітети, що були зародком нового державного устрою.

Комуністичній партії Югославії довелося вести жорстоку боротьбу не тільки проти фашистських окупантів та їхніх ставлеників, а й проти зрадницької політики емігрантського уряду та його представника в Югославії полковника Д. Михайловича.

Емігрантський уряд, який до серпня 1943 р. перебував у Лондоні, а потім в Каїрі, вів політику, спрямовану на придушення народно-визвольних сил у країні і на відновлення після війни старих буржуазних порядків. Влітку 1941 р. він доручив Д. Михайловичу, який разом з групою офіцерів переховувався в горах Західної Сербії, розпочати формування четницьких загонів. Михайлович уклав таємні угоди з «урядом» Недича і німецьким командуванням у Сербії

про спільну боротьбу проти партизан. Четники Михайловича брали участь майже у всіх антипартизанських акціях, які здійснювало фашистське командування.

Реакційна політика Петра II викликала незадоволення не лише народних мас Югославії, а й певних кіл еміграції. За цих умов 1 червня 1941 р. на чолі нового югославського уряду став І. Шубашич, один з лідерів хорватської селянської партії, що перебував у еміграції в США і видавав себе за прихильника визвольної боротьби югославського народу.

Розгортання народно-визвольної боротьби в кінці 1941 — в 1942 р. Зрадницька діяльність емігрантського уряду та його агенти в Югославії не змогла утримати народні маси від збройної боротьби. Розгром німецьких військ під Москвою надихав партизанів Югославії на подвиги. 22 грудня 1941 р. Верховний штаб сформував Першу пролетарську бригаду, до якої увійшли найбільш свідомі і дисципліновані сербські і чорногорські робітники. Її очолив Коча Попович. Вона стала першою регулярною частиною Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ).

У січні 1942 р. фашистське командування розпочало новий, але безуспішний наступ проти партизанських сил у Східній Боснії. З виключною мужністю і відвагою бійці першої пролетарської бригади в сильний мороз здійснили перехід через гірський хребет Ігман (недалеко від Сараєва) і разом з боснійськими і чорногорськими партизанами звільнили значну територію Східної Боснії. До новоутвореного великого партизанського району увійшли також раніше звільнені території в Санджаку, Чорногорії і Герцеговині. Навесні 1942 р. сформувалась 2-а Пролетарська, 3-я Санджакська, 4-та і 5-та Чорногорські, а також дві партизанські бригади Боснії. У перші місяці 1942 р. була звільнена значна територія Словенії. Активізували свої дії партизани інших областей Югославії.

Третій наступ проти партизан розпочався в середині квітня і продовжувався до кінця червня 1942 р. Найзапекліші бої йшли в Боснії. Наступальні операції велися одночасно в Чорногорії, Санджаку і Герцеговині. Змушені відступити, партизани перегрупували свої сили і влітку 1942 р. здійснили прорив у Західну Боснію.

Окупанти і їх пособники жорстоко розправлялися з мирним населенням у захоплених ними партизанських районах. Під час третього наступу фашисти розстріляли понад 16 тис. чоловіків, жінок і дітей. Близько 70 тис. жителів області Козари окупанти відправили до концентраційних таборів. Уся територія області була перетворена в пустелю. Проте нечужані звірства не зламали опору югославського народу: партизани зуміли не тільки зберегти основні сили, але й звільнити від окупантів майже всю Боснійську Країну, частину Центральної Боснії і Далмації, більшу частину Ліки і Кордуні.

Незабаром після провалу третього наступу фашистів у Югославії розпочалося нове піднесення національно-визвольної боротьби. На кінець 1942 р. народні месники звільнили кілька районів країни, зокрема в центральній її частині. П'ята частина Югославії контролювалась повстанцями, загальна кількість яких на кінець 1942 р.

дорівнювала 110 тис. чоловік. Партизанські сили були з'єднані в дивізії та корпуси Народно-визвольної армії Югославії.

Перша сесія антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ). Вся влада на звільненій території належала народно-визвольним комітетам. Вони піклувалися про постачання Народно-визвольної армії і населення партизанських районів, про збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів і відновлення економіки на звільнених територіях, про надання житла біженцям і погорільцям, вели культосвітню роботу і ліквідували неписьменність серед населення тощо.

Наприкінці 1942 р. назріла необхідність організації центрального органу, який міг об'єднати зусилля всього народу для остаточного визволення країни, вирішувати державні, політичні і економічні проблеми, що виникли в процесі розвитку нової влади. 26—27 листопада 1942 р. у м. Біхачі (Боснія) відбулись установчі збори з участю 54 представників усіх національностей і антифашистських політичних груп. Збори прийняли рішення про створення загальнонародного політичного органу — Антифашистського віча народного визволення Югославії (АВНВЮ) з виконавчим комітетом на чолі з відомим політичним діячем, представником демократичної партії Іваном Рибаром. Виконавчий комітет взяв на себе керівництво всією діяльністю народно-визвольних комітетів на звільненій території. Так були закладені основи нової, народно-демократичної Югославії.

Провал наступу фашистських сил. Друга сесія АВНВЮ. Наприкінці 1942 р. — на початку 1943 р. НВАЮ і партизанські загони в Хорватії і Далмації, натхненні успіхами Радянської Армії, провели ряд успішних операцій проти ворога. Фашистські загарбники вирішили зробити ще одну спробу розгромити народний опір.

З 20 січня до середини березня 1943 р. на території центральних районів Югославії гітлерівці розгорнули четвертий великий наступ проти НВАЮ, в якому взяли участь німці, італійці, усташи і четники Д.Михайловича. Найжорстокіші бої відбулися в районах західної і південної Боснії. Під тиском переважаючих сил противника Народно-визвольна армія відступала в напрямку до Чорногорії. Після місяця тривалих і впертих боїв на р. Неретві частини НВАЮ форсували її і вийшли у Чорногорію і Санджак, звільнивши більшу частину їх. Перед визвольною армією відкривалася можливість прорватися до Сербії через район Косово і Метохії.

Провал четвертого ворожого наступу збентежив окупантів. Вони вирішили оточити звільнені території Чорногорії і Санджаку і розгромити частини визвольної армії.

На початку травня 1943 р. гітлерівці розпочали п'ятий, найважчий для Народно-визвольної армії наступ. Три армії окупантів виступили проти 18 тис. бійців Народно-визвольної армії. Лише наприкінці травня НВАЮ вдалося зупинити противника. Прорвавши вороже кільце, вона у червні 1943 р. розпочала наступ у напрямку до Східної Боснії, звільняючи від ворога населені пункти і встановлюючи в них народну владу. В липні і серпні 1943 р. НВАЮ звільнила частину Центральної і Західної Боснії і знищила значні сили

ворога. Але й Народно-визвольна армія втратила близько 8 тис. бійців.

Нових успіхів досягла НВАЮ у вересні 1943 р. під час капітуляції фашистської Італії, коли майже всі італійські гарнізони на узбережжі Адріатики були роззброєні. Зброю чотирьох дивізій і окремих частин дев'яти дивізій одержали 80 тис. нових бійців. Армія захопила близько 300 км узбережжя Адріатики, а також ряд островів.

На осінь 1943 р. Народно-визвольна армія встановила контроль над більшою частиною Чорногорії, Далмації, Хорватії і Словенії та над багатьма районами Герцеговини і Боснії. Внаслідок літньо-осінніх боїв 1943 р. становище армії значно зміцнилося, а її кількісний склад збільшився до 300 тис. бійців.

Розлючені своїми невдачами, гітлерівці збільшили кількість своїх військ у Югославії за рахунок частин, перекинутих з Греції, Австрії, Італії, Франції та Норвегії і наприкінці вересня 1943 р. розпочали шостий наступ, який тривав до січня 1944 р. Ворогові вдалося захопити північну частину Адріатичного узбережжя і ряд важливих шосейних шляхів і залізниць в інших районах країни, але більша частина югославської території залишалася все-таки під контролем Народно-визвольної армії.

Тим часом на території Югославії відбувалися масові антифашистські демонстрації, розгорталась діяльність нових органів народної влади. Народні віча існували вже в Хорватії, Словенії, Боснії, Герцеговині, Чорногорії і Санджаку. 29 листопада 1943 р. у старовинному боснійському місті Яйце відбулася друга сесія Антифашистського віча народного визволення, на яку прибули делегати, які представляли всі народи Югославії.

Сесія АВНВЮ прийняла важливе рішення «побудувати Югославію на демократичному, федеративному принципі, як державну співдружність рівноправних народів». Федеративна держава Югославія мала складатися з Сербії, Хорватії, Словенії, Чорногорії, Македонії, Боснії і Герцеговини. Визнавалась рівноправність усіх народів країни. Антифашистське віче народного визволення Югославії перетворювалось у верховний законодавчий і виконавчий представницький орган Югославії на час визвольної війни. Сесія прийняла також рішення про заснування Національного комітету визволення Югославії (НКВЮ) — верховного виконавчого органу Югославії. Фактично НКВЮ став тимчасовим урядом країни. Його головою сесія обрала Й. Броз Тіто.

Друга сесія позбавила антинародний емігрантський уряд прав влади і заборонила повернення в країну короля Петра II. Передбачалося, що остаточне рішення питання про короля і монархію винесе сам народ після визволення країни.

Антифашистське віче остаточно затвердило Народно-визвольні комітети і всю структуру державної влади Югославії. Це свідчило про перемогу народної революції, яку здійснили народи Югославії під керівництвом КПЮ. 29 листопада 1943 р. увійшло в історію народів Югославії як дата народження нової держави.

З часу другої сесії існували два югославських уряди: один —

в країні, в руках якого зосереджувалась вся повнота влади і збройні сили, і другий — емігрантський «уряд», якого ніхто не підтримував, за винятком контрреволюційної буржуазії та її покровителів — імперіалістів США й Англії.

Радянський Союз лишався справжнім другом народів Югославії, підтримуючи їх боротьбу за свободу і незалежність, за краще майбутнє. 14 грудня 1943 р. Радянський уряд виступив з заявою, в якій позитивно оцінив організацію НКВЮ як Тимчасового уряду Югославії і засудив шкідливу діяльність четників Михайловича. В лютому 1944 р. до Верховного штабу прибула радянська військова місія на чолі з генерал-лейтенантом М. Корнеєвим, а Радянський уряд розпочав перекидання літаками зброї і боєприпасів Народно-визвольній армії Югославії.

За 10 місяців 1944 р. радянські літаки здійснили близько 2 тис. вильотів. Вони перекинули у Югославію 2 тис. т різних військових матеріалів, понад 2600 різних спеціалістів, евакуювали багато поранених югославських воїнів. На прохання командування НВАЮ з Радянського Союзу до Югославії було доставлено 30 лікарів і медсестер на чолі з військовим хірургом професором А. А. Казанським.

Англії і США довелося припинити в 1944 р. допомогу Михайловичу і дещо розширити співробітництво з НКВЮ, але вони не залишили надії відновити у Югославії панування антинародної династії. З цією метою вони порадили Петру II й емігрантському урядові на чолі з Шубашичем встановити безпосередній контакт з НКВЮ. 16 червня 1944 р. Національний комітет визволення Югославії й уряд Шубашича підписали угоду, за якою останній визнавав досягнення народів Югославії, завойовані за три роки війни, антифашистське віче і НКВЮ, засуджував зрадників народу і закликав весь народ до об'єднання з Народно-визвольною армією. Національний комітет визволення Югославії в свою чергу заявляв, що співробітничатиме з урядом Шубашича і до закінчення війни не висуватиме питання про остаточну реформу державного устрою. Ця угода сприяла зміцненню міжнародних позицій НКВЮ й об'єднанню всіх сил югославського народу для остаточної перемоги над ворогом.

Бойова співдружність Радянської Армії і НВАЮ. Наприкінці травня 1944 р. фашисти зробили сьому спробу розгромити патріотів Югославії. Наступ фашистських військ розпочався в багатьох районах країни, але головний удар гітлерівське командування вирішило нанести в Боснії, в районі м. Дрвара, поблизу якого знаходився Верховний штаб, керівництво компартії, АВНВЮ і НКВЮ. 25 травня 1944 р. німці скинули в цьому районі 700 парашутистів, що загрожувало оточенням Верховного штабу, але завдяки героїзму бійців і населення Дрвара десантні частини майже повністю були знищені. Однак під тиском переважаючих сил окупантів Верховний штаб разом з Першою пролетарською дивізією відступили в напрямку до Купрешко Поле. Звідси в ніч на 4 червня літак радянської військової місії переправив керівників народно-визвольної боротьби у безпечне місце. Незабаром Верховний штаб відновив свою

діяльність на визволеному острові Віс на узбережжі Далмації. Під час весняно-літнього наступу німецько-фашистські війська зазнали значних втрат. Цей наступ ворожих сил також зірвався.

Влітку 1944 р. Народно-визвольна армія продовжувала вперту боротьбу з противником. За цей час кількість бійців і партизанів значно збільшилась. На початку вересня НВАЮ налічувала до 400 тис. чол. Проте власних сил для остаточного звільнення країни від окупантів не вистачало. Лише з виходом Радянської Армії до кордонів Югославії створилися сприятливі умови для повалення гніту німецько-фашистських загарбників.

На початку вересня 1944 р. радянські війська почали встановлювати контакти з частинами НВАЮ. Тіто звернувся до радянського уряду з проханням про вступ Радянської Армії на територію Югославії для спільних дій з НВАЮ проти ворога. 21 вересня 1944 р. Тіто прибув до Москви, де була досягнута домовленість про тимчасовий вступ радянських військ у Югославію і про допомогу Радянського Союзу НВАЮ.

За цією угодою Радянський Союз поставив Югославії понад 330 тис. пудів зерна, велику кількість медикаментів, одягу і взуття. Радянська Армія передала НВАЮ понад 96,5 тис. гвинтівок, 20,5 тис. пістолетів, близько 69 тис. кулеметів і автоматів, 3300 мінометів, 170 зенітних гармат, близько 900 гармат, 491 літак, 69 танків, 1329 радіостанцій тощо.

На заключному етапі війни у складі Народно-визвольної армії Югославії брали участь у бойових діях радянські льотчики-винищувачі під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-майора авіації А. Н. Вітрука, якому югославський уряд присвоїв звання Народного героя Югославії.

Слід також сказати, що вклад у визвольну боротьбу народів Югославії внесли радянські громадяни, які втекли з гітлерівських таборів і вступили до лав НВАЮ. За неповними даними, в НВАЮ билися до 3 тис. радянських громадян, діяли окремі підрозділи.

28 вересня радянські війська перейшли югославський кордон і зав'язали бої з гітлерівцями. У взаємодії з частинами НВАЮ радянські війська оволоділи важливими гірськими проходами, що вели до Моравської долини. Протягом двох тижнів тривали важкі бої на Белградському напрямку. 20 жовтня 1944 р. радянські та югославські війська у взаємодії з Дунайською військовою флотилією звільнили Белград. Свій вклад у визволення Югославії внесла також і Болгарська народна армія, що діяла у складі 3-го Українського фронту.

Трудящі Югославії з радістю і піднесенням зустрічали Радянську Армію, надаючи їй всіляку допомогу.

Визволення Белграда стало поворотним пунктом у народно-визвольній війні югославського народу. На кінець жовтня 1944 р. від німецько-фашистських загарбників було звільнено три чверті югославської території. Наближався час остаточної перемоги югославських народів над ворогом.

Перемога народно-демократичної революції в Югославії. Розгром німецько-фашистських армій на радянсько-німецькому фрон-

ті і безпосередня участь Радянської Армії у визволенні Югославії забезпечили переможне закінчення національно-визвольної війни югославських народів. Для прискорення остаточної ліквідації ворожих угруповань і закінчення війни в січні — березні 1945 р. НВАЮ реорганізовується і створюється чотири нові озброєні радянською зброєю армії, а Верховний штаб перетворено у Генеральний штаб югославської армії.

Успішні дії Радянської Армії в Угорщині дали можливість югославській армії розпочати в березні — квітні 1945 р. наступ проти німецько-фашистських військ. Ламаючи опір німців, чотири югославські армії просувалися на захід, визволяючи міста і села. До 15 травня югославська армія завершила повне визволення країни.

В умовах, коли завершувалося визволення Югославії, НКВЮ і емігрантський уряд підписали угоду про створення у найкоротший час єдиного югославського уряду. 7 березня 1945 р. склався Тимчасовий народний уряд Югославії на чолі з Тіто, куди увійшла більшість представників НКВЮ і шість представників від емігрантського уряду. Шубашич дістав посаду міністра закордонних справ.

Тимчасовий уряд визнали Радянський Союз та інші держави антигітлерівської коаліції. Це свідчило про видатний успіх народно-визвольного руху. Міжнародне становище нового югославського уряду ще більше зміцнилося після підписання 11 квітня 1945 р. договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Югославією.

На чолі народної боротьби в роки війни стояла Комуністична партія Югославії. 50 тис. комуністів віддали своє життя за перемогу народно-визвольної війни і народної революції.

Перемога народів Югославії у визвольній війні була одночасно перемогою Югославської народної революції.

Розділ 37. БОРОТЬБА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ФАШИЗМУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Становище Болгарії в роки війни. З початку другої світової війни Болгарія потрапила в політичну і економічну залежність від фашистської Німеччини. Хоча монархо-фашистський уряд і виступив з декларацією про те, що нібито Болгарія зберігатиме «повний нейтралітет», але насправді правлячі кола чекали сприятливого моменту для вступу у війну. Болгарський уряд двічі відхилив пропозицію СРСР про укладення пакту про дружбу і взаємодопомогу.

На початку 1940 р. було проведено вибори до XXV Народних зборів, які мали стати слухняним знаряддям у руках царя Бориса і правлячої кліки. У виборах взяв участь і Єдиний фронт, керований комуністами, який одержав 29 % голосів. Депутатами Народних зборів було обрано 9 комуністів. У лютому 1940 р. було створено новий уряд на чолі з запеклим реакціонером Борисом Філовим.

Народні маси рішуче виступали проти втягування Болгарії у воєнні авантюри, проти безправ'я і економічного пограбування.

Правлячі кола Болгарії, налякані дальшим зростанням демо-

кратичних сил і розширенням антифашистського руху в країні, прагнули за будь-яку ціну не допустити дальшого піднесення революційного руху. З цією метою цар Борис вирішив піти назустріч вимогам Гітлера і 1 березня 1941 р. приєднав Болгарію до Троїстого фашистського пакту. Так болгарська буржуазія перетворила країну в сателіта гітлерівської Німеччини. Болгарський уряд дав згоду на вступ німецьких військ у країну.

Співвідношення сил в середині країни змінилось на користь правлячих кіл. Роздуючи націоналістичну пропаганду, зв'язану з приєднанням до Болгарії у вересні 1940 р. Південної Добруджі і в травні 1941 р. — частини Македонії і Фракії, великій буржуазії вдалося на деякий час загальмувати процес назрівання політичної кризи в країні.

Країна була перетворена у воєнну і продовольчу базу Німеччини. Величезні кошти витрачались на утримання в країні німецьких військ. Щорічно зростали німецькі капіталовкладення в Болгарії. Якщо в 1941 р. вони становили 19,9 %, то в 1943 р. — 63,2 % іноземних вкладень. Банківська справа майже повністю була в руках німецького капіталу. Усе це перешкоджало економічному розвитку країни, зачіпало інтереси не лише трудящих, а й певних верств буржуазії. У 1944 р. промисловість була завантажена лише на 40—50 % порівняно з довоєнним часом. Врожайність сільськогосподарських культур знизилася на 40 %. Надзвичайно швидко збільшувався дефіцит державного бюджету, почалася інфляція.

З кожним днем погіршувалося становище робітничого класу та інших верств трудящих. У 1940 р. було введено карткову систему. Це створило умови для масової спекуляції і процвітання чорної біржі, що у свою чергу сприяло наростанню голоду, дальшому зuboжінню народних мас.

Трудящі все більше усвідомлювали, що їхнім найлютішим ворогом є капіталістичний лад, фашистська кліка, яка виступала в союзі з гітлерівцями. Це штовхало народні маси не лише на рішучу боротьбу за врятування Болгарії від нової національної катастрофи, а й на докорінну зміну суспільного ладу.

Побоюючись народного гніву, монархо-фашистський уряд не поспів відкрито оголосити війну СРСР, але всіляко допомагав фашистській Німеччині. Чорноморські порти Болгарії було перетворено у німецькі воєнно-морські бази, а болгарські аеродроми і транспортні засоби передано у розпорядження німецького командування. 13 грудня 1941 р. на вимогу Німеччини уряд Болгарії оголосив війну США і Англії.

Антифашистська боротьба болгарського народу в 1941—1944 рр. Робітничий клас, болгарські комуністи стали на чолі всіх прогресивних і демократичних сил, що протистояли фашистському табору. Уже 22 червня 1941 р. ЦК БРП звернувся до народу із закликом, в якому викрив розбійницький, грабінницький характер війни і висловив впевненість у перемозі Радянського Союзу. Партія висунула лозунг: «Жодної зернини болгарської пшениці, жодного шматка болгарського хліба німецьким фашистам і окупантам! Жодного болгарина до їхніх послуг!»

24 червня Політбюро ЦК БРП, розглянувши питання про внутрішнє і міжнародне становище Болгарії, взяло курс на підготовку болгарського народу до збройної боротьби. Для керівництва нею було створено Центральну військову комісію і комісії при окружних комітетах партії.

Значну роль у пропаганді збройної боротьби і розгортанні масового антифашистського руху відіграла радіостанція «Христо Ботев», створена Закордонним бюро БРП на чолі з Г. Димитровим, і радіо-передавач «Народен глас».

В тяжких умовах підпілля партія жодного дня не припиняла своїх зв'язків з масами, закликаючи трудящих до організації бойових груп, груп саботажу, партизанських загонів.

У серпні — листопаді 1941 р. виникли перші партизанські чети. Болгарські патріоти підпалювали склади, розбирали залізниці, псували устаткування на заводах і фабриках, організували напади на поліцаїв, фашистів, на концентраційні табори тощо. Внаслідок саботажу продуктивність підприємств у деяких важливих галузях промисловості знизилася майже наполовину.

Велику роботу проводила партія і в армії, серед підпільних антифашистських груп. Комуністи доводили до свідомості солдатів лозунги партії: «Жодного солдата на Східний фронт!» і «Побратаємося з югославськими патріотами!». Завдяки роботі, яку вела партія у військових частинах, армія виявилася нездатною воювати на боці гітлерівців.

У 1942 р. рух Опору болгарського народу неухильно зростає. Протягом року на території Болгарії партизани провели 98 операцій. Проте партизанський рух на першому етапі ще не став головною формою антифашистської боротьби.

Гітлерівська окупація і посилення милітаризація Болгарії погіршили становище не тільки робітничого класу, а й дрібних та середніх верств селянства, що становили переважну більшість населення країни, а також дрібних ремісників і торговців у містах. Тому більша частина населення країни була зацікавлена у поваленні фашистської влади, вигнанні окупантів і встановленні демократичного ладу.

Болгарська робітничая партія розгорнула боротьбу по згуртуванню всіх демократичних і патріотичних сил народу для боротьби з гітлерівськими окупантами і болгарськими фашистами.

У червні 1942 р. почалися переговори між представниками антифашистських партій. 17 липня радіостанція «Христо Ботев» передала вироблену Закордонним бюро партії програму Вітчизняного фронту. Програма передбачала: не допустити втягнення Болгарії у злочинну війну; добитися негайного відкликання болгарських військ, надісланих для придушення боротьби братнього сербського народу; розірвати союз із Німеччиною та її союзниками і визволити болгарські землі від німецько-фашистських військ; перешкодити економічному пограбуванню країни Німеччиною; забезпечити національні інтереси болгарського народу з іншими балканськими народами і встановити дружнє співробітництво Болгарії з Радянським Союзом і всіма волелюбними народами. Програма пропону-

вала провести в країні глибокі соціально-політичні реформи. Найближчою і найважливішою метою Вітчизняного фронту було повалення антинародної монархо-фашистської диктатури і встановлення влади національного, демократичного уряду в Болгарії.

У своїй декларації (вересень 1942 р.) ЦК БРП підкреслив, що завдання Вітчизняного фронту є одночасно і завданням партії, оскільки вони відбивають прагнення всього народу. ЦК закликав створити комітети Вітчизняного фронту на місцях і з їхньою допомогою мобілізувати народ на рішучу боротьбу проти окупантів. До кінця 1942 р. у містах і селах Болгарії виникло понад 130 комітетів, видавалися спеціальні листівки, почала виходити газета «Отечествен фронт». Проте масовою організацією Вітчизняний фронт став лише в 1943 р., коли Радянська Армія здобула історичні перемоги під Сталінградом і Курськом.

У серпні 1943 р. за пропозицією ЦК БРП було організовано Національний комітет Вітчизняного фронту, до складу якого увійшли представники БРП, Землеробського союзу, політичної групи «Ланка», соціал-демократичної партії і деякі незалежні політичні діячі. Керівну роль у Вітчизняному фронті відіграла Робітничая партія.

У лютому 1943 р. ЦК видав директиву, в якій закликав усіх трудящих розпочати рішучу боротьбу з ворогом, організувати мітинги, демонстрації і страйки. На початку 1943 р. хвиля страйків охоплює Софію та інші промислові центри. У боротьбу включається також селянство і студентська молодь. Найбільшим антифашистським виступом була організована з ініціативи Софійського окружного і міського комітету партії демонстрація трудящих і студентства Софії, яка відбулася 3 березня 1943 р. з нагоди 65-ї річниці визволення Болгарії від турецького гніту. В ній взяли участь понад 2 тис. чоловік.

У січні 1943 р. Центральна військова комісія була реорганізована в Головний штаб Народно-визвольної повстанської армії (НВПА). Незабаром ЦК БРП поділив країну на 12 військово-оперативних зон, кожна з яких мала свої плани дій і конкретно визначені об'єкти для нападу. У 1943 р. партизанські чети і загоны почали переростати в партизанські бригади, що озброювались за рахунок ворога.

У другій половині 1943 р. партизани активізували свою діяльність. Лише в жовтні і листопаді вони провели 554 операції. Свої сили партизани зосереджували в основному в районах Середньогір'я і Родопів. Фашисти кинули проти партизанів стотисячну армію, численні жандармські частини, але придушити рух їм не вдалося.

На початку 1944 р. з партизанських загонів створюються бригади «Георгій Бенковський», «Христо Ботев», «Василь Левський», «Чавдар» — у Середньогір'ї; «Георгій Димитров» — у районі Родоп, «Василь Коларов» — у районі Асеновграда, Перша і Друга софійські бригади тощо. Повновладними господарями деяких районів стали партизани. Пліч-о-пліч з болгарськими партизанами билосся багато радянських громадян, яким болгарські патріоти допомогли втекти з полону.

Наляканий розмахом національно-визвольної боротьби, монархо-фашистський уряд вирішив ліквідувати партизанські загони, скориставшись для цього важкими умовами, в яких вони опинились через надзвичайно сувору зиму. У січні — березні 1944 р. партизанським частинам довелося відбивати жорстокі удари урядових військ і жандармерії. У цій нерівній боротьбі Народно-визвольна повстанська армія зазнала значних втрат.

З початком весни знову активізувався партизанський рух, зокрема у Пловдивській і Горнооряхівській зонах, в Пірінському краї, південно-західній Болгарії, а пізніше і в Софійській області. У червні 1944 р. відбулося 365 збройних виступів партизанів, а в липні — уже 501. На бік народу і партизанів ставали також солдати й офіцери, що дезертирували з армії. Наприкінці 1943 р. — у першій половині 1944 р. завдяки революційній агітації БРП окремі військові підрозділи болгарської армії приєдналися до народно-визвольного руху в Югославії і Греції. На літо 1944 р. у партизанських частинах налічувалося понад 30 тис. чол., а разом з членами бойових і саботажних груп і тими, хто активно допомагав партизанам у боротьбі, — понад 200 тис. чоловік.

Великих жертв зазнав болгарський народ. Понад 9 тис. партизан і партизанок віддали своє життя за визволення країни від фашизму. Фашисти розстріляли і закатували 20 тис. болгарських патріотів, у тому числі Антона Іванова, Цвятко Радойнова, Влади Тричкова, Еміла Маркова, Аврама Стоянова, Ніколу Парапунова та багатьох інших видатних партійних діячів.

Криза монархо-фашистського режиму. Внутрішньополітична криза в Болгарії стала особливо відчутною з наближенням воєнних дій до Балканського півострова. Посилюється збройна боротьба болгарського народу. Блискучі перемоги Радянської Армії похитнули віру у сталість свого становища агента німецьких імперіалістів царя Бориса. Це не пройшло повз увагу гітлерівців, і його негайно викликали до Берліна. Після повернення у серпні 1943 р. цар «раптово» помер. Новим царем Болгарії проголосили шестирічного Симеона, при якому було створено регентську раду прихильників фашистської Німеччини — принца Кирила, Б. Філова і генерала Н. Міхова. На чолі нового уряду став Д. Божілов, який намагався зміцнити владу шляхом кривавого терору проти народних мас.

Болгарський народ усе відвертіше виявляв ворожість до внутрішньої і зовнішньої політики уряду, своє бажання жити по-новому.

Намагаючись уникнути катастрофи, правляча кліка вдалася до політики маневрування і демагогії. У травні 1944 р. Д. Божілов пішов у відставку, новий уряд сформував І. Багрянов, який, прикриваючись лозунгом «соціальної й аграрної реформи» і «дружелюбності» до СРСР, намагався розгромити партизанський рух, посилив репресії проти прихильників Вітчизняного фронту, особливо проти комуністів і тих, хто їм співчував. Багрянов розпочав переговори з представниками США й Англії про укладення сепаратного миру на основі окупації Болгарії американо-англійськими військами. Але здійснити свої антинародні плани Багрянов уже не зміг. Цьому перешкодили блискавичний наступ Радянської Армії

і швидкий процес назрівання безпосередньої революційної ситуації в середині країни.

8 серпня 1944 р. Національний комітет Вітчизняного фронту направив урядові Багрянова рішучий ультиматум, вимагаючи негайного докорінного повороту у внутрішній і зовнішній політиці. Багрянов відхилив пропозиції Вітчизняного фронту. Намагаючись врятувати монархо-фашистську владу, буржуазія вдалася до чергової зміни уряду, на чолі якого 2 вересня став К. Муравієв. Новий уряд виступив з декларацією, повною демагогічних обіцянок. Але насправді ні внутрішня, ні зовнішня політика уряду не змінилися. Ніщо вже не могло врятувати монархо-фашистської диктатури. Країна опинилася напередодні всенародного повстання.

Визволення Болгарії Радянською Армією і перемога народного повстання 9 вересня 1944 р. Враховуючи наявність безпосередньої революційної ситуації, що виникла в країні, ЦК БРП 26 серпня 1944 р. звернувся до всіх членів партії з «Циркулярним листом № 4», в якому поставив завдання підняти збройне повстання, вигнати німецьких окупантів з Болгарії, повалити фашистське регентство та уряд і встановити владу Вітчизняного фронту. Політбюро ЦК з участю членів Головного штабу Народно-визвольної армії виробили остаточний план, який передбачав спільні дії партизанських частин, бойових груп робітничого класу і трудящого селянства, а також патріотичної частини армії. Головний удар по буржуазії і фашизму намічалось завдати в Софії в ніч на 9 вересня.

Виконуючи наказ Головного штабу, партизанські частини сходили з гір і одночасно в різних районах вступали в бій з монархо-фашистськими військами.

Болгарський уряд, оголосивши «суворий нейтралітет», насправді порушував його і допомагав фашистській Німеччині у війні проти СРСР. Тому 5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив, що перебуває у стані війни з Болгарією. 8 вересня війська 3-го Українського фронту почали визволення болгарських міст і сіл. З радістю зустрічав болгарський народ радянських воїнів. Активні дії Радянської Армії і в зв'язку з цим успішний розвиток повстання деморалізували правлячу верхівку. Створилися сприятливі умови для захоплення влади пролетаріатом.

Повстання в Софії розпочалося у ніч на 9 вересня. Повстанці захопили будинок військового міністерства і примусили воєнного міністра дати наказ військам перейти на бік Вітчизняного фронту. Одночасно озброєний народ захопив міністерство внутрішніх справ, пошту, телеграф, радіостанцію, царський палац та інші важливі об'єкти, заарештував міністрів, директора поліції, реакційних депутатів народних зборів та інших представників монархо-фашистської влади. Софійські робітники захопили заводи, фабрики, банки та установи, організували озброєні загони народної міліції.

9 вересня вночі було створено уряд Вітчизняного фронту на чолі з Кімоном Георгієвим, до складу якого увійшли по чотири комуністи, представники БЗНС та члени групи «Ланка» і по два представники від соціал-демократів і безпартійної антифашистської інтелігенції. По софійському радіо прозвучала декларація но-

вого уряду Вітчизняного фронту, в якій проголошувалося повалення фашистської влади і встановлення на території всієї країни влади Вітчизняного фронту.

Внаслідок вересневого повстання робітничий клас у союзі з трудовим селянством розгромив монархо-фашистську диктатуру, переміг велику буржуазію і встановив народно-демократичну владу. Повстання з самого початку вийшло далеко за межі антифашистського й антиімперіалістичного перевороту і відкрило шлях до соціалістичного будівництва в Болгарії.

Вереснева революція 1944 р. була за своїм класовим змістом революцією соціалістичною. «Це продовження справи Жовтневої революції, — писав Т. Живков, — її повторення в головному, основному, прояв і складова частина великого загальносвітового революційного переходу від капіталізму до соціалізму. Підготовка і проведення збройного народного повстання, його сполучення з вступом у Болгарію радянських воїнів-героїв Жовтня та їх синів, їх вирішальна допомога — все це не тільки забезпечило перемогу соціалістичної революції в нашій країні, але й надало їй широкого розмаху і велетенську творчу силу».

Перші революційні перетворення. Після перемоги збройного повстання 9 вересня 1944 р. до влади прийшли робітники і селяни. Народна демократія, яка встановилася в країні, являла собою нову форму диктатури робітничого класу. Керівну роль в уряді Вітчизняного фронту відігравала Болгарська робітничка партія (комуністів) — бойовий авангард робітничого класу, всіх трудящих. В основі діяльності нових органів влади була програма, проголошена 17 вересня 1944 р. Вона передбачала ліквідацію економічної бази капіталізму і перехід до будівництва основ соціалізму, перебудову і чистку державного апарату, урівняння трудящих у політичних правах, відокремлення церкви від держави, суд над фашистськими злочинцями, демократизацію армії, конфіскацію майна спекулянтів, які розбагатіли під час війни, ліквідацію приватних монополій, впровадження контролю над прибутками капіталістів, проведення аграрної реформи, введення прогресивного прибуткового податку тощо.

Діяльність уряду почалася з ломки старого та організації нового державного апарату: ворогів народу повсюдно було позбавлено адміністративних посад, а все управління взяли до своїх рук представники робітничого класу, трудящого селянства. Уже у вересні — жовтні 1944 р. було організовано народну міліцію, народний суд, заарештовано і віддано до суду членів монархо-фашистського уряду, винуватців втягнення Болгарії у війну. Всі антинародні фашистські закони було скасовано. Народним масам надавалась широка можливість брати участь у політичному і культурному житті країни. Відновлювали діяльність робітничі профспілки. Було утворено Загальну робітничу профспілку.

Велика робота з організації і зміцнення народно-демократичної влади супроводжувалась мобілізацією сил на остаточне вигнання гітлерівців з Балканського півострова і повний їх розгром.

Вітчизняна війна болгарського народу. У галузі зовнішньої по-

літики народно-демократична Болгарія порвала з фашистським табором і перейшла до антигітлерівської коаліції, оголосивши війну Німеччині. Зразу ж після перемоги вересневої революції стан війни між Радянським Союзом і Болгарією було скасовано. 28 жовтня у Москві між болгарською делегацією і представниками антигітлерівської коаліції було підписано перемир'я. Болгарія зобов'язувалась активно включитися у війну проти фашистської Німеччини, забезпечити транспорт та інші засоби для Радянської Армії при переході її через болгарську територію тощо. Крім того, болгарський уряд зобов'язався анулювати всі законодавчі і адміністративні положення, які стосувалися частини грецької і югославської території, розпустити фашистські організації, покарати фашистських злочинців. Для контролю над виконанням умов перемир'я було створено союзу контролю комісію.

Болгарія активно включилась у війну, незважаючи на те, що проти цього виступали Англія і США, які бажали затримати наступ Радянської Армії на Балканах і в Центральній Європі.

Підготовка до участі у війні проти фашистської Німеччини розпочалася зразу після повстання. Всі гітлерівські війська на території країни були роззброєні і затримані у таборах. Але німецьке командування повело наступ на Болгарію з Греції та Югославії. Його необхідно було негайно зупинити. Партизанські бригади «Георгій Бенковський», «Георгій Димитров» і деякі частини регулярної армії відкинули ворога від кордону, але гітлерівців треба було вигнати з Балкан. Була оголошена мобілізація. ЦК БРП(к) (так почала іменуватися партія після вересневої революції) у відозві від 22 вересня 1944 р. закликав народ до зброї для перемоги над ворогом.

8 жовтня 1944 р. 1-а і 2-а болгарські армії новоствореної Народної армії перейшли в наступ. Незабаром перейшла в наступ і 4-а армія. В упертих кровопролитних боях під Куманово, Нішем, Струмицею, Страціном, на Косовім полі болгарські армії розбили гітлерівські війська, примусивши їх відступати через важкодоступні гори Албанії або здаватися в полон союзникам. Болгарські війська виконали завдання, поставлені перед ними радянським командуванням, і перегородили шлях для відступу німецько-фашистських військ в долинах рік Вардар і Морави. На другому етапі війни (грудень 1944 — травень 1945 р.) окрема 1-а болгарська армія (налічувала 130 тис. чол.), що була в оперативному підпорядкуванні командуючого 3-м Українським фронтом, проводила бойові операції на території Югославії, Угорщини і Австрії.

Гітлерівське командування вирішило нанести удар по військах 3-го Українського фронту і болгарської армії в районі р. Драви і о. Балатон. Протягом 13 днів болгарські і радянські війська вели кровопролитні бої з німецькими частинами. В кінці березня болгарська армія перейшла в наступ.

Загальні втрати болгарської армії в період Вітчизняної війни становили близько 31 тис. солдат і офіцерів. Участь Болгарії у війні проти фашистської Німеччини зміцнила її міжнародне становище.

**ЗМІЦНЕННЯ
НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО
ЛАДУ
І БУДІВНИЦТВО
СОЦІАЛІЗМУ
В ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ**

**Розділ 38. ЗАРУБІЖНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ КРАЇНИ НА ШЛЯХУ
СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1945—1986)**

Всенародна боротьба проти фашизму в зарубіжних слов'янських країнах, як і в інших країнах Центральної та Південно-Східної Європи, на завершальному етапі другої світової війни переросла в народно-демократичні та соціалістичні революції. Розгром фашизму, в чому вирішальну роль відіграв Радянський Союз, послаблення позицій імперіалізму прискорили розвиток революційного процесу в країнах Центральної та Південно-Східної Європи.

Перемога революцій 40-х років у ряді країн Європи і Азії, встановлення народно-демократичного ладу, що поклало початок їхнього розвитку по шляху до соціалізму, є найбільшою подією світової історії після Великого Жовтня і створення першої в світі країни робітників і селян. Поглибився світовий революційний процес, який почався з перемоги Жовтневої революції. У новій редакції Програми КПРС визначається, що «соціалізм, який спочатку став дійсністю в нашій країні, перетворився у світову систему»¹. Серед країн, що стали на шлях соціалізму, були Болгарія, Польща, Чехословаччина і Югославія.

Перетворення соціального обличчя світу, почате Великим Жовтнем і продовжене революціями 40-х років, яскраво підтвердило лєнінське вчення про шляхи переходу людства від капіталізму до соціалізму. В. І. Ленін не раз вказував на необхідність дотримання

загальних закономірностей і врахування в окремих країнах проявів своєрідних особливостей. Конкретні умови і форми переходу до соціалізму, підкреслював В. І. Ленін, «неминуче бувають і повинні бути різноманітними залежно від тих умов, при яких починається рух, спрямований до створення соціалізму»¹.

Об'єктивні передумови для перемоги революцій 40-х років були створені всім ходом післяжовтневого історичного розвитку. Особливо велике значення мав розгром у другій світовій війні фашистського блоку держав — ударної сили імперіалістичної реакції. Вирішальна роль Радянського Союзу в перемозі над фашизмом, зростання його економічної могутності, міжнародного авторитету сприяли зміцненню сил демократії і соціалізму, їхньому згуртуванню для боротьби проти імперіалізму. В ході здійснення великої визвольної місії Радянський Союз виступав як класовий союзник широких народних мас, які під керівництвом пролетаріату, марксистсько-лєнінських комуністичних і робітничих партій вели боротьбу проти фашистських поневолювачів, їхніх союзників і ставлеників, за свободу, національну незалежність, за народну демократію. Це прискорило визрівання революційних ситуацій, переростання антифашистської, національно-визвольної боротьби в народно-демократичні та соціалістичні революції. Характер цих революцій, їх рушійні сили, розмах і глибина залежали від конкретних умов кожної країни, співвідношення класових і політичних сил, від взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів. Значний вклад у розвиток цих подій, які поглибили світовий революційний процес, внесли зарубіжні слов'янські країни — Болгарія, Польща, Чехословаччина і Югославія.

На прикладі перемоги революцій 40-х років зі всією силою підтвердилась обов'язковість ряду загальних закономірностей визвольних революцій, розпочатих Великим Жовтнем, які «визначають обличчя ХХ століття»². Цими закономірностями є: керівна роль робітничого класу, коли він, за визначенням В. І. Леніна, виступає справді як представник всієї нації; тісне поєднання загальнодемократичних і соціалістичних завдань, що розширює коло політичних сил, які об'єднуються навколо пролетаріату; керівна і спрямовуюча роль марксистсько-лєнінських партій, озброєних марксистом-лєнінізмом.

Проте революції 40-х років мали і ряд особливостей. Темпи і форми їх розвитку в різних країнах були різними. Так, у 1917 р. лише в Росії перемогла соціалістична революція. І оскільки в ряді інших країн революції, що розвивались, зазнали поразки, Радянська Росія залишилася в капіталістичному оточенні. В 40-і ж роки революції проходили в умовах, коли соціалістичний лад в СРСР продемонстрував свою могутність і виступав як союзник усіх революційних сил. Допомога СРСР робила неможливою імперіалістич-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 152—153.

¹ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 144.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 8.

ну інтервенцію проти цих країн і сковувала сили внутрішньої реакції, яка прагнула повернути колесо історії назад. Революції 40-х років мали антифашистський, антиімперіалістичний, а в ряді випадків (Польща, Югославія, частково Чехословаччина) і антифеодальний характер. Головною рушійною силою цих революцій був робітничий клас, очолений марксистсько-ленінськими партіями, який діяв у союзі з трудящим селянством. Активну участь у революціях брали дрібнобуржуазні прошарки міст, особливо численні в Польщі і Чехословаччині, прогресивна інтелігенція, значна частина середньої буржуазії. Наслідком перемоги народно-демократичних революцій було повалення фашистських режимів, знищення гніту реакційної імперіалістичної буржуазії та поміщиків, які співробітничали з німецькими фашистами, відновлення національної незалежності і встановлення народно-демократичної влади, яка за своєю класовою суттю була однією з форм революційно-демократичної диктатури робітничого класу і селянства.

На відміну від Росії, де етапи революції минули швидко і завершилися збройним повстанням, в ряді країн народної демократії перехід від демократичного етапу революції до соціалістичного здійснювався поступово, із застосуванням парламентських форм боротьби і не привів до збройного повстання та громадянської війни. Складний процес переростання народно-демократичних революцій у соціалістичні завершився в 1947—1948 рр. Наслідком його було встановлення в Польщі і Чехословаччині диктатури робітничого класу. В Болгарії та Югославії революції з самого початку мали соціалістичний характер, які водночас вирішували і загальнодемократичні завдання.

Таким чином, народно-демократичні і соціалістичні революції є ступенями одного революційного процесу. Багато перетворень соціалістичного характеру в Польщі та Чехословаччині, наприклад, вирішувались на народно-демократичному етапі революції. Соціалістичні за характером революції в Болгарії та Югославії вирішували і ряд загальнодемократичних завдань. Революції вирішили головне питання — питання про політичну владу: вони позбавили буржуазію влади, утвердили диктатуру робітничого класу у формі народної демократії. Характерна особливість народно-демократичного ладу, встановленого внаслідок перемоги революцій — збереження багатопартійної системи, коаліційний характер урядів, утворення і зміцнення загальнодемократичних організацій єдиного фронту. Всі демократичні партії, об'єднані в Народному фронті, визнали керівну роль робітничого класу, марксистсько-ленінських комуністичних і робітничих партій, програму боротьби за побудову соціалізму.

У ході революційних перетворень не лише виникли нові типи держав, але й сформувалася нова система міжнародних відносин. Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, СРСР допомагає народно-демократичним країнам відбудувати народне господарство, зміцнювати економічну й політичну незалежність, сприяє зростанню їхнього міжнародного авторитету. Договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, укладені між СРСР і Чехосло-

ваччиною в 1943 р., з Польщею і Югославією — в 1945 р., з Болгарією — в 1948 р., не лише відповідали інтересам цих країн, але й сприяли зміцненню миру і безпеки в Європі загалом. Радянський Союз і країни народної демократії, об'єднані спільними цілями і завданнями будівництва соціалізму, захисту миру і незалежності народів, будували свої взаємовідносини на принципах інтернаціоналізму, рівноправності, поважання суверенітету, взаємної вигоди і товариської взаємодопомоги. Вони спільно виступали в боротьбі проти імперіалізму.

З кінця 50-х років світовий соціалізм вступив у новий етап розвитку. Великих успіхів домогся в повоєнні десятиліття Радянський Союз, де соціалізм, як зазначається в новій редакції Програми КПРС, став реальністю. На основі схваленої ХХІІ з'їздом КПРС в 1961 р. третьої Програми партії в СРСР розгорнулася величезна робота на всіх напрямках комуністичного будівництва. Радянський народ домогся великих успіхів у розвитку продуктивних сил, економічних і соціальних відносин, соціалістичної демократії, культури, у формуванні нової людини... Зросла роль Радянського Союзу як могутнього фактора боротьби проти імперіалістичної політики гноблення, агресії та війни, за мир, демократію і соціальний прогрес¹. Це мало велике значення для успішного розвитку по шляху соціального прогресу країн Центральної та Південно-Східної Європи, які вирішували важливе історичне завдання — будівництво основ соціалізму.

У ході соціалістичного будівництва в зарубіжних слов'янських країнах, як і в усіх соціалістичних країнах, яскраво проявилася визначальна роль загальних закономірностей. До таких закономірностей, як записано у новій редакції Програми КПРС, належать: «Влада трудящих при провідній ролі робітничого класу; керівництво розвитком суспільства з боку комуністичної партії, озброєної ідеологією наукового соціалізму; утвердження суспільної власності на основні засоби виробництва і на цій базі — планомірне зростання економіки в інтересах народу; здійснення принципу «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею»; розвиток соціалістичної демократії; рівноправність і дружба всіх націй і народностей; захист революційних завоювань від посягань класових ворогів»². Правильне застосування загальних закономірностей було запорукою успішного соціалістичного будівництва.

Разом з тим в кожній країні мали місце національні особливості, які творчо враховували марксистсько-ленінські партії. Визначальним було те, що робітничий клас зумів згуртувати всіх трудящих на боротьбу за побудову соціалізму. Успішно створювалася сучасна велика індустрія, яка, за визначенням В. І. Леніна на Х з'їзді РКП(б), являє собою «основу переходу до соціалізму»³.

Велика робота з соціалістичної перебудови проводилась у сіль-

¹ Матеріали ХХVІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 145.

² Там же.— С. 153.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 71.

ському господарстві. Творчо використовуючи досвід колективізації в СРСР, спираючись на його матеріально-технічну допомогу, трудящі країн народної демократії змогли швидше приступити до здійснення соціалістичної перебудови села. Враховуючи особливості становища в окремих країнах, марксистсько-ленінські партії розробили ряд форм поетапного переходу від простішої кооперації (постачальна і збутова) до її вищої форми — сільськогосподарської артілі. На відміну від СРСР, соціалістичні перетворення на селі здійснювалися без попередньої націоналізації землі.

У ході створення матеріально-технічної бази соціалізму були й значні труднощі, припускалися помилки, виявлялися серйозні недоліки. Це, зокрема, проявилось в плануванні прискорених темпів індустріалізації, в прагненні створити всеохоплюючий національний промисловий комплекс (Польща), нехтуванні розвитком окремих галузей промисловості, що привело до створення диспропорції в народному господарстві (Чехословаччина), форсованій організації сільськогосподарських кооперативів (Польща, Югославія), зволіканні з розвитком енергетики, технічним оснащенням сільського господарства (Болгарія) та ін.

У більш сприятливих умовах відбувалося й перетворення соціальної структури суспільства. На відміну від СРСР, де лютий опір повалених експлуататорських класів змушував застосовувати радикальні засоби боротьби проти них, в країнах народної демократії ліквідація експлуататорських класів мала простіші форми. В окремих країнах застосовувалось часткове відшкодування за націоналізовану промисловість чи відібрану за реформою землю, було створено змішані державно-приватні підприємства. Представників експлуататорських класів практично не позбавляли політичних прав.

Поряд із створенням матеріально-технічної бази соціалізму в країнах народної демократії успішно здійснювалася така загальна закономірність соціалістичного будівництва, як революція в галузі ідеології та культури. В умовах непримиренної боротьби марксизму-ленінізму проти пережитків буржуазної та клерикальної ідеології неухильно поширювався і поглиблювався процес формування нової людини.

У ході соціалістичного будівництва відбувалося зміцнення народно-демократичних держав, поглиблення соціалістичного демократизму. В братніх соціалістичних країнах успішно було розв'язано національне питання. Югославія зміцніла як федерація союзних республік, країв і областей. Чехословаччина стала країною двох рівноправних братніх народів — чехів і словаків, а з 1969 р. введено федеративний устрій. У всіх країнах було забезпечено вільний розвиток усіх народів, національних меншостей, які проживали в них. Широкі демократичні права, завойовані трудящими, юридично закріплювалися в конституціях, прийнятих протягом 50-х — на початку 60-х років. Це були конституції перемігшого соціалізму.

Успіхи в соціалістичному будівництві визначалися дальшим розвитком і вдосконаленням співробітництва братніх країн. Набули дальшого розвитку форми економічного співробітництва, успішно

почало розвиватись науково-технічне співробітництво. Велика роль у цьому належала створеній у 1949 р. Раді Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) — міжнародній організації нового типу. Створенням РЕВ було розпочато колективний пошук нових методів багатостороннього економічного співробітництва. Одним з наслідків діяльності РЕВ було поступове вирівнювання рівнів економічного розвитку братніх країн.

Натхненниками і організаторами дружби і співробітництва братніх країн були марксистсько-ленінські комуністичні і робітничі партії. Всебічне співробітництво КППРС з БКП, ПОРП, КПЧ, відновлення контактів з Союзом комуністів Югославії в 1955 р. сприяли розвитку і вдосконаленню форм і методів взаємозв'язків братніх народів. Результатом зміцнення політичного співробітництва є створення 6 травня 1955 р. оборонної організації — Варшавського Договору. Це сприяло згуртуванню братніх соціалістичних країн, посилило координацію їхньої зовнішньополітичної діяльності, зміцнило обороноздатність.

Завдяки самовідданій праці трудящих, розвитку співробітництва, завдяки допомозі СРСР братні країни протягом 50-х років домоглися величезних успіхів. У 1960 р. обсяг їх промислового виробництва зріс у 6,8 раза порівняно з 1937 р. Розвиток народного господарства мав індустріальну спрямованість. Питома вага промислової продукції в структурі народного господарства навіть у таких в минулому відсталих країнах, як Болгарія і Югославія, зросла до 70—75 %. Вже на середину 50-х років визначилися важливі якісні зрушення в розвитку продуктивних сил, які свідчили про початок розгортання науково-технічної революції. Успіхи в розвитку народного господарства дали змогу значно поліпшити матеріальний добробут і підвищити культурний рівень трудящих.

Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій в 1960 р. зробила висновок про те, що світова соціалістична система перетворюється у вирішальний фактор розвитку людського суспільства¹. Значний вклад у загальну справу досягнень світу соціалізму зробили зарубіжні слов'янські країни.

Розв'язавши завдання перехідного періоду, більшість країн народної демократії, серед них ряд слов'янських, на початку 60-х років вступили в новий етап розвитку — в етап боротьби за зміцнення соціалістичних суспільних відносин, підготовки і будівництва реального соціалістичного суспільства.

Розробка концепції розвинутого соціалістичного суспільства як етапу на шляху комуністичного будівництва здійснюється колективними зусиллями КППРС і братніх марксистсько-ленінських партій.

КППРС з розумінням ставиться до постановки завдання побудови розвинутого соціалізму в програмних документах братніх партій соціалістичних країн. Перехід до будівництва розвинутого

¹ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. — К. — 1961. — С. 35.

соціалістичного суспільства в ряді соціалістичних країн (ЧССР, НРБ) почався на початку 70-х років і був зафіксований у важливих документах КПЧ і БКП. Польща і Югославія ще не завершили повністю завдання перехідного періоду до соціалізму.

Незважаючи на певні труднощі, деякий спад темпів приросту виробництва на рубежі 70—80-х років, країни соціалізму за останнє десятиліття домоглися великих успіхів у розвитку економіки. Питома вага соціалістичних країн у світовому промисловому виробництві збільшилася з 26 % у 1960 р. до майже 42 % у 1985 р. Найбільш динамічно економічною силою сучасного світу є країни соціалістичної співдружності, на які припадає 19 % території світу, виробляють вони 33 % промислової продукції. Протягом 70-х — першої половини 80-х років промисловість країн соціалістичної співдружності розвивалася вдвоє швидше, ніж у розвинутих капіталістичних країнах. Середній щорічний приріст промислового виробництва за 1981—1985 рр. становив 3,5 %. Найкращі успіхи мала НРБ, СФРЮ, ЧССР.

Плідно працюють братні країни над питанням дальшого розвитку соціалістичних відносин на селі і підвищенням продуктивності сільськогосподарського виробництва. Середньорічний обсяг сільськогосподарського виробництва протягом 1971—1979 рр. зріс на 15 % порівняно з попереднім десятиріччям. Сільське господарство перетворюється в інтенсивну галузь економіки. Станом на 1985 р. країни соціалізму виробляли 20 % світової сільськогосподарської продукції.

Зростання економіки братніх країн дає змогу збільшувати асигнування на задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих. У країнах РЕВ реальні доходи на душу населення зросли в 1971—1980 рр. майже на 30 % порівняно з попереднім десятиріччям. Такі ж темпи зростання доходів характерні і для першої половини 80-х років. Широким фронтом відбувається будівництво житла, соціально-культурних закладів, поліпшується соціальне забезпечення трудящих. Лише протягом 1976—1980 рр. побудовано понад 12 млн. квартир. Величезні кошти виділяються в країнах РЕВ для розвитку освіти, культури, організації відпочинку трудящих, охорони здоров'я, для поліпшення умов праці і побуту.

Зміни в матеріальному виробництві, неухильне поліпшення добробуту трудящих прискорили дальші прогресивні зміни в соціальній структурі суспільства, в політичному житті країн.

В умовах удосконалення соціалізму набуває дальшого розвитку соціалістична демократія, поступове переростання держави диктатури робітничого класу в загальнонародну. Розширюються політичні права трудящих, зростає їхня роль в управлінні країною. В багатонаціональних державах (передусім в ЧССР і СФРЮ) посилюється процес зближення націй і народів, здійснюється їхня не лише юридична, а й фактична рівноправність, утверджується інтернаціональна єдність народів.

Зміцнення повновладдя людей праці, зростання їхніх реальних прав, поліпшення матеріального і культурного рівня сприяли даль-

шому зміцненню морально-політичної єдності народів братніх країн. Неухильно зростає авторитет і керівна роль марксистсько-ленінських комуністичних і робітничих партій, зміцнюється їхній союз з іншими політичними партіями, громадськими організаціями. Спроби антисоціалістичних сил, підтриманих міжнародною реакцією, скористатись окремими труднощами і недоліками внутрішнього розвитку для підризу соціалістичного ладу, зазнають провалу. Соціалізм міцно утвердився в братніх країнах і немає сили, яка могла б повернути суспільний розвиток назад. «Світовий соціалізм, — говориться в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — могутнє міжнародне утворення, він спирається на високо розвинуту економіку, солідну наукову базу, надійний військово-політичний потенціал. Це більше третини людства, десятки країн і народів, які йдуть шляхом всебічного розкриття інтелектуальних і моральних багатств людини і суспільства... Його відмітні риси — колективізм і товариська взаємодопомога, торжество ідей свободи, нерозривна єдність прав і обов'язків кожного члена суспільства, гідність особи, справжній гуманізм»¹.

На сучасному етапі соціалістичного будівництва зростає політична і воєнна могутність братніх країн, міцніють їхні позиції на міжнародній арені, зросла роль в захисті миру, в боротьбі за соціальний прогрес, свободу і незалежність народів. Без участі соціалістичних країн не може бути розв'язане жодне питання світової політики.

В умовах удосконалення соціалістичних суспільних відносин відбувається дальше зміцнення і вдосконалення форм і методів співробітництва братніх країн, яке розвивається на ленінських принципах інтернаціональної єдності. Зросла роль і авторитет РЕВ як регулятора всебічного економічного і науково-технічного співробітництва. Встановилися і набули широкого розвитку прямі виробничі зв'язки великих промислових підприємств, наукових установ і навчальних закладів, споріднених міст, районів, областей. На щорічних сесіях РЕВ визначаються стратегічні питання розвитку співробітництва, координації народногосподарських планів. У липні 1971 р. країни РЕВ схвалили Комплексну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва братніх країн та здійснення соціалістичної економічної інтеграції, яку розраховано на 15—20 років. Це визначило перехід братніх країн на якісно новий етап у розвитку співробітництва. Починаючи з 1964 р., з країнами РЕВ тісно співробітничав СФРЮ. Її представники беруть участь у сесіях РЕВ, у роботі всіх його органів. Уряд СФРЮ схвалив положення Комплексної програми.

На сучасному етапі братні країни плідно працюють над розробкою і впровадженням довгострокових інтеграційних заходів, цільових програм співробітництва, особливо увагу звертають на підвищення ефективності народногосподарських зв'язків, на поглиблення спеціалізації та кооперування виробництва. Напрямок співробітництва братніх країн визначає Комплексна програма науково-тех-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 8.

нічного співробітництва на період до 2000 р., підписана на 41 (позачерговій) сесії країн РЕВ у грудні 1985 р. Ця програма є дальшим розвитком інтеграції, якісно новим її етапом. Вона передбачає перехід країн РЕВ до погодженої науково-технічної політики.

Братні соціалістичні країни в середині 80-х років вийшли на нові рубежі розвитку. Стратегію і тактику прискороного соціально-економічного розвитку на основі науково-технічного прогресу і просування до комунізму визначили XXVII з'їзд КПРС, чергові з'їзди комуністичних і робітничих партій братніх країн, які пройшли в кінці 1985 і в 1986 р. Успіхи країн співдружності ще більше посилять позиції світового соціалізму, сприятимуть поглибленню революційного процесу в сучасну епоху. Вони яскраво свідчать про торжество ідей марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, про зростання впливу і міжнародного авторитету соціалістичних країн. Накреслена XXVII з'їздом КПРС і з'їздами братніх партій соціалістичних країн програма боротьби за мир, за загальну безпеку відкриває перед людством перспективи вступу в XXI століття під мирним небом.

Розділ 39. НАРОДНА РЕСПУБЛІКА БОЛГАРІЯ НА ШЛЯХУ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1944—1986)

Внутрішньополітична ситуація після 9 вересня 1944 р. Після закінчення війни уряд Вітчизняного фронту ще з більшою енергією продовжував боротьбу за зміцнення народно-демократичного ладу, за відбудову народного господарства і будівництво нового життя. Народно-демократична влада з успіхом виконувала функції диктатури робітничого класу. Важливою подією політичного життя стали парламентські вибори, які мали відбутись у серпні 1945 р. Але як внутрішня, так і зовнішня контрреволюція, намагаючись перешкодити зміцненню народно-демократичної влади. Вороги через таємні фашистські організації поширювали ворожі листівки, брехливі чутки, влаштовували провокації тощо. Ворогів народу підтримувала міжнародна реакція, яка робила ставку на свого агента Гемето, зв'язаного з правими керівниками Землеробського союзу, Соціал-демократичної партії (Ніколою Петковим, Костою Лулчевим та іншими). Контрреволюційну діяльність Гемето та його прибічників було викрито. Керівника опозиції Гемето видворено з Болгарії. Під тиском англо-американських імперіалістів вибори було перенесено на листопад 1945 р.

У період гострої політичної боротьби і тяжких випробувань для народно-демократичної влади, а саме 5 листопада 1945 р. до Болгарії повернувся вождь болгарських комуністів Георгій Димитров. Зустрінутий з великим ентузіазмом, він з усією силою свого авторитету і політичного досвіду почав боротися за зміцнення Вітчизняного фронту, безкомпромісно викривав антинародну суть політики опозиції. В ході передвиборної боротьби зростав авторитет партії комуністів, влади Вітчизняного фронту.

18 листопада 1945 р. відбулися вибори до Народних зборів, у яких взяли участь 85,6 % виборців. За кандидатів Вітчизняного фронту проголосувало 88 %. Переважна більшість болгарського народу показала, що вона повністю підтримує народно-демократичну владу.

Перед Народними зборами і урядом стояло завдання втілити в життя ті постанови й розпорядження, які він прийняв зразу ж після повстання 9 вересня, і виробити нові закони для організації соціально-економічного, політичного та культурного життя країни. Народні збори прийняли ряд важливих законів, в тому числі закон про охорону народної влади, спрямований проти ворожої діяльності реакції, закон про дальше зміцнення армії, за яким її очистили від реакційних офіцерів, закон про трудова земельна власність, який обмежував земельні наділи одноосібників до 20 га (у Добруджі — 30 га). Завдяки цьому 150 тис. безземельних і малоземельних селян одержали землю. Це зміцнило союз робітничого класу і селянства, а також владу народної демократії в цілому. За законом про конфіскацію майна ворогів і спекулянтів до народної влади перейшло понад 2300 промислових підприємств. Було схвалено закони про охорону праці, зміцнення державного сектору в економіці та інші.

Влітку 1946 р. Народні збори, за пропозицією Г. Димитрова, прийняли закони про проведення всенародного референдуму з питань ліквідації монархії і встановлення республіки в Болгарії та про вибори до Великих зборів, які мали виробити і затвердити нову конституцію. Під час референдуму 8 вересня 1946 р. майже 93 % учасників висловились за республіку і лише 4,2 % — за монархію. На урочистому засіданні Народних зборів 15 вересня була ліквідована монархія і Болгарія проголошувалась народною республікою. Нову перемогу здобули трудящі на виборах до Великих народних зборів. Незважаючи на демагогію, брудні наклепи опозиції, грубий тиск міжнародного імперіалізму, близько 70 % голосів було подано за кандидатів Вітчизняного фронту, в тому числі за БРП(к) — понад 50 % всіх голосів. Опозиція Петкова-Лулчева, яку підтримував міжнародний імперіалізм, зазнала поразки. Головою Великих народних зборів став Василь Коларов, а новий уряд, сформований 22 листопада 1946 р. із представників БРП(к), партій Землеробського союзу, соціал-демократів, очолив Г. Димитров. Схвалена новим урядом декларація намітила ряд важливих заходів, спрямованих на зміцнення народної влади.

Успіхи народно-демократичної влади викликали злобу й невдоволення ворожих елементів. Антинародна опозиція розгорнула активну боротьбу проти уряду Вітчизняного фронту та його нових заходів. Опозиційна преса виступала з наклепницькими статтями проти болгарського уряду, намагаючись скомпрометувати його соціально-економічні і політичні реформи. Народні маси на чолі з комуністами рішуче виступили проти ворогів. На мітингах і зборах політика опозиції одностайно засуджувалась. Спираючись на волю трудящих, уряд заборонив опозиційні організації, було припинено випуск реакційних газет. Суд над Петковим і його спільниками в серпні 1947 р. завершив розгром буржуазної опозиції.

Дворічний план відбудови і розвитку народного господарства. Для всебічного зміцнення і дальшого розвитку народної демократії в Болгарії уряд Вітчизняного фронту поряд з політичними заходами вів роботу в галузі економічної політики. Спираючись на допомогу СРСР, з яким у березні 1945 р. було укладено торговий договір, уряд добився стабілізації цін і валюти, вів боротьбу із спекуляцією, вживав заходів, щоб урятувати країну від голоду й економічної розрухи. Із СРСР Болгарія одержувала бавовну, нафтові продукти, сільськогосподарські машини, медикаменти та ін.

Спираючись на перші успіхи, Великі народні збори в квітні 1947 р. прийняли закон про дворічний народногосподарський план, який передбачав завершити відбудову й добитися прискореного розвитку народного господарства. Правда, виконанню плану перешкоджали серйозні труднощі. По-перше, промислові підприємства перебували в руках капіталістів, які зривали планові заходи. По-друге, сільське господарство було дрібнотоварним і мало відсталу техніку. Враховуючи це, БРП(к) поставила питання про націоналізацію великої промисловості і шахт. 23 грудня 1947 р. Великі народні збори прийняли закон про націоналізацію промислових і гірничих підприємств. Основна маса підприємств (93 %) стала загальнонародною власністю. Було також націоналізовано банки, велику нерухому власність у містах, ліси, торгівлю монополізовано державою.

Націоналізація промисловості і банків ліквідувала економічну базу болгарської буржуазії і створила передумови для будівництва основ соціалізму. Націоналізація промисловості, вказував Г. Димитров, є найважливішим революційним заходом у господарстві, який остаточно утвердив плановий розвиток нашої країни на шляху до соціалізму.

У виконання народногосподарського плану включилися широкі народні маси. Розгорнулося масове змагання за підвищення виробництва і продуктивності праці. Велику допомогу у відновленні і розвитку господарства подавав Радянський Союз, який постачав Болгарії різні машини, сировину. Радянські спеціалісти допомагали споруджувати нові промислові підприємства.

У результаті виконання дворічного плану обсяг промислового виробництва країни перевищив довоєнний рівень на 75 %. Виробок кам'яного вугілля і руди зріс вдвоє, виробництво електроенергії в 1948 р. становило 207 %, сільськогосподарських машин — 312 % порівняно з довоєнним рівнем. Державні і кооперативні підприємства давали майже 92 % промислової продукції.

При безкорисливій допомозі СРСР в Болгарії досить інтенсивно перебудовувалось, механізувалось і розвивалось сільське господарство. Повсюдно було створено нові трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ), державні землеробські господарства (ДЗГ) і машинно-тракторні станції, в розпорядженні яких на той час було близько 500 тракторів. Незважаючи на саботаж, опір ворожих елементів і засуху, сільське господарство у 1948 р. досягло значних успіхів.

В результаті успішного виконання дворічного плану в країні бу-

ло створено передумови для дальшого розвитку народного господарства, для побудови економічних основ соціалізму.

Прийняття нової Конституції. Зміни в політичному ладі країни. У грудні 1947 р. Великі народні збори прийняли після всенародного обговорення нову конституцію, яка, за висловом Г. Димитрова, була написана кров'ю героїчного і волелюбного народу, пролітою в багаторічній боротьбі проти монархо-фашистської і буржуазної тиранії.

Конституція відбивала принципи нового суспільно-економічного ладу, надавала широкі політичні права всім громадянам Болгарії незалежно від національності, раси чи віросповідання, професії, освіти чи майнового стану. Жінки дістали рівні права з чоловіками. Основним принципом Конституції був принцип народного суверенітету. Вона юридично закріплювала народно-демократичний лад, перемогу трудящих над гнобителями. Вищим законодавчим органом стали Народні збори, які обираються загальним, прямим і таємним голосуванням строком на 4 роки. В період між сесіями вся повнота влади належить Президії Народних зборів. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, обрана Народними зборами. На місцях уся влада належить місцевим Радам та їхнім виконавчим комітетам. Конституція проголосила всенародну власність на засоби виробництва головною опорою держави в розвитку народного господарства.

Прийняття Конституції привело до нових змін у розстановці класових сил у країні. Велике значення мала здійснена в той час реорганізація Вітчизняного фронту. Згідно з новою програмою і статуту, схваленими II з'їздом (лютий 1948 р.), Вітчизняний фронт перетворився в єдину соціально-політичну організацію болгарського народу, яка працювала під керівництвом комуністів, боролась за будівництво соціалізму. Він будувався, як партійна організація, з індивідуальним членством, первинними організаціями, виборним керівництвом і т. ін. Після цієї перебудови і прийняття програми, спрямованої на побудову соціалізму, ряд політичних партій («Ланка» і Радикальна партія) оголосили саморозпуск, оскільки їхні члени входили до Вітчизняного фронту.

Істотні зміни відбулися в БЗНС. Із рядів партії було виключено ідеологів куркульства, контрреволюційні елементи. На з'їзді БЗНС, який відбувся у грудні 1947 р., було схвалено рішення, спрямовані на зближення з робітничим класом, з БРП(к). З'їзд відкинув концепцію самостійної селянської влади як помилкову і шкідливу і схвалив ідею союзу з робітничим класом. БЗНС вважав, що його основне завдання — це боротьба за побудову соціалізму під керівництвом робітничого класу і його марксистсько-ленінського авангарду.

Влітку 1948 р. завершилася перемогою тривала боротьба комуністів і лівих соціал-демократів за ліквідацію розколу в робітничому русі, БРП(к) об'єдналася на ідейній основі марксизму-ленінізму із соціал-демократами, в результаті чого було створено єдину партію робітничого класу. Це мало величезне значення для боротьби за побудову соціалізму в Болгарії.

П'ятий з'їзд БКП. Курс на соціалістичне будівництво. За перші чотири роки народно-демократичної влади в економіці і політиці Болгарії відбулися глибокі революційні зміни. Програму дальшого соціалістичного будівництва чітко визначив V з'їзд БРП (к), який відбувся в грудні 1948 р. Це був перший з'їзд партії після встановлення диктатури пролетаріату. З політичним звітом ЦК партії виступив Г. Димитров. У доповіді розглядалися основні періоди розвитку партії від її заснування до 1948 р. У тісному взаємозв'язку з розвитком міжнародного комуністичного руху висвітлювався характер збройного повстання 9 вересня 1944 р., давалося наукове визначення суті народної демократії як своєрідної форми диктатури пролетаріату, визначалися головні завдання щодо будівництва соціалізму. У зв'язку із зміною умов діяльності партії V з'їзд вніс деякі зміни до статуту, а партію було перейменовано в Болгарську комуністичну партію.

Виходячи з лєнінського вчення про основні закономірності перехідного періоду і творчо враховуючи досвід КПРС, з'їзд затвердив завдання п'ятирічного плану розвитку народного господарства і культури країни на 1949—1953 рр. Велика увага приділялась індустріалізації та електрифікації країни, кооперуванню і механізації сільського господарства, зростанню матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

Виходячи з рішень V з'їзду БКП, Великі народні збори Болгарії 29 грудня 1948 р. прийняли закон про п'ятирічний план розвитку народного господарства (1949—1953). План передбачав зростання виробництва промислової продукції в 4 рази порівняно з довоєнним роком. Болгарія повинна була перетворитися з відсталої аграрної в індустріально-аграрну країну.

Велика увага приділялась розвитку сільського господарства, його перебудові на соціалістичних засадах. Планувалось кооперувати і забезпечити сучасною технікою 60 % сільських господарств країни.

План передбачав заходи, спрямовані на подальше підвищення матеріального добробуту народних мас, розвиток науки, мистецтва та культури.

Виконання першої п'ятирічки. Завдяки самовідданій праці робітників і селян, безкорисливій допомозі Радянського Союзу і країн народної демократії перший п'ятирічний план болгарський народ виконав за основними показниками за 4 роки. За цей час було збудовано, реконструйовано і здано в експлуатацію понад 700 промислових підприємств, серед них — електроцентралі, машинобудівний, азбестоцементний, два авторемонтних заводи, завод парових котлів та інші підприємства. Було створено нові промислові райони і міста (Димитровград, Мадан, Рудозем). У Болгарії з'явилися такі галузі промисловості, яких або зовсім не було раніше, або вони перебували тільки в зародку (машинобудування, чорна і кольорова металургія, хімічна, електрична, суднобудівна, целюлозна промисловість та інші).

З 1948 по 1953 р. значно зросла кількість робітничого класу. Широко розгорнулось соціалістичне змагання і ударництво, рух но-

ваторів виробництва. За п'ятирічку уряд нагородив майже 13 тис. працівників, з них 52 присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці. Зміцнили інтернаціональні зв'язки робітничого класу Болгарії з робітничим класом СРСР та інших соціалістичних країн.

Величезні зміни відбулися в сільському господарстві Болгарії. Виходячи з лєнінського вчення про кооперацію, творчо враховуючи великий досвід КПРС, Компартія Болгарії висунула чітку програму соціалістичного будівництва на селі. Внаслідок великої організаторської і політичної роботи БКП та БЗНС на селах зростали ТКЗГ. На початку п'ятирічки в кооперативах було об'єднано 11 % бідняцьких господарств і близько 7 % орної землі, а в 1952 р. — уже понад 50 % селянських господарств і 60 % оброблюваної землі. Крім того, в Болгарії було створено 140 МТС. Кооперативи разом з держгоспами в 1952 р. давали близько 70 % поставок зерна. В болгарському селі було закладено міцні основи соціалізму.

Успішний розвиток економіки дав змогу здійснити велику програму підвищення життєвого і культурного рівня робітничого класу і всіх трудящих країни. Середня річна реальна заробітна плата робітників промисловості зросла порівняно з 1939 р. більш ніж на 30 %. Значно поліпшилося постачання продовольчих і промислових товарів, було скасовано карткову систему, проведено грошову реформу (1952 р.), кращими стали побутово-культурні умови життя трудящих. Розгорнулось житлове будівництво у містах і селах, було впроваджено безплатну медичну допомогу, відкрито нові школи, ліквідовано в основному неписьменність.

Велике значення для реалізації першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства Болгарії мала безкорисна допомога СРСР та інших соціалістичних країн. У роки першої п'ятирічки Радянський Союз постачав Болгарії будівельні матеріали і машини для нових промислових підприємств, направляв кваліфікованих фахівців різного профілю тощо. В СРСР навчалася значна кількість болгарської молоді. З метою більш широкого і інтенсивного економічного співробітництва в січні 1949 р. за рішенням урядів братніх країн було створено Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), активним членом якої стала і Народна Республіка Болгарія.

Боротьба болгарського народу за соціалізм супроводжувалася завершенням демократичної перебудови суспільно-політичного життя країни. У лютому 1949 р. було прийнято закон про створення народних рад — органів місцевого управління. Народні ради, спираючись на підтримку мас, розгорнули широку господарську, освітню і культурну діяльність.

Болгарія в другій і третій п'ятирічках. Історичне значення квітневого (1956 р.) Пленуму ЦК БКП. Успішно виконавши першу п'ятирічку, болгарський народ приступив до виконання другого п'ятирічного плану, основи якого розглядалися на VI з'їзді БКП (лютий — березень 1954 р.). У директивах по другому п'ятирічному плану на 1953—1957 рр. передбачався дальший переважний

розвиток важкої індустрії та сільського господарства на основі розгортання промислового виробництва.

Виконання завдань другої п'ятирічки відбувалося в складних умовах. Внаслідок помилок, які допускало тодішнє керівництво БКП на чолі з В. Червенковим, можливості прискореного розвитку економіки й культури країни використовувалися не повністю. Мали місце зловживання владою. Проти догматичних і суб'єктивних помилок, які гальмували соціалістичне будівництво, вели рішучу боротьбу здорові сили БКП, на чолі яких стояв визначний діяч комуністичного руху Т. Живков, обраний у березні 1954 р. секретарем ЦК БКП.

Вирішальну роль у ліквідації недоліків відіграв квітневий пленум ЦК БКП (1956 р.). Він засудив і рішуче відкинув культ особи В. Червенкова, ліквідував елементи суб'єктивізму і догматизму в практичній роботі, зміцнив принципи демократичного централізму, відновив внутрішньопартійну демократію, дав простір для розвитку творчих сил та ініціативи народних мас Болгарії. Квітневий пленум поклав початок генеральній політичній лінії БКП, відновив ленінські норми і принципи в житті партії та суспільства, повернув партію обличчям до вимог об'єктивних закономірностей економіки, політики, всіх ділянок життя, до інтересів народу. Пленум став поворотним пунктом в житті партії, в розвитку країни.

В результаті виконання другого п'ятирічного плану в Болгарії дальшого розвитку набула соціалістична промисловість, в тому числі і важка, машинобудування, кольорова і чорна металургія, хімічна промисловість. Співвідношення між обсягом промислової продукції і виробництвом сільського господарства становило 68 : 32. Промислова продукція у 1957 р. збільшилась порівняно з 1939 р. приблизно у 8 разів. Найбільші будови другої п'ятирічки — металургійний завод ім. В. І. Леніна в Перніку, содовий завод ім. К. Маркса, олов'яно-цинковий завод у Кирджалі та інші підприємства, водосховища «Батак», «Іскір», «Студен кладенец».

Розвиваючи важку промисловість, комуністична партія одночасно приділяла велику увагу розвитку виробництва товарів широкого вжитку. Легка і харчова промисловість в основному задовольняла потреби населення.

Протягом другої п'ятирічки завершилася соціалістична перебудова сільського господарства. Це була велика історична перемога болгарського народу, видатний успіх політики партії в соціалістичному будівництві. На початку 1957 р. близько 92 % землі перейшло у трудові кооперативні землеробські господарства, які дедалі повніше демонстрували свою перевагу над індивідуальними. На кінець другої п'ятирічки сільськогосподарська продукція країни зросла порівняно з 1948 р. майже на 20 %. Значно збільшилися прибутки членів ТКЗГ. Перемога кооперативного ладу була яскравим свідченням того, що політика комуністичної партії повністю відповідає інтересам трудового селянства.

У документах VII з'їзду БКП, який проходив у червні 1958 р., зазначалося, що з відсталого аграрної країни НРБ перетворилась на соціалістичну індустріально-аграрну країну з великим коопера-

тивним і механізованим сільським господарством. З'їзд одноостанньо приєднався до оцінки міжнародного становища, визначеної ХХ з'їздом КПРС, Нарадою представників комуністичних і робітничих партій 1957 р. у Москві, схвалив рішення квітневого (1956 р.) пленуму ЦК БКП.

VII з'їзд БКП поставив головним економічним і політичним завданням наступного періоду дальше будівництво соціалістичного суспільства, підвищення соціалістичної свідомості трудящих і створення умов для повного задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення країни.

У прийнятих з'їздом директивах по розвитку народного господарства на 1958—1962 рр. підкреслювалось, що і в третій п'ятирічці індустріалізація країни повинна проводитись на основі переважно-го розвитку важкої промисловості і особливо металургії, машинобудування та хімічної промисловості. В сільському господарстві передбачалось підвищення виходу продукції на одиницю площі оброблюваної землі і на душу населення.

Виконання цих завдань вимагало поліпшення методів партійного керівництва всіма галузями господарського, політичного і культурного життя країни. Під гаслом дострокового виконання плану третьої п'ятирічки партія мобілізувала народ на виконання великих завдань, накреслених їй VII з'їздом. В країні розгорнувся масовий рух за збільшення промислового виробництва, за розкриття і використання нових резервів. Було укрупнено ТКЗГ, введено новий адміністративно-господарський поділ республіки. Замість 117 околиць і 13 округ країну поділили на 30 округ. Перебудова державного і господарського апарату, проведена в 1958 р., усунула надмірний централізм у партійному, державному і господарському керівництві, наблизила його до виробництва, забезпечила дальшу демократизацію життя в країні, розширила права і підвищила роль народних рад.

Під керівництвом комуністичної партії болгарський народ виконав третю п'ятирічку за 3 роки. Протягом 1958—1961 рр. загальний суспільний продукт збільшився на 53,8 %, національний дохід зріс на 43,1 %, а капітальні вкладення — більше ніж удвоє.

Прискореними темпами розвивалися такі вирішальні галузі індустрії, як машинобудування, хімічна, енергетика. Розпочалося будівництво великого металургійного комбінату в Креміковцях. За цей час обсяг виробництва свинцю, цинку і катодної міді зріс майже втричі. Значно розвинулась хімічна промисловість. Високими темпами будувалися нові центри енергетики, в тому числі такий великий енергетичний комплекс, як «Мариця-Схід».

Було вжито ряд заходів щодо поліпшення розвитку сільського господарства, підвищення матеріальної зацікавленості ТКЗГ у виробництві сільськогосподарської продукції. Уряд підвищив закупівельні ціни, надав фінансові пільги ТКЗГ і встановив державні відпускні ціни на деякі товари та матеріали для сільського господарства. Було введено єдину систему закупівель сільськогосподарських продуктів за договорами, підвищено пенсійне забезпечення селян-кооператорів, створено державно-кооперативний фонд для

забезпечення гарантованого мінімуму оплати праці в ТҚЗГ. Капіталовкладення держави і ТҚЗГ в сільське господарство зросли з 141 млн. левів у 1956 р. до 376 млн. левів у 1961 р. За роки третьої п'ятирічки виробництво засобів споживання зросло на 61,4 %, що порівняно з 1939 р. більше у 9 разів. Реальні прибутки робітників і службовців (на душу населення) зросли приблизно на 30 %, а членів ТҚЗГ — майже на 60 %.

Дострокове виконання третьої п'ятирічки сприяло піднесенню індустріального потенціалу НРБ.

Робітничий клас, всі трудящі добилися великої перемоги. Соціалізм на болгарській землі став реальністю. Змінилася класова структура населення: суспільство складалося із двох дружніх класів — робітників і селян-кооператорів, а також тісно зв'язаної з ними народної інтелігенції. Зміцніла болгарська соціалістична державність, утвердилися принципи соціалістичної демократії. Успіхи НРБ — це результат героїчної боротьби, творчої праці робітничого класу, кооперативного селянства, народної інтелігенції, результат послідовного втілення в життя ленінського курсу політики БКП, її великої організаторської та політичної діяльності, результат тісного співробітництва НРБ з Радянським Союзом, з усіма братніми соціалістичними країнами.

Соціально-економічний розвиток НРБ в 60-х роках. На початку 60-х років Болгарія, як і ряд інших братніх країн, вступила в новий етап суспільно-економічного і політичного розвитку — етап удосконалення соціалізму, підготовки і переходу до побудови розвинутого соціалістичного суспільства. Завдання нового етапу розвитку країни на 60-і роки чітко визначались у рішеннях VIII (листопад 1962 р.) та IX (листопад 1966 р.) з'їздів БКП. Головна увага приділялась гармонійному розвитку економіки країни на основі досягнень науково-технічного прогресу, все тіснішого єднання економіки НРБ з економікою всіх братніх соціалістичних країн. На новому етапі соціалістичного будівництва створились передумови для вдосконалення і дальшого розвитку соціалістичних виробничих відносин, утвердження соціалістичної демократії.

Так, у Директивах VIII з'їзду БКП по четвертому п'ятирічному плану вказувалось, що головним у розвитку матеріально-технічної бази соціалізму і далі залишається індустріалізація країни з переважанням розвитком важкої промисловості. В галузі сільського господарства основним завданням є підвищення культури землеробства, мета якого — дати максимальну кількість дешевої продукції з одиниці площі. План ставив важливі завдання з розвитку науки і техніки, поліпшення матеріального забезпечення і підвищення культурного рівня трудящих. Було накреслено заходи розвитку і вдосконалення міжнародного співробітництва, особливо з країнами РЕВ.

Спіраючись на допомогу СРСР та інших братніх країн, болгарський народ успішно втілював у життя рішення VIII з'їзду БКП, виконував завдання четвертої п'ятирічки. Творчо використовуючи досвід СРСР, трудящі Болгарії широко розгорнули соціалістичне змагання, рух за звання бригад соціалістичної праці.

У 1965 р. болгарський народ успішно завершив виконання четвертої п'ятирічки. Суспільний продукт збільшився на 51 %, а національний доход — на 38 %. Продуктивність праці зросла на 40,6 % при збільшенні кількості робітників на 21,9 %. Виробництво електроенергії збільшилось у 2,2 раза, видобуток нафти зріс на 44 %, обсяг продукції хімічної промисловості зріс у 2,2 раза, обсяг продукції машинобудування — на 70 %.

Значних успіхів було досягнуто в сільському господарстві. Здійснено такі важливі заходи, як укрупнення трудових кооперативних землеробських господарств, поліпшилося керівництво сільським господарством, тривала модернізація його матеріально-технічної бази, посилилась матеріальна заінтересованість і розгортання на цій основі ініціативи і творчості трудящих села.

У роки четвертої п'ятирічки в економіці НРБ відбулися глибокі якісні зміни. З початку 1966 р. було впроваджено нову систему планування і керівництва народним господарством, яка передбачала об'єднання централізованого планування з дальшим розширенням самостійності господарських організацій і підвищенням їхньої ролі при складанні народногосподарських планів. Господарські організації дістали право вступати в економічні зв'язки, розширювати і технічно вдосконалювати виробництво, виділяти гроші для колективного і особистого споживання.

Однією з характерних рис нової системи було більш повне і послідовне втілення ленінського принципу матеріальної заінтересованості і відповідальності. Розмір зарплати, наприклад, залежав від кінцевого результату діяльності господарських організацій, від обсягу і якості роботи, від економії праці і від реалізованого прибутку. Нова система передбачала створення державно-господарських об'єднань, які покликани були забезпечити найбільш сприятливі умови для зростання продуктивності праці, підвищення ефективності і рентабельності виробництва.

Впровадження нової системи посилило вплив БКП, народних рад і громадських організацій, зокрема Вітчизняного фронту, на господарське життя країни. Все це створило умови для дальшого планомірного і прискореного розвитку соціалістичного суспільства в Болгарії.

Питання дальшого розвитку економіки й культури, удосконалення форм і методів управління народним господарством ґрунтовно розглянув IX з'їзд БКП (листопад 1966 р.). Підбивши підсумки розвитку країни в першій половині 60-х років, з'їзд накреслив головні завдання п'ятої п'ятирічки: у 1966—1970 рр. всебічно вдосконалювати соціалістичні виробничі відносини, впроваджувати науково-технічний прогрес, підвищувати соціалістичну свідомість трудящих і життєвий рівень народу, всебічний розвиток культури. Для виконання цього головного завдання з'їзд вказав на необхідність послідовного здійснення нової системи господарського керівництва народним господарством країни.

Втілюючи в життя рішення IX з'їзду про завдання п'ятирічки у 1966—1970 рр., БКП приділила велику увагу комплексному підходу до вирішення економічних проблем, удосконаленню нової системи

керівництва народним господарством. Відбулися значні зміни в організаційній структурі промисловості. Державні господарські об'єднання, які існували і раніше, було перетворено в господарські організації вищого типу. Вони дістали можливість для розширеного відтворення своєї матеріально-технічної бази, більшу самостійність. На кінець 1970 р. в НРБ налічувалося 66 таких об'єднань.

З ініціативи ЦК БКП у 1967 р. було проведено з'їзд ТКЗГ, на якому було схвалено новий Примірний статут артільей і створено спілку ТКЗГ. Наступним важливим кроком було об'єднання спілки ТКЗГ з Центральною кооперативною спілкою. Єдина спілка ТКЗГ і споживчих кооперацій стала якісно новою організацією в країні, яка покликана була вирішувати важливі питання розвитку сільськогосподарського виробництва.

Внаслідок успішного виконання п'ятого п'ятирічного плану економіка Болгарії досягла значних успіхів. Порівняно з довоєнним роком обсяг виробництва промисловості продукції в 1970 р. зріс у 9 разів, національний прибуток — майже в 6 разів, а продукція сільського господарства — в 2,5 раза.

Характерним для розвитку економіки НРБ в 1960—1970 рр. було зростання ролі інтенсивних факторів. За допомогою СРСР та інших братніх країн Болгарія успішно здійснювала реконструкцію старих підприємств, будівництво нових об'єктів, програму зрошення земель, поліпшувала технічне оснащення сільського господарства. В Болгарії було споруджено такі промислові комплекси, як Кремиковський металургійний комбінат, енергетичний комплекс «Мариця-Схід», Старозагорський завод азотно-тукових добрив, ряд сучасних машинобудівних підприємств, водосховища тощо.

Успіхи економіки давали можливість поліпшити матеріальне становище і підвищити культурний рівень населення. Реальні доходи населення лише за 1966—1970 рр. зросли на 33 %, вдвоє збільшилися суспільні фонди споживання, було підвищено пенсії, виплати багатосімейним тощо. Розвивалося житлове і соціально-культурне будівництво.

Х з'їзд БКП. З 20 по 26 квітня 1971 р. у Софії відбувся Х з'їзд БКП, значення якого в історії партії і народу надзвичайно велике. З'їзд не лише заслухав і обговорив звіт ЦК за 1966—1970 рр. та затвердив директиви по шостому п'ятирічному плану соціально-економічного розвитку країни на 1971—1975 рр., а й прийняв Програму Болгарської комуністичної партії — важливий ідейно-теоретичний і програмний документ, а також обговорив основні принципи нової Конституції НРБ.

У звіті ЦК і рішеннях Х з'їзду було теоретично висвітлено найважливіші проблеми розвитку Болгарії на новому етапі будівництва соціалістичного суспільства. Як відмічалось у документах з'їзду, головним безпосереднім історичним завданням партії є побудова розвинутого соціалістичного суспільства.

У центрі роботи Х з'їзду було обговорення проекту Програми БКП, опублікованого напередодні форуму комуністів. З'їзд одностайно схвалив нову Програму БКП. В ній дається марксистсько-ленінська характеристика сучасної епохи, започаткованої Великою

Жовтневою соціалістичною революцією, оцінка головних етапів розвитку революційного процесу в Болгарії. У Програмі підкреслюється, що перемога соціалістичної революції 9 вересня 1944 р. в Болгарії була продовженням справи Великого Жовтня.

Поряд з визначенням завдань економічного, соціального, політичного і культурного розвитку країни на етапі будівництва розвинутого соціалізму Програма поставила важливі питання про зростання керівної ролі марксистсько-ленінської партії. Зміцнення соціальної однорідності суспільства, зближення інтересів різних суспільних класів і груп з інтересами робітничого класу об'єктивно створюють передумови для того, що комуністична партія, залишаючись партією робітничого класу, стає марксистсько-ленінським авангардом народу, партією всього народу.

У Програмі БКП підкреслено, що будівництво розвинутого соціалістичного суспільства є не лише національним, а й інтернаціональним завданням болгарського робітничого класу, всіх трудящих. Його здійснення стало можливим в умовах існування і успішного розвитку країн соціалістичної співдружності.

Виходячи із загальних завдань, Х з'їзд затвердив директиви по шостому п'ятирічному плану на 1971—1975 рр. У рішеннях Х з'їзду підкреслювалось, що головним завданням нового п'ятирічного плану є забезпечення задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб народу на основі всебічного використання досягнень науково-технічного прогресу, підвищення суспільної продуктивності праці і швидкого зростання економіки.

З'їзд зазначав, що промислове виробництво повинно збільшитися за п'ятирічку на 55—60 %. Було передбачено швидкий розвиток енергетики, виробництва чорних металів, хімічних виробів та ін.

Вдвоє мав зрости обсяг продукції машинобудування. У галузі сільського господарства висувалось завдання дальшого створення аграрно-промислових комплексів і на їхній основі збільшення сільськогосподарської продукції на 17—20 %. Продуктивні сили повинні були розвиватися високими темпами.

З'їзд творчо враховував нову обстановку, яка створювалась завдяки здійсненню програми соціалістичної економічної інтеграції. План передбачав активну участь НРБ у спорудженні важливих промислових комплексів, які мали міжнародне значення і задовольняли потреби всіх братніх соціалістичних країн.

З'їзд схвалив основні положення нової Конституції НРБ. Протягом майже року було проведено понад 30 тис. зборів трудящих, присвячених обговоренню нової Конституції, в яких взяло участь понад 3 млн. чол. Проект нової Конституції було схвалено всенародним референдумом, проведеним 16 травня 1971 р. Через два дні, 18 травня, Народні збори офіційно проголосили конституцію 1971 року.

У новій Конституції було визначено принципи не лише державного устрою, а й усєї політичної системи. У першому розділі Конституції дається характеристика суспільно-політичного ладу НРБ, основних рис держави і визначається головний напрямок дальшого

розвитку соціалістичної демократії. Конституція закріплює керівну роль комуністичної партії у державі і суспільстві.

Згідно з Конституцією 1971 р. Народні збори є верховним представницьким органом, який відображує волю народу і його суверенітет. Вони поєднують законодавчу і виконавчу діяльність і здійснюють верховний контроль.

Конституція передбачала створення нового постійно діючого найвищого органу державної влади — Державної ради, яка поєднує прийняття рішень з їхнім виконанням. Вона здійснює загальне керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою, має право видавати укази тощо.

Нова Конституція значно розширила права і свободи громадян, створивши нові гарантії здійснення їх.

Натхненні рішеннями X з'їзду БКП, прийняттям нової Конституції, трудящі Болгарії самовіддано працювали над виконанням завдань шостої п'ятирічки. Висунута з'їздом програма інтенсифікації економіки, підвищення ефективності суспільного виробництва здійснювалася шляхом впровадження нової техніки, модернізації та реконструкції діючих підприємств, концентрації та спеціалізації виробництва. Велика увага приділялася розвитку енергетики. За 1971—1975 рр. було введено в дію більше електростанцій, ніж за попередні 20 років. Особливо велике значення мало спорудження електроенергетичних комплексів «Бобов-Дол» і системи Белмекен-Сестримо. Виробництво хімічної промисловості зросло майже на 70 %. Став до ладу комплекс хімічної промисловості поблизу Варни та хімкомбінат у Свіштові. Пловдив, Русе, Стара-Загора стали центрами електронної промисловості. Кожне підприємство споруджувалося чи реконструювалося при технічній допомозі СРСР та інших братніх соціалістичних країн.

Успішно здійснювалася програма соціалістичної економічної інтеграції. В 1972 р. було введено в дію високовольтну електромагістраль, споруджену спільно болгарськими енергетиками і спеціалістами СРСР, Румунії та НДР, по якій у Болгарію надходив струм з Радянського Союзу. В 1974 р. спільними зусиллями було завершено будівництво магістрального газопроводу, по якому Болгарія одержувала газ із СРСР. За допомогою СРСР на березі Дунаю біля Козлодую споруджувалася перша в Болгарії атомна електростанція, перші реактори якої почали діяти в 1974 р. Загальний обсяг виробництва промислової продукції збільшився на 55 %.

Успішно розвивалося в шостій п'ятирічці і сільське господарство, зростала його технічна оснащеність. БКП, уряд НРБ багато уваги приділяли зміцненню аграрно-промислових комплексів. Обсяг сільськогосподарського виробництва зріс на 15,6 %. Значних успіхів було досягнуто в розвитку тваринництва. В результаті виконання шостої п'ятирічки НРБ ще більше зміцніла як передова індустріальна держава з високорозвинутим соціалістичним сільським господарством.

Значно підвищився матеріальний добробут і культурний рівень трудящих. Обсяг національного доходу, більшість якого йшла на задоволення потреб населення, збільшився на 46 %. За п'ятирічку в

НРБ було споруджено 242 тис. нових квартир, багато соціально-культурних закладів. Реальні доходи населення зросли майже на 35 %, поліпшилося соціальне забезпечення селян-кооператорів. Досягнуті в 1971—1975 рр. успіхи стали основою дальшого розвитку країни в другій половині 70-х років.

Основні напрямки суспільно-економічного розвитку НРБ у сьомій (1976—1980) і восьмій (1981—1985) п'ятирічках. У квітні 1976 р. відбувся черговий XI з'їзд БКП. З'їзд конкретизував основні напрямки суспільно-економічного розвитку країни на сьому п'ятирічку (1976—1980). У рішеннях з'їзду вказувалося, що сьома п'ятирічка — це п'ятирічка високої ефективності виробництва і зростання народного добробуту. Передбачалося збільшення національного доходу на 45—50 %, а виробництва промислової продукції — на 55 %. Виходячи із завдань поглиблення міжнародного соціалістичного поділу праці та враховуючи об'єктивні можливості, велику увагу було приділено дальшому розвитку машинобудування, хімічної промисловості й енергетики. План намічав збільшення обсягу сільськогосподарського виробництва на 20 %.

З'їзд указав на необхідність всебічного здійснення соціалістичної економічної інтеграції, активну участь НРБ у міжнародному соціалістичному поділі праці. Економіка Болгарії дедалі більше повинна була ставати складовою частиною єдиного економічного комплексу братніх соціалістичних країн.

Планом передбачалося збільшення реальних прибутків населення на 20—25 %, а суспільних фондів споживання — на 35—40 %. На кінець 1980 р. середня місячна зарплата мала досягти 170 левів, а мінімальна підвищитися до 90 левів. Для дальшого поліпшення житлових умов населення було затверджено широку програму будівництва.

Болгарський народ сприйняв рішення XI з'їзду БКП, завдання сьомої п'ятирічки (1976—1980) як свою бойову програму і послідовно втілював їх у життя. В роки сьомої п'ятирічки здійснено величезне будівництво. Побудовані такі великі підприємства, як комбінат по обробці алюмінію в Шумені та ін. Багато підприємств модернізовано. Значно зріс національний дохід. Реальні прибутки на душу населення збільшилися на 12,7 %. Побудовано понад 350 тис. квартир проти 242 тис. в шостій п'ятирічці.

Важливі зміни відбувалися в сільському господарстві. БКП звернулася з пропозицією змінити управління аграрним сектором економіки. Пропозиції ЦК широко обговорювалися трудящими. Пленум ЦК БКП в 1979 р. по сільському господарству вважав доцільним розформувати Міністерство сільського господарства і створити Національний аграрно-промисловий союз, основою якого стали аграрно-промислові і промислово-аграрні комплекси. Союз побудовано на основі суспільно-державного принципу.

Наприкінці 1980 р., у зв'язку з підготовкою до святкування 1300-річчя болгарської держави, ЦК БКП прийняв звернення до болгарського народу. У цьому документі відбито шлях болгарського народу на протязі усєї його історії. У 1981 р. було урочисто відзначено цю подію.

В умовах трудового піднесення відбувся XII з'їзд БКП (31 березня — 4 квітня 1981 р.), який схвалив тези про роботу партії, про соціально-економічний і культурний розвиток НРБ в сьомій п'ятирічці і про завдання на восьму п'ятирічку (1981—1985 рр.) і аж до 1990 р., вніс зміни і доповнення до Статуту БКП тощо. З'їзд відновив посаду Генерального секретаря ЦК.

З'їзд визначив соціально-економічне завдання на восьму п'ятирічку як продовження лінії на комплексне задоволення постійно зростаючих матеріальних, духовних та соціальних потреб народу на основі інтенсифікації народного господарства, послідовного застосування нового економічного підходу і його механізму та дальшого удосконалення соціалістичних суспільних відносин. П'ятирічним планом передбачено збільшення обсягу промислової продукції на кінець 1985 р. на 28 %, національного прибутку — на 20, продуктивності праці — на 25, продукції сільського господарства — на 18, реальних прибутків населення — на 15 %.

Значення XII з'їзду БКП полягає в тому, що, по-перше, він дав об'єктивний аналіз шляху, який пройшла Болгарія за 10 років після прийняття програми, по-друге, з'їзд збагатив і конкретизував Програму партії, по-третє, обгрунтував і затвердив головне соціально-економічне завдання і шляхи його здійснення, і, по-четверте, розробив нові теоретичні основи побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

Після XII з'їзду головні зусилля партії і всього народу були спрямовані на практичну діяльність, яка проходила під девізом «Справи, справи і тільки справи». Завдяки зростанню трудової активності робітничого класу, всіх трудящих головне соціально-економічне завдання, поставлене XII з'їздом, виконано успішно. Неухильно зростає індустріальна могутність НРБ, вдосконалюється аграрний сектор економіки. Великий вплив на зростання трудової активності робітничого класу, всіх трудящих мало всенародне святкування у вересні 1984 р. 40-річчя перемоги соціалістичної революції та в 1985 р. — 40-річчя Великої Перемоги. Трудящі Болгарії активно включилися в міжнародне соціалістичне змагання, присвячене 40-річчю Перемоги.

Нові завдання поставив перед партією і народом лютневий (1985 р.) пленум ЦК БКП, який розглянув питання про науково-технічний прогрес. Пленум розробив науково обгрунтовану концепцію здійснення науково-технічної революції в Болгарії, органічно зв'язавши її з перевагами, що їх дає соціалістичний лад. Стратегічна програма, розроблена партією, передбачає не просте копіювання досвіду передових індустріально розвинутих держав, а й власний внесок в сучасний науковий і технічний прогрес.

Відповідно до рішення лютневого пленуму на початку квітня 1986 р. в Софії проходив XIII з'їзд БКП. З'їзд підвів підсумки розвитку країни і визначив основні напрями соціально-економічного прогресу Болгарії в дев'ятій п'ятирічці (1986—1990) і на період до 2000 р. Виступаючи на відкритті з'їзду, Генеральний секретар ЦК БКП Т. Живков зазначив, що на підготовку і роботу форуму болгарських комуністів величезний вплив зробив історичний XXVII

з'їзд КПРС. Визначений ним стратегічний курс прискореного соціально-економічного розвитку, курс на досягнення нового якісного рівня в розвитку соціалістичного суспільства в СРСР має пряме відношення і до НРБ.

З'їзд проходив у переддень 30-річчя квітневого (1956 р.) пленуму ЦК БКП, а тому підводив підсумок як періоду другої половини 70-х років, так і тридцятирічного розвитку. Після квітневого 1956 р. пленуму ЦК, незважаючи на труднощі та упущення, НРБ розвивалась високими і стійкими темпами. За 1956—1985 рр. вартість основних фондів у народному господарстві збільшилася в 10 разів, продуктивність праці — у 8,4, національний доход — у 8 разів. Відрадіні успіхи досягнуто за роки восьмої п'ятирічки (1981—1985), хоч як внутрішні обставини (недоліки в плануванні та керівництві), так і міжнародні (зростання агресії імперіалізму, несприятлива економічна кон'юнктура світового ринку) не сприяли цьому. Долаючи труднощі, трудящі НРБ домоглися стабільного розвитку таких провідних ділянок виробництва, як металургія, машинобудування, хімічна промисловість, енергетика, роботобудування, мікроелектроніка та ряд інших. З'їзд виробив програму прискорення соціально-економічного розвитку країни: науково-технічний прогрес плюс всебічне зближення з СРСР та іншими соціалістичними країнами. Рішення з'їзду проникнуті турботою про дальше поліпшення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. Гаряче схвалюючи рішення XIII з'їзду БКП, трудящі бачать у них програму дальшого розвитку країни по шляху соціалізму.

Зовнішня політика і міжнародні зв'язки НРБ. Зовнішня політика НРБ, як і інших соціалістичних країн, визначається самою природою її суспільно-політичного ладу. Вона повністю відповідає внутрішній політиці і є втіленням демократичної і миролюбної суті соціалістичної держави. Основна мета зовнішньої політики Болгарії — забезпечувати максимально сприятливі умови для будівництва соціалістичного суспільства в середині країни, боротися за зміцнення позицій соціалізму, прогресу і миру в усьому світі.

Наріжним каменем усєї зовнішньої політики Болгарії є дружба з СРСР, з іншими братніми соціалістичними країнами.

Радянський Союз допоміг болгарському народу повалити ненависне фашистське іго, подав велику економічну допомогу в подоланні руйнівних наслідків війни, послідовно захищав інтереси Болгарії на міжнародній арені. В 1947 р. з Болгарією було укладено мирний договір, що відкрило широкі перспективи зростанню її міжнародного авторитету. Одним з перших міжнародних актів, укладених народною Болгарією, був Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу НРБ і СРСР, підписаний у березні 1948 р. Положення Договору 1948 р., які визначали принципи взаємодопомоги між Болгарією і Радянським Союзом, знайшли дальший розвиток у Договорі від 12 травня 1967 року.

ЦК БКП і уряд НРБ всіляко підтримують СРСР в його зусиллях, спрямованих на збереження і зміцнення миру в усьому світі. З найважливіших зовнішньополітичних питань уряду СРСР, НРБ та інших соціалістичних країн виступають незмінно з єдиною по-

годженою лінією. Прикладом тісної співдружності і координації діяльності двох країн може бути їхня спільна політична і дипломатична діяльність разом з іншими соціалістичними країнами з метою скликання в 1975 р. загальноєвропейської наради з питань безпеки і мирного співробітництва.

Болгарія активно підтримала нові ініціативи СРСР, з якими він виступив у 1985—1986 рр. про заборону дальших випробувань атомної зброї і про оголошення мораторію на такі випробування.

Плідно розвиваються болгаро-радянські економічні зв'язки. Радянський Союз надав Болгарії значні кредити, побудував близько 260 підприємств, більше 100 зараз будуються і реконструюються. Це — кістяк болгарської індустрії, який дає 95 % продукції чорної металургії, 85 — кольорової, 80 % — нафтопереробної і нафтобудівної промисловості. СРСР передав НРБ безплатно сотні комплектів науково-технічної документації. Тисячі радянських спеціалістів працювали на спорудженні об'єктів промисловості, в сільсько-господарстві НРБ. СРСР постачає Болгарії необхідні для її господарства промислові вироби і сировину, будучи водночас великим і сталим ринком збуту її промислової і сільськогосподарської продукції. З другої половини 70-х років НРБ одержувала щороку з СРСР по газопроводу природний газ, електроенергію, нафту та ін. З свого боку Болгарія сприяє СРСР в розвитку його економіки.

У 1973 р. уряд НРБ прийняв Основні напрямки розвитку всебічного співробітництва з СРСР у період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства в НРБ. Цей документ відкрив новий етап в болгаро-радянському співробітництві, суть якого полягає у якісно новому змісті процесів всебічного зближення та інтеграції між двома країнами і народами. Цементуючою силою радянсько-болгарського співробітництва є непорушна дружба КПРС і БКП. Нові горизонти співробітництва визначили XXVII з'їзд КПРС і XIII з'їзд БКП.

Дружба, тісне співробітництво і взаємодопомога зв'язують Болгарію і з іншими соціалістичними країнами. В 1947—1948 рр. НРБ уклала двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з усіма європейськими народно-демократичними країнами. В 1949 р. після утворення НДР і КНР Болгарія встановила з ними дипломатичні і дружні відносини. Всебічну підтримку надавала Болгарія Кореї і В'єтнаму в їхній героїчній боротьбі проти імперіалістичної агресії. В 1949 р. Болгарія разом з СРСР та іншими соціалістичними країнами була засновником Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Між членами РЕВ встановився новий тип взаємовідносин — справжньої рівності, взаємної вигоди, стабільності. Переважна частина товарообігу Болгарії здійснюється з соціалістичними країнами (74 % у 1982 р.).

Болгарія — активний член Організації Варшавського Договору з часу його підписання у 1955 році.

У кінці 1955 р. почався процес нормалізації відносин з Югославією. Було встановлено прямі контакти не лише між урядом, а й між ЦК БКП і керівництвом СКЮ. Болгарська компартія і уряд

НРБ докладали значних зусиль до дальшого зміцнення болгаро-югославських добросусідських відносин.

У 1967 р. і в наступні роки Болгарія уклала нові договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з Польщею, Чехословаччиною, Румунією і НДР. Договір про дружбу і співробітництво було укладено з Монголією.

Величезне значення у виробленні єдиної зовнішньополітичної лінії соціалістичних країн має обмін візитами партійно-урядових делегацій, участь в нарадах Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору. Сприяючи зміцненню оборонної Організації Варшавського Договору, Болгарія гарантує свою безпеку і вносить посильний вклад у зміцнення миру і безпеки в усьому світі.

У роки «холодної війни» відносини між Болгарією і західними імперіалістичними державами у зв'язку з їхнім ворожим ставленням до народно-демократичної влади склалися вкрай несприятливо. Наприкінці 1949 р. уряди США, Англії звинувачували уряд НРБ в тому, що він нібито порушив мирний договір і не забезпечив громадянські права і свободи. На початку 1950 р. США розірвали дипломатичні відносини з Болгарією. В заяві уряду НРБ вказувалось на повну безпідставність цього акту з точки зору міжнародного права і звичаїв. Тим часом уряд США використав розрив відносин для посилення ворожої щодо НРБ політики. Дипломатичні відносини з США було відновлено лише в 1960 році.

У 60—70-х роках відносини з країнами Західної Європи і США значно поліпшились. Дружні відносини склалися між Болгарією і Францією, чому сприяв візит Т. Живкова в цю країну в 1966 р. і перший візит прем'єр-міністра Франції до Болгарії в 1973 р. У цьому ж році було відновлено дипломатичні відносини між НРБ і ФРН. З другої половини сімдесятих років намітився певний прогрес у відносинах з такими державами, як Англія, Австрія, Скандинавські країни та ін. Після тривалої перерви в 1977 р. було відновлено дипломатичні відносини з Іспанією.

Склалися добрі відносини і з Італією, але внаслідок провокації, вчиненої проти трьох болгарських службовців авіакомпанії НРБ в Італії, яких абсолютно безпідставно було звинувачено в участі в замаху на папу римського, вони з 1983 р. стали дещо напруженими.

Значно розширилась зовнішня торгівля з капіталістичними країнами. В середині 70-х років товарооборот НРБ з цими державами досяг приблизно 15 % усього зовнішнього товарообороту НРБ. Найбільшими торговими партнерами Болгарії серед капіталістичних країн є ФРН, Італія, Франція. Дедалі інтенсивніше розвивається торгівля з США і Канадою. Але дискримінаційна політика по відношенню до соціалістичних країн, що її проводять деякі західні уряди і монополії перешкоджає нормальному розвитку торгівлі.

Велике значення для Болгарії мають її відносини з сусідніми балканськими капіталістичними державами — Грецією, Туреччиною, Кіпром. Західні імперіалістичні держави прагнули використати Туреччину і Грецію у своїй політиці проти соціалістичних країн. На початку 50-х років погіршилися відносини між Болгарією і

Туреччиною. Ще більше посилилась ворожість Греції і Туреччини до Болгарії у зв'язку зі вступом цих країн до агресивного блоку НАТО. Території цих країн було використано як бази для ракетних установок НАТО, спрямованих проти СРСР, Болгарії та інших соціалістичних країн. Послідовно миролюбна політика уряду НРБ привела в 1953 р. до врегулювання спірних прикордонних питань і відновлення в травні 1954 р. дипломатичних відносин з Туреччиною.

Уряд НРБ не раз пропонував Греції встановити добросусідські відносини і розширити економічне співробітництво. В 1959 р. Болгарія запропонувала грецькому уряду укласти пакт про ненапад. Проте ця пропозиція не знайшла підтримки. Лише в 1964 р. було підписано угоди, що створили передумови для розширення болгаро-грецьких відносин в економічній, культурній і науковій сферах. В 1973 р. НРБ і Греція підписали декларацію про принципи добросусідства, взаєморозуміння і співробітництва, що мало позитивний вплив на політичну атмосферу на Балканах у цілому.

Дружні відносини склалися в Болгарії з Республікою Кіпр. НРБ повністю підтримує законні прагнення кіпрського народу зберегти територіальну цілісність і суверенітет своєї країни.

Болгарія підтримала пропозицію СРСР про перетворення Балкан у безатомну зону, як і пропозицію про оголошення Середземного моря безатомною зоною. Конструктивна миролюбна зовнішня політика НРБ на Балканах сприяє зміцненню миру і безпеки в цьому районі земної кулі.

З перемогою соціалістичної революції в Болгарії БКП і уряд НРБ не раз заявляли про свою солідарність з національно-визвольними рухами народів і подавали їм всебічну підтримку. Велику допомогу подала НРБ народам КНДР, героїчного В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі у боротьбі проти агресії імперіалізму.

У 50—70-х роках НРБ установила дипломатичні відносини з багатьма країнами Азії, Африки і Латинської Америки, які визволилися, і подавала їм всіляку підтримку.

З часу виникнення загрозливого вогнища війни на Близькому Сході НРБ підтримує справедливу боротьбу арабських народів проти ізраїльської агресії, виступаючи за мирне розв'язання конфлікту, забезпечення прав усіх народів цього регіону.

Безумовна підтримка і допомога, яку подає Болгарія національно-визвольним рухам і країнам, що розвиваються, значно зміцнили її авторитет серед них. НРБ установила дипломатичні і торгові відносини майже з 80 країнами, що розвиваються. З 1960 р. торгівля з ними збільшилася більш ніж у 7 разів. У багатьох країнах побудовано або будуються близько 300 підприємств і різних об'єктів, комплектне обладнання для яких постачає Болгарія. Якісні зміни відбулися в структурі болгарського експорту у ці країни. В першій половині 80-х років частка машин і обладнання становила близько 50 % проти 5 % у 1960 р. В країнах Африки, Азії і Латинської Америки працюють близько 3 тис. болгарських інженерів, агрономів, лікарів, викладачів та інших спеціалістів. У болгарських інститутах навчаються понад 1500 студентів з різних країн світу. Тисячі молодих іноземців здобувають тут середню спеціальну освіту.

Народна Болгарія з 1955 р. є членом ООН і вносить посильний вклад у піднесення авторитету цієї міжнародної організації, посилення її впливу на вирішення питань миру і безпеки народів. Болгарія бере активну участь у роботі багатьох міжнародних організацій. Представники НРБ вносять багато цінних пропозицій щодо зміцнення миру, викривають ворожу політику імперіалізму, який сіє напруження між народами, форсує гонку озброєнь, штовхає світ на небезпечний шлях війни.

Про зростання міжнародного авторитету НРБ свідчить той факт, що в середині 80-х років вона має дипломатичні відносини із 118 країнами і веде з ними торгівлю. Народна Болгарія послідовно проводить на міжнародній арені спільно вироблену братами соціалістичними країнами політику миру. Трудящі НРБ гаряче схвалили Програму миру і загальної безпеки, вироблену XXVII з'їздом КПРС і XIII з'їздом БКП, та докладають всіх зусиль, щоб перетворити її в життя.

Розвиток культури НРБ. Перемога повстання 9 вересня 1944 р. відкрила широкі можливості для розвитку культури Болгарії. У величезних масштабах розгорнулася культурна революція нового, соціалістичного типу як невід'ємна частина перетворень суспільства на соціалістичних засадах. Її послідовне здійснення привело до глибокої революційної перебудови і становлення духовного життя на основі марксистсько-ленінської ідеології, до створення нової, соціалістичної культури.

Одним з найважливіших завдань культурної революції в Болгарії є широкий розвиток освіти і науки. З перших днів після визволення уряд Вітчизняного фронту проводив глибокі перетворення в галузі освіти. Вже у жовтні 1944 р. із шкіл було усунено фашистські і профашистські елементи, скасовано вступні іспити до гімназій, що сприяло припливу туди молоді з трудових верств населення. У країні було проведено широкі заходи по ліквідації неписьменності. До 1955 р. цю ганебну спадщину минулого було ліквідовано.

На зміну старій школі прийшла прогресивна система освіти, глибоко демократична за своєю суттю. Було створено три типи шкіл: початкові школи з чотирирічним навчанням; неповні середні школи з восьмирічним навчанням; повні середні школи з одинадцятирічним навчанням. Створено також широку мережу професійних училищ і технікумів.

Починаючи з 1973/74 навчального року в НРБ здійснюється реформа народної освіти. Основне в цій реформі — створення єдиної середньої політехнічної школи, в якій будуть зближуватись і поступово зіллються два профілі підготовки молодих поколінь — загальноосвітній і професіональний. Нова школа буде десятирічною. Готуються умови для повного здійснення загальної середньої освіти. В розвитку освіти Болгарія творчо використовує досвід культурного будівництва КПРС, спирається на допомогу Радянського Союзу.

Значні зміни відбулися і в галузі вищої школи. До 1944 р. в Болгарії було лише 8 вищих навчальних закладів, у яких навчалося близько 4 тис. студентів, переважно вихідців із заможних класів. На 1985 рік у Болгарії було 27 вищих навчальних закладів (з них

3 університети і 2 академії), в яких готуються спеціалісти за 173 спеціальностями, а кількість студентів перевищила 100 тис. чол. Це діти робітників і членів кооперативів, народної інтелігенції.

Велику увагу БКП і уряд приділяють розвитку науки. Визначним науковим центром країни є Академія наук, в системі якої діють 111 наукових інститутів. Крім того, значна за розмірами науково-дослідницька діяльність здійснюється у сільськогосподарській академії ім. Димитрова, Медичній академії, у вищих навчальних закладах, 62 центрах науково-дослідної, експериментальної і проектно-діяльності і 10 наукових центрах при міністерствах і відомствах.

Визначних успіхів добилися болгарські вчені в галузі математики, атомної електронної фізики, органічного синтезу, біохімії. Болгарські вчені беруть активну участь у розробках міжнародних наукових програм в галузі біології, хімії тощо.

Велика увага приділяється розвитку суспільних наук. Всесвітнє визнання мають праці болгарських філософів-марксистів (Т. Павлов, С. Гановський, О. Киселічев, Н. Ірабаджаков та ін.) з найважливіших проблем марксистсько-ленінської філософії. Чимало зроблено болгарськими економістами у вивченні проблем капіталізму та імперіалізму. Значний вклад внесли економісти в дослідження економіки соціалістичного будівництва (К. Добрев, Т. Чорноколев та ін.). Широко відомі і праці вчених з історії Болгарії (Д. Ангелов, О. Бурлов, Д. Косев, Ж. Натан, Хр. Христов, В. Хаджиніколов, І. Димитров та ін.). Вагомим є внесок болгарських вчених у вивчення історії світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

У розвитку вищої школи, в зміцненні науково-технічного потенціалу велику допомогу Болгарія одержує від Радянського Союзу, від інших соціалістичних країн. Близько 10 тис. болгарських юнаків і дівчат, закінчивши вузи в СРСР, стали провідними спеціалістами, які працюють на вирішальних ділянках народного господарства і культури. Багато болгарських спеціалістів пройшли перепідготовку на фабриках і заводах, у наукових і навчальних закладах СРСР і мали змогу ознайомитися з виробничими, технічними і науковими досягненнями нашої країни. З кожним роком набуває більших розмірів науково-технічне співробітництво. Починаючи з 60-х років установилися безпосередні контакти між багатьма науковими і навчальними закладами. У 1981—1985 рр. близько 80 болгарських і 150 радянських науково-дослідних і конструкторських організацій комплексно розробляють понад 260 тем. Софія стала одним з міжнародних центрів розвитку науки і вищої школи. НРБ активно включилася у виконання Комплексної програми науково-технічного прогресу братніх соціалістичних країн, розрахованої на період до 2000 р. XIII з'їзд БКП зазначив, що прискорення науково-технічного прогресу, швидке впровадження досягнень науки і техніки в практику — настійна вимога часу.

Соціалістичний лад створив найсприятливіші умови для всебічного розвитку літератури і мистецтва, значно наблизив їх до життя народу.

У творах болгарських письменників знайшли своє відображен-

ня найважливіші процеси, які відбувалися в країні. Насамперед це стосується проблеми формування людини соціалістичного суспільства. Для більшості письменників, що розробляли цю тему, характерне глибоке проникнення у внутрішній світ сучасника.

Своїми успіхами сучасна болгарська література багато в чому зобов'язана революційним і реалістичним традиціям болгарської літературної спадщини, впливу радянської і світової прогресивної літератури.

В перші роки після перемоги соціалістичної революції у художніх творах переважала тема боротьби народу проти монархо-фашизму і гітлеризму. Найважливішим твором на цю тему став роман-епоса «Тютюн» Димитра Дімова. Ця тема привертала увагу таких видатних болгарських письменників, як Георгій Караславов, який написав роман «Звичайні люди», де показав важке життя народу і його боротьбу проти капіталізму і фашизму; Еміліян Станев, який у двотомному романі «Іван Кондарев» намалював епічну картину антифашистської боротьби болгарського народу.

Багатьох болгарських письменників приваблює сучасна тема, проблеми соціалістичного будівництва. Особливо помітно це у творчості таких письменників, як Камен Калчев («Біля джерел життя», «Двое у новому місті»), Б. Райнов («Шляхи в нікуди», «Що може бути краще поганій погоди»), П. Вежінов («Запах мигдалю», «Дівчина зі скрипкою», «Бар'єр»). Цілком зв'язані з сучасною тематикою і такі відомі автори, як Ц. Даскалов, І. Волен, Б. Димитрова, І. Петров, І. Радичков, Е. Манов та інші, у творах яких відображено трудове піднесення народу, творча відвага робітничого класу, створено образи комунарів, відданих борців за соціалізм.

Широкою популярністю користуються в народі відомі поети Е. Багряна, Д. Габе, Н. Фурнаджієв, Х. Радевські, М. Ісаєв, Б. Божилов, П. Матев та інші.

Багато прозаїків і поетів є лауреатами літературної Димитровської премії та міжнародних премій. Так, поети Е. Багряна і Б. Божилов одержали премії в Італії, А. Далчев — премію Віденського університету ім. Готфрида фон Гердера, Димитр Методієв одержав премію в СРСР.

Плідно працюють болгарські драматурги К. Кюлявков, О. Василев, К. Зідаров, Г. Джагаров, Г. Караславов та ін. П'єси деяких з цих авторів було поставлено на багатьох сценах світу.

До 40-річчя соціалістичної революції в Болгарії опубліковано ювілейні видання, до яких ввійшли твори найвидатніших письменників. Такими виданнями є: «З твоїм восходом я народився. Болгарська революційна поезія 1944—1984 рр.», «Антологія болгарської повісті», «Чотири десятиліття болгарського історичного роману» і т. ін. У грудні 1984 р. відбувся п'ятий з'їзд болгарських письменників, який обговорив доповідь голови спілки Л. Левчева «Література історичного оптимізму».

У НРБ нині працюють понад 50 професійних театрів (до війни їх було 13) і велика кількість самодіяльних театральних колективів. Популяризації театрального мистецтва сприяють національні огляди сучасної болгарської драми і театрів.

З успіхом розвивається молоде кіномистецтво. За сорок років існування болгарської кінематографії вона здобула понад 250 міжнародних премій за художні і короткометражні фільми.

Всесвітнє визнання здобуло болгарське музичне і виконавче мистецтво. На багатьох оперних сценах світу з тріумфом виступали славетні болгарські співаки Е. Ніколаї і Б. Христов, Р. Кабаїванська і Н. Гяуров, К. Попова і Н. Гюзель та ін. Систематично проводяться великі міжнародні конкурси молодих оперних співаків у Софії, балетний конкурс у Варні, міжнародні фестивалі камерної музики в Пловдиві, музикальний фестиваль «Варненське літо», міжнародний конкурс естрадної пісні «Золотий Орфей» та деякі інші.

Розквітло за роки соціалізму образотворче мистецтво Болгарії. Добре відомі полотна Д. Узунова, З. Бряджієва, С. Сотирова, І. Петрова, С. Веневі, скульптури А. Ніколова, І. Лазарова, І. Фунева, Л. Далчева та інших.

Болгарія підтримує широкі культурні зв'язки з більш ніж 110 країнами. Цим процесом керує Комітет по дружбі і культурних зв'язках з зарубіжними країнами. Він здійснює велику роботу з популяризації досягнень болгарської соціалістичної культури, організуючи різні виставки, обмін досягненнями культури, мистецтва і науки.

Особливо широкі зв'язки підтримує НРБ з соціалістичними країнами, зокрема з СРСР. Між братніми країнами підписано спеціальні угоди, які визначають комплекс питань, пов'язаних з міжнародним культурним і науковим співробітництвом; підписано конвенції про обмін фільмами, театральними колективами, вченими і студентами тощо.

За погодженням з відповідними зарубіжними організаціями в багатьох країнах світу, передусім в соціалістичних країнах, систематично проводяться тижні і місяці болгарського кіно, фотовиставки та інші заходи, присвячені досягненням соціалізму в НРБ. Болгарські театри виїжджають на гастролі за кордон. Так, народний театр ім. І. Вазова з великим успіхом виступав в СРСР і СФРЮ, Державний театр сатири — в Белграді, Будапешті і Москві, Народний театр молоді — в СРСР, Югославії та Італії. У багатьох країнах світу великою популярністю користується Софійська народна опера.

З успіхом пройшли майже по всіх країнах Європи болгарські художні виставки «Сучасне болгарське образотворче мистецтво», «Живопис і графіка», а також персональні виставки творів відомих болгарських митців.

Нові перспективи в розвитку науки і культури НРБ відкриваються на сучасному етапі соціалістичного будівництва рішеннями XIII з'їзду БКП. З'їзд закликав діячів науки і культури прискорювати розробку актуальних проблем, швидше впроваджувати результати науки у виробництво, підносити роль діячів літератури і мистецтва у формуванні нової людини. БКП вважає актуальним удосконалити управління наукою і культурою. Мета нових заходів БКП полягає в тому, щоб ще тісніше пов'язати освіту з наукою,

науку — з освітою, культуру — з наукою і т. д.¹ Стратегія прискореного соціально-економічного розвитку країни вимагає підвищення освітнього, технічного і наукового рівня трудящих, особливо підрастаючого покоління, зростання ролі культури в житті суспільства, в просуванні НРБ на нові рубежі прогресу.

Розділ 40. ПОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

В 1944—1986 рр.

Боротьба за зміцнення народної влади. Революційні перетворення 1944—1947 рр. Визволення Польщі з-під гніту окупантів і встановлення в країні народно-демократичної влади відкрили перед польським народом широкі перспективи побудови нового суспільства.

Провідною політичною силою в країні стала Польська робітничая партія (ППР). Вона розробила програму революційних перетворень, об'єднала навколо цієї програми демократичні сили — Польську соціалістичну партію (ППС), селянську партію Стронніцтво людове (СЛ), партію Стронніцтво демократичне (СД), Союз польських патріотів і безпартійних.

Правлячі кола США і Англії продовжували підтримувати польський емігрантський уряд в Лондоні. На його повернення в Польщу розраховували сили внутрішньої реакції, які намагалися відновити капіталістичний лад. Тому боротьба за майбутній суспільний лад Польщі відбувалася в двох аспектах — внутрішньополітичному і зовнішньополітичному.

Польський Комітет Національного визволення (ПКНВ) пізніше Тимчасовий уряд, почав здійснювати революційні соціальні перетворення в міру звільнення території Польщі від фашизму. 6 вересня 1944 р. було видано декрет про земельну реформу. Згідно з декретом розподілу підлягали землі громадян третього рейху, зрадників батьківщини, а також земельних власників, які володіли більш ніж 50 га орної землі (на території Познаньського, Поморського і Сілезького воеводства — понад 100 га). Внаслідок реформи, яка відбувалась у жорсткій класовій боротьбі з силами внутрішньої реакції, 6,1 млн. га землі було передано трудовому селянству. Земельна реформа зміцнила основу народної влади — союз робітничого класу і трудового селянства, ліквідувала клас поміщиків і феодалні пережитки.

Почалася відбудова зруйнованого гітлерівцями народного господарства. Народна влада брала під контроль великі і середні промислові підприємства, шахти, банки, засоби транспорту і зв'язку, що означало їхню фактичну націоналізацію, хоч законодавчо її оформили пізніше.

Велике значення для переходу у власність держави промислових підприємств і здійснення робочого контролю над виробництвом мав прийнятий 6 лютого 1945 р. Тимчасовим урядом декрет про ство-

¹ XIII съезд Болгарской Коммунистической партии. — Правда. — 1986. — 3 апр.

рення фабрично-заводських комітетів. Фабзавкоми діставали право контролю за господарською діяльністю приватних підприємств, боролися за підвищення продуктивності праці, зміцнення дисципліни на державних заводах і фабриках, захищали інтереси робітників.

В цей тяжкий час велике значення для Польщі мала допомога СРСР, який поставив Польщі на умовах безпроцентного кредиту в сумі 105 млн. злотих такі дефіцитні тоді товари як вугілля, нафту, борошно тощо.

Велике значення для зміцнення народної влади мали загальнонаціональні цілі, які ставив і здійснював ПКНВ, а потім Тимчасовий уряд: мобілізація всіх зусиль для дальшої боротьби за визволення решти польської території від гітлерівських окупантів, встановлення кордону по Одру і Нейсе (Ниса-Лужицька) і узбережжю Балтійського моря, відновлення державного і господарського життя в країні, організація постачання міського населення і т. ін. Все це сприяло відродженню країни, відновленню суспільно-політичного життя.

Важливим кроком на міжнародній арені мали рішення Ялтинської конференції (лютий 1945 р.). Незважаючи на опір західних держав, конференція офіційно визнала права Польщі на західні землі.

У відповідності з рішеннями Ялтинської конференції Тимчасовий уряд в червні 1945 р. було перетворено в Тимчасовий уряд національної єдності. До нього ввійшли і колишній прем'єр-міністр емігрантського уряду С. Миколайчик та інші діячі, що були до цього в опозиції. Цей уряд визнали СРСР, США і Англія та інші держави. Формально емігрантський уряд перестав існувати.

Делегація Тимчасового уряду національної єдності на чолі з Б. Берутом взяла участь у Потсдамській (Берлінській) конференції керівників трьох союзних держав (17 липня — 2 серпня 1945 р.). Польська делегація, підтримана Радянським Союзом, відстоювала справедливі вимоги щодо західних і північних кордонів Польщі. Рішення Потсдамської конференції врегулювало питання про західний кордон Польщі і визнало її право на ці землі. Польща одержала майже 500-кілометрове морське узбережжя.

Радянсько-польський державний кордон було визначено договором, підписаним 16 серпня 1945 р. між СРСР і Польщею. В основу договору було покладено відому «лінію Керзона» з деякими змінами на користь Польщі. Одну третину її території становили возз'єдані західні землі, що викликало необхідність внутрішньої міграції населення (в 1944—1950 рр. 8 млн. чол. було охоплено переселенням).

Входження до уряду представників «лондонського уряду» привело до виникнення в країні легальної опозиції з легальною політичною партією «Польське стронніцтво людове» (ПСЛ), яку очолював С. Миколайчик. Користуючись «аграристським» лозунгом, ця партія вимагала особливих прав для селянства, яке становило більшість населення, протиставляючи цей лозунг ідеї робітничо-селянського союзу, висунутий ППР і партіями Демократичного бло-

ку. Діяльність легальної опозиції створювала серед буржуазних елементів ілюзії відновлення капіталізму.

Народ країни, керований ППР, активно включився в боротьбу за зміцнення народної влади і відбудову зруйнованої економіки. З підпілля вийшло 42 тис. чол., почалося масове повернення поляків з еміграції. Незважаючи на ворожу діяльність реакції, повернулося близько 50 тис. колишніх солдат і офіцерів. В цілому з Заходу прибуло 2,3 млн. чоловік.

Проте реакція, підтримана імперіалістичними силами, не відмовилася від боротьби за владу. Реорганізуючи свої сили в країні, створюючи союз «Вольность і Незалежність», а також збройні організації, реакція вдавалася до різних засобів боротьби проти народної влади — воєнно-терористичної діяльності, диверсій, пропаганди, фактично виступаючи разом з легальною опозицією. В цих складних умовах для визначення напряму політики уряду важливе значення мали рішення I з'їзду ППР, який відбувся в грудні 1945 р. З'їзд накреслив лінію боротьби за зміцнення народної влади шляхом об'єднання зусиль робітничого класу обох робітничих партій (ППР і ППС), робітничо-селянського союзу з СЛ і демократичними елементами ПСЛ, трудової інтелігенції, за взаємодію всього демократичного табору в боротьбі проти опозиції і реакції. З'їзд відмітив, що в країні встановилася нова влада — народна демократія, яка відкриває можливість мирного переходу до соціалізму.

Виконуючи рішення з'їзду, 3 січня 1946 р. Крайова Рада Народова опублікувала розроблений ППР і схвалений іншими демократичними партіями декрет про націоналізацію всіх великих і середніх промислових, транспортних, гірничих, банківських, страхових і торговельних підприємств. Ліквідація польських і іноземних монополій позбавила польську економіку впливу іноземного капіталу, зміцнила національну незалежність країни, позиції робітничого класу, підвищила його керівну роль в державі.

Соціалістичний сектор у промисловості став її основою, і це позитивно позначилося на всьому розвитку народного господарства. В країні почали діяти економічні закони соціалізму, що створило можливість організувати плановий розвиток народного господарства.

На X сесії Крайової ради народової (КРН) (квітень 1946 р.) було прийнято постанову про проведення в червні 1946 р. народного референдуму. На голосування ставилися основні питання державної політики: чи згоден громадянин з ліквідацією сенату, з земельною реформою і націоналізацією найважливіших підприємств, з кордонами на Балтійському морі, по Одрі і Нисі-Лужицькій. Демократичні партії закликали дати позитивну відповідь на поставлені питання, і більшість польського народу схвалила політику народного уряду, всупереч агітації і терору партії Миколайчика і його союзників.

Після референдуму боротьба ще більше загострилась і досягла найвищого рівня у вересні 1946 р. під час передвиборної кампанії у перший Законодавчий Сейм. Напередодні виборів ППР зміцнила блок демократичних партій (ППР, ППС, СЛ, СД), уклавши дого-

вір про єдність дій з ППС. На виборах до законодавчого сейму 19 січня 1947 р. блок демократичних партій одержав абсолютну більшість: 394 мандати з 444 (80,1 % голосів). Польська реакція зазнала поразки.

За короткий час після виборів було здійснено ряд заходів, які закріпили досягнуті завоювання народу. Законодавчий сейм, який зібрався 4 лютого 1947 р. на своє перше засідання, затвердив конституційний закон про вибори президента і на його основі на другий день обрав президентом Польської Народної Республіки Б. Берута. 7 лютого 1947 р. було сформовано новий уряд, уже без представників опозиційних партій. Головою його став лідер лівого крила ППС Ю. Циранкевич, його заступником В. Гомулка.

Першим важливим заходом нового уряду була розробка закону про державний устрій і функції вищих органів Польської Республіки, 19 лютого 1947 р. сейм схвалив «Малу конституцію», яка юридично закріпила зміни, що відбулись у суспільному і державному устрої. Вона діяла до прийняття нової Конституції в 1952 р.

Другий захід був спрямований на ліквідацію реакційного підпілля. 22 лютого 1947 р. уряд оголосив нову амністію політичним в'язням і тим, хто добровільно визнав свою провину перед народом, давши їм можливість щиро спокутувати минуле чесною працею на благо батьківщини. Із підпілля вийшло більш як 60 тис. чоловік.

Таким чином, поразка правого керівництва ПСЛ і зв'язаних з ним угруповань і легальної опозиції, ліквідація реакційного підпілля були перемогою всіх демократичних і прогресивних сил польського народу над буржуазно-поміщицькою реакцією. Результати виборів завершили етап жорстокої політичної боротьби між силами демократії і легальної опозиції за визначення шляху розвитку країни і характеру її устрою, перемогу політичної лінії лівих сил, очолюваних ППР, спрямованої на будівництво справді незалежної, суверенної Польщі, об'єднаної в нових справедливих кордонах, зв'язаної нерозривними узами дружби з Радянським Союзом і країнами, які стали на шлях будівництва соціалізму.

Основні положення і хід виконання трирічного плану. Створення ПОРП. Економічна політика польського уряду була спрямована на прискорений розвиток народного господарства. В нових умовах це був процес перебудови і якісних змін на користь соціалістичного ладу. Відповідно до рішень I з'їзду ППР (грудень 1945 р.) було розроблено трирічний план економічного розвитку, який затвердив сейм у липні 1947 р. За цим планом, країна мала ліквідувати розрух, відбудувати економіку шляхом зміцнення і розвитку націоналізованого сектора промисловості, перевершити довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського виробництва, відновити і об'єднати економіку західних і північних земель з економікою земель, які входили до складу польської держави до війни. В першу чергу ставились завдання відновлення промислового виробництва, що сприяло б розвитку інших галузей народного господарства. Тому планові завдання передбачали зростання виробництва засобів виробництва на душу населення на 250 % у порівнянні з рівнем

1938 р. У галузі аграрної політики намічалось завершення земельної реформи, заселення західних земель, відновлення і дальший розвиток сільськогосподарського виробництва. Ставилось завдання налагодити зв'язки індивідуального сільського господарства з державою шляхом розвитку сільської кооперації та економічних контактів з промисловістю.

Відродження країни проходило в атмосфері ентузіазму. Темпи росту промисловості в 1947—1949 рр. порівняно з кожним попереднім роком зростали відповідно на 35 %, 42,7 і 21,9 %. Основною силою у відбудові народного господарства був робітничий клас. Його підтримувало все населення, яке у виконанні трирічного плану вбачало рішення важливих господарських проблем.

У роки виконання трирічного плану країна зіткнулась і з труднощами. В 1947 р. ЮНРРА * припинила поставки Польщі, західні держави відмовили в кредитах, іншій допомозі. Стихийне лихо (сувора зима 1946/47 р., сильна повінь повесні 1947 р.) ускладнювало становище. Зниження життєвого рівня намагались використати реакційні елементи. Мали місце спекуляції, диверсії на підприємствах і транспорті. Встановлення стабільних цін на продукти і товари першої необхідності вимагало обмежити діяльність капіталістичних елементів в торгівлі. Це повинна була вирішити «битва за торгівлю». Вже наприкінці 1947 р. під контроль держави і кооперації перейшли основні позиції в оптовій торгівлі (74 %), що дало змогу посилити контроль над роздрібною торгівлею, яка ще перебувала в приватному секторі (87 % обороту). Перемога уряду в «битві за торгівлю» полегшила виконання трирічного плану.

Важливе значення в виконанні плану мала допомога СРСР. В 1946 р. радянський уряд надав Польщі довгостроковий кредит, в 1947 р. обидві країни уклали угоду про науково-технічне співробітництво. Підписана в січні 1948 р. економічна угода надавала Польщі інвестиційний кредит на суму 450 млн. доларів і забезпечення поставок зерна.

У листопаді 1949 р. трирічний план було виконано. Його здійснення супроводжувалось серйозними змінами майже в усіх галузях народного господарства. Обсяг промислової продукції в розрахунку на душу населення порівняно з довоєнним рівнем зріс удвічі. Провідні позиції в народному господарстві зайняв державний сектор. Поліпшилось становище населення. Реальна заробітна плата робітників зросла вдвічі, поступово було відмінено карткову систему.

Усе це зміцнило позиції народної влади і створило умови для ліквідації розколу в робітничому русі. Зміцнились роль і положення ППР. Вона стала основною політичною силою в країні, перетворилась у масову партію, вирішальну роль відіграла в утворенні народної державності, була ініціатором і керівником всіх найважливіших заходів молодій владі. Виражаючи інтереси робітничого класу, ППР боролась за об'єднання робітничого руху, робітничих

* ЮНРРА — скорочена назва міжнародної організації «Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних націй», яка існувала з 1943 по 1947 р.

партій ППР і ППС на основі революційної програми будівництва соціалізму, на теоретичних принципах марксизму-ленінізму. Співробітництво обох партій особливо посилилось в період боротьби за відбудову зруйнованого господарства, за революційні перетворення в країні, в період їхніх спільних виступів проти реакційних антисоціалістичних сил.

Позитивні зміни відбувались і в соціалістичному русі. Відроджена ППС поступово звільнялась від правих елементів, відкинула антикомуністичні і антирадянські концепції, висловила за співробітництво з ППР, а в березні керівництво ППС на чолі з Ю. Циранкевичем зробило заяву про те, що найближчим завданням вважає організаційне об'єднання польського робітничого руху. Розбіжності щодо шляхів і методів соціалістичного будівництва мали місце і в ППР. Вони привели до гострої політичної кризи в партії і країні. На серпнево-вересневому пленумі ЦК ППР із керівництва партією було усунуто групу діячів разом з Генеральним секретарем В. Гомулкою, несправедливо звинувачених в «правонаціоналістичному ухилі» (Пленум ЦК ПОРП у жовтні 1956 р. зняв ці звинувачення). Генеральним секретаром ЦК ППР було обрано Болеслава Берута.

Об'єднаний з'їзд польських робітничих партій відбувся 15—21 грудня 1948 р. в Варшаві. На ньому було прийнято рішення про злиття ППР (1 млн. чол.) і ППС (600 тис. чол.) в єдину марксистсько-ленінську партію — Польську об'єднану робітничу партію (ПОРП). Головою ЦК ПОРП (з II з'їзду — Перший секретар) було обрано Б. Берута. З'їзд підвів перші підсумки боротьби за господарський і культурний розвиток народної Польщі, виробив генеральну лінію ПОРП у справі будівництва соціалізму — директиви по шестирічному плану розвитку народного господарства ПНР.

Утворення ПОРП ліквідувало більш ніж піввіковий розкол у польському робітничому русі. Воно означало перемогу ідеї єдності робітничого класу і було політичною передумовою соціалістичного розвитку країни.

Зміни сталися і в складі партій, які входили в Національний фронт. В 1949 р. СЛ і ПСЛ об'єдналися в Об'єднану селянську партію (ОСП). В програмній декларації ОСП висловились за зміцнення союзу робітничого класу і селянства. В 1950 р. була розпущена партія Строніцтво Праці (СП — опозиційна партія), частина її членів приєдналась до Демократичної партії (ДП), яка звільнилась від реакційних елементів і заявила, що підтримує програму будівництва соціалізму.

Таким чином, в Польщі склалася трипартійна політична система, в якій керівна роль належить ПОРП.

Шестирічний план (1950—1955) та його результати. VIII пленум ЦК ПОРП — жовтень 1956 р. На об'єднавчому з'їзді в 1948 р. ПОРП висунула розгорнуту програму соціалістичного будівництва, основним завданням якої було перетворення Польщі в індустріально-аграрну країну. Завдання партії були викладені в Директивах шестирічного плану розвитку народного господарства на 1950—

1955 рр. Основа плану — соціалістична індустріалізація країни шляхом утворення сучасної промисловості. Перспективи розвитку сільського господарства були пов'язані з соціалістичними перетвореннями на селі. Початковий проект шестирічного плану виходив з реальних можливостей його виконання. У зв'язку з загостренням міжнародної обстановки пленум ЦК ПОРП (липень 1950 р.) прийняв рішення про збільшення планових завдань. Так, директивами з'їзду передбачалось збільшення промислового виробництва на 85—95 %, а в затвердженому плані — на 158,3 %.

Загроза воєнної конфронтації з імперіалізмом вимагала прискорення темпів будівництва важкої, передусім оборонної промисловості.

Це обмежувало обсяг коштів, які виділялись на виробництво предметів споживання, на сільське господарство, на сферу обслуговування і зумовлювало труднощі, особливо в постачанні продуктами сільського господарства і товарами широкого вжитку населення міст, що швидко зростало. У зв'язку з цим прагнення прискорити колективізацію сільського господарства адміністративними методами приводило до порушення ленінських партійних і державних принципів.

Проте незважаючи на вказані труднощі, а також відсутність досвіду в капітальному будівництві, в плануванні, помилки в економічній політиці, самовіддана праця народних мас дала можливість виконати шестирічний план по промислому виробництву, особливо по засобах виробництва: було побудовано і введено в експлуатацію 160 великих і середніх промислових підприємств, створено нові галузі — суднобудівну, автомобільну, тракторобудівну, штучних і синтетичних волокон, оптичну тощо. Серед новобудов були металургійний комбінат в Новій Гуті (першу продукцію дав у 1954 р.), суднобудівні верфі в Гданську і Щеціні, заводи легкових машин в Варшаві і Любліні і т. ін. Помітно зміцнів соціалістичний характер економіки. Наприкінці шестиріччя майже все промислове виробництво, 90 % товарообороту припадало на соціалістичний сектор. Успішний сектор народного господарства давав три чверті національного доходу.

Невиконання завдань в галузі сільського господарства пояснюється завищенням планів і в зв'язку з цим їх нереальністю. Збільшення кількості робітників майже у два рази, піднесення реальної заробітної плати збільшило потреби на продовольчі товари. А відставання у виробництві сільськогосподарської продукції та інші економічні труднощі привели до невиконання шестирічного плану в соціалістичній сфері.

Велике значення в соціалістичному будівництві в Польщі мала допомога СРСР. Економічні угоди з СРСР забезпечували її необхідною сировиною, машинами, кредитами, проектно-кошторисною документацією, спеціалістами. Без цієї допомоги виконання накреслених планів у визначені строки було б неможливе. Політична і економічна стабілізація Польщі забезпечувалася співдружністю соціалістичних країн у Раді Економічної Взаємодопомоги, оборона — Варшавським Договором.

Успішному подоланню труднощів у будівництві соціалізму сприяли великі суспільно-політичні перетворення в країні.

Законом від 20 березня 1950 р. було ліквідовано посади воевод, старост і вїтїв. Виконавчу владу на місцях передали Народним Радам. В 1951 р. ПОРП висунула ідею згуртування народних мас навколо Національного фронту, який було відроджено і зміцнено. Крім ПОРП до нього увїшли ОСП, ДП, профспїлковї, молодїжні та громадські організації. Програма Національного фронту (з 1956 р.— Фронт єдності народу — ФЄН) стала програмою будівництва соціалізму під керівництвом Польської об'єднаної робїтничої партїї. Її повністю визнавали ОСП і ДП, які перебуваючи на позиціях соціалїзму, представляли інтереси і прагнення окремих верств польського суспїльства: частини селян, окремих кїл інтелїгенції, ремїсників та ін. Напередодні виборів у сейм та місцевї органи Національний фронт (ФЄН) висунув єдиний список кандидатів у депутати сейму і місцевих рад народових. Так складалася традиція польського соціалїстичного парламентаризму з багатопартїйною системою.

22 липня 1952 р. Законодавчий сейм прийняв Конституцію Польської Народної Республїки, проект якої був опрацьований за ініціативою ПОРП. Конституція стверджувала новий соціально-полїтичний лад Польщі, який склався в результаті перемоги революції. Основою народної влади за Конституцією став робїтничо-селянський союз. Вищим законодавчим органом влади був сейм, який обирався громадянами на чотири роки. Із складу депутатів сейм обирав Державну Раду, яка здійснює законодавчу владу в період між сесїями сейму. Таким чином, пост президента республїки було замїнено колективним органом — Державною Радою ПНР. Вищим виконавчим органом державної влади стала Рада Міністрів.

Вибори до сейму (26 жовтня 1952 р.), а також у воеводські, повітовї, мїські, селищні і сїльські Народні Ради (5 грудня 1954 р.) свїдчили про повну перемогу кандидатів Національного фронту, про згуртованість польських трудящих навколо Польської об'єднаної робїтничої партїї, підтримку ними зовнішньої і внутрішньої політики народної держави, про прагнення польського народу йти обраним ним соціалїстичним шляхом.

Поряд з успіхами в соціалїстичному будівництві були й труднощі, а також окремі бюрократичні і антидемократичні перекичення (стримання розвитку соціалїстичної демократїї, порушення соціалїстичної законності тощо) в соціально-полїтичному житті і в методах управління. Це ускладнювало полїтичне становище в країні.

Спроби подолання цих явищ були ще на II з'їзді ПОРП (березень 1954 р.). Поступово зміцнювалась економічна політика партїї, збільшувались капїталовкладення в механїзацію, будівництво і мелїорацію в сїльському господарстві, ліквідовувалась ринкова напруженість.

Однак необхідно було вжити радикальних заходів щодо ліквідації диспропорцій у народному господарстві, змінити методи його

планування і керівництва ним, забезпечити краще постачання ринку, посилити матеріальну заїнтересованість робїтників і селян. Протягом 1954—1955 рр. у партїї визріло розуміння того, що й економічна політика і методи управління потребують глибоких змін. Проте керівництво партїї не завжди прислухалось до справедливої критики. До того ж, у зв'язку з критикою помилок, активїзувалась антисоціалїстична течія. В Польщі ще існували сили, які чинили опір новому політичному ладу. Антисоціалїстичні сили намагались використати існуючі труднощі і помилки у боротьбі проти народної влади. В країні зростала політична напруженість (подїї у Познанї в червні 1956 р.). Під лозунгом «демократизації» вони повели боротьбу проти основ соціалїстичного ладу, керівної ролї ПОРП у державних, господарських і громадських організаціях, проти союзу робїтників і селян. Під прапором «творчого розвитку марксизму» ревїзїонїсти проповідували ворожі марксизму-ленїзму погляди. Критика помилок у соціалїстичному будівництві перетворилася на сторїнках ряду органів друку в критику соціалїзму взагалї. З правих позицій намагались вплинути на становище в країні частина церковної ієрархїї. В середовищі католицьких діячів виникли наміри утворення християнсько-католицької партїї. Найбільш напруженим політичне становище в Польщі було в жовтні 1956 р. Але Польська об'єднана робїтнича партія дала рішучу відсіч будь-яким спробам перешкодити соціалїстичному будівництву в ПНР, зумїла стати в тяжких умовах на чолї мас і керувати ними.

Це знайшло своє відображення на VIII пленумі ЦК ПОРП, який відбувся в жовтні 1956 р. Пленум вказав на необхідність мобїлізації активу і всіх членів партїї на боротьбу з тиском сил будь-якими спробами примусити ПОРП зїйти з шляху соціалїстичного будівництва. Пленум поклав початок повороту в політиці партїї і народної держави, піддав критиці помилки і перекичення минулого періоду, накреслив програму подолання політичних і економічних труднощів, підвищення життєвого рівня трудящих. На пленумі було розроблено програму вдосконалення методів управління, зміни в економічній політиці, особливо в аграрній, введення системи більш раціонального господарювання; відновлення принципів соціалїстичної демократїї, демократичного централїзму у внутріпартїйному житті, посилення правомочності сейму і місцевих органів влади.

Пленум підкреслив, що союз Народної Польщі з СРСР та іншими соціалїстичними країнами лежить в основі зовнішньої політики Польщі. Лінія партїї знайшла підтримку серед широких народних мас, створила можливість перетворення в життя удосконалюваних принципів господарської, соціальної і культурної політики.

Дальшому підвищенню політичної активності мас сприяли зміни у виборчїй системі до сейму і Рад Народових. Виборча кампанія напередодні виборів до сейму (20 січня 1957 р.) відбувалась на основі нового положення про вибори. Вибори свїдчили про повну перемогу Фронту єдності народу, за кандидатів якого проголосувало 98,4 % виборців.

У 1957 р. було укладено угоду між державою і католицькою церквою, за якою церква визнавала факт перемоги соціалізму в Польщі і заявляла про відмову від політичної діяльності. Держава гарантувала свободу відправляти релігійні культу.

В цьому ж році замість Союзу польської молоді було створено дві молодіжні організації: Союз соціалістичної молоді і Союз селянської молоді. Крім того, діяли такі організації, як Об'єднання польських студентів, гуртки армійської молоді, піонерська організація — Союз польських харцерів.

У березні 1959 р. відбувся III з'їзд ПОРП, який підвів попередні підсумки виконання п'ятирічного плану (1956—1960). Він відмітив збільшення економічного потенціалу Польщі, значні зрушення в галузі індустріалізації. Результати п'ятирічки наприкінці планового періоду свідчили про незаперечні успіхи польського народу в будівництві основ соціалізму. У 1960 р. частка соціалістичного сектору в промисловості становила 99 %, промислове виробництво збільшилося більш ніж у 7 разів.

Відбулися зміни у структурі населення. Якщо до війни у сільському господарстві було зайнято 60 % населення, то за переписом 1960 р. частка зайнятих у промисловості і будівництві досягла 62,9, а в сільському господарстві зменшилась до 22,5 %.

III з'їзд ПОРП підтвердив рішення VIII пленуму, зазначивши, що стабілізація і консолідація соціалістичних сил у Польщі завершена, ведеться боротьба з залишками ревізіонізму і догматизму (з партії було виключено більше 200 тис. чоловік — 15 % загальної кількості членів ПОРП), за дальше зміцнення рядів ПОРП. Першим секретарем було обрано В. Гомулку.

Основні напрями розвитку народного господарства в 1961—1981 рр. III з'їзд ПОРП затвердив директиви нового п'ятирічного плану на 1961—1965 рр. (сейм прийняв закон у лютому 1961 р.). В новому плані більше уваги зверталось на перебудову техніко-виробничих основ сільського господарства, піднесення життєвого рівня трудящих, на розвиток вітчизняної сировинної бази, соціалістичної демократії, культури, зміцнення політичної єдності мас.

За роки другої п'ятирічки зросли капіталовкладення у розвиток промисловості. Це дало можливість ввести в дію близько 40 невеликих промислових підприємств і комбінатів (польська ділянка нафтопроводу «Дружба», нафтопереробний комбінат у Плоцьку, найбільша в країні електростанція в Турові, нові шахти, один з найбільших у світі сірчаний комбінат у Тарнобжегу тощо), побудувати майже 300 нових цехів на існуючих заводах і фабриках. За ці роки значно зросли суднобудування, тракторобудування, хімічна промисловість. Багато підприємств цих галузей індустрії були побудовані за допомогою Радянського Союзу. Промислове виробництво в 1965 р. зросло порівняно з 1960 р. більш як на 50 %, національний доход — на 35 %.

Проте динаміка зростання реальної заробітної плати була недостатньою. Це пояснювалося рядом обставин: неврожаєм, труднощами у зовнішній торгівлі тощо. В 1962 р. сільськогосподарська продукція скоротилась на 16,4 % порівняно з попереднім роком.

В результаті двох несприятливих для економіки років темпи зростання національного доходу становили тільки 2,1 %.

Після VIII пленуму ПОРП разом з Об'єднаною селянською партією (ОСП) розробили нову сільськогосподарську політику, основи якої було сформульовано в спільному документі, опублікованому 9 січня 1957 р. Метою цієї політики було прагнення повніше використати виробничі можливості індивідуального господарства, об'єднання завдань соціалістичної перебудови села з одночасним зростанням сільськогосподарської продукції. ПОРП і ОСП висловились проти поспішного розпуску виробничих кооперативів, що спостерігалось в попередні роки. Було введено принцип пріоритету кооперативів при одержанні економічної допомоги від держави.

Збільшилися фінансові витрати на сільське господарство, прискорилась електрифікація села, розширився фронт меліоративних робіт, зменшилась заборгованість села державі.

Більше уваги було звернуто на дрібнотоварний індивідуальний сектор, на його поступову соціалістичну перебудову. Такою формою, яка наближає індивідуальні сільські господарства до соціалістичного господарства, стала масова організація сільськогосподарських гуртків. Фінансові кошти гурток одержує з фонду розвитку сільського господарства, створеного державою в серпні 1959 р. Гурток може створити додаткові фонди з прибутків, одержаних від господарської діяльності. Фінансові кошти гуртків можна було використати лише на купівлю тракторів і сільськогосподарських машин для колективного користування, а також на інші спільні конкретні виробничо-господарські роботи: меліорацію, виробництво високоякісного насіння, переробку сільськогосподарської продукції тощо. В 1963 р. сільськогосподарські гуртки охоплювали понад 60 % польських сіл і об'єднували значне колективне майно, а також великі фінансові кошти.

У наступні роки сільськогосподарські гуртки охопили майже всі села, динамічно розвивалася форма економічних відносин індивідуальних господарств з соціалістичним сектором. Закони про ліквідацію межових смуг, про заборону вести екстенсивне господарство, забезпечення викупу землі по державних цінах і можливість переходу індивідуальних господарств в суспільну власність були спрямовані на інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, зміцнення передумов соціалістичного перетворення села. Гуртки були зобов'язані обробляти землі тих селян, які не спроможні самостійно вести господарство і передавали землю за плату державі. Було введено систему пенсійного забезпечення індивідуальних селян.

Соціалістичний сектор у сільському господарстві було представлено держсільгоспами і виробничими кооперативами, які мали приблизно 27,4 % (1977 р.) всієї земельної площі (в 1960 р. — 13,1 %), давали (1970 р.) 37 % зерна, 21 % м'яса в живій масі. Кооперативам держава надала право самоврядування.

Однак завдання другого п'ятирічного плану в галузі сільськогосподарського виробництва не були повністю виконані. Нестача

зернових стримувала розвиток тваринництва, виробництво м'яса, молока. Це викликало труднощі у постачанні населення продуктами харчування.

У цілому в 1961—1965 рр. відбувався дальший розвиток і модернізація народного господарства. Основні положення п'ятирічки в галузі промисловості були виконані.

IV з'їзд ПОРП (червень 1964 р.) підвів підсумки досягнень Народної Польщі за 20 років її існування і накреслив її дальший розвиток по соціалістичному шляху в новій п'ятирічці (1966—1970). З'їзд констатував, що за 20 років утворилася нова Польща, з новим виробничим потенціалом, новою соціальною структурою, новою культурою,— країна, в якій побудовано нове, соціалістичне суспільство. Головним завданням нової п'ятирічки було дальше зростання соціалістичної індустрії (насамперед машинобудування і хімічної промисловості), зростання сільськогосподарського виробництва, зміцнення вітчизняної сировинної бази, дальше підвищення життєвого рівня населення, розвиток сфери послуг.

Основні показники нового п'ятирічного плану (1966—1970) було виконано. Поряд з дальшим розвитком традиційних промислових районів виникли нові промислові округи і центри на територіях, які в минулому були слабо розвинені в індустріальному відношенні: Тарнобжезьський, Плоцький, Пулавський, Легницько-Глогувський, Конінський райони. У липні 1971 р. на західних п'ястовських землях в Глогуві було введено в дію найбільший у Польщі металургійний комбінат. Продовжувався розвиток комбінату Нова Гута ім. В. І. Леніна, ряду підприємств хімічної промисловості.

Величезні зрушення відбулися в розвитку західних і північних земель. Розгорнулось інтенсивне будівництво у відсталих раніше районах Белостока, Любліна, Жешува, Кракова і Ченстохова.

В економіці рішення IV з'їзду ПОРП здійснювались успішно. Основні труднощі під час виконання чергової п'ятирічки виникли в ідеологічній, а пізніше в політичній сфері. В зв'язку із загостренням міжнародного становища (агресія США у В'єтнамі, Ізраїлю — проти арабських країн) в Польщі позвавилась діяльність антисоціалістичних і антипольських диверсійних і пропагандистських центрів, що привело до посилення ідеологічної і політичної боротьби. У 1967—1968 рр. ревізійні сили розгорнули активну діяльність в країні, намагаючись підірвати народну державу і керівну роль партії; їхня тактика зводилася до підбурювання студентської молоді до антидержавних і антипартійних виступів.

V з'їзд ПОРП (листопад 1968 р.) вказав на недоліки в ідеологічній роботі партії щодо реалізації соціально-економічних завдань. Програма економічної політики, прийнята на з'їзді, повинна була забезпечити всебічний економічний і культурний розвиток і зростання життєвого рівня населення. Рішення з'їзду правильно накреслили дальшу лінію партії, однак для виконання їх не було створено сприятливих умов. Зниження цін на світових ринках на сировину, особливо на вугілля, сірку — основні предмети польського експорту, неврожайні роки (насамперед 1969—1970 рр.),

науково-технічна революція, яка вимагала додаткових витрат на наукові дослідження, підготовку кадрів — все це не давало можливості приступити до розв'язання ряду соціально-побутових проблем, задовольнити потреби людей праці. Негативно позначилася і відсутність чіткої концепції довгострокового соціально-економічного розвитку країни.

Складні економічні і політичні проблеми керівництво партії і держави намагалося розв'язати адміністративними методами. Нагромадження труднощів і помилок у соціально-економічній політиці стало основою конфлікту, що стався наприкінці 1970 р. Безпосередньою причиною грудневих подій у містах Балтійського узбережжя було підвищення 12 грудня 1970 р. цін на основні продукти харчування.

19 грудня 1970 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ПОРП, на якому були прийняті необхідні політичні і організаційні рішення. VII пленум ЦК ПОРП 20 грудня висунув на посаду Першого секретаря партії Е. Герека. Було проведено й інші персональні зміни.

У грудні 1971 р. відбувся VI з'їзд ПОРП. Передз'їздівська комісія підготувала проект Директив дальшого соціалістичного розвитку Польської Народної Республіки, який і був предметом обговорення на з'їзді. На його основі з'їзд розробив і прийняв програму дальшого соціально-економічного розвитку країни. Передбачалося конкретизувати план на 1971—1975 рр., внести зміни в систему управління народним господарством, підвищити ефективність центрального планування, а також збільшити самостійність об'єднань, комбінатів і окремих підприємств.

З'їзд підтвердив незмінність польської зовнішньої політики, спрямованої на зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності, дружби, союзу і співробітництва з СРСР. Програма, прийнята VI з'їздом ПОРП, знайшла повну підтримку на виборах у сейм в 1972 р. Головою Державної Ради було обрано Г. Яблонського. Було прийнято постанову про п'ятирічний план розвитку народного господарства Польщі на 1971—1975 роки.

Головним завданням четвертого п'ятирічного плану (1971—1975) був дальший інтенсивний розвиток усіх галузей народного господарства. Обсяг промислової продукції передбачалось збільшити на 48—50 %, сільськогосподарської — на 18—21, реальному заробітну плату робітників підвищити на 17—18 %, забезпечити працевлаштування 3,5 млн. молодих людей, які закінчили школи, збільшити порівняно з попереднім п'ятиріччям на 25 % обсяг житлового будівництва.

Накреслену програму суспільно-економічного розвитку країни передбачалося виконати в умовах всебічного розвитку економічної інтеграції на основі Комплексної програми, яка була прийнята на XXV сесії РЕВ у серпні 1971 року.

Боротьба ПОРП за стабілізацію політичного і економічного життя в країні. IX надзвичайний з'їзд ПОРП. Згідно з рішенням VI з'їзду партії в 1971—1975 рр. відбувались процеси дальшого розвитку соціалістичної демократії, підвищилась роль сейму як

вищого органу державної влади ПНР, його керівної ролі щодо органів державного управління.

Розширились права місцевих Рад народових у плануванні розвитку народного господарства, у визначенні бюджету. Крім того, їм було передано деякі підприємства і заводи.

У 1972—1975 рр. відбулася реорганізація структури місцевих органів і територіального поділу країни: з 1975 р. введено двоступінчатий поділ. Країну поділили на 49 воєводств (до реформи було 17 воєводств), в тому числі три міські воєводства (Варшавське, Краківське і Лодзінське). Тепер воєводства поділяються на 2128 гмін. Виборчі органи — Ради народові (гмінні, воєводські, міські) затверджують плани розвитку господарства даної території і щорічні бюджети, які вносяться на їхній розгляд місцевими органами державної адміністрації.

Зміцніло співробітництво між ПОРП і партіями ОСП і ДП. Всі молодіжні організації (Союз соціалістичної молоді, Союз сільської соціалістичної молоді та ін.), зберігаючи свою організаційну самостійність, в 1973 р. об'єдналися у Федерацію соціалістичних союзів польської молоді. В 1976 р. у рамках Федерації було утворено єдину організацію робітничої і селянської молоді — Союз соціалістичної польської молоді. Святкування 30-річчя Польської Народної Республіки в 1974 р. і 30-річчя перемоги над фашизмом в 1975 р. дало можливість з погляду історичної перспективи оцінити той рішучий поворот в історії народу, яким було утворення Народної Польщі.

VII з'їзд партії (грудень 1975 р.) підвів підсумки розвитку Польщі за попередні роки, схвалив директиви розвитку країни в новій п'ятирічці — програму дальшого соціально-економічного розвитку країни на 1976—1980 рр.

Виконання плану відбувалося при несприятливих зовнішніх і внутрішніх умовах. Підвищилися ціни на імпортні види сировини, а процеси інфляції, спад в економіці країн капіталу гальмував польський експорт.

У сільському господарстві три роки підряд були неврожайними, що привело до великих втрат (близько 90 млрд. злотих), а виробництво в 1976 р. не досягло рівня навіть 1973 р. Труднощі з кормами призвели до скорочення поголів'я худоби, незважаючи на значний імпорту зерна і кормів. Це зумовило труднощі в задоволенні попиту на продукти харчування, зокрема м'ясо і м'ясопродукти, що було особливо відчутно у зв'язку з швидким зростанням заробітної плати. На негативні зовнішні і внутрішні фактори, які не дали можливості в повному обсязі виконати заплановане, вказувалось на II всепольській конференції ПОРП (січень 1978 р.). На конференції було накреслено шляхи подолання труднощів, внесено деякі корективи до плану. Відповідно до директив VII з'їзду ПОРП в 1976 р. було затверджено результати роботи з підготовки змін у Конституції ПНР. VII з'їзд схвалив передбачені зміни, а після широкого обговорення їх громадськістю 10 лютого 1976 р. сейм затвердив зміни і доповнення до Конституції, прийнятої в 1952 р. У Конституції записано, що ПНР є соціалістичною державою, про-

відна політична сила суспільства в будівництві соціалізму — Польська об'єднана робітничка партія. Взаємодія ПОРП, ОСП і ДП становить основу Фронту єдності народу. Конституція доповнена статтею, яка зафіксувала незмінність курсу політики ПНР.

На VIII з'їзді ПОРП (лютий 1980 р.) були відмічені труднощі, які не дали можливості виконати завдання плану у важливих галузях промисловості і сільського господарства. З другої половини 70-х років погіршились економічні зовнішні і внутрішні умови, загострилась проблема забезпечення країни паливом і сировиною, погіршали можливості експорту, зростала заборгованість ПНР.

У країні тривала складна ідеологічна боротьба з буржуазним напрямом думок. Підтасовуючи історичні факти, культивує міфи про «добру стару Польщу», «отців нації», вороги соціалізму намагались довести, що соціалізм чужий Польщі, її історії, несумісний з її національним характером.

Однак керівники партії та уряду недооцінили характер труднощів, які виникли, нічого не зробили, щоб припинити ворожу діяльність антисоціалістичних організацій. Курс на «пропаганду успіхів» прикривав грубі помилки і прорахунки в економічній політиці. Залежність народного господарства від капіталістичних кредитів зумовила посилення економічної, а слідом політичної кризи, послаблювала зв'язки з країнами — членами РЕВ. Партійне керівництво послабило зв'язок з масами, громадськими організаціями, профспілками, які вже тривалий час переживали кризу, порушували принцип діяльності профспілок в соціалістичній державі.

У середині 70-х років виникають нелегальні, інспіровані і оплачувані західними центрами антисоціалістичні організації — «Комітет оборони робітничей» («КОР»), пізніше до цієї назви додали — «КОС» — «Комітет оборони сполечней». Вони розгорнули широку пропагандистську, видавничу діяльність, для чого одержали з Заходу необхідне поліграфічне обладнання. КОС-КОР організував у 1977 р. в Гданську і Катовіце «комітети незалежних профспілок», які стали ядром організованої в 1980 р. «Солідарності». В 1979 р. була утворена контрреволюційна «конференція незалежної Польщі» (КНП). Уряд недооцінював ворожу діяльність названих організацій, активність яких з кожним роком зростала.

Неприпустимо висока заборгованість країни західним банкам зумовила обмеження незалежності в економічній політиці, мала наслідком певні поступки ідеологічного характеру. Все це призвело до поширення елементів буржуазної моралі, споживацького способу життя.

Влітку 1980 р. почалися страйки, а в серпні представники уряду підписали з керівництвом «Солідарності» угоди в Гданську, Щеціні і Ястшембі, спрямовані на пошуки стабілізації життя в країні, реалізації процесу соціалістичного оновлення. Всупереч своїм неодноразовим обіцянкам, а також прагненням і сподіванням рядових членів «Солідарності», керівництво профоб'єднання зайняло позицію політичної організації, яка приступила до відкритої боротьби проти соціалістичної влади.

На VI пленумі ЦК ПОРП (6 вересня 1980 р.) Першим секретарем Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії було обрано Станіслава Каню. На пленумі вказувалось, що основним джерелом страйків були серйозні помилки в економічній політиці і суспільному житті. Протести були спрямовані не проти соціалістичних принципів, не проти союзницьких зв'язків, не проти керівної ролі партії, а проти перекручень і помилок у політиці. Тому основним методом вирішення суспільних конфліктів були діалоги і переговори.

Однак керівники «Солідарності» переговори з представниками уряду використовували для одержання вигідних для себе поступок, які завдавали шкоди стабілізації внутрішнього становища, а страйки, які тривали протягом усього 1981 р., були причиною величезних матеріальних збитків і «добили» економіку, яка перебувала в тяжкому кризовому стані. Стало зрозумілим, що мета «Солідарності» полягала не в «боротьбі за інтереси людей праці», як офіційно проголошувалось, не в пошуках угоди з урядом, а в боротьбі проти уряду, ломці державного і соціального ладу в Польщі, боротьбі за владу шляхом морального і фізичного насильства, повного розкладу економіки і встановлення анархії в країні.

12 лютого 1981 р. Головою Ради Міністрів ПНР було призначено В. Ярузельського із збереженням за ним посади міністра національної оборони. У сеймі він запропонував програму дій і 10 пунктів виходу з кризи, вимагаючи для її виконання «дев'яносто спокійних днів» без страйків. Програма доповнювалась рішеннями пленуму ЦК ПОРП, спрямованими на подолання труднощів, соціалістичне оновлення життя суспільства, розвиток соціалістичної демократії, відновлення ленінських норм життя партії, зміцнення її керівної ролі, подолання економічних труднощів, єдності розколотого профспілкового руху.

На IX пленумі ЦК ПОРП (березень 1981 р.) було прийнято рішення про те, що елементом політичної програми є «лінія діалога і порозуміння». Ця лінія підтверджувалась на наступних пленумах, у виступах представників партії і уряду, на IX позачерговому з'їзді партії.

Однак для здійснення поставлених завдань створювались дедалі менш сприятливі умови. Контрреволюційні діячі КОС-КОР і КНП фактично перетворили «Солідарність» в опозиційну силу, яка за задлагоді розробленим сценарієм вела боротьбу за владу, штучно створюючи економічні труднощі, організовуючи «протестаційні страйки», виступи молоді, селян, оголошуючи «генеральні страйки», мета яких — паралізувати економічне життя всієї країни. Антисоціалістичні сили одержували все більшу підтримку з боку імперіалістичних кіл.

У таких складних умовах відбувалася дискусія в ПОРП напередодні IX надзвичайного з'їзду. З'їзд працював з 14 по 20 липня 1981 р. В доповіді зазначалось, що країна переживає найглибшу в історії народної Польщі політичну і економічну кризу, що точиться гостра ідеологічна і політична класова боротьба за владу в Польщі, що виникла загроза самому існуванню держави. Проана-

лізувавши становище в країні, з'їзд прийняв рішення і схвалив «Відозву до польського народу», в яких висловився за продовження діалогу з усіма силами, що визнають соціалістичне оновлення країни.

Програма виходу країни з кризи, затверджена сеймом, дістала схвалення громадськості. Проте керівництво «Солідарності», контрреволюційні сили країни всіляко гальмували її виконання. Зразу ж після IX з'їзду противники соціалізму різко посилити виступи проти партії і збільшили підривні акції. Почався період відкритої боротьби за владу. На нараді лідерів «Солідарності» в Радомі, що відбулася 2 грудня, було призначено строк захоплення влади 17 грудня — в період проведення масових виступів на вулицях Варшави та інших міст.

Водночас зростає опір громадськості безвідповідальним політичним акціям лідерів «Солідарності», виявлялося розуміння їхніх авантюристичних планів і намірів.

18 жовтня 1981 р. відбувся IV пленум ЦК ПОРП, який обговорив політичне становище в країні і завдання партії по реалізації рішень IX з'їзду. Першим секретарем ЦК ПОРП було обрано В. Ярузельського із збереженням за ним попередніх посад.

Вичерпавши всі можливості і не відмовляючись до останньої хвилини від переговорів і угод з тими, хто виступав з позиції соціалізму і конституції, в ім'я врятування Польщі, в ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. була утворена Військова Рада Національного Порядку на чолі з генералом армії В. Ярузельським. Державна Рада згідно з конституційними правами запровадила воєнний стан. Було інтерновано групу екстремістських діячів КОС-КОР, КНП, «Солідарності», відвернуто братовбивчий конфлікт. У країні почалася поступова нормалізація життя.

Введення воєнного стану відвернуло загрозу громадянської війни, припинило анархію, започаткувало оздоровлення народного господарства, яке перебувало в кризисному стані. Почалось введення економічної реформи, прийнято цілий ряд законів, які зміцнювали правопорядок, юридичні норми самоврядування, профспілкового руху, розвитку культури тощо. Зміцнювалась структура державної влади, результативність її діяльності, зміцнювались зв'язки ПОРП, ОСП, ДП, почали діяти організації і товариства на основі прав і положень Конституції. Зміцнилася керівна роль ПОРП в державі, її ідейна і організаційна єдність, вплив і авторитет в суспільстві, почався процес очищення партії від людей, які не вистояли перед труднощами. В 1981 р. чисельний склад ПОРП зменшився на 415 тис., або на 13,2 %. Не дивлячись на це, ПОРП залишилась масовою партією польських трудящих. До відкриття всепольської конференції ПОРП (березень 1984 р.) вона налічувала 2,2 млн. членів. В 1985 р. було прийнято в ПОРП 63 тис. кандидатів, стільки, скільки за всі попередні чотири роки разом узяті.

Згідно з законом, прийнятим сеймом, усі профспілкові організації, включаючи й профоб'єднання «Солідарність», яке служило прикриттям для діяльності ворожих соціалістичним політичних орга-

нізацій, що діяли до введення воєнного стану, розпускались. Нові профспілки створювались за галузевою ознакою, згідно з Конституцією ПНР. Центральний орган профспілок — Всепольська угода профспілок налічувала в 1985 р. 5,3 млн. членів.

До середини 1982 р. деградація в галузі народного господарства була припинена, що дало можливість в 1983 р. прийняти трирічний план виходу із кризи, створення основ для дальшого розвитку. Завдання плану в 1985 р. в основному були виконані. В країні розгорнувся масовий патріотичний рух національного відродження (ПРНВ) з участю політичних партій (ПОРП, ОСП, ДП), представників громадських організацій, завданням якого було об'єднати патріотичні сили, що виступають за зміцнення і розвиток соціалізму в Польщі. Організаційно рух був оформлений у травні 1983 р. на I конгресі ПРНВ, на якому були прийняті програмні документи.

В тяжкий період виходу країни з кризисного стану уряд США, його союзники застосували проти Польщі всі форми (крім військової) втручання в її внутрішні справи: економічний бойкот, різноманітні «санкції», пропагандистську агресію. Допомога СРСР, інших соціалістичних країн зірвали плани США та їх союзників по НАТО задушити польську економіку, повернути її з обраного соціалістичного шляху розвитку.

Вибори до місцевих органів влади (1984 р.) та до сейму (13 жовтня 1985 р.), коли за списки висунутих кандидатів проголосувало майже 79 %, показали, що переважна більшість польського народу підтримує програму уряду розвитку країни по соціалістичному шляху. В листопаді 1985 р. головою Державної Ради ПНР було обрано Першого секретаря ЦК ПОРП В. Ярузельського, а головою Ради Міністрів призначено З. Месснера. Виступаючи на XXVII з'їзді КПРС, В. Ярузельський сказав: «Ми зробили висновки з досвіду минулого, особливо з його помилок і хиб. Проводимо принципову і водночас реалістичну політику. Мова йде про те, щоб ця політика була зрозуміла робітничому класу, народові, користувалась його справжньою підтримкою, щоб відчувались конкретні, реальні її результати. В цьому суть і головна мета, як ми його називаємо, соціалістичного оновлення»¹.

Х з'їзд ПОРП. З 29 червня по 3 липня 1986 р. у Варшаві проходив Х з'їзд ПОРП. Він підвів підсумки періоду гострої ідейно-політичної конфронтації, яка вимагала великого напруження, боротьби за нормалізацію обстановки в країні. Основний результат, з яким партія прийшла до свого з'їзду, — виведення країни з критичної ситуації, захист революційних завоювань, соціалізму. У звітній доповіді ЦК з'їзду, в проекті першої в історії ПОРП Програми партії дано оцінку пройденого шляху, зроблено глибокий аналіз сучасного становища в країні, сформульовано завдання чергового етапу соціалістичного будівництва. З'їзд прийняв Програму партії

та резолюцію Х з'їзду ПОРП, схвалив зміни і доповнення до статуту партії, визначив конкретні завдання розвитку народного господарства, підтвердив курс партії на розширення взаємодії з країнами соціалістичної співдружності, на поглиблення соціалістичної економічної інтеграції в рамках РЕВ, рішуче підтримав прийняті ХХVII з'їздом КПРС комплексну програму миру і роззброєння. З'їзд обрав керівні органи партії, прийняв «Декларацію про безпеку і співробітництво в Європі». Першим секретарем ЦК ПОРП обрано В. Ярузельського. В роботі з'їзду брав участь Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов.

Х з'їзд ПОРП ще раз продемонстрував, що польські комуністи — це авангардна сила, здатна згуртувати польське суспільство, повести країну шляхом економічного, соціального, культурного прогресу.

Зовнішня політика ПНР. Фундаментом зовнішньої політики Польської Народної Республіки є її тісний, непорушний, взаємовигідний союз з СРСР, з країнами соціалістичної співдружності. Цей союз гарантує безпеку і суверенітет Польщі.

Основні принципи зовнішньої політики Польщі, її ідейні і політичні основи було визначено в період утворення народної влади. В наступні роки вони поширювались і поглиблювались. Принципове значення для зовнішньої політики Польщі мало оформлення польсько-радянського союзу, юридичним актом якого був Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 21 квітня 1945 р. Дальшим кроком, який зміцнив польсько-радянський союз, було відновлення 8 квітня 1965 р. на наступні 20 років Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Польщею і СРСР з автоматичним його продовженням на кожні наступні п'ять років. Мета договору — поглиблення дружби і союзу між польським і радянським народом, розширення всебічного співробітництва і взаємодопомоги в таких галузях, як економіка, культура, наука і техніка, а також гарантія непорушності кордонів Польщі по Одеру і Нисі-Лужицькій.

Створюючи нову систему союзів, Народна Польща підписала двосторонні договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу з європейськими країнами, які стали на шлях соціалістичного розвитку. Ці договори були продовжені в 1967—1970 рр. З НДР в липні 1950 р. було підписано Згожелецький договір про демаркацію існуючого кордону, що став символом нових мирних відносин між обома державами. 15 березня 1967 р. вперше в історії польсько-німецьких відносин між Польщею і НДР було підписано двосторонній союзницький договір, який ґрунтується на положеннях Згожелецького договору. З соціалістичними країнами поза Європою були встановлені дружні відносини в 1948—1950 рр., з Кубою — в 1959 р.

В 1949 р. Польща стала членом Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Це було початком переходу соціалістичних країн від двосторонніх відносин до багатосторонніх, початок багатостороннього економічного співробітництва. Польща — учасник всіх сесій РЕВ, в тому числі і XXV (серпень 1971 р.), яка прийняла Комплекс

¹ XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. — 6 берез. 1986 р. Стенографічний звіт. [В 3 т.]. Т. 1. — К.; 1986. — С. 179—180.

сну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Відповідно до рішення економічної наради на вищому рівні в 1984 р., 41 (позачергове) засідання сесії РЕВ (грудень 1985 р.) прийняло Комплексну програму науково-технічного прогресу країн — членів РЕВ до 2000 року.

Учась Польщі у РЕВ дає їй можливість успішно розв'язувати найскладніші завдання соціалістичного будівництва.

Вперше в своїй історії Польща зв'язана з усіма сусідами міцним союзом, що ґрунтується на спільності соціального ладу і єдності інтересів. Справа безпеки, непорушності її кордонів стала справою соціалістичних держав — членів Варшавського Договору, членом якого Польща стала в травні 1955 р.

На міжнародній арені Польща ставить своєю метою боротьбу за мир, зміцнення міжнародних позицій соціалістичних держав. 7 грудня 1970 р. між Польщею і ФРН було підписано Договір про основи нормалізації відносин між обома країнами. За ним уряд ФРН визнав незаперечність і недоторканність кордону по Одеру і Нисі-Лужицькій і підтвердив, що у нього немає ніяких територіальних претензій до Польщі.

Польща підписала Заключний акт Наради у Хельсінкі (1 серпня 1975 р.), є членом 48 міжнародних міжурядових організацій і більш як 600 неурядових організацій. Польща — член — засновник ООН; три рази обиралась непостійним членом Ради Безпеки ООН, внесла значний вклад у діяльність ООН на політичному, економічному, соціальному, культурному, правовому поприщі.

Зростання напруженості в світі на початку 80-х років співпало з послабленням позиції Польщі, заклопотаної своїми внутрішніми справами. Імперіалізм в боротьбі проти соціалізму намагався перетворити ПНР в плацдарм демонтажу соціалістичної співдружності. Поступова стабілізація внутрішнього положення сприяла зміцненню міжнародних позицій. Перш за все зміцнились зв'язки з соціалістичними країнами. 26 квітня 1985 р. у Варшаві продовжено строк дії Варшавського Договору на наступні 20 років з наступною пролонгацією на 10 років. Нарада Політичного консультативного комітету держав — учасниць Варшавського Договору в Софії (23—24 жовтня 1985 р.) прийняла спільну заяву за відвернення ядерної загрози і поворот до кращого в європейських і світових справах. Регулярними стали наради секретарів Центральних Комітетів братських партій з міжнародних питань, двосторонні і багатосторонні зустрічі на вищому рівні керівників Польщі з представниками соціалістичних країн, на яких розглядалися взаємовідносини, розроблялась стратегія їх взаємодій на міжнародній арені.

ПНР розширює відносини з країнами, що розвиваються, свідченням чого є відвідання В. Ярузельським в 1985 р. Індії, Лівії, Алжиру, Тунісу, а також Організації Об'єднаних Націй.

У грудні 1985 р. відновився діалог між Францією і Польщею. Польський уряд неодноразово заявляв готовність нормалізувати відносини з США, ФРН та іншими країнами.

Польська Народна Республіка повністю підтримує мирні іні-

ціативи СРСР, висунуту XXVII з'їздом КПРС програму всеохоплюючої системи міжнародної безпеки. Вона всіляко сприяє зміцненню єдності і згуртованості світової соціалістичної співдружності, є активним учасником наполегливої боротьби за мир і соціальний прогрес.

Розвиток культури і науки в ПНР. Перед народною владою стояло завдання створити нову демократичну систему народної освіти: єдину безплатну загальнодоступну освіту, наступність при переході від початкової школи до середньої, від середньої до вищої, звільнення освіти від панівної в старій школі клерикальної ідеології. Ці питання були предметом обговорення активу польських вчителів, а також всепольського з'їзду працівників освіти (травень—червень 1945 р.), який розробив важливі документи шкільної реформи. Однак діяльність реакційних сил гальмувала проведення демократизації в перші роки. Школи всіх типів користувалися до війсьними програмами зі змінами, які були внесені на місцях.

З 1948/49 навчального року було введено нову шкільну систему — єдину семирічну школу (з 1961 р. — восьмирічну), після закінчення якої надавалась можливість вступу до середніх навчальних закладів — загальноосвітніх ліцеїв, професійних шкіл, технікумів, з 4—5-річним терміном навчання. Одночасно було введено єдину загальноосвітню 11-річну школу, яка не давала спеціальної освіти.

Конституція передбачає світський характер всіх державних шкіл, що було підтверджено в законі про реформу загальної і професійної освіти, прийнятому сеймом в 1961 р. Водночас допускалась можливість вивчення релігії поза школою для тих дітей, батьки яких цього бажають.

В результаті реформи початкова школа стала восьмирічною, ліцей — 4-річним, більше уваги приділялось математиці, природничим наукам, активізувалась виховна робота.

Було реорганізовано і вищу школу. Нові вищі навчальні заклади почали діяти у промислових центрах і на західних землях. Якщо в 1937/38 р. 32 вузи були в 8 містах, то в 1965/66 р. — 76 у 20 містах.

Новий статут вищої школи 1982 р., доповнений у 1985 р., наблизив вищу школу до потреб розвитку народного господарства та культури.

Ще в 1951 р. сейм прийняв постанову про утворення Польської Академії наук (ПАН), яка почала діяти як найвища наукова інстанція з квітня 1952 р.

Поряд з ПАН у 1963 р. було створено комітет по науці і техніці, який планує і координує науку в загальнонаціональному масштабі. Прискоренню організаційної перебудови польської науки, утворенню матеріальної бази, її розквіту значною мірою сприяло співробітництво з Радянським Союзом, з ученими дружніх соціалістичних країн. Після вжиття необхідних реорганізаційних заходів польська наука концентрується в трьох групах установ: наукових установах Польської Академії наук, вищих навчальних закладах та відомчих науково-дослідних інститутах.

Міжнародне визнання здобула школа польських математиків. Тісне співробітництво математиків соціалістичних країн привело до утворення в 1971 р. в Варшаві Міжнародного математичного центру ім. С. Банаха.

У галузі фізики, особливо теоретичної фізики, сформувалась польська школа, в чому велика заслуга І. Інфельда. Центрами її стали Інститут ядерних досліджень ПАН, Інститут ядерної фізики у Кракові і кафедра фізики Гірничої академії. Завдяки допомозі радянських учених і техніків у ПНР було збудовано перший атомний реактор. Польські вчені співробітничали з радянськими спеціалістами в Об'єднаному інституті ядерних досліджень в Дубні. Новим кроком на шляху поглиблення взаємних зв'язків було відкриття у Вроцлаві міжнародної лабораторії сильних магнітних полів і низьких температур, де працюють фізики Польщі, СРСР, НДР, Болгарії. В 1978 р. почалося спільне видання журналу «Успіхи механіки», редагування якого взяла на себе ПАН. Успішно розвиваються теоретична механіка, електроніка, акустика, автоматика, геологія, географія. З 1967 р. Польща бере участь у міжнародній програмі «Інтеркосмос», має доступ до засобів космічної техніки — супутників, ракет.

Суспільні і гуманітарні науки вимагали докорінної перебудови методології на основі марксизму-ленінізму. Перебудова відбувалась у гострій ідеологічній боротьбі прогресивних сил з консервативними. Завдяки утвердженню марксистських теоретичних основ і методологічних принципів успішно розвиваються дослідження з історії філософії, логіки, економічних наук, міжнародного та цивільного права. Досягли значних успіхів мовознавство (Краківський і Варшавський центри), класична філологія.

Широко відомі досягнення польської історичної науки. Вони докорінно змінили уявлення про роль і місце Польщі в процесі соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Європи. Більше уваги приділяється вивченню комплексних проблем, вивченню історії селянського, робітничого, національно-визвольного рухів, боротьбі з гітлерівськими окупантами, становленню і розвитку Народної Польщі. Успішно розвивається польська медієвістика, особливо вивчення процесів утворення Польської держави, етногенезу слов'ян та історії слов'янських племен (Г. Лябуда, Г. Ловмянський, А. Гейштор та ін.), з'явилися праці з нової та новітньої історії (Г. Яблонський, Т. Данішевський, Ж. Корманова та ін.).

На високому науковому рівні ведуться дослідження в галузі середземноморської археології (К. Міхаловський, К. Маєвський) — розкопки в арабських країнах, Болгарії. Багато уваги приділяється виданню навчальної літератури, історичних журналів («Квартальник історичний» та ін.), монографій, багатотомної «Історії Польщі» тощо.

Стало традицією проведення конгресів польської науки. Перший такий конгрес скликався в 1951 р. Другий конгрес польської науки (1973 р.) підвів підсумки 20-річного розвитку різних галузей науки. Третій конгрес польської науки (березень 1986 р.) роз-

робив стратегію розвитку науки в перспективі на 15—20 років, враховуючи її досягнення і вплив на соціально-економічний розвиток країни. Було звернуто увагу на велике значення у розвитку польської науки, міжнародних наукових зв'язків, особливо на чергову угоду про співробітництво між ПАН і АН СРСР, між Польським комітетом науки і технічного прогресу і Комітетом науки і техніки СРСР, а також угоди між Польщею та іншими соціалістичними країнами.

Основою перспективного планування культури стала Програма розвитку культури в 1975—1990 рр., яка була прийнята ЦК ПОРП і урядом у 1974 р.

Значного розвитку досягла польська література. Вона формувалася під впливом таких факторів, як боротьба проти гітлерівців, революційні перетворення в країні, в ході гострих дискусій представників різних ідейних та художніх напрямків про характер та шляхи розвитку літератури нової Польщі. Етапи розвитку польської літератури збігаються з етапами соціалістичного будівництва.

1944—1948 рр. були періодом формування нових ідейних напрямів. Відновлювалось літературне життя, почав працювати Союз польських літераторів. При всіх відмінностях у світогляді та політичних поглядах більшість польських літераторів, вітаючи відродження Польщі, солідаризувалися з соціальними перетвореннями в країні. Ліві кола польської творчої інтелігенції виступали за сучасне революційне мистецтво на марксистсько-ленінській основі. В цей період провідну роль у літературі відігравала реалістична проза, а основною її темою була війна і окупація. Ця тема знайшла відображення у спогадах, романах, оповіданнях, поемах, віршах.

Про гітлерівські бузувірства писали колишні в'язні катівень — Г. Морцінек, П. Гоявічинська, М. Русінек, К. Живульська та ін. Документальне оповідання С. Шмаглевської «Дим над Біркенау» було представлено польським урядом на Нюрнберзькому процесі як звинувачувальний документ. Фашистська система масового знищення людей показана в книжках З. Налковської («Медальйони»), в оповіданнях і творах Т. Боровського «Ми були в Освенцімі», А. Рудницького та інших, у творах поетів Д. Стаффа, Ю. Тувіма, М. Яструна та ін.

Героїчний опір польського народу гітлерівським загарбникам показано в оповіданнях і повістях Я. Івашкевича, Є. Путраманта, К. Брандиса та ін. Боротьба старого і нового відбита в першій післявоєнній п'єсі Л. Кручковського «Відплата», а пізніше у п'єсі «Німці», народження нової Польщі — в романі Є. Анджеївського «Попіл і алмаз».

З 1949 р. почався новий етап, який проходив під лозунгом боротьби за соціалістичний реалізм у літературі. Цей творчий метод сприйняли більшість польських письменників. Але деякі з них розглядали його як нав'язану догматичну схему, що призвело до перекручення дійсності в їхніх творах. Незважаючи на труднощі і складність цього періоду, було створено видатні твори польської

літератури: роман І. Неверли «Щоденник з фабрики целюлози», твори письменниці М. Домбровської та ін.

Оновлення в літературі відбувалося в складних і суперечливих умовах. На літературу намагались тиснути ворожі соціалістичні елементи, відчувався вплив буржуазної ідеології та ревізійонізму. Правильна політика ПОРП у галузі літератури допомогла подолати тимчасову ідейну кризу, згуртувала краї сили літераторів навколо партійних видавництв. Великого розвитку набув жанр мемуарів, спогадів, щоденників, фантастичних романів, що свідчить про різноманітність форм і засобів художнього відображення в сучасній польській літературі.

Значну роль у культурному житті Польщі відіграє кіно. В листопаді 1945 р. був прийнятий закон про націоналізацію кінематографії і створення державної організації «Фільм польський», яку очолив А. Форд. Прем'єра першого післявоєнного польського художнього фільму «Заборонені пісні» відбулася у Варшаві в січні 1947 р. Тема боротьби польського народу проти німецьких загарбників зайняла визначне місце в багатьох картинах і в наступні роки. Серед них «Останній етап», «П'ятеро з вулиці Барської» та ін. Приділяється увага екранізації творів польської літератури («Хрестоносці» Г. Сенкевича та ін.). Видатних успіхів досягли польські кінодокументалісти («Ми будемо Варшаву», «Міст» та ін.).

Велике значення для розвитку польського кіномистецтва мала відкрита в 1948 р. Вища кінематографічна школа у Лодзі, Варшаві, Вроцлаві.

Значних успіхів досягла театральна і музична культура Народної Польщі. Після визволення тільки варшавський Театр польський був державним. Перехід усіх польських театрів під державну опіку завершився лише в грудні 1949 р. Широку популярність здобули такі міжнародні заходи, як фестиваль сучасної музики «Варшавська осінь», конкурси піаністів ім. Ф. Шопена і скрипалів ім. Г. Венявського. Велика заслуга в популяризації польського фольклору належить ансамблям народного танцю і пісні «Мазовше» і «Шленск».

У живописі, графіці та скульптурі в післявоєнні роки виступали найрізноманітніші напрямки та школи. Колоризм — польський варіант постімпресіонізму досяг тут найвищого свого творчого розвитку. Активно діяла група художників-авангардистів (М. Ярема, Т. Кондор, І. Штерн), група художників реалістичного напрямку (Ф. Коварський, Кс. Дуніковський, Т. Трепковський, Т. Кулісевич). Партія і уряд проводили велику ідейну та організаційну роботу щодо створення сприятливих умов для розвитку мистецтва, його участі в соціалістичному будівництві. Успішно розвивається монументальна скульптура, провідна тема якої — боротьба польського народу за національну незалежність, проти фашистських окупантів (пам'ятники на Грюнвальдському полі, радянським воїнам, героям варшавського гетто, варшавська Ніка та ін.).

Архітектура Польщі з перших днів існування народної республіки повинна була вирішувати небачені до цього за масштабами

і важливістю завдання — відбудову міст та архітектурних комплексів. Показовим є відбудова Варшави і її старого міста.

Про успіхи польської архітектури свідчать перемоги на міжнародних конкурсах і замовлення, які виконують польські архітектори для країн Латинської Америки, Азії та Африки.

Розділ 41. ЧЕХОСЛОВАЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (1945—1986)

Створення народно-демократичних органів влади. У травні 1945 р. переможно завершилася героїчна боротьба трудящих Чехословаччини проти фашистських поневолювачів, яка на своєму завершальному етапі переросла в національно-демократичну революцію. Повсюдно влада перейшла в руки трудящих на чолі з робітничим класом. В історії братнього чехословацького народу почалася нова, справді слава сторінка його історії — боротьба за зміцнення народно-демократичного ладу, за перемогу соціалістичної революції та побудову соціалістичного суспільства.

Політичну основу народно-демократичної влади становив створений у березні 1945 р. з ініціативи КПЧ Національний фронт чехів і словаків і його керівні органи — Чеська і Словацька національні ради, в яких поряд з трудящими були представлені політичні партії та організації тієї частини середньої і дрібної буржуазії, яка в роки війни перебувала в опозиції і співробітничала з антифашистами у боротьбі за визволення.

Виконавча рада була в руках тимчасового уряду Національно-го фронту чехів і словаків, створеного 4 квітня 1945 р. в Кошице. До уряду входили представники КПЧ, національно-соціалістичної, народної і демократичної партій. З 21 члена уряду було 8 комуністів. Уряд очолював лівий соціал-демократ З. Фірлінгер, його двома заступниками були лідери КПЧ К. Готвальд і В. Широкий. Серед міністрів були представники прогресивної інтелігенції З. Неєдли, Л. Свобода та ін. Разом з комуністами вони представляли ту частину уряду, яка послідовно вела боротьбу за втілення в життя Кошицької урядової програми, схваленої 5 квітня 1945 р., — програми будівництва нової народно-демократичної Чехословаччини. Праві лідери соціал-демократів, буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, які входили до уряду, хоч і визнавали на словах програму, але рішуче виступали проти народно-демократичної влади і здійснюваних нею заходів. Вони блокувалися з імперіалістичною реакцією і намагались відновити в Чехословаччині домюхенські порядки. На таких позиціях стояв і лідер чеської буржуазії Е. Бенеш — президент Чехословаччини.

Творчо використовуючи досвід Великого Жовтня і КПРС, робітничий клас Чехословаччини повів рішучу боротьбу за повну ліквідацію старої буржуазно-поміщицької державної машини і створення нових народно-демократичних органів влади. Протягом квітня — травня 1945 р. на зміну розпущеним реакційним політичним організаціям та ліквідованим старим державним установам

було створено нові органи влади — органи судочинства і прокуратури, народну міліцію, нове адміністративне управління, Народну Армію. Опорою КПЧ став єдиний революційний профспілковий рух, очолюваний визначним діячем робітничого руху А. Запотоцьким. Активно почали діяти такі громадські організації, як Союз чеської молоді, Єдиний союз чеських селян, Єдиний союз словацьких селян, жіночі та творчі спілки. Велику роботу проводили відновлені у травні 1945 р. Товариства культурних зв'язків Чехословаччини з СРСР і Словацьке товариство культурних і економічних зв'язків з СРСР.

Перші економічні та соціальні перетворення. Здійснення революційних соціально-економічних реформ становило важливу сторону діяльності робітничого класу і його комуністичного авангарду, спрямовану на зміцнення народно-демократичного ладу. Велику роль у боротьбі за здійснення перетворень у промисловості відіграли створені в ході визволення на підприємствах органи робітничого контролю, які практично брали під неослабний контроль робітничого класу стан справ у промисловості. Під тиском робітників, усіх демократичних верств населення уже 19 травня 1945 р. президент Чехословаччини видав декрет про введення державного управління на підприємствах і в маєтках, які належали німецьким та угорським фашистам і зрадникам народу. Через п'ять місяців, у жовтні 1945 р., всупереч волі буржуазії, яка виступала проти реформ, було видано декрети про націоналізацію основних галузей промисловості та декрет про заводські ради, які давали змогу робітникам брати участь в управлінні виробництвом.

Трудящі гаряче вітали ці революційні акти, а буржуазія готувала сили для виступу і відверто саботувала їх. Лише завдяки стійкості робітників, їхнім наполегливим вимогам (демонстраціям, страйкам протесту проти буржуазії) декрети було проведено в життя. В руки робітничого класу перейшли майже всі підприємства гірничої, металургійної та енергетичної промисловостей, 70—75 % металообробних та хімічних заводів, на яких було зайнято близько 65 % робітників країни. На кінець 1945 р. в руках народу було до 75 % промислових підприємств. Це підірвало основи капіталістичної системи господарювання і заклало міцний фундамент всенародної власності, соціалістичного способу виробництва.

Ведучи боротьбу за націоналізацію, робітничий клас на чолі з КПЧ проявляв масовий героїзм на фронтах мирної праці. Велику допомогу у відбудові промисловості Чехословаччина одержала від СРСР. Лише протягом 1945 р. Країна Рад поставила Чехословаччині 250 тис. т залізної та 20 тис. т марганцевої руди, багато нафти і нафтопродуктів, вовни, бавовни, льону, тощо, а солдати Радянської Армії безпосередньо працювали на об'єктах, що відбудовувалися. Почала надходити допомога й від інших братніх країн, зокрема з Польщі, з якою Чехословаччина уклала угоду про співробітництво.

Іншим важливим соціально-економічним заходом, який зміцнював основи народно-демократичного ладу, була аграрна реформа. З ініціативи КПЧ 21 червня 1945 р. було видано декрет про

конфіскацію земельної власності німецьких і угорських фашистів і зрадників народу та передачу землі трудящому селянству і батракам. У великих маєтках було введено національне управління, а в селах створено селянські комітети для втілення в життя реформи.

Буржуазно-поміщицька реакція виступила проти поділу земель між селянами. В одних місцях вороги діяли шляхом залякування і шантажу, в інших (особливо на Словаччині) — вдавалися до терору. Та на допомогу селянству прийшов робітничий клас, і опір реакції було зломлено. Протягом 1945—1946 рр. у руки народу перейшло більше 4 млн. га землі, в тому числі 1,2 млн. було розділено серед найбільшого селянства.

Одержавши допомогу з боку держави технікою, насінням, кредитом, трудяще селянство швидко відбудовувало сільське господарство, давало країні дедалі більше продукції. Велику допомогу селянам подавали і військові частини Червоної Армії — зерно для посівів, коней, пальне для тракторів, одяг для населення. Радянські солдати часто разом з селянами орали, збирали врожай.

Здійснення Кошицької програми передбачало проведення глибоких соціально-політичних змін. Протягом 1945—1946 рр. уряд виділив кошти для подання допомоги потерпілим у війні. Бідним селянам виділили худобу, насіння, сільськогосподарський реманент, уряд ліквідував орендну плату. Робітникам і службовцям було підвищено заробітну плату, упорядковано робочий час. Великі кошти виділялися для соціального забезпечення трудящих і охорони здоров'я. Здійснення цих заходів мало величезне значення для завоювання трудящих на бік народно-демократичної влади.

Вибори в Національні збори у травні 1946 р. та результати їх. Перший етап революційних перетворень завершився створенням нових верховних органів влади. У травні 1946 р. успішно відбулися парламентські вибори. Вони свідчили про зміцнення позицій робітничого класу і його авангарду — КПЧ. Із шести партій Національного фронту комуністи зібрали найбільшу кількість голосів — 38 % і одержали в парламенті 114 мандатів із 300. Разом із соціал-демократами (37 мандатів) вони мали незначну більшість у парламенті. Уряд, до складу якого входило 9 комуністів і по 4 представники від інших партій Національного фронту, очолив К. Готвальд.

Революційний процес у країні поглиблювався, але й буржуазні партії мали ще певну силу. У руках буржуазії було чимало підприємств, майже вся оптова і роздрібна торгівля, а у поміщиків і юристів — до 30 % земельних угідь. Президентом республіки залишився Е. Бенеш, на якого чехословацька буржуазія та її зарубіжні покровителі покладали особливо великі надії.

Класова боротьба в країні загострювалась. Представники буржуазних партій, блокуючись з відкритою реакцією, саботували революційні заходи, брали під захист фашистських злочинців, зрадників народу, добивалися зміни зовнішньополітичного курсу країни. Перед комуністами постало завдання: викрити підступні дії

буржуазно-поміщицьких кіл, ізолювати їх від мас і досягти зміцнення позицій робітничого класу.

Історичне значення VIII з'їзду КПЧ. Величезну роль у визначенні курсу на перемогу соціалістичної революції в Чехословаччині відіграв VIII з'їзд КПЧ, який відбувався в Празі 28—31 березня 1946 р. На з'їзді було представлено більше мільйона комуністів і кандидатів у члени партії. В президії з'їзду були делегати 12 комуністичних і робітничих партій, в тому числі і делегація ВКП (б). Склад делегатів і гостей з'їзду свідчив про зрослий вплив КПЧ, розширення її інтернаціональних зв'язків.

У центрі уваги з'їзду була доповідь про сучасне становище, політику КПЧ і програму її дій, з якою виступив К. Готвальд. У доповіді було дано марксистсько-ленінську оцінку важливому періоду в житті партії і народу (VII з'їзд відбувся в 1936 р.) — періоду передодня і років другої світової війни, героїчної боротьби проти фашизму і перших завоювань народної демократії. З'їзд підкреслив величезне значення допомоги СРСР у визволенні Чехословаччини та її успішному розвитку в повоєнні роки. Як головне завдання дій з'їзд висунув вимогу збереження і поглиблення завоювань національно-демократичної революції, переростання її в соціалістичну революцію шляхом завоювання мас і розширення влади робітничого класу. Вироблена VIII з'їздом лінія була конкретним втіленням в умовах Чехословаччини ленінської теорії соціалістичної революції, досвіду Великого Жовтня.

Незабаром після закінчення партійного з'їзду у квітні 1946 р. зібрався перший з'їзд Революційного профспілкового руху (РПР), який об'єднав понад 1,8 млн. чол. Незважаючи на протидію правих, які намагалися роз'єднати профспілки, відвернути їхню увагу від участі в політичному житті, з'їзд схвалив ряд таких рішень, які відповідали духу VIII з'їзду КПЧ.

Відповідно до рішень з'їздів КПЧ і профспілок було розроблено програму нового уряду, яку назвали Будівничою. Вона передбачала дальше поглиблення соціально-економічних перетворень: зростання соціалістичного сектора в промисловості, розширення аграрної реформи, поліпшення становища трудящих, прийняття нової конституції, а також зміцнення дружби з СРСР та іншими соціалістичними країнами.

Логічним доповненням цих положень була висунута комуністами на мітингу в м. Градець-Кралов у квітні 1947 р. аграрна програма, названа Градецькою, яка передбачала обмеження землеводіння 50 га. Проте Національні збори, в яких було чимало представників буржуазії, установили обмежити землеводіння 150 га, а решту передати сільській бідноті. Боротьба навколо Градецької програми сприяла посиленню впливу комуністів на селі, зміцненню союзу селянства з робітничим класом.

Початок планового розвитку економіки. Складовою частиною нової програми був дворічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1947—1948 рр. План передбачав перевершення довоєнного рівня промислового розвитку на 10 %, зміцнення соціалістичного сектора, прискореної індустріалізації Словаччини, по-

ліпшення становища трудящих і вжиття важливих заходів у галузі культури. Перехід до планового розвитку народного господарства був ще одним ударом по силах реакції.

Трудящі Чехословаччини сприйняли дворічку як свою бойову програму. Повсюдно закипіла творча праця. Незважаючи на опір реакції, основні завдання плану було здійснено. Економічна, а отже, і політична могутність країни зростала.

Це викликало люту ненависть у реакції. Всі буржуазні партії парламенту змовились і вирішили усунути комуністів з уряду, як це було у Франції, Італії, Бельгії, Греції, змінити курс політики Чехословаччини. Плани внутрішньої реакції підтримували агенти міжнародного імперіалізму.

У своїх антисоціалістичних і антирадянських діях внутрішня реакція намагалася використати економічні труднощі, що виникли внаслідок неврожаю 1947 р. Всі буржуазні газети в унісон заговорили, що країні загрожує голод, розорення. Президент Е. Бенеш виступив із заявою про те, що не бачить іншого виходу, крім приєднання до плану Маршалла, що неминуче вело до підкорення Чехословаччини спочатку економічно, а потім і в політичному відношенні США.

Трудящі Чехословаччини рішуче відхилили плани реакції. Вони підтримали пропозиції КПЧ, спрямовані на подолання труднощів: мобілізація всіх внутрішніх ресурсів і звернення за допомогою до СРСР та інших братніх країн. Восени 1947 р. було введено надзвичайний податок на буржуазію, при національних комітетах створено продовольчі комісії, які встановили контроль над лишками продуктів, що їх мали представники заможних класів.

Величезне значення мала і допомога СРСР — це 600 тис. т зерна, регулярне постачання сировини для промисловості, надання короткочасного кредиту і т. ін. Економічні труднощі успішно долалися. За підсумками 1947 р. більшість галузей виконала план, промисловість досягла 98 % довоєнного рівня. Це була перемога КПЧ і всіх трудящих.

Поразка реакції в лютому 1948 р. і встановлення диктатури робітничого класу. Успіхи народної влади викликали лють у реакціонерів. Уже в жовтні 1947 р. органи держбезпеки викрили на Словаччині антидержавну змову, в якій провідна роль належала керівникам демократичної партії та католицької реакції. Змовники мали зв'язки з реакційною еміграцією і залишками фашистського тісовського підпілля. Було викрито понад 500 контрреволюціонерів. Органи держбезпеки взяли під контроль і дії реакції в Чехії, де вороги покладали великі надії на лідерів правих соціал-демократів, які зуміли захопити керівництво партії в свої руки.

Уклавши угоду про спільні дії, буржуазні партії, що входили до складу Національного фронту (в їхніх рядах налічувалося на той час більше 1,3 млн. чол.), готувались здійснити державний переворот і реставрувати капіталістичні порядки. 20 лютого 1948 р. 12 міністрів — членів буржуазних партій — подали у відставку, щоб викликати політичну кризу, з якої, на їхню думку, КПЧ не

зуміє вийти. Дії реакціонерів підтримував президент Е. Бенеш і їхні зарубіжні імперіалістичні покровителі.

Комуністична партія (1,2 млн. чол.), діючи спільно з лівими соціал-демократами (330 тис. членів), закликала трудящих на боротьбу проти контрреволюціонерів. Повсюдно відбувалися мітинги і демонстрації, а 24 лютого — одноденний страйк (взяло участь до 2,5 млн. чол.), під час яких робітничий клас і всі трудящі одностайно схвалювали політику КПЧ, вимагали вигнання реакціонерів з уряду і Національних зборів. На заводах і фабриках формувалися робітничі, а в селах — селянські дружини, на їхній основі створювалась народна міліція. Народні маси із зброєю в руках ставали на захист завоювань революції.

Велику роль у боротьбі з реакцією відіграли на заводах, фабриках, в установах, громадських організаціях комітети дії Національного фронту — надзвичайні органи захисту революції. Вони очищали від ворогів центральні установи, адміністративні органи, громадські організації. Комітети дії підтримала і ліва частина буржуазних партій. На засіданні керівництва комітетів дії міністр оборони генерал Л. Свобода заявив, що армія стоятиме на захисті Завоювань народу.

Плани реакції зазнали провалу. Президент Е. Бенеш 25 лютого змушений був затвердити новий склад уряду, в якому були представлені партії відроджуваного Національного фронту. Політична криза в країні була розв'язана без збройного конфлікту. Перемога робітничого класу і всіх трудящих у лютому 1948 р. завершила переростання національно-демократичної революції в соціалістичну. В Чехословаччині встановилася диктатура робітничого класу.

Лютнева перемога 1948 р. є прямим продовженням справи Великої Жовтневої соціалістичної революції. Головне питання революції — питання про владу — було вирішено на користь робітничого класу і трудящого селянства.

Завершення основних революційних перетворень. Перемога трудящих у лютому 1948 р. створила передусім умови для завершення революційних перетворень, здійсненню яких перешкождали буржуазні діячі. Уже 21 березня Національні збори схвалили закон про аграрну реформу і введення єдиного прогресивного сільськогосподарського оподаткування. Це остаточно підірвало економічні основи реакції на селі. Всього від експлуататорів було відібрано і передано селянам 4,4 млн. га землі. Через місяць вийшов закон про націоналізацію всіх підприємств, на яких працювало понад 50 робітників, торгових фірм і введення монополії зовнішньої торгівлі.

У день третьої річниці визволення Чехословаччини — 9 травня було схвалено нову Конституцію, яка юридично закріпила перемогу трудящих і встановлення диктатури робітничого класу. Конституція визначала нові форми державного управління, значно розширяла політичні права трудящих. Вона визначила і основну мету — побудову соціалістичного суспільства.

На основі нової Конституції 30 травня було проведено вибори

до Національних зборів. За кандидатів Національного фронту голосувало близько 90 % виборців. У червні 1948 р. президентом Чехословацької Республіки було обрано К. Готвальда — першого робітничого президента. Новий уряд очолив відомий діяч КПЧ А. Запотоцький, а Корпус уповноважених (виконавча влада в Словаччині) — Г. Гусак.

На початок літа 1948 р. в Чехословаччині створилася нова ризикостановка політичних сил. Реакція повністю зазнала краху: одні емігрували за кордон, інші затаїли злобу, але змушені були змиритися з поразкою. Відбулися зміни і серед політичних партій союзників КПЧ по Національному фронту. Звільнивши свої ряди від контрреволюціонерів, вони почали проводити прогресивну політику. Так, замість скомпрометованої національно-соціалістичної партії почала діяти Чехословацька соціалістична партія, на руїнах реакційної Словацької демократичної партії була створена Партія словацького відродження. Продовжували діяти Партія свободи і Народна партія. Всі вони заявили про визнання генерального курсу КПЧ на будівництво соціалізму. Відроджений Національний фронт став важливою зброєю в боротьбі за соціалізм. Його соціальна база розширилася за рахунок профспілок, Спілки чехословацької молоді, прогресивних громадських організацій, передусім Союзу радянсько-чехословацької дружби. Через них широкі маси трудящих залучались до соціалістичного будівництва.

Важливою політичною подією в житті Чехословаччини стала ліквідація розколу в робітничому русі і створення в червні 1948 р. шляхом об'єднання на марксистсько-ленінській основі Комуністичної та Соціал-демократичної партій в єдину КПЧ. У вересні 1948 р. організаційно об'єдналися Компартія Чехословаччини і Компартія Словаччини.

У кінці 1948 р. трудящі Чехословаччини підвели підсумки виконання дворічки. Особливих успіхів досягла промисловість, зокрема важка індустрія.

Зроблено значний крок на шляху індустріалізації Словаччини. Тут збудовано 12 великих підприємств, 10 реконструйовано. Обсяг її промислового виробництва зріс на 100 % при середньому загальному зростанні на 10 %.

Завдання в галузі сільського господарства внаслідок катастрофічної засухи 1947 р. і шкідницької діяльності поміщиків і куркульства не було виконано. Обсяг сільськогосподарського виробництва становив лише 75 % довоєнного рівня.

Проте дворічка стала важливим кроком уперед на шляху зміцнення соціалістичного сектору в промисловості, зародження і розвитку кооперативного руху в сільському господарстві (було створено перші 28 колективних господарств), утвердження політичної влади трудящих, поліпшення їхнього становища.

Розширились і міжнародні зв'язки Чехословаччини. Успішно розвивалося співробітництво з Радянським Союзом, з країнами народної демократії Європи і Азії. СРСР подав велику допомогу Чехословаччині в подоланні труднощів 1947 р., в розвитку її народ-

ного господарства. Спираючись на досягнуте, КПЧ висунула завдання будівництва фундаменту соціалізму.

Будівництво основ соціалізму. У травні 1949 р. відбувся IX з'їзд КПЧ, історичне значення якого полягає в тому, що він підвів підсумки розвитку Чехословацької республіки по шляху народної демократії і накреслив науково обгрунтовану програму будівництва основ соціалізму шляхом індустріалізації, соціалістичного перетворення сільського господарства і здійснення культурної революції. Розробляючи програму соціалістичного будівництва, КПЧ творчо використала багатий досвід КНРС, врахувала специфіку економіки, матеріальних і трудових ресурсів країни, а також нову міжнародну обстановку — успіхи світового соціалізму, послаблення позицій імперіалізму. З'їзд констатував, що успішне соціалістичне будівництво можливе лише спільно з СРСР, з усіма братніми країнами.

Важливим кроком на шляху здійснення цієї програми була перша п'ятирічка (1949—1953). Основне завдання її — зміна структури народного господарства, розвиток індустрії, зокрема в Словаччині, боротьба за перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах, поліпшення матеріального добробуту й культурного рівня трудящих, зміцнення народно-демократичної держави тощо.

В авангарді боротьби за виконання завдань п'ятирічки йшов робітничий клас. По всій країні кипіла творча праця, зростала кількість передовиків і новаторів виробництва. Соціалістичним змаганням у 1950 р. було охоплено близько 65 % робітників, а в 1953 р. — вже майже 80 %. В результаті самовідданої праці обсяг промислового виробництва зріс на 93 % при плані 57 %. Особливо успішно розвивалося машинобудування, обсяг якого збільшився в 3,5 рази.

Темпи індустріалізації Словаччини значно випереджали загальнодержавні. Тут було збудовано 125 сучасних заводів, реконструйовано — 110. Обсяг промислового виробництва зріс у 4,5 рази порівняно з 1937 р. Словаччина перетворилася в аграрно-індустріальну частину республіки.

Робітничий клас подавав велику допомогу трудящому селянству в соціалістичній перебудові сільського господарства шляхом створення кооперативів, виділення техніки, проведення її ремонту, будівництва господарських приміщень і т. ін. Втілюючи в життя рішення IX з'їзду, ЦК КПЧ розробив принципи створення єдиних сільськогосподарських кооперативів (ЄСГК), творчо використовуючи при цьому досвід колгоспного будівництва в СРСР і враховуючи специфіку аграрного ладу країни. За роки п'ятирічки в країні було створено майже 8 тис. кооперативів, 80 % яких були послідовно соціалістичного типу (в кооперативах нижчого типу частину прибутку поділяли залежно від розміру усупільненого майна). ЄСГК разом з держгоспами обробляли 44 % орної землі і давали державі половину сільськогосподарської продукції.

Успіхів у соціалістичному будівництві було досягнуто в непримиренній боротьбі проти класових ворогів — експропрійованих капіталістів, куркулів, реакційного духівництва, колишніх членів ре-

акційних партій. В одних випадках вони залякували активістів, тероризували чесних працівників, в інших — зривали виконання планів, проводили антисоціалістичну, антирадянську пропаганду. На руку ворогам було й те, що в ході соціалістичного будівництва було допущено окремі недоліки (порушення лєнінських принципів добровільності при створенні ЄСГК, окремі порушення соціалістичної законності). Все це використовувалось з метою активізації ворожої пропаганди. Трудящі дали гідну відповідь ворогам — вони самовіддано працювали і неухильно проводили в життя політику КПЧ.

У березні 1953 р. помер видатний діяч міжнародного комуністичного руху, великий друг Країни Рад К. Готвальд. Секретарем ЦК КПЧ було обрано А. Новотного, президентом — А. Запотоцького, а головою уряду став один з відомих діячів КПЧ В. Широкій.

Підсумки першої п'ятирічки підвів X з'їзд КПЧ (червень 1954 р.). Делегати високо оцінили досягнуте, але гостро поставили питання про недоліки: відставання паливної промисловості, виробництва товарів широкого вжитку, транспорту, упущення в сільському господарстві. З'їзд визнав за необхідне протягом двох років (1954—1955 рр.) розвивати народне господарство на основі однорічних планів і зосередити увагу на ліквідації диспропорції між окремими галузями. Накреслена програма була успішно перетворена в життя.

У червні 1956 р. зібралася Загальнодержавна конференція КПЧ. Виходячи з нової політичної лінії, визначеної рішеннями XX з'їзду КНРС, і далі розвиваючи основні положення X з'їзду КПЧ, конференція зобов'язала партійні організації рішуче боротися з догматизмом, відсталістю, розвивати ініціативу комуністів, усіх трудящих, ширше залучати їх до управління економікою, до громадсько-політичного життя. Конференція схвалила основні завдання другої п'ятирічки (1956—1960), спрямовані на завершення будівництва матеріально-технічної бази соціалізму. У другій п'ятирічці значно більше враховувався міжнародний соціалістичний поділ праці, брались до уваги рекомендації РЕВ, членом якої Чехословацька стала ще в 1949 році.

Завдяки самовідданій праці робітничого класу в роки другої п'ятирічки успішно здійснювалася дальша індустріалізація країни. Робітники проявляли масовий трудовий героїзм. Соціалістичне змагання охопило всіх робітників. Розвивався рух раціоналізаторів і винахідників, розширювалися творчі зв'язки з робітничим класом Радянського Союзу. Загальний обсяг промислового виробництва по країні зріс на 66 % (при плані 60), а в Словаччині — на 90 %. На словацькій землі за допомогою СРСР та інших братніх соціалістичних країн було збудовано близько 100 нових заводів і фабрик, в тому числі і найбільше в Центральній Європі металургійне підприємство — Східно-Словацький металургійний комбінат. Він дає більше металу, ніж давали усі підприємства буржуазної Чехословацької Радянської дружки.

Успішно розв'язувала КПЧ і проблему розвитку сільського господарства, завершення його соціалістичної перебудови. Загальний обсяг сільськогосподарського виробництва зріс більше як на 25 %. З кожним роком зростала кількість ЄСГК, зміцнювалася технічна база держгоспів. У 1957—1958 рр. до кооперативів масово пішов середняк. Усього в 1960 р. соціалістичному сектору (держгоспам та 11 тис. ЄСГК) належало понад 90 % земельних угідь. Соціалістичні виробничі відносини стали панівними.

Підсумовуючи розвиток країни в роки другої п'ятирічки, загальнодержавна конференція КПЧ (липень 1960 р.) констатувала перемогу соціалізму.

Перемога соціалізму привела до докорінного поліпшення матеріального добробуту трудящих. Національний доход, більшість якого йшла на задоволення народних потреб, зріс порівняно з 1948 р. вдвоє. Заробітна плата у робітників і службовців збільшилася на 65—70 %. Поліпшувалось становище селянства: зростала оплата праці, на селах велось велике соціально-культурне будівництво.

Досягнуті трудящими Чехословаччини успіхи стали можливими лише завдяки допомозі СРСР, становленню і розвитку співробітництва з усіма братніми соціалістичними країнами. Г. Гусак підкреслював, що без допомоги Радянського Союзу і його ленінської партії «ми не змогли б в історично короткий строк побудувати соціалістичне суспільство»¹.

Завоювання соціалізму було закріплено в новій Конституції, схваленій Національними зборами після всенародного обговорення в липні 1960 р. Конституція визначила нову назву держави — Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР), структуру і компетенцію органів державної влади, надала широкі демократичні права трудящим. В конституції закріплювалася керівна роль КПЧ в житті суспільства, законодавчо визначалася багатопартійна система, функції Національного фронту.

Соціально-економічний розвиток ЧССР в 60-х роках. Політична криза. Перед країною на початку 60-х років виникли дуже відповідальні завдання: необхідно було нарощувати темпи розвитку матеріально-технічної бази соціалізму, всебічно вдосконалювати соціалістичні суспільні відносини, боротися за утвердження соціалістичного способу життя, розширювати масштаби ідеологічної роботи. Як в економіці, так і в громадсько-політичному житті дедалі більшу роль повинні були відігравати інтернаціональні мотиви — врахування інтересів усіх братніх соціалістичних країн.

Питання соціально-економічного розвитку ЧССР у 60-х роках частково знайшло відображення в рішеннях загальнодержавної конференції КПЧ (липень 1960 р.), відповідно до яких було складено план на третю п'ятирічку (1961—1965 рр.) і уточнено в документах XII з'їзду партії (грудень 1962 р.). Головним завданням на п'ятирічку було збільшення обсягу промислового виробництва на

50 %, сільськогосподарського — на 22, реальних доходів населення — на 33 %. Відповідно до рішень з'їзду накреслювалися завдання з поліпшення планування народного господарства, ширшого застосування досягнень науки і техніки. З'їзд вимагав ширше залучати трудящих до управління економікою, поглиблювати соціалістичну демократію, вдосконалювати і розгортати ідейно-політичне виховання трудящих.

Відсутність науково обрнтованої програми дальшого розвитку країни і помилки суб'єктивного характеру при визначенні завдань негативно позначилися на господарському і політичному становищі країни. Планові органи не досить враховували реальні можливості країни (наявність сировинних ресурсів, стан технічного обладнання, можливості капіталовкладень, становище на міжнародних ринках і т. ін.) і висували завищені завдання, для реалізації яких не було ні матеріальних, ні трудових ресурсів. Недоліком було й те, що ЦК КПЧ переоцінював досягнутий рівень морально-політичної єдності народу, не враховував існування в країні залишків дрібнобуржуазних прошарків, які не могли примиритися з перемогою соціалізму і мріяли про можливість реставрації капіталізму (колишні члени буржуазних партій, частина колишніх чиновників, куркулів, лихварів тощо). Проти буржуазної ідеології, дрібнобуржуазних поглядів і тенденцій, проти проявів націоналізму і чеського великодержавного шовінізму не велась послідовна боротьба. Внаслідок цього частина ворожих елементів зуміла проникнути в ряди КПЧ і стала поширювати правоопортуністичні та ревізіоністські погляди, частина проникала на державні посади і прагнула зривати намічені заходи по економічному і соціально-політичному розвитку ЧССР.

Все це дуже ускладнювало становище в країні, зумовлювало труднощі у виконанні третьої п'ятирічки, але не могло змінити самої суті й напрямів розвитку ЧССР. Долаючи труднощі, робітничий клас досяг певних успіхів у розвитку промисловості, а кооперативне селянство — в технічному оснащенні та розвитку сільськогосподарства.

Хоч планові завдання третьої п'ятирічки і не було повністю виконано (знизились темпи приросту металургії, машинобудування, харчової промисловості, капітального будівництва, не досягнуто запланованого приросту врожайності тощо), ЧССР на 1965 р. все ж мала непогані показники. Середній приріст промислового виробництва становив 5,2 %. Обсяг промислового виробництва на 1965 р. був у 4,5 рази вищий від рівня 1948 р., а в Словаччині збільшився майже у 7 разів.

Звичайно, успіхи могли бути і кращими, коли б не подолики суб'єктивного, волюнтаристського характеру, допущені тодішнім керівництвом КПЧ. Крім економічних труднощів становище в ЧССР ускладнювалося тим, що в рядах партії, в профспілках і творчих організаціях активізувалася діяльність правоопортуністичних діячів, які, захопивши основні важелі управління країною, свідомо підривали її могутність, гальмували розв'язання назрілих проблем. Труднощі економічного розвитку вони прагнули викорис-

¹ Гусак Г. Избранные статьи и речи.— М., 1973.— С. 857.

тати для антисоціалістичної і антирадянської пропаганди. Дії чехословацької реакції підбадьорювались основними міжнародними антикомуністичними центрами, значна частина яких знаходилася в ФРН та США.

У цих складних умовах в червні 1966 р. зібрався XIII з'їзд КПЧ. У ході передз'їздивської дискусії і на самому з'їзді було дано критичний аналіз недоліків і накреслено шляхи подолання їх. З'їзд визначив завдання на четверту п'ятирічку (1966—1970), наголосив на необхідності дальшого вдосконалення планування і керівництва народним господарством, зміцнення керівної ролі партії, посилення ідейно-політичної роботи в масах, активізації діяльності громадських організацій, розширення соціалістичної демократії.

Рішення з'їзду відкривали широкі можливості для усунення недоліків і швидкого розв'язання назрілих проблем. З'їзд наголосив на необхідності дальшого поглиблення зв'язків з братніми соціалістичними країнами, насамперед з СРСР.

Проте рішення з'їзду не було доведено до трудящих як важлива директива. Тодішнє керівництво КПЧ не розгорнуло належної боротьби за реалізацію настанов з'їзду. Викриті на з'їзді недоліки не усувались, не було підготовлено умов для переходу до інтенсивних методів господарювання, до здійснення науково-технічного прогресу, не велася принципова боротьба проти проявів дрібнобуржуазної ідеології, проти антисоціалістичних тенденцій. Керівництво КПЧ не бачило небезпеки в активізації дій правого опортунізму і ревізійнізму, проявляло до представників цих течій терпимість і пасивність. Користуючись цим, праві поступово захоплювали керівництво партійними та господарськими органами і вели справу до зриву рішень XIII з'їзду КПЧ. Особливої шкоди завдавали партії та народу дії О. Шіка, В. Славіка, Й. Смірковського та інших, які, критикуючи А. Новотного, нападали на марксистсько-ленінські основи КПЧ і дедалі частіше проповідували ідеї ревізійнізму.

У країні визривала глибока політична криза, наслідки якої були небезпечними не лише для самої Чехословаччини, а й для інших соціалістичних країн, оскільки вороги добивалися зміни співвідношення сил на міжнародній арені на користь імперіалізму.

Криза в КПЧ і суспільстві в 1968—1969 рр. та її подолання. Важливе місце в розвитку політичної кризи в ЧССР зайняв січневий (1968 р.) пленум ЦК КПЧ. Незважаючи на складність обстановки, пленум накреслив правильні шляхи ліквідації недоліків і послідовного втілення в життя рішень XIII з'їзду. Але нове керівництво, обране на пленумі на чолі з Першим секретарем О. Дубчеком, виявилось не спроможним провести в життя вироблену пленумом програму.

Справа ускладнювалась тим, що на пленумі певну перевагу мали праві. Це, звичайно, призвело до активізації в країні антисоціалістичних сил, до їхнього відкритого виступу проти соціалістичних завоювань. Під фальшивими лозунгами «демократизації» суспільства, створення «нової моделі» соціалізму лідери правих відверто ревізували генеральну лінію КПЧ. Основним рупором їхньої діяльності стали засоби масової інформації.

Навесні та влітку 1968 р. праві ревізійністи вступили в союз із дрібнобуржуазними елементами, усунутими від влади в лютому 1948 р., і утворили єдиний антисоціалістичний блок, програму і дії якого підтримувала міжнародна імперіалістична реакція. У країні почали виникати реакційні організації — «Клуб безпартійних активістів», «Клуб 231» та інші, які проводили відкриту контрреволюційну пропаганду. Вороги готувались «завдати комуністам вирішального удару», як згодом зазначав Г. Гусак, «намагалися взяти реванш за лютий 1948 р.», зірвати справу соціалістичного будівництва.

Праві зміцнили свої позиції на квітневому (1968 р.) пленумі ЦК КПЧ. Схвалена пленумом програма дій, проти якої рішуче виступило марксистсько-ленінське крило Центрального Комітету, була опортуністичним документом. При розгляді кадрових питань праві зуміли висунути своїх спільників на ряд відповідальних посад. Лише посаду президента, що звільнилася 30 березня внаслідок відставки А. Новотного, зайняв полум'яний патріот, великий друг СРСР генерал Л. Свобода.

У країні розгорнулася гостра боротьба проти підступів антисоціалістичних сил. На окружних, крайових партійних конференціях, які відбувалися в травні — червні 1968 р., багато комуністів піддавали критиці правих, вимагали вжити заходів для захисту завоювань соціалізму. Рішучі вимоги покласти кінець свавіллю антисоціалістичних сил надходили до ЦК КПЧ, уряду ЧССР від робітничих колективів великих промислових центрів, від працівників держгоспів і кооперативного селянства. Але уряд не звертав уваги на ці вимоги трудящих.

Розвиток подій у ЧССР не міг не викликати стурбованості в братніх соціалістичних країнах — її союзників по Варшавському Договору. Прагнучи подати допомогу КПЧ в ліквідації труднощів, у зміцненні завоювань соціалізму, братні комуністичні і робітничі партії соціалістичних країн провели наради в Дрездені (23 березня), Москві (8 травня), Варшаві (14—15 червня), в Братиславі (3 серпня), на яких обговорювалися питання про завдання захисту завоювань соціалізму, висловлювалася стурбованість за долю соціалістичних завоювань в ЧССР. Ці самі питання були предметом обговорення 29 липня — 1 серпня в Чієрні-над-Тисою, де зустрілись члени Політбюро ЦК КПРС і Президії ЦК КПЧ. Керівники Чехословаччини на словах погоджувалися з думками представників братніх партій, а на ділі нічого не робили для зміцнення внутрішньополітичного становища в країні.

На середину серпня 1968 р. події в ЧССР розвивались так, що в країні кожного дня могла спалахнути громадянська війна. У цих складних умовах багато членів ЦК КПЧ, депутатів Національних зборів і членів уряду ЧССР, колективи багатьох великих промислових підприємств, прогресивні організації звертались до керівних органів братніх соціалістичних країн з проханням подати інтернаціональну допомогу в захисті соціалізму. У відповідь на це п'ять братніх країн — СРСР, Польща, Угорщина, Болгарія і НДР 21 серпня 1968 р. прийшли на допомогу трудящим Чехословаччини.

Вступ збройних сил цих країн на територію ЧССР усунув небезпеку громадянської війни. Революційні сили швидко взяли контроль над політичним життям у країні. «Вступ союзних військ п'яти соціалістичних країн в Чехословаччину, — зазначалось на пленумі ЦК КПЧ у грудні 1970 р., — був актом інтернаціональної солідарності, який відповідав як загальним інтересам чехословацьких трудящих, так і інтересам міжнародного комуністичного руху». Плани внутрішньої реакції та міжнародного імперіалізму відірвати ЧССР від соціалістичної співдружності, реставрувати капіталізм в країні зазнали краху.

Боротьба КПЧ за консолідацію. Після усунення головної небезпеки перед трудящими ЧССР постало важливе завдання: добитися політичної консолідації, піднести авторитет партії, як керівної сили суспільства, подолати економічні наслідки кризи. Наступ проти антисоціалістичних сил розгортався повсюдно — по лінії партійного і державного керівництва, громадських організацій. Уже в кінці серпня 1968 р. до складу президії ЦК КПЧ було введено президента Л. Свободу і секретаря ЦК Компартії Словаччини Г. Гусака. Посилювалися позиції прибічників марксистсько-ленінського ядра в крайових і окружних партійних організаціях, у керівних державних установах.

У жовтні Національні збори схвалили конституційний закон про федеративний устрій, за яким Чехословаччина ставала федерацією двох рівноправних соціалістичних республік — Чеської і Словацької. Ці та інші заходи сприяли політичному згуртуванню трудящих, а разом з тим вибивали з рук ворогів ті аргументи, якими вони злісно жонглювали.

Рішучі заходи було вжито для нормалізації економічного становища. За допомогою СРСР та інших братніх країн було налагоджено нормальне постачання підприємств сировиною, а промислових центрів — продуктами харчування. Чехословаччина одержала кредит для подолання фінансових труднощів 1968 р. Листопадовий (1968 р.) пленум ЦК КПЧ, підводячи підсумки перших кроків боротьби за стабілізацію, позитивно оцінив економічне становище в країні. Пленум схвалив резолюцію, в якій вперше засуджувалася діяльність антисоціалістичних сил до серпня 1968 року.

Ще рішучіший наступ на блок правих і антисоціалістичних сил було зроблено в 1969 р. На квітневому пленумі (1969 р.) було звільнено О. Дубчека від обов'язків Першого секретаря ЦК КПЧ і на цю посаду обрано Г. Гусака. Пленум схвалив ряд важливих рішень, спрямованих на поліпшення внутрішньопартійної роботи, очищення партійних організацій від опортуністів і кар'єристів, посилення керівної ролі КПЧ, очищення державних органів влади від ворожих елементів, зміцнення в усіх ланках функцій держави, як органу влади робітничого класу і всіх трудящих.

Втілюючи в життя рішення пленуму, КПЧ зміцнювала свої ряди на основі принципів марксизму-ленінізму, згуртовувала трудящих навколо робітничого класу. Було відновлено діяльність єдиного чехословацького профспілкового руху, створено єдину молодіжну організацію — Соціалістичний Союз молоді, встановлено дійовий

партійно-державний контроль за діяльністю засобів масової інформації.

У травні 1970 р. в Москві було підписано новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і ЧССР, що мало велике значення для дальшого розвитку радянсько-чехословацьких відносин.

Відповідно до рішень січневого (1970 р.) пленуму ЦК КПЧ відбувся обмін партійних квитків. Чисельність партії скоротилась на 327 тис. чол. (21,7 %). Одних було виключено за ворожу антисоціалістичну діяльність, а інших за те, що не проявили себе активними борцями за соціалізм. Це сприяло організаційному та ідейному зміцненню партії, зростанню її впливу на широкі маси трудящих.

На грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ було схвалено важливий ідейно-теоретичний документ «Уроки кризисного розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ», в якому з марксистсько-ленінських позицій оцінювалась політична криза 1968—1969 рр., узагальнювався досвід боротьби за стабілізацію, вказувалось на величезне значення інтернаціональної допомоги братніх країн.

Незважаючи на труднощі 60-х років, ЧССР підійшла до свого 25-річного ювілею з успіхами, які, за словами Г. Гусака, достатньою мірою демонструють переваги соціалістичного суспільного ладу. Обсяг промислового виробництва зріс більш як у шість разів порівняно з довоєнним часом. КПЧ добилася великої перемоги на селі — залучення трудящого селянства на шлях соціалізму. Єдині сільськогосподарські кооперативи міцно ввійшли в життя і з честю витримали політичне випробування в 1968—1969 рр. Продуктивність праці в сільському господарстві зросла втричі. Високого ступеня досяг життєвий рівень трудящих, глибокі зміни відбулися в самій структурі суспільства.

Курс на будівництво розвинутого соціалістичного суспільства (1971—1985). Важливе місце в історії соціалістичного будівництва в ЧССР займає XIV з'їзд КПЧ, який відбувся у травні 1971 р. Історичне значення з'їзду полягає, насамперед, в тому, що він остаточно підвів підсумки кризисного розвитку в партії та країні. Рішення з'їзду, який одностайно було названо з'їздом перемоги над ворогами соціалізму в ЧССР, пройняті ідеями соціалістичного інтернаціоналізму, непорушної дружби КПЧ і КНРС, ЧССР і СРСР, дружби з усіма братніми соціалістичними країнами і їхніми марксистсько-ленінськими партіями.

Значення з'їзду полягає в тому, що відповідно до його рішень було взято курс на всебічне вдосконалення соціалізму, будівництво розвинутого соціалістичного суспільства. З'їзд визначив завдання розвитку ЧССР на п'яту п'ятирічку (1971—1975): широкий розвиток індустрії, сільського господарства, підвищення матеріального добробуту трудящих.

Втілення в життя рішень XIV з'їзду КПЧ відбувалося в умовах великого трудового і політичного піднесення. Ще не спала хвиля змагання на честь XIV з'їзду КПЧ, як країна почала готуватись до виборів до Федеральних зборів ЧССР, Національних зборів респу-

блік і в місцеві національні комітети. В дні виборів 26—27 листопада 1971 р. трудящі продемонстрували високу політичну зрілість, свою відданість справі соціалізму. За кандидатів Національного фронту було віддано 99 % голосів. Це була нова велика перемога сил соціалізму в ЧССР.

Працею робітничого класу і кооперативного селянства рішення XIV з'їзду КПЧ втілювалися в життя. Обсяг промислового виробництва за 1971—1975 рр. збільшився на 38 %, а продукція сільськогосподарства — на 14 %. Випереджаючими темпами розвивалися ті галузі промисловості, які визначали науково-технічний прогрес — машино- і приладобудування, засоби автоматизації, нафтохімія та ін. Національний дохід зріс на 32 %. Для трудящих було збудовано 614 тис. квартир, що на 114 тис. більше, ніж за планом, стали до ладу десятки соціально-культурних закладів. Заробітна плата та інші види грошових надходжень населення зросли майже на 30 %.

За роки п'ятирічки дали зміцніти дружба і співробітництво ЧССР з братніми соціалістичними країнами, передусім з СРСР. Чехословаччина активно включилась у здійснення соціалістичної економічної інтеграції, вбачаючи в цьому єдино правильний шлях до дальшого зміцнення економічного потенціалу країни, зростання могутності країн — членів РЕВ.

Програму дальшого розвитку ЧССР по шляху будівництва соціалістичного суспільства накреслив XV з'їзд КПЧ (квітень 1976 р.), який визначив перспективи розвитку на 1976—1980 рр. Обсяг промислового виробництва передбачалося збільшити на 34 %, але особливо роль мали відіграти ті галузі, які забезпечують науково-технічний прогрес. Планувалося зростання виробництва продукції сільськогосподарства на 14—15 %, а національного доходу — на 27—28 %. Майже весь приріст національного багатства передбачалося одержати в результаті впровадження нової техніки, підвищення ефективності виробництва. З'їзд ставив завдання дальше зближати економіку ЧССР та інших братніх соціалістичних країн.

Значне місце в рішеннях XV з'їзду партії зайняли питання дальшого вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, розвитку класової структури суспільства, підвищення керівної ролі робітничого класу, який становить більш як 60 % самодіяльного населення країни, зміцнення його союзу з кооперативним селянством як політичної основи соціалізму. З'їзд вказав на необхідність дальшого підвищення керівної ролі КПЧ, громадських організацій в управлінні країною, в розвитку соціалістичної демократії.

Висунута з'їздом програма дальшого розвитку соціалістичного суспільства успішно втілювалася в життя. З кожним роком зростала соціальна активність трудящих. Соціалістичне змагання охопило всю країну. У дні підготовки до 60-річчя Великого Жовтня, наслідуючи приклад робітників Чепеля (Угорська Народна Республіка), трудящі Чехословаччини активно включилися в боротьбу за дострокове виконання замовлень для СРСР.

Новий поштовх розвитку народної ініціативи дало відзначення

в лютому 1978 р. 30-річчя перемоги в Чехословаччині соціалістичної революції, яка була логічним продовженням справи Великого Жовтня.

Важливими в боротьбі за виконання завдань шостої п'ятирічки були 1979—1980 рр. Країну охопило всенародне соціалістичне змагання за гідну зустріч 35-річчя визволення від фашизму. Провідною силою соціалістичного змагання виступав робітничий клас ЧССР. Якщо в 1975 р. в соціалістичному змаганні брало участь 3,3 млн. чол., то в 1980 р. вже 4,1 млн. Однією з дійових форм змагання був рух бригад соціалістичної праці (БСП).

Головна увага в роки шостої п'ятирічки приділялася не стільки будівництву нових заводів, скільки технічній реконструкції діючих. Без зупинки виробництва було реконструйовано і переведено на виробництво обладнання для атомних електростанцій ряд підприємств виробничого об'єднання «Шкода». Успішно здійснювалася реконструкція машинобудівних і верстатобудівних заводів Праги, Брно, Братіслави, Чеських Будейовиць, Моравської Острави, Кошице.

В умовах боротьби за посилення науково-технічного прогресу в роки шостої п'ятирічки хоч дещо і знизились темпи приросту промислового виробництва, зумовлені помилками в плануванні і керівництві галузями народного господарства, проте залишалися досить високими — 4—5 % щороку. Всього за п'ятирічку обсяг промислового виробництва ЧССР зріс на 25 %. Продуктивність праці збільшилась на 18 % і за рахунок цього одержано понад 93 % приросту промислового виробництва.

Досить стабільно розвивалось в роки шостої п'ятирічки (1976—1980) сільське господарство: його загальний обсяг збільшився на 14 %. Тепер ЧССР сама забезпечувала себе продукцією сільськогосподарства.

Успішно здійснювалася і соціальна програма. Стабільне зростання економіки дало змогу неухильно підвищувати матеріальний і культурний рівень життя трудящих.

Важливою подією в громадсько-політичному житті ЧССР став XVI з'їзд КПЧ, який проходив у квітні 1981 р. Перед з'їздом стояли завдання: підвести підсумки 70-х років, виявити причини спаду темпів економічного розвитку в останні роки шостої п'ятирічки, визначити завдання прискорення економічного і соціального розвитку країни на основі науково-технічного прогресу на сьому п'ятирічку (1981—1985) і на період до 1990 р. Розв'язання цих питань ускладнювалось різким загостренням міжнародної обстановки, посиленням ідеологічної боротьби, односторонніми економічними санкціями США, їх союзників по НАТО проти соціалістичних країн, у тому числі і проти ЧССР.

XVI з'їзд КПЧ визначив головним завданням сьомої п'ятирічки і періоду до кінця 80-х років підвищення ефективності, економічності виробництва і якості праці. Промислове виробництво передбачалося збільшити за п'ятиріччя на 18—20 %. Головна увага приділялась прискоренню розвитку машинобудування, металургії, енергетики, електронної промисловості, нафтохімії, будівельної індустрії. Обсяг виробництва сільськогосподарства передбачалося збільши-

ти на 10 %, національний дохід — на 14—16 %. Головною метою партії, відмічав XVI з'їзд КПЧ, є неухильне підвищення матеріального добробуту і культурного рівня життя трудящих на основі прискореного розвитку економіки, науки і техніки.

Чехословацькі комуністи, всі трудящі країни одностайно схвалили рішення XVI з'їзду КПЧ і прийняли їх за свою бойову програму на 1981—1985 рр. З кожним роком зростала кількість бригад соціалістичної праці (БСП). У 1985 р. в русі за соціалістичне ставлення до праці брало участь близько 280 тис. колективів, у яких працювало понад 5 млн. чол. В роки сьомої п'ятирічки розвивався далі рух комплексних раціоналізаторських бригад (КРБ), які успішно вирішували не лише питання виробництва, а й впровадження науково-технічного прогресу. Якщо в 1981 р. в КРБ брало участь 21 тис. чол., то в 1985 р. — більше 35 тис. працівників.

Важливим фактором, який прискорював розв'язання завдань сьомої п'ятирічки, було вдосконалення і дальший розвиток міжнародного соціалістичного змагання. Трудові колективи ЧССР уклали угоди на змагання з трудовими колективами СРСР, інших братніх соціалістичних країн. Особливо активно розгорталися міжнародне соціалістичне змагання на честь 60-річчя утворення СРСР і 40-річчя Великої Перемоги. Трудящі ЧССР, включившись у міжнародне соціалістичне змагання, не лише прискорювали розв'язання завдань сьомої п'ятирічки, але й внесли вагомий вклад у спорудження важливих міжнародних об'єктів — газопроводу Уренгой — Ужгород, в будівництво потужностей по видобутку залізної руди в Курській, Дніпропетровській областях, Усть-Ілімського і Кіембаївського комбінатів і т. ін. Міжнародне соціалістичне змагання привело до ще більшого розширення співробітництва поріднених підприємств, колгоспів, радгоспів, наукових і навчальних установ, міст-побратимів і поріднених районів та областей. В цьому особливо велика роль належить колективам УРСР, яка безпосередньо межує з братньою Чехословаччиною.

Зростання трудової активності трудящих, велика організаторська і виховна робота КПЧ, громадських організацій дали позитивні наслідки. Чехословаччина успішно пододала спад виробництва на початку 80-х років і в останні роки п'ятирічки приріст був значно вищим, що дало можливість успішно виконати поставлені XVI з'їздом КПЧ завдання.

Проблеми розвитку ЧССР на середину 80-х років і визначення перспектив до 2000 року розглянув XVII з'їзд КПЧ, який проходив з 24 по 28 березня 1986 р. Делегати з'їзду одностайно підтримали оцінку сучасного становища в світі, дану в рішеннях XXVII з'їзду КПРС. Політична доповідь ЦК КПРС, нова редакція Програми КПРС, інші документи форуму радянських комуністів, вироблений XXVII з'їздом новий стратегічний курс прискореного економічного і соціального розвитку СРСР на основі поглиблення науково-технічного прогресу стали джерелом натхнення для чехословацьких комуністів, усіх трудящих країни.

На XVII з'їзді КПЧ з гордістю констатувалося, що програма будівництва соціалістичного суспільства, висунута 15 років тому XIV

з'їздом, далі розвинута наступними з'їздами, успішно втілюється в життя. За 15 років національний дохід збільшився на 81 %, обсяг промислового виробництва — на 97 %. Продукція сільського господарства зросла майже на 35 %. Значно поглибилися інтернаціональні зв'язки ЧССР з країнами — членами РЕВ, особливо з Радянським Союзом. Частка СРСР у зовнішній торгівлі ЧССР становить 45 %, а з країнами РЕВ — 74 %.

У ході виконання сьомої п'ятирічки КПЧ домоглася дальшого розвитку політичної системи соціалізму, зміцнення влади народу на чолі з робітничим класом. Повністю підтвердив себе ленінський принцип федерального устрою ЧССР.

XVII з'їзд КПЧ визначив завдання на восьму п'ятирічку (1986 — 1990) і на період до 2000 року. У наступні 15 років національний дохід в ЧССР має зрости більше як на 66 % при значному зниженні матеріально- і енергоємності. В таких же розмірах зросте і продуктивність праці. Головним шляхом досягнення якісно нового рівня розвитку економіки, як відзначив з'їзд, є прискорення науково-технічного прогресу, втілення його досягнень у практику. Одним із засобів досягнення цього є активна участь ЧССР в реалізації Комплексної програми науково-технічного прогресу країн РЕВ на період до 2000 року.

Комуністи, всі трудящі ЧССР одностайно схвалили рішення XVII з'їзду КПЧ і самовідданою працею перетворюють їх у життя.

Зовнішня політика ЧССР. З перших днів будівництва нової народно-демократичної Чехословаччини в країні розгорнулася гостра боротьба навколо питань зовнішньої політики. Представники експлуататорських класів відстоювали необхідність орієнтації на західні капіталістичні країни. Робітничий клас, очолюваний КПЧ, розгорнув послідовну боротьбу за утвердження нового зовнішньополітичного курсу — за дружбу і співробітництво з СРСР, за єдність з усіма народно-демократичними країнами, за розвиток рівноправних відносин з усіма країнами на ленінських принципах мирного співіснування. Це впливало з Кошицької урядової програми, рішень VIII з'їзду КПЧ, програми уряду К. Готвальда, відповідало інтересам розвитку світового соціалізму.

Радянсько-чехословацькі відносини розвивалися на основі принципів, визначених у договорі від 12 грудня 1943 р. За допомогою СРСР Чехословаччина активно виходила на міжнародну арену: у травні 1946 р. уклала договір з Югославією, в березні 1947 р. — з Польщею, у квітні і червні 1948 р. — з Болгарією і Румунією, а згодом — з Угорщиною. Маючи розвинену промисловість, Чехословаччина надавала значну допомогу країнам народної демократії у відбудові і розвитку народного господарства. Як член ООН з 1945 р. вона вносила посильний вклад у боротьбу проти агресивного курсу імперіалізму, за демократичне врегулювання післявоєнних проблем.

Новий, соціалістичний курс зовнішньої політики Чехословаччини утвердився після перемоги над реакцією в лютому 1948 р. Здобута при активній політичній підтримці братніх країн соціалізму, лютнева перемога підносила міжнародний авторитет Чехословаччини, сприяла утвердженню соціалістичних міжнародних відносин.

В умовах будівництва соціалізму Чехословаччина послідовно проводила в життя курс зовнішньої політики, накреслений КПЧ — курс всебічного розвитку співробітництва з СРСР, з усіма братніми соціалістичними країнами. Це знаходило своє конкретне втілення в усіх сферах життя — в економіці, політиці, культурі, ідеології. Уже в 1948—1949 рр. зроблено нові кроки на шляху зміцнення міжнародного авторитету Чехословаччини. Було встановлено братерські відносини з КНДР, з народним Китаєм, з НДР. Чехословаччина все більше розвивала з братніми країнами економічне та науково-технічне співробітництво. Як один з фундаторів і активних учасників створення в 1949 р. РЕВ, Чехословаччина послідовно здійснювала курс на розширення і поглиблення міжнародного соціалістичного поділу праці. З 1971 р. ЧССР активно впроваджує в життя Комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції, метою якої є створення єдиного народногосподарського комплексу братніх соціалістичних країн. Трудящі Чехословаччини гаряче схвалили прийняту в грудні 1985 р. на сесії РЕВ братніми країнами Комплексну програму науково-технічного прогресу на період до 2000 року, яка відповідає сучасному етапу соціалістичного будівництва і є, за визначенням XVII з'їзду КПЧ, якісно новим кроком у соціалістичній економічній інтеграції¹.

Загальний товарооборот ЧССР з братніми країнами зріс за останні десятиріччя майже в 25 разів. Лише на країни РЕВ припадає сьогодні більше 74 % обсягу зовнішньої торгівлі проти 14 % у 1947 р. Завдяки співробітництву з братніми країнами ЧССР одержує потрібну кількість сировини для промисловості і має надійний ринок збуту її продукції. Обмін науково-технічними досягненнями дає змогу Чехословаччині активно переходити до інтенсивного розвитку народного господарства.

Виняткове значення для ЧССР має співробітництво з Радянським Союзом. Досить сказати, що з СРСР вона одержує на вигідних умовах 96 % потрібної нафти, 85 — залізної руди, майже 100 — чавуну і природного газу, 66 — марганцевої руди, 64 % — бавовни і т. ін. ЧССР, у свою чергу, постачає Радянському Союзу цінне обладнання, складні машини, передає важливу науково-технічну документацію. На Радянський Союз припадає майже 45 % всього чехословацького зовнішнього обороту. Тісне радянсько-чехословацьке економічне і науково-технічне співробітництво — надійна гарантія нових успіхів соціалістичного і комуністичного будівництва в наших країнах. В основі його розвитку є Договір про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво, укладений у травні 1970 р. Натхненником і організатором непорушної радянсько-чехословацької дружби є КПРС і КПЧ.

Неухильно міцніє політичне співробітництво Чехословаччини з братніми країнами, насамперед з СРСР. Вони спільно виступають проти агресивного курсу імперіалістичних держав, проти озброєння країн НАТО, спільно подавали велику допомогу країнам, які

визволилися з-під гніту імперіалізму, спільно турбуються про зміцнення миру і безпеки народів.

Чехословаччина внесла значний вклад у створення і успішний розвиток системи колективної безпеки соціалістичних країн — об'єднаної Організації Варшавського Договору.

Основною тісного політичного єднання ЧССР із соціалістичними країнами є дружба КПЧ з братніми марксистсько-ленінськими партіями. Регулярний обмін делегаціями на найвищому рівні, де обговорюються важливі питання спільної боротьби за мир і соціалізм, став важливим фактором зміцнення єдності країн соціалізму. Постійне зближення соціалістичних країн, зазначив XV з'їзд КПЧ, все більше стає закономірністю розвитку соціалістичної співдружності. Нові завдання зміцнення дружби ЧССР з братніми країнами накреслив XVII з'їзд КПЧ. У єдності з братніми країнами — сила і могутність ЧССР, гарантія росту її міжнародного авторитету.

Чехословаччина завжди вносила і сьогодні вносить значний вклад у захист завоювань соціалізму. Вона подала велику допомогу КНДР і народам Південно-Східної Азії в боротьбі проти імперіалістичних інтервентів, а сьогодні активно сприяє зростанню їхнього економічного потенціалу. Послідовну інтернаціоналістську політику проводила ЧССР щодо Угорщини восени 1956 р., коли вороги намагалися відірвати її від країн соціалістичної співдружності. Допомога ЧССР відіграла велику роль у швидкому подоланні наслідків контрреволюції. Уряд ЧССР рішуче засудив підступні дії американського імперіалізму проти Республіки Куба. Після ліквідації Карібської кризи ще міцнішими стали чехословацько-кубинські відносини.

Силу єдності братніх соціалістичних країн було продемонстровано і в кризисні для ЧССР дні 1968—1969 рр., коли міжнародна і внутрішня реакція зробили спробу відірвати її від Радянського Союзу та інших братніх країн. Та плани реакції і на цей раз не здійснилися. Спільними зусиллями було відстояно завоювання соціалізму в ЧССР, відстояно інтереси соціалістичної співдружності. На початку 80-х років ЧССР подала велику допомогу Польщі в подоланні підступів внутрішньої та міжнародної реакції. В ході боротьби за стабілізацію в ПНР зміцнювалося і розвивалося чехословацько-польське співробітництво.

Трудящі ЧССР гаряче схвалили Програму миру, вироблену XXIV з'їздом КПРС і далі розвинуту XXV, XXVI та XXVII з'їздами КПРС. На XV з'їзді КПЧ зазначалося, що боротьба за реалізацію Програми миру мала істотний вплив на зміст, характер і структуру міжнародних відносин. Це привело до ще більшого зміцнення позицій ЧССР на міжнародній арені, до зміцнення її співробітництва з СРСР та іншими соціалістичними країнами.

Основна мета зовнішньої політики ЧССР на сучасному етапі, як зазначалось на XVII з'їзді КПЧ, — створення сприятливих умов для будівництва розвинутого соціалістичного суспільства. Зростання економічного і політичного потенціалу збільшує вклад ЧССР в боротьбу за мир, в розв'язання найважливішої проблеми сучасності — ліквідації загрози ядерної війни. Трудящі ЧССР одностайно схва-

¹ XVII съезд Коммунистической партии Чехословакии. — Правда. — 1986. — 25 марта.

лили програму загального миру і безпеки, вироблену XXVII з'їздом КПРС, як таку, що відповідає інтересам усього людства.

У ході соціалістичного будівництва постійно зростало співробітництво ЧССР з країнами, що розвиваються, в першу чергу з тими, що стали на шлях соціалістичної орієнтації. В цьому знаходить своє втілення принцип пролетарського інтернаціоналізму, ленінське вчення про єдність всіх антиімперіалістичних сил. Протягом 50—60-х років ЧССР встановила тісні зв'язки з багатьма країнами Азії, Африки і Латинської Америки. Найбільш інтенсивно розвиває вона економічне, політичне і культурне співробітництво з Індією, Афганістаном, Бірмою, Кампучією, Бангладеш та іншими країнами Азії. З африканських країн найтісніші зв'язки розвиваються з Алжіром, Суданом, Гвінеєю, Ефіопією, Марокко, Тунісом та рядом інших.

Економічно розвинена Чехословаччина постачає цим країнам на взаємовигідних умовах комплексне обладнання для промислових підприємств, хімічні добрива і техніку для сільського господарства, товари широкого вжитку, надає їм на пільгових умовах довгострокові кредити. Обсяг зовнішньої торгівлі з країнами, які розвиваються, лише за 1948—1978 рр. зріс майже в 4 рази. Так, лише в Індії чехословацькою технікою обладнано 60 підприємств, багато їх в Індонезії, Ірані, Сирії, Кампучії та інших країнах. ЧССР бере активну участь у підготовці кадрів для цих країн. Питома вага торгівлі з країнами, що розвиваються, становить близько 10 % зовнішньоторговельного обороту ЧССР. Особливо велике значення має те, що ЧССР постачає цим країнам комплексне обладнання для підприємств, допомагаючи цим самим долати їх економічну відсталість.

Уряд ЧССР засуджує агресію імперіалізму проти молодих країн, добивається повної ліквідації залишків колоніальної системи. Трудящі Чехословаччини одностайно засуджують реакційні режими, встановлені в окремих країнах, політику апартеїду, агресію Ізраїлю проти волелюбних арабських народів. Для викриття політики імперіалістів та їхніх маріонеток в різних країнах ЧССР використовує трибуну ООН. Її політика в цьому плані є складовою частиною підтримки всіма соціалістичними країнами прогресивних національно-визвольних рухів.

У відносинах з капіталістичними країнами Чехословаччина завжди послідовно дотримується ленінського принципу мирного співіснування країн з різним соціальним ладом. Особливо велике значення ЧССР надавала нормалізації відносин з сусідніми країнами — ФРН та Австрією. Уже в 50-х роках Чехословаччина торгувала з ФРН, а після укладення з нею в грудні 1973 р. Договору про взаємні відносини ці зв'язки ще більше зросли. Договір визнав недійсною ганебну мюнхенську угоду 1938 р., створив нормальні умови для розвитку співробітництва між ЧССР і ФРН і сприяв зміцненню безпеки в Європі.

Чехословаччина завжди прагнула мати добросусідські відносини з Австрією. Розвиваючи з нею рівноправні економічні та культурні зв'язки, вона водночас засуджувала діяльність в Австрії різних неонацистських і реваншистських організацій, виступала ініціа-

тором розв'язання шляхом переговорів спірних питань. У грудні 1974 р. під час першого офіційного візиту чехословацького представника до Австрії було укладено договір про врегулювання деяких фінансових і майново-правових питань. Це відкрило нові можливості для розвитку чехословацько-австрійських відносин.

Уряд ЧССР налагодив досить тісні взаємовідносини з Францією, Англією, Японією, Італією та іншими капіталістичними країнами. ЧССР має широкі торгові зв'язки з Швецією, Данією, Іспанією, Норвегією та іншими країнами Європи.

Важливе місце в зовнішній політиці ЧССР займають відносини з США. Чехословаччина добивається врегулювання шляхом переговорів спірних питань (компенсація за націоналізоване в ЧССР американське майно і повернення із США 18,4 т чехословацького золота, захопленого в роки війни). Але уряд США вдається до диктату, до втручання у внутрішні справи ЧССР і це перешкоджає розвитку відносин між двома країнами.

На XVII з'їзді зазначалося, що ЧССР стоїть за відвертий, чесний і плідний діалог, який сприяв би взаємному довір'ю, зміцненню міжнародної безпеки і процесу розрядки. ЧССР рішуче засуджує американську політику неоглобалізму, спроб тиснення і дискримінації, введення односторонніх санкцій та ембарго, відкидає реваншистську політику перегляду кордонів і післявоєнного устрою в Європі.

Своєю миролюбною політикою ЧССР внесла вагомий вклад у поліпшення політичного клімату як в Європі, так і в усьому світі. Разом з СРСР і братніми соціалістичними країнами вона провела велику роботу по скликанню загальноєвропейської наради з безпеки та співробітництва, а сьогодні послідовно проводить в життя основні положення Заключного акта. ЧССР добивається того, щоб політичну розрядку доповнити воєнною розрядкою. Вона рішуче виступає проти гонки озброєнь, за повне роззброєння, за заборону зброї масового знищення, повністю підтримує пропозиції Радянського Союзу в цьому питанні.

Успіхи ЧССР в соціально-економічному розвитку, її міцні дружні зв'язки з братніми соціалістичними країнами, передусім з СРСР, створили необхідні передумови для плідної діяльності на міжнародній арені, для активної боротьби за мир і соціальний прогрес. Ніколи раніше ЧССР не мала такого авторитету на міжнародній арені, як в наші дні. У 1985 р. вона встановила дипломатичні зв'язки більш як з 130 державами світу (у 1938 р. — з 57 країнами, 1960 р. — 73 країнами, 1969 р. — 88 країнами). Це ще один доказ активізації діяльності ЧССР на міжнародній арені в умовах здійснення Програми миру, висунутої послідовним борцем за мир — Радянським Союзом. Ця Програма відповідає інтересам усього людства і є основою зовнішньої політики всіх братніх соціалістичних країн.

Успіхи в розвитку культури ЧССР. Визволення Чехословаччини від фашизму і встановлення трудящими народно-демократичного ладу відкрило новий період і в розвитку культури — період утвердження соціалістичної, справді народної культури. Боротьба

КПЧ, всіх трудящих за нову культуру була складовою частиною боротьби за побудову нового суспільства. Втілюючи в життя програму культурної революції, розроблену В. І. Леніним і вперше здійснену в СРСР, КПЧ враховувала особливості розвитку країни, творчо використовувала досвід КНРС.

Важливим етапом на шляху створення нової культури є 1945—1948 рр., коли відбувалася гостра боротьба за демократизацію культурного життя. Всі заходи КПЧ у галузі культури логічно випливали з Кошицької урядової програми і рішень VIII з'їзду КПЧ (березень 1946 р.).

Велику увагу було приділено розвитку освіти. З квітня 1948 р. всі школи перейшли у відання держави. Уряд відкрив багато нових державних навчальних закладів. Особлива увага приділялася тим районам, які в умовах буржуазного ладу були відсталими в культурному відношенні (Словачина), або де навчальні заклади у війну було зруйновано. Органи народної влади налагоджували видання нових підручників, впроваджувалися нові програми.

Важливі демократичні заходи почали здійснюватись і в галузі вищої освіти. Змінювалася частково система прийому студентів, було введено нові дисципліни, переважно природничого характеру. На допомогу приходили радянські друзі: з СРСР надійшло багато підручників, цінна методична література про організацію навчання і виховання. У вузах виступали з лекціями провідні радянські вчені.

Нові заходи в галузі освіти зустріли опір з боку буржуазних діячів, католицької реакції, що гальмувало здійснення революційних перетворень. Стара інтелігенція, зокрема на Словащині, саботувала втілення в життя закону про нову школу — відокремлення її від церкви і передачу повністю під контроль держави.

Долаючи опір реакції, органи народно-демократичної держави в 1945—1948 рр. провели важливі заходи по налагодженню роботи культурних закладів.

Велика організаторська робота КПЧ серед прогресивної інтелігенції дала добрі наслідки: у тяжкі дні лютого 1948 р. інтелігенція була на боці трудящих.

На новому етапі соціалістичного будівництва КПЧ приділяла ще більшу увагу розвитку освіти і вищої школи, підготовці кадрів народної інтелігенції. Уже в квітні 1948 р. було видано закон про єдину школу, за яким вводилося обов'язкове і безплатне навчання дітей віком від 6 до 15 років. Середня школа була трьох профілів: фізико-математичного, хіміко-біологічного і загального (гуманітарного). Було створено школи з викладанням угорською, українською, польською, німецькою мовами.

На початку 60-х років було проведено реорганізацію освіти: ліквідовано малокомплектні школи і створено навчальні комбінати, вдосконалено навчальні плани і програми. Всі витрати за навчання з 1960 р. взяла на себе держава. Освіта в ЧССР стала справою всенародною. Дальше поліпшення системи освіти відбувалося в 70-х — першій половині 80-х років. У 1974 р. Президія ЦК КПЧ затвердила програму дальшого вдосконалення системи освіти,

особливо підготовки спеціалістів із середньою освітою та робітничої зміни. Новий закон про школу було схвалено в 1984 р. У країні вводилася 8-річна школа як загальна ланка, у якій навчаються діти від 6 до 14 років, а далі іде другий цикл навчання — середня освіта (4 роки) — це гімназії, середні профтехшколи, училища, технікуми. Середня школа готує спеціалістів широкого профілю і має політехнічний характер. Кадри для робітничого класу готують профтехшколи і фабрично-заводські училища. Навчанням охоплено всю молодь щкільного віку.

Колективи вчителів середніх шкіл, училищ і викладачів вузів мають широкі зв'язки з педагогічними колективами СРСР та інших соціалістичних країн. Велику допомогу в розвитку нової школи і вищої освіти (у підготовці кадрів, методичній допомозі, обміні досвідом роботи, спільних наукових дослідженнях, читаннях нових курсів тощо) ЧССР одержала від Радянського Союзу.

ЧССР у свою чергу подає допомогу братнім країнам в обладнанні навчальних закладів, підготовці кадрів. Для допомоги народам Азії та Африки в 1961 р. було створено університет ім. 17 листопада, де вчиться молодь країн цих континентів.

Сьогодні працівники освіти і культури успішно втілюють у життя рішення XVII з'їзду КПЧ, який накреслив програму дальшого вдосконалення системи освіти і вищої школи, поліпшення форм і методів педагогічної роботи в школах усіх ступенів.

Перемога соціалістичної революції відкрила шлях для розвитку науки. З ініціативи КПЧ було створено нові наукові центри — спеціальні інститути і лабораторії, а в 1952 р. — і Чехословацьку академію наук (ЧСАН). Через рік було створено Словацьку академію наук (САН), згодом — Чехословацьку академію сільськогосподарських наук. На 1985 р. у системі ЧСАН було близько 150 наукових установ, а в САН понад 20. Основні напрями досліджень — це фізико-математичні проблеми, зокрема вивчення властивостей електронно-обчислювальної техніки і її застосування в народному господарстві, дослідження у галузі термоелектричних і фотоелектричних явищ, електронної оптики, теоретичної та космічної фізики, хіміко-біологічні дослідження і застосування їх в медицині. Суспільствознавці досліджують проблеми сучасного світового розвитку, створення і зміцнення світової соціалістичної системи, становлення нового типу міжнародних відносин, сучасне становище в капіталістичному світі тощо. На ниві науки в ЧССР у 1985 р. трудилося близько 160 тис. спеціалістів, серед яких багато із світовими іменами. На розвиток науки держава щороку виділяє близько одного мільярда крон, що становить понад 3 % національного доходу країни. Вклад вчених у науково-технічний прогрес ЧССР неухильно зростає. Лише за останні 15 років учені ЧССР успішно зв'язали близько 350 наукових і дослідно-експериментальних проблем. Стратегічний курс прискорення економічного і соціального розвитку ЧССР, визначений XVII з'їздом КПЧ, поставив перед вченими ще більші завдання.

Досягнення чехословацьких вчених дістали міжнародне визнання: Нобелівською премією відзначено відкриття в галузі хімічного

аналізу, зроблене академіком Я. Гейровським; високо оцінено дослідження в галузі високомолекулярних сполук Ф. Шорша, фізики металургії — К. Шишки, лікування скарлатини за методом Я. Прохазки та К. Рашки, праці з історії З. Неєдли, В. Краля, Ф. Грауса, з економіки і філософії — О. Доброго, В. Ванечки та ін. Чехословацька наука упевнено вийшла на передові позиції світових наукових відкриттів у фізиці металургії, розщепленні атома, генетиці, закономірностях електромагнітного поля і сонячної активності, геології Землі тощо.

Велику роль відіграло в цьому встановлення і розвиток співробітництва Академії наук ЧССР, СРСР та інших соціалістичних країн. Договір про співробітництво між ними було укладено в 1960 р. Радянський Союз подав велику допомогу країні в підготовці кадрів з математики, ядерної фізики, біології, хімії, суспільних наук. Спільно з ученими СРСР ведеться дослідження близько 200 важливих тем, які мають велике народногосподарське значення. Вчені ЧССР активно включилися в дослідження за програмою «Інтеркосмос», з проблем охорони навколишнього середовища. Розвивається і співробітництво з академіями всіх братніх соціалістичних країн, зокрема широкі зв'язки мають чехословацькі вчені з науковцями ПНР, НДР, УНР. Спільно з ученими УНР, наприклад, досліджується проблема охорони навколишнього середовища в басейні Дунаю, із польськими — проблеми комп'ютеризації виробництва, з німецькими і болгарськими — застосування роботів і т. ін.

Яскравою сторінкою участі ЧССР в дослідженні космосу був політ у березні 1978 р. першого міжнародного екіпажу в складі радянського космонавта А. Губарева і чехословацького космонавта-дослідника В. Ремека. У жовтні 1978 р. з території СРСР на навколосемну орбіту виведено перший чехословацький супутник Землі «Магіон», наукову інформацію якого приймають не лише в СРСР і ЧССР, а також в НДР, НРБ і в Республіці Куба. Спільно з радянськими і польськими вченими у 1983 р. запущено геофізичну ракету «Вертикаль-II». Масштаби співробітництва сьогодні визначає схвалена в грудні 1985 р. Комплексна програма науково-технічного прогресу країн РЕВ до 2000 р.

Швидкими темпами розвиваються соціалістичні за змістом і національні за формою література і мистецтво ЧССР. Спираючись на прогресивні традиції пролетарської культури 20—30-х років, на дружбу з письменниками СРСР, передові митці вели рішучу боротьбу за літературу і мистецтво соціалістичного реалізму, за встановлення нерозривного зв'язку мистецтва з життям народу. Головна тема — це боротьба проти фашизму, встановлення народно-демократичного ладу, діяльність КПЧ.

Активізувався розвиток соціалістичної літератури після переможного лютого 1948 р. Навесні 1949 р. відбувся I з'їзд письменників Чехословаччини, створено творчі організації. Велике значення для розвитку літератури мав вихід романів-хронік А. Запотоцького «Світанок», «Встануть нові бійці», «Бурхливий рік 1905» і «Червона заграва над Кладном», в яких глибоко правдиво було розкрито революційну боротьбу робітничого класу.

З'явилися твори про соціалістичне будівництво: серед них роман Я. Отченашека «Широким кроком» (1952 р.), «Громадянин Брик» (1955 р.), романи В. Ржезача «Наступ», «Битва», а також збірки віршів В. Незвала «Пісня миру», «Крила» та ін. В художніх творах відображено проблеми індустріалізації Словаччини, боротьбу за колективізацію сільського господарства, життя народної інтелігенції.

Нова тема утвердилась і в драматургії. На сценах більше як 100 театрів з успіхом ідуть як твори сучасних драматургів, сатириків, композиторів, так і чеська та світова класика. Театр відіграє велику роль у громадсько-політичному житті країни.

Кіномитці створили багато кінокартин, відзначених на конкурсах міжнародними преміями і дипломами. Особливої уваги заслуговують картини про антифашистську боротьбу, про визволення Чехословаччини, про утвердження соціалістичного способу життя.

Велику роль у формуванні нової людини відіграють культурно-освітні заклади. Неухильно зростала мережа народних бібліотек і клубів. У 1985 р. в ЧССР було майже 41 тис. бібліотек з книжковим фондом 65 млн. книг. Є багато населених пунктів з кількома бібліотеками і клубами. При клубах працюють майже 20 тис. гуртків художньої самодіяльності, в тому числі 14 тис. ансамблів, в яких беруть участь близько 500 тис. чол. На щорічних фестивалях народної творчості трудящі демонструють свої досягнення. Соціалізм відкрив необмежені можливості для розквіту народних талантів. Обмін колективами художньої самодіяльності з СРСР та іншими братніми країнами сприяє зростанню виконавської майстерності самодіяльних митців.

Новий важливий етап розвитку чехословацького суспільства, визначений XVII з'їздом КПЧ, висуває більш складні завдання перед працівниками культури і мистецтва, які мають посилити свою роль в духовному збагаченні людини, в розвитку її творчих сил і здібностей, в ідейному і моральному її зростанні. Діячі мистецтва і культури ЧССР сприяють процесу зближення і взаємозбагачення культур народів Чехословаччини, зближенню чехословацької культури з культурою соціалістичних країн, підвищенню ролі культури в боротьбі за мир, взаєморозуміння між народами.

Розділ 42. СОЦІАЛІСТИЧНА ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА ЮГОСЛАВІЯ (1945—1986)

Боротьба за революційні перетворення і зміцнення народної влади. Розгром фашизму, перемога народної революції відкрили перед народами Югославії шлях глибоких революційних перетворень, шлях соціалістичного будівництва. Боротьба за революційні перетворення ускладнювалась як через тяжке економічне становище країни (фашисти зруйнували близько 40 % потужностей промисловості, розорили понад 300 тис. селянських господарств, у війні загинуло 1,7 млн. чол., тобто близько 11 % населення, без притулку залишилося близько 3,5 млн. чол.), так і внаслідок опору класових ворогів. Позбавлені влади поміщики, велика буржуазія, частина куркульства, недобитки фашистських партій, реакційне духів-

ництво об'єдналися в контрреволюційний табір на чолі з монархом Петром II. Головну ставку реакція робила на представника емігрантських кіл І. Шубашича, який у березні 1945 р. ввійшов до складу коаліційного уряду Й. Броз Тіто.

Силам реакції протистояв Народний фронт (НФ) — масова організація, до якої увійшли робітники, селяни, передова інтелігенція, очолені загартованою у важких боях Комуністичною партією Югославії. У серпні 1945 р. відбувся I з'їзд Народного фронту, на якому було прийнято програму і статут та обрано Національний комітет. У тому самому місяці Антифашистське віче народного визволення Югославії (АВНВЮ) було перетворено у Тимчасову народну скупщину, яка прийняла закон про вибори до Установчої скупщини. На виборах, що відбулися 11 листопада, кандидати НФ мали майже 90,5 % голосів. Це свідчило, що реакція зазнала повного краху.

У кінці листопада 1945 р. Установча скупщина одностайно прийняла декларацію про ліквідацію монархії і проголосила Югославію Федеративною Народною Республікою. У січні 1946 р. було затверджено Конституцію ФНРЮ, яка юридично закріпила ті зміни, що відбулися в суспільно-економічному і політичному житті країни після перемоги народної революції. Конституція проголосила, що вся влада належить народу і виходить від народу. Югославія стала федерацією 6 республік, що мали свої республіканські установи і законодавство. Національним меншостям було забезпечено всі політичні і культурні права. Конституція проголошувала повну рівноправність громадян незалежно від національності, раси, віросповідання. Громадянам гарантувалися свобода слова, друку, зборів, совісті тощо. Церква відокремлювалась від держави, а школа від церкви. Початкова освіта стала обов'язковою і безплатною. У травні 1946 р. було видано закон про створення народних комітетів, що стали органами державної влади на місцях.

Перетворення в галузі економіки. На першому місці серед них є, безперечно, аграрна реформа. Ще в роки війни на визволеній території було конфісковано і націоналізовано всі землі, що належали колабораціоністам. Але селянство вимагало повної ліквідації великого землеволодіння і пережитків феодалізму. Тому після перемоги революції 23 серпня 1945 р. Тимчасова народна скупщина прийняла закон про аграрну реформу і колонізацію*. Закон проголошував принцип: земля належить тим, хто її обробляє. За законом, без відшкодування відібрано землю у поміщиків, німців, що втекли або були виселені з Югославії, у зрадників, а також експропрійовано землю, яка належала банкам, акціонерним товариствам, церквам, монастирям та ін. Реформа ліквідувала велике землеволодіння, залишки феодально-кріпосницької експлуатації і обмежила право приватної власності на землю 25—35 га оброблюваної площі на одну сім'ю.

Землю одержували насамперед безземельні і бідні селяни, бійці народної армії, інваліди війни, родини жертв фашистського те-

* Переселення осіб з місць свого мешкання в інші райони країни, де їм надавалася земля з фонду аграрної реформи.

рору та ін. До травня 1946 р. землю одержали майже 316,5 тис. селянських господарств, з яких 70,7 тис. селянських родин раніше взагалі не мали землі. Частина земель було передано державним маеткам, державному місцевому фронту, а також створеним селянським кооперативам, які згодом ставали основою соціалістичних перетворень на селі.

Земельна реформа, проведена в умовах гострої класової боротьби, мала велике значення. Вона ліквідувала велике поміщицьке землеволодіння і відкрила перед селянством новий шлях розвитку. Реформа змінила соціальні відносини на селі, привела до зміцнення союзу робітничого класу і селянства, сприяла зростанню авторитету КПЮ, яка послідовно захищала інтереси трудового селянства.

Глибокі перетворення відбувалися в галузі промисловості. Відомо, що згідно з рішенням АВНВЮ найбільші промислові підприємства стали всенародною власністю ще в 1945 р. Це завдало вирішального удару по монополістичному капіталу. На початку грудня 1946 р. Народна скупщина прийняла закон про націоналізацію всіх великих промислових підприємств, банків і страхових товариств, транспорту, всієї оптової торгівлі. Під державний контроль було поставлено зовнішню торгівлю. Пізніше, у квітні 1948 р., було націоналізовано дрібні приватні промислові підприємства, великі майстерні, культурні установи, складські приміщення тощо. Таким чином, у Югославії вся промисловість, банки, торгові підприємства стали всенародною власністю. Це стало основою для здійснення широкої програми соціалістичного будівництва.

Успішно відбудовувалось народне господарство. Трудящі Югославії, переборюючи значні труднощі і опір класового ворога, піднімали з руїн заводи і фабрики, робили все, щоб відроджувалося життя в зруйнованих містах. Грошова реформа, проведена у квітні 1945 р., завдала удару по капіталістичних елементах (на руки видавали при обміні не більше 5 тис. нових динарів) і сприяла оздоровленню фінансів, що дало змогу державі спрямовувати значні кошти на відбудову народного господарства.

Завдяки героїчним зусиллям робітничого класу і трудящого селянства відбудову народного господарства було закінчено в кінці 1946 р. Велика заслуга в цьому належала Народному фронту, на чолі з КПЮ. У відбудові народного господарства Югославії допомагав Радянський Союз, який поставляв їй промислове устаткування, вугілля, промислову сировину, залізничні вагони, паровози тощо.

Перший п'ятирічний план. У 1947 р. Народна скупщина затвердила перший п'ятирічний план розвитку народного господарства ФНРЮ на 1947—1951 рр., який передбачав збільшення промислового виробництва в 5 разів і сільськогосподарської продукції — в 1,5 раза порівняно з 1939 р. Було визначено курс на індустріалізацію і електрифікацію країни. Головна увага приділялась важкій промисловості — переважно чорній металургії і машинобудуванню.

Основні завдання п'ятирічного плану полягали в тому, щоб ліквідувати господарську і технічну відсталість, посилити економічну

міць країни, розвинути соціалістичний сектор у народному господарстві, підвищити загальний добробут народу.

Розвиток народного господарства у перші три роки п'ятирічки (1947—1949) забезпечувався відповідною економічною політикою держави. Спираючись на допомогу СРСР і країн народної демократії, трудящі Югославії успішно рухали вперед економіку і культуру. Ставали до ладу нові заводи і фабрики, на карті країни з'явилися нові промислові центри. Уже в 1948 р. промислове виробництво перевершило довоєнний рівень в 1,5 раза. Успішно розвивалося і сільське господарство. Високих темпів зростання виробництва було досягнуто при тісному співробітництві з СРСР і всіма країнами соціалізму. У 1948 р. понад 50 % зовнішньоторгового обороту Югославії припадало на СРСР і країни народної демократії.

Але водночас в соціалістичному будівництві зустрічалися труднощі, припускалися недоліки, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Частина керівництва КПЮ наполягала на ревізії окремих положень марксизму-ленінізму, особливо з питань економіки і держави. Політика керівництва КПЮ піддавалась критиці з боку братніх марксистсько-ленінських партій. Це стало причиною певних суперечностей у взаємовідносинах між комуністичними партіями соціалістичних країн і КПЮ.

У липні 1948 р. відбувся V з'їзд КПЮ. Це був перший після двадцятирічної перерви з'їзд. Найбільш важливими питаннями з'їзду були політичний звіт ЦК КПЮ, з яким виступив Й. Броз Тіто, доповідь про боротьбу КПЮ за побудову соціалізму, про міжнародне і внутрішнє становище.

З'їзд прийняв нову програму і статут партії, в яких підкреслювалось, що КПЮ бореться за побудову соціалізму в Югославії, керуючись теорією марксизму-ленінізму, досвідом міжнародного комуністичного руху, Великого Жовтня і своїм власним досвідом. Проте з'їзд відхилив критику, що містилась у резолюції наради Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій (червень 1948 р.) «Про становище в Комуністичній партії Югославії».

Розбіжності у поглядах на форми і методи будівництва соціалізму, на роль комуністичних і робітничих партій та їхніх союзників у цьому будівництві, на відносини між народно-демократичними державами тощо привели зрештою до розриву відносин між КПЮ та іншими комуністичними і робітничими партіями. Співробітництво Югославії з СРСР і іншими соціалістичними країнами тимчасово припинилося.

Особливості нової економічної системи. Розірвавши економічні зв'язки з СРСР та країнами народної демократії, Югославія протягом 1949—1950 рр. переорієнтувала свою зовнішню торгівлю на ринки капіталістичних країн, що призвело до виникнення ряду труднощів у розвитку народного господарства. Насамперед з кожним роком збільшувався зовнішньоторговий дефіцит. Якщо у 1948 р. він становив 2,4 млрд. динарів, то в 1953 р. — майже 63 млрд. динарів. Капіталістичні країни надавали Югославії на тяжких умовах короткострокові позики, які незабаром досягли величезної суми — близько 1 млрд. доларів. Югославський уряд зму-

шений був задовольнити претензії іноземних капіталістів і підписати з кількома країнами Заходу угоди про компенсацію за націоналізовану іноземну власність, зобов'язавшись виплатити за неї понад 93 млн. доларів. Це стало причиною значного погіршення становища в Югославії.

У таких складних умовах почала формуватися нова економічна система, суть якої полягала в тому, що Югославія відмовилася від централізованого планування і керівництва економікою з боку держави. Центральні органи ФНРЮ приймали тільки суспільні плани, переважно на один рік, якими визначалися лише основні напрямки розвитку економіки, розміри капіталовкладень у різні галузі господарства та визначалася зовнішньоторговельна політика держави. Все інше покладалося на підприємства, які розробляли свій план господарської діяльності на кожен рік, обсяг і структуру виробництва. Підприємствам було надано широкі права. Вони могли продавати свої засоби виробництва і здавати їх в оренду. Підприємства одержали самостійність в організації виробництва, визначенні асортименту і якості продукції. Вони вільно конкурували на внутрішньому і зовнішньому ринках і самостійно встановлювали ділові контакти з іншими підприємствами. Це часом приводило до самопливу, породжувало місницький підхід до вирішення важливих питань, внаслідок чого інтереси окремих підприємств ставилися вище загальнодержавних.

Дальшим кроком у розвитку даної системи було введення робітничого самоврядування, функції якого визначалися законом Народної скупщини від 27 червня 1950 р. Згідно з законом права управління підприємствами було передано колективам. На підприємствах, що мали менше 30 робітників, усі справи виробництва вирішував безпосередньо колектив, на більших утворювали робітничу раду з 15—120 членів (залежно від обсягу виробництва і його структури). Робітнича рада обирала правління, яке безпосередньо керувало підприємством і розв'язувало поточні справи. До складу управління входив також директор, призначений вищестоящим господарським органом або обраний за конкурсом. Підприємству надавалось право встановлювати свій план, купувати сировину і устаткування, продавати продукцію, розпоряджатися прибутками, встановлювати заробітну плату тощо. Держава встановлює тільки розміри відрахувань від прибутків підприємств до бюджету федерації, республіки, району і громади. Крім заробітної плати, якщо підприємство дає прибуток, робітники можуть одержати і певну частку прибутку пропорційно до заробітної плати.

В умовах утвердження нової економічної системи було внесено певні зміни в аграрну політику КПЮ. Починаючи з 1952 р., замість виробничих кооперативів почали створюватися постачально-збутові кооперативи. Протягом 1952—1954 рр. частину виробничих кооперативів було розпущено, а решту реорганізовано в постачально-збутові. Це було пов'язано з прагненнями югославських керівників добитися зростання товарного виробництва на основі дрібного сільського господарства. Уряд дозволив вільну торгівлю сільськогосподарськими продуктами по ринкових цінах, продаж землі

і використання найманої робочої сили. Практично це був поворот до стихійного розвитку дрібнотоварного виробництва, який привів до інтенсивного процесу розшарування, поляризації селянства. У селі відбулося деяке поживавлення капіталістичних елементів. Заможні селяни, користуючись можливістю вільно купувати та орендувати землю, експлуатували найману робочу силу, значно зміцнили свої економічні позиції.

Посилення цього негативного процесу поставило перед урядом ФНРЮ питання про необхідність обмеження маєтків заможних селян. З цією метою 27 травня 1953 р. було прийнято закон про земельний фонд і про надання землі господарським організаціям, за яким максимальні розміри земельного наділу на одне господарство було зменшено з 25—30 до 10—15 га. Було заборонено наймати більше 2—3 робітників і встановлено прогресивний податок на господарства, що використовували найману працю. За цим законом держава викупила у власників земельних ділянок близько 276 тис. га і передала їх державним сільськогосподарським маєткам і кооперативам.

Для заохочення розвитку сільськогосподарських кооперативів загального типу держава у 1955 р. передала їм право закупувати у приватних господарств сільськогосподарські продукти і продавати їх у торговельну мережу. Прибуток від торгівлі йшов на розвиток сільського господарства.

Новий курс політики КПЮ, спрямованої на утвердження цієї нової економічної системи, всебічно обговорив VI з'їзд партії, який відбувся в Загребі в листопаді 1952 р. З'їзд повністю схвалив перебудову управління народним господарством на засадах робітничого самоврядування. Було прийнято рішення про перейменування партії в Союз Комуністів Югославії (СКЮ), про активніше залучення членів Народного фронту та інших громадських організацій до роботи в органах самоврядування. Після VI з'їзду СКЮ керівна роль партії комуністів дещо послабла. Це негативно позначилося на всіх сторонах життя Югославії.

Зміни, які відбувалися в країні, були узаконені доповненнями до Конституції, схваленими Народною скупщиною в січні 1953 р. За новим конституційним законом, основним органом влади в Югославії оголошувалася Союзна скупщина, яка складалася з двох палат — Союзного віча і Віча виробників. Союзне віче — це політична палата, до складу якої входили депутати, обрані на основі загального, рівного і прямого виборчого права, а також депутати, обрані з членів республіканського, крайового або обласного віча.

До складу Віча виробників, яке вирішувало господарські питання, входили депутати від населення, що працювало у промисловості, сільському господарстві, займалося ремеслом. Вони представляли трудящих суспільно-соціалістичного сектору. Промислову групу становили робітники і службовці, що працювали у промисловості, на транспорті і в торгівлі; сільськогосподарську — селяни, об'єднані у колективні господарства, робітники і службовці державних маєтків; ремісничу — ремісники і робітники ремісничих артілей.

На основі Конституційного закону 1953 р. Віче національностей було ліквідовано як окрема палата, але депутати Союзного віча, делеговані республіками, краями і областями, мали право засідати як Віче національностей у разі вирішення питань, що зачіпали інтереси республіки.

Виконавчі функції здійснювало Союзне віче і Президент республіки, якого обирали на чотири роки і який був головою Союзного виконавчого віча, Верховним головнокомандуючим збройними силами і Головою Ради народної оборони. Союзне виконавче віче призначало адміністрацію: державних секретарів, управління і комітети.

Кожна республіка мала свою скупщину, яка також складалася з двох палат (Республіканського віча і Віча виробників). Основним органом місцевого самоврядування було оголошено громаду (комуна).

Головною громадською організацією ФНРЮ став Соціалістичний союз трудового народу Югославії (ССТНЮ) — масова організація, створена у 1953 р. на основі Народного фронту. Союз включав також профспілки, молодіжні, жіночі та інші громадські організації.

Незважаючи на труднощі й певні недоліки в управлінні народним господарством, економіка Югославії завдяки зусиллям робітничого класу і трудящого селянства зробила певний крок уперед. Працею робітничого класу Югославія поступово перетворювалася з аграрної в індустріально-аграрну. Промислове виробництво в середині 50-х років збільшилось майже в 2,5 рази порівняно з 1939 р., в тому числі виробництво засобів виробництва — у 9 разів, а засобів споживання — більш ніж удвоє. Фактично було створено чорну металургію і нафтову промисловість, розширилось машинобудування і суднобудування. Особливо швидко зростала продукція електротехнічної промисловості (приблизно у 16 разів порівняно з 1939 р.). Стали до ладу діючих такі великі промислові об'єкти, як завод ім. Раде Кончара в Загребі, Літострой в Любляні, Црвена Застава в Белграді та ін. В сільському господарстві почали створюватися агропромислові комбінати, які разом з державними господарствами і кооперативами різних видів становили базу соціалістичних відносин на селі.

Успіхи індустріального розвитку Югославії. У середині 50-х років у житті Югославії намітилися певні зміни. Аналізуючи становище в економіці і виходячи з необхідності прискорення індустріалізації, дальшого розвитку сільського господарства, уряд визнав за необхідне повернутися до перспективного п'ятирічного планування народного господарства. Нові перспективи відкривало і відновлення нормальних відносин з СРСР та іншими братніми соціалістичними країнами, здійснених на основі Белградської декларації 1955 р. Ця декларація відбивала прагнення обох сторін подолати напруженість у взаємовідносинах, їх тверде переконання, що дружні відносини між СРСР і Югославією відповідають потребам та інтересам народів обох держав.

У 1957 р. було схвалено другий п'ятирічний план розвитку на-

родного господарства на 1957—1961 рр. Головним завданням його було: забезпечити швидке піднесення економіки, національного прибутку і продуктивності праці. Особлива увага приділялася сільському господарству, на розвиток якого спрямовувались значні капіталовкладення. План передбачав зменшення дефіциту платіжного балансу і підвищення життєвого рівня трудящих.

Завдяки самовідданій праці робітничого класу, всіх трудящих, друга п'ятирічка була виконана за 4 роки. В результаті цього питома вага суспільного сектору в національному прибутку зросла з 65 до 75 %. Обсяг промислового виробництва перевищив довоєнний рівень у 4,8 раза.

Третій п'ятирічний план економічного розвитку ФНРЮ на 1961—1965 рр. мав ліквідувати диспропорцію в економічному розвитку країни. Особлива увага зверталась на розвиток чорної металургії. Великі капіталовкладення йшли на розвиток хімічної промисловості, модернізацію старих підприємств та в сільське господарство.

Протягом перших двох років п'ятирічки (1961—1962) промислове виробництво зросло на 7 % замість запланованих 11 %. Деякі важливі галузі промисловості (хімічна, машинобудівна, кольорових металів та ін.) не виконували плану випуску продукції. Відчувалися результати децентралізації. За словами Й. Броз Тіто, це було результатом того, що комуністи «випустили із своїх рук керівну роль». Щоб виправити становище, було вжито ряд заходів до зміцнення централізованих планових засад в управлінні економікою, до впорядкування зовнішньої торгівлі, піднесення керівної ролі партії в усіх ланках життя країни.

Конституція 1963 р. і проголошення СФРЮ. Зміни у суспільно-економічних відносинах Югославії зумовили необхідність розробити нову Конституцію. Проект її після всенародного обговорення Союзна скупщина затвердила 7 квітня 1963 р. За новою Конституцією Югославія проголошувалась Соціалістичною Федеративною Республікою (СФРЮ). Основний Закон зазначав, що суспільна власність на засоби виробництва виключає можливість повернення будь-якої системи експлуатації людини людиною. Союз комуністів Югославії Конституція проголошувала організованою керівною силою робітничого класу і трудового народу у будівництві соціалізму, в зміцненні солідарності трудящих, братерства і єдності народів.

За Конституцією 1963 р. Союзна скупщина складається з п'яти палат (віч): Союзного віча, яке представляло всіх громадян, Економічного віча, Віча з питань освіти і культури, Віча соціальної політики і охорони здоров'я і Організаційно-політичного віча.

На відміну від конституційного закону 1953 р. Союзна скупщина була безпосередньо зв'язана з органами адміністрації. Було утворено посаду Голови виконавчого віча (уряду). Президент, якого обирала скупщина, мав право формувати уряд і накладати вето на його рішення. Президент республіки міг також скликати Раду федерації — особливі збори вищих союзних і республіканських політичних, державних і громадських організацій.

Було створено конституційні суди федерації і республік з правом встановлювати відповідність прийнятих законів Конституції.

Конституція передбачала періодичне оновлення представницьких органів. Через два роки половина кожної палати скупщини мала переобиратись: нікого не можна було обрати депутатом тієї самої палати двічі підряд. Члени Союзного виконавчого віча і деякі урядові особи могли займати свої посади не більше двох строків підряд.

Економічна реформа другої половини шестидесятих років та її результати. В роки третьої п'ятирічки (1961—1965) в країні відчувалися значні економічні труднощі. Інфляційні явища привели до швидкого підвищення цін на предмети першої необхідності. Великі кошти держава витрачала на дотації і субсидії нерентабельним підприємствам, кількість яких зростала.

Прагнучи усунути ці негативні явища, уряд Югославії в 1963—1964 рр. здійснив заходи щодо поліпшення системи управління та планування народного господарства. З липня 1965 р. почалося здійснення економічної реформи, спрямованої на підвищення ефективності виробництва.

Реформа була розрахована на кілька років, протягом яких відбувався перехід до інтенсивного господарювання. Але в перші роки структура промислового виробництва зміцнювалась надзвичайно повільно. У країні зростало безробіття. Почався масовий виїзд югославських робітників на роботу за кордон; їхня кількість зросла до 400—500 тис. в другій половині 60-х років. В період четвертої п'ятирічки (1966—1970) становище дещо поліпшилося і почалося швидке зростання промислового виробництва.

Внаслідок виконання народногосподарських планів Югославія вже на початку 70-х років перетворилася у середньорозвинену промислову країну Європи. Середньорічний приріст промислового виробництва складав 9—10 %. Намітилися певні успіхи у вирівнюванні рівнів економічного розвитку окремих республік.

У червні 1972 р. після багатьох поправок і доповнень було прийнято п'ятий п'ятирічний план на 1971—1975 рр., який передбачав зменшення диспропорцій у рівнях розвитку республік Югославії. З цією метою в економічно менш розвинених республіках були заплановані випереджаючі темпи зростання промислового будівництва. В роки п'ятої п'ятирічки успішно розвивались хімічна, нафтова, електротехнічна промисловість, чорна металургія, виробництво електроенергії тощо. Набирало швидких темпів розвитку і сільське господарство. Все це сприяло зростанню зайнятості робітників та зменшенню безробіття. Виконання п'ятирічного плану дало можливість Югославії зробити крок на шляху перетворення у високорозвинену промислову державу.

Економічний розвиток Югославії в 1976—1986 рр. У 1974 р. напередодні Х з'їзду СКЮ в Югославії було опубліковано документ під назвою «Основи загальної політики довготривалого розвитку СФРЮ до 1985 року». В ньому було підбито підсумки досягнень народної влади за 25 років у галузі економічного розвитку. Випуск промислової продукції збільшився у 15 разів, сільськогосподар-

ської — у 2 рази, у 5 разів збільшився національний продукт. Відповідно до вимог науково-технічної революції документ поставив завдання добитися щорічного збільшення випуску продукції на 9—10 %, що потребувало величезного напруження усіх ланок народного господарства. Особливий наголос робився на збільшенні національного прибутку на одного мешканця у 2,5 рази порівняно з 1973 р. Велика увага приділялася розширенню житлового будівництва, шкіл, культурних установ, лікарень тощо. Проект програми було винесено на всенародне обговорення і затвердження Х з'їздом СКЮ.

П'ятирічний план на 1976—1980 рр. успішно виконувався. Обсяг промислового виробництва на кінець 1977 р. збільшився на 9 %, продуктивність праці підвищилась на 5 %. Значними були темпи економічного зростання і в 1978—1980 рр.

Конституція 1974 р. Починаючи з кінця 60-х років у Конституцію Югославії вносилися численні поправки, доповнення, зумовлені економічним і суспільно-політичним розвитком країни. Так, у 1971 р. Союзна скупщина схвалила 21 поправку до Конституції, що привело до істотних змін у відносинах між федерацією і окремими республіками. По суті, в компетенції федерації залишилися лише питання зовнішньої політики, оборони, фінансової системи, зовнішньої торгівлі і ціноутворення. Однією з істотних змін у Конституції було створення Президії СФРЮ — політичного органу федерації, що сформувався на основі рівного представництва шести республік (по 3) і двох автономних округів — Воеводини і Косова (по 2 представники). На чолі Президії став президент СФРЮ Й. Броз Тіто. Після прийняття цих поправок почалася підготовка до зміни діючої Конституції новою, проект якої було винесено на всенародне обговорення у 1973 р.

21 лютого 1974 р. нова Конституція набула чинності. У вступній частині Конституція стверджувала, що соціалістична суспільна система в СФРЮ спирається на відносини між вільними і рівноправними виробниками. У вступі підкреслено також, що СКЮ в процесі історичного розвитку став організуючою, ідеологічною і політичною силою робітничого класу і всіх трудящих у будівництві соціалізму, носієм ідей солідарності людей праці, братерства і єдності всіх народів і народностей Югославії.

У Конституції міститься розгорнута характеристика системи самоврядування. Члени організації самоврядування беруть участь у розподілі одержаних ними прибутків. Конституція значно розширила права республік. На їхній розгляд передано питання, які раніше належали до компетенції Федеральної скупщини.

На відміну від попереднього парламенту Союзна скупщина СФРЮ має лише дві палати: Союзне віче і Віче республік та автономних округів. До складу Союзного віча обираються 220 делегатів (по 30 від кожної республіки і по 20 від автономних округів). Союзна скупщина може поставити питання про зміни в конституції, розглядає питання зовнішньої і внутрішньої політики, війни і миру, оборони і безпеки країни, ратифікує міжнародні договори тощо. Рада республік складається з 58 членів (по 8 делегатів від

республік і по 5 від округів). Вона в основному розробляє внутрішню політику, ухвалює плани розвитку країни, розглядає питання, пов'язані з грошовою і валютною системою, кредитування республік та округів та багато інших питань економічного життя федерації.

Органами Союзної скупщини є Президія СФРЮ і Союзне виконавче віче. До складу Президії входять 9 осіб (раніше 23) — по одному представнику від республік і округів і голова СКЮ. За новою Конституцією функції Президії дещо розширені. З 1974 р. Президію СФРЮ очолював Президент республіки Й. Броз Тіто. Причому в Конституції не було передбачено будь-яких обмежень для строку дії його мандату. Зі смертю Тіто 4 травня 1980 р. втратили силу ті положення Конституції СФРЮ, які стосувались функцій Президента республіки і всі обов'язки голови держави почала колективно виконувати Президія СФРЮ. До Конституції було внесено 8 поправок, які посилили колегіальність і відповідальність в роботі.

Роль СКЮ у державному і політичному житті країни. З другої половини 50-х років поступово посилювалась боротьба проти опортуністичних течій, що привело до згуртування комуністичних рядів і підвищення ролі партії в соціалістичному будівництві. На з'їздах і пленумах ЦК СКЮ розглядалися питання про ідейно-політичне й організаційне зміцнення Союзу комуністів Югославії, про посилення ролі партії як керівної сили суспільства. У виступах Й. Броз Тіто та інших керівників СКЮ було піддано критиці допущені помилки і недоліки і вказано заходи для усунення їх. Це сприяло зміцненню позицій соціалізму в Югославії, зближенню її з іншими соціалістичними країнами.

У грудні 1964 р. відбувся VIII з'їзд СКЮ, на якому було підбито підсумки соціалістичного будівництва в Югославії, дано оцінку становища в партії та країні. У звітній доповіді наголошувалося на необхідності посилити боротьбу проти будь-яких проявів шовінізму і націоналізму. Й. Броз Тіто говорив про «націоналістичні деформації» в окремих республіках, про те, що комуністи іноді виявляли зайву терпимість до націоналістичної демагогії, а деякі ставали носіями таких настроїв.

Значну шкоду партії, соціалістичному будівництву завдала ворожа діяльність віце-президента О. Ранковича, який очолював роботу органів держбезпеки і протиставив їх партії і державі. У липні 1966 р. IV пленум ЦК СКЮ спеціально розглянув діяльність органів держбезпеки і засудив практику діяльності Ранковича. За організацію фракційної боротьби за владу Ранковича було усунуто з усіх посад і виключено з рядів СКЮ.

Дальшим етапом на шляху згуртування рядів СКЮ був IX партійний з'їзд, який відбувся в березні 1969 р. З'їзд відкрився урочистим засіданням, присвяченим 50-річчю СКЮ. З доповіддю про шлях, пройдений партією комуністів, виступив Й. Броз Тіто. У наступні дні роботи з'їзд заслухав політичний звіт ЦК, прийняв новий статут. На з'їзді було схвалено резолюції «Про ідейно-політичні основи дальшого розвитку СКЮ», «Соціалістичний розвиток в

Югославії на основах самоврядування і завдання СКЮ» і «СКЮ в боротьбі за рівноправне міжнародне співробітництво, за мир і соціалізм». У документах з'їзду знову підкреслювалось, що керівною силою суспільства в Югославії є робітничий клас, а СКЮ — його авангард.

Боротьба за зміцнення керівної ролі СКЮ в господарському і суспільно-політичному житті країни тісно переплелася із здійсненням заходів по ліквідації дій ряду націоналістичних груп, які особливо активно діяли на початку 70-х років у Хорватії. Ворожі елементи розпалювали ворожнечу між сербами і хорватами, що проживали в Хорватії, займалися антисоціалістичною пропагандою. В 1971 р. органи безпеки викрили в Хорватії та деяких інших республіках контрреволюційні сепаратистські групи, які боролися проти єдності народів Югославії, їхніх соціалістичних завоювань.

Справа ускладнювалася тим, що на захист націоналістів стали окремі керівники Союзу комуністів Хорватії. Це викликало обурення рядових комуністів. У партійних організаціях Хорватії відбувалися збори, на яких комуністи гостро критикували позицію керівництва СКХ. Робітники вимагали усунення керівників ЦК, які дискредитували себе.

Серйозні випробування, які випали на Союз комуністів Югославії і робітничий клас, свідчили про необхідність глибокого аналізу причин, що привели до такого становища. Це було зроблено на засіданні Президії СКЮ 1—2 грудня 1971 р. та на другій конференції СКЮ, що відбулась у січні 1972 р. Виступаючи на засіданні Президії, голова СКЮ Й. Броз Тіто підкреслив, що Союз комуністів уже давно переживав ідейно-політичну кризу, однією з причин якої було примиренське ставлення до ревізіонізму, до проявів націоналізму, певна недооцінка марксистсько-ленінської теорії.

Важливий етап в житті партії і країни — підготовка і проведення X з'їзду СКЮ. У травні 1973 р. Президія СКЮ схвалила «Платформу для підготовки позицій і рішень X з'їзду СКЮ», що мало стати основою для передз'їздівської дискусії. Поряд з питаннями дальшого розвитку економіки і соціалістичного будівництва велику увагу було приділено питанню підвищення керівної ролі СКЮ в суспільстві.

Наприкінці травня 1974 р. відкрився X з'їзд СКЮ. Заходи, вжиті перед з'їздом, дали позитивні результати. Зміцніла ідейно-політична єдність комуністів, зросла боєздатність Союзу. У привітанні, надісланому X з'їзду, ЦК КППРС зазначав, що велику роботу Союз комуністів Югославії проводить в останні роки з метою піднесення ролі робітничого класу і його політичного авангарду в житті суспільства, вирішення актуальних економічних проблем, зміцнення братерства і єдності народів СФРЮ.

X з'їзд СКЮ у прийнятих документах підкреслив необхідність зміцнення керівної ролі робітничого класу і його авангарду — комуністичної партії. З'їзд закликав до рішучої боротьби проти фракційності, націоналізму, анархо-лібералізму та інших проявів опортунізму. У прийнятому з'їздом новому статуті партії наголошува-

лось, що в основі організації і всієї роботи СКЮ лежить принцип демократичного централізму, що теоретичною й ідейною основою діяльності партії є науковий соціалізм. Делегати з'їзду приділили велику увагу проблемам економічного розвитку Югославії, зміцнення планових основ у народному господарстві, розширенню співробітництва із соціалістичними країнами.

Втілюючи в життя рішення з'їзду, СКЮ досяг певних успіхів у зміцненні і розширенні своїх лав, в ідейному згуртуванні комуністів. На 1978 рік в рядах СКЮ налічувалося 1,6 млн. членів. Підвищилася питома вага робітників серед членів партії.

20 червня 1978 р. доповіддю Й. Броз Тіто «Союз комуністів Югославії в боротьбі за дальший розвиток соціалістичної, що ґрунтується на самоврядуванні, неприєднаній Югославії» відкрився XI з'їзд СКЮ. В доповіді відмічалось, що югославське господарство, незважаючи на труднощі і несприятливий вплив міжнародних економічних процесів, розвивалося динамічно і в основному стабільно. Й. Броз Тіто підкреслив, що сила Югославії — в робітничому класі і його вирішальній ролі в суспільстві.

Центральне місце в діяльності з'їзду зайняло питання про роль Союзу комуністів у дальшому розвитку Югославії. Було внесено також деякі зміни до статуту СКЮ.

Після XI з'їзду увага партії і державних органів була зосереджена на реалізації його рішень. На червневому (1980 р.) пленумі ЦК було затверджено порядок роботи керівних органів СКЮ на час до XII з'їзду. Функції голови СКЮ було покладено на Президію ЦК на чолі з головою, що обирається щорічно з числа членів Президії.

На початку 80-х років у деяких республіках і краях посилювалися націоналістичні і сепаратистські тенденції. Зокрема в березні — квітні 1981 р. в м. Приштині та в інших містах автономного краю Косово, більшість населення якого становлять особи албанської національності, почалися хвилювання. ЦК СКЮ кваліфікував ці події, як «ворожу акцію», спрямовану на розкол СФРЮ. В Косово було введено надзвичайне становище, що тривало 4 місяці. Травневий (1981 р.) пленум ЦК СКЮ закликав усіх комуністів і громадян СФРЮ посилити боротьбу «проти націоналізму всіх відтінків».

XII з'їзд СКЮ (26—29 червня 1982 р.) підбив підсумки розвитку країни в період між XI і XII з'їздами. Основною була доповідь «Союз комуністів Югославії в боротьбі за дальший розвиток соціалістичного самоврядування». З'їзд накреслив основні напрямки діяльності СКЮ в галузі соціально-економічного розвитку, партійного будівництва, зовнішньополітичної діяльності.

Головна увага югославських комуністів була націлена на єдність СКЮ, на посилення його ролі в житті країни. ЦК СКЮ в березні 1985 р. після дискусії, яка тривала понад півроку, затвердив остаточний текст настанов по здійсненню провідної ролі СКЮ і зміцненню його ідейної єдності. Влітку 1985 р. було прийнято рішення про скликання через рік XIII з'їзду СКЮ. На пленумі ЦК було зазначено, що основною стратегічною метою XIII з'їзду повинно бути затвердження безпосередніх завдань СКЮ в забезпеченні

ідейно-політичних передумов для більш глибокого і наступального розвитку соціалістичних відносин.

Незважаючи на окремі труднощі й упущення, трудящі Югославії успішно перетворювали в життя основні накреслення плану на 1981—1985 рр., затвердженого на засіданні скупщини в березні 1981 р. План передбачав середньорічне зростання сукупного суспільного продукту в межах 4,5 %, промислового виробництва — 5, сільськогосподарського виробництва — 4,5 %. Основний наголос робився на економічну стратегію, оскільки на розвиток сільського господарства і енергетики виділялась значна частина ресурсів.

Успішному розвитку економіки сприяло проведення девальвації динара, розробка довгострокової програми економічної стабілізації, основні напрямки якої були схвалені XII з'їздом СКЮ (червень 1982 р.). Було передбачено скоротити інфляцію з 40 % у 1981 р. до 10 % на кінець 1985 р. З метою подолання інфляції було прийнято рішення про заморожування цін станом на 1 серпня 1982 р.

У липні 1983 р. довготривала програма була затверджена Скупщиною. Цей документ покладено в основу нового п'ятирічного плану на 1986—1990 рр.

Економічне становище СФРЮ в 1984—1985 рр. дещо поліпшилося. Обсяг промислового виробництва щорічно зростав на 6—7 % (проти 1—1,3 % в 1981—1982 рр.). Випереджаючими темпами зростало кораблебудування (25 %), хімічна промисловість (16 %), чорна металургія (9 %) і т. ін. Число зайнятих в суспільному секторі зросло за два роки на 4 %. В народному господарстві в 1985 р. працювало 6,2 млн. чол. Однак, кількість осіб, які були без роботи, в 1985 р. все ще була великою і становила понад 1 млн. чол. За рубежом тимчасово працювало в 1985 р. 740 тис. чоловік.

Підводячи підсумки післявоєнного сорокарічного розвитку Югославії, ЦК СКЮ відмітив значні успіхи, досягнуті народами Югославії. Кількість суспільного продукту країни порівняно з 1953 р. зросла більше ніж у сім разів. Швидкими темпами розвивалася промисловість. У 1985 р. місячна норма виробітку югославськими підприємствами перевищує довоєнну річну норму. Стали до ладу нові промислові галузі — електропромисловість, машинобудування, автомобілебудування, електронна промисловість та ін. Особливо швидкими темпами розвивалася промисловість в таких союзних республіках, як Македонія, Чорногорія, Боснія і Герцеговина, які до визволення були дуже відсталіми. Гордістю Югославії є такі промислові комплекси, як металургійний комбінат у Зеніце, завод електрообладнання в Загребі, хімічний комбінат «Юговиніл», верстатобудівний завод у Земені, гідротурбінний у Люблянці, кораблебудівні — в Котора і Спліті тощо.

Певних успіхів добилось і сільське господарство. На суспільний сектор припадало лише 17 % оброблюваної землі, але він давав більше половини товарної продукції. Базою розвитку соціалістичних відносин на селі стали великі агропромислові комплекси, держгоспи і кооперативи різного типу (виробничі, споживчі і збутові). Крім того, в Югославії є 2,6 млн. одноосібних господарств з 83 %

орних земель і 92 % худоби. Держава встановила тісні зв'язки з одноосібним господарством, регулює тенденції його розвитку.

Успіхи економічного розвитку зумовили значні зміни в структурі населення. Кількість зайнятих в промисловості зросла в 5 разів. Питома вага сільського населення скоротилася з 75 до 33 %. В суспільному секторі народного господарства працювало понад 5 млн. робітників і службовців.

За післявоєнний період було побудовано понад 3 млн. нових і повністю реконструйовано близько 1 млн. старих квартир, що в цілому становить 2/3 усього житлового фонду країни. Життєвий рівень населення зріс за післявоєнний період у 6 разів.

Югославія зробила великий стрибок вперед, вона перетворилася на високорозвинуту індустріальну державу, хоч усе це й супроводжувалось значними матеріальними і соціальними труднощами.

XIII з'їзд СКЮ. В кінці червня 1986 р. в Белграді відбувся XIII з'їзд СКЮ. Він підбив підсумки економічного і соціального розвитку СФРЮ, діяльності партії, намітив завдання соціалістичного будівництва на наступний період.

З доповіддю на з'їзді виступив Голова Президії ЦК СКЮ. Він відзначив, що за повоєнний період робітничий клас, народи і народності Югославії, очолювані Союзом комуністів, успішно розвивали продуктивні сили суспільства. Досягнуто значних успіхів в освіті, культурі, науці й техніці. Разом з тим, говорилося в доповіді, партія підійшла до XIII з'їзду, коли в країні загострилися економічні проблеми, виникли соціальні суперечності, спостерігається ослаблення єдності Федерації і СКЮ. У період між XII і XIII з'їздами Союз комуністів прагнув глибоко, з позицій критики і самокритики проаналізувати становище, що склалося, розкрити головні причини і намітити шляхи усунення труднощів. Докладалося значних зусиль, щоб зміцнити єдність партії, активізувати боротьбу за економічну і політичну стабільність. Тепер основним завданням суспільства на чолі з Союзом комуністів є мобілізація робітничого класу, трудящих, усіх прогресивних сил на створення умов для дальшого розвитку країни.

На з'їзді обговорювались актуальні питання соціального і економічного розвитку країни, були накреслені шляхи зміцнення провідної ролі СКЮ в суспільстві, ідейно-політичної та організаційної єдності партії.

Закриваючи з'їзд, М. Реновица, обраний Головою Президії ЦК СКЮ, підкреслив важливе значення проведеного найвищого партійного форуму для дальшого розвитку країни і запевнив, що партія зосередить увагу і зусилля на здійсненні його рішень.

Зовнішня політика СФРЮ. Основи зовнішньої політики народної Югославії були закладені ще в роки національно-визвольної боротьби проти фашизму, коли керівництву національно-визвольним рухом доводилося відбивати атаки емігрантського королівського уряду Югославії та його покровителів у США й Англії. Повну підтримку югославському народу у його справедливій боротьбі подавав Радянський Союз, який першим визнав югослав-

ський уряд на чолі з Й. Броз Тіто. На заключному етапі війни проти гітлерівської Німеччини уряд Югославії встановив дружні відносини з сусідніми країнами — Болгарією і Албанією, де також утворилися народно-демократичні уряди.

До травня 1945 р. югославські війська визволили всю територію країни, включаючи Корушку (Карінтію), Пулу, Трієст, Рієку, Істрію і Словенське Примор'я. Західні союзники, незважаючи на переважну кількість югославського населення цих земель, виступили з вимогою, щоб югославські війська залишили ці райони. Уряд Югославії в інтересах збереження дружніх відносин з союзниками відвів свої війська, але заявив, що вимагає возз'єднання цих земель з федеративною Югославією. Активну роль відіграла Югославія на Паризькій мирній конференції (1946 р.). При безпосередній підтримці Радянського Союзу Югославії було повернено названі землі, крім Трієста і його зони. Це було закріплено у мирному договорі з Італією (1947 р.). Питання про Трієст створило напруженість у відносинах між Югославією та Італією. Лише в 1954 р. воно було розв'язане. За італо-югославським договором до Італії переходила територія близько 200 кв. км разом з Трієстом, а до Югославії — територія близько 520 кв. км. Італія зобов'язувалась зберегти вільний порт у Трієсті.

Головний напрям зовнішньої політики Югославії — це дружба і співробітництво з СРСР і країнами народної демократії, з якими Югославія уклала договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Вона успішно розвивала свої зовнішньоторговельні зв'язки з Радянським Союзом і країнами народної демократії. На Белградській конференції по Дунаю (1948 р.) Югославія спільно з усіма соціалістичними країнами захищала законні права придунайських держав бути господарями цієї найбільшої водної артерії Європи.

Скориставшись труднощами Югославії після розриву відносин з СРСР та країнами народної демократії, імперіалістичні держави намагалися за допомогою економічних і фінансових заходів вплинути на зміну її внутрішньої політики, втягти її в систему агресивних блоків тощо. У 1952 р. було укладено договір про економічне співробітництво між США та Югославією. Югославський уряд хоч і погодився надавати американцям інформацію про витрачання одержаних коштів, поставляти в США стратегічну сировину, але не допустив посилення впливу американського капіталу в економіці країни. Югославія відхилила пропозиції дипломатів США, Англії та Франції вступати у такі воєнні угруповання, як НАТО та ін. З цього приводу Й. Броз Тіто в 1954 р. образно висловився, що, Югославія, мовляв, зафарбована у соціалістичний колір і в блоці, що має антисоціалістичні тенденції, їй не місце.

З другої половини 1953 р. почалася нормалізація відносин між Югославією і Радянським Союзом. Уряди СРСР і ФНРЮ призначили своїх послів. У 1954 р. було проведено обмін думками між двома урядами про доцільність зустрічі на вищому рівні. В січні 1955 р. було укладено торговельну та платіжну угоди між СРСР і ФНРЮ.

Наприкінці травня — на початку червня 1955 р. в Белграді і на о. Бріоні розпочалися переговори між урядовими делегаціями Радянського Союзу та ФНРЮ, під час яких відбулося відверте і принципове обговорення всіх проблем радянсько-югославських відносин. Переговори закінчилися підписанням у Белграді декларації, яка охопила найважливіші питання міжнародного становища, проголосила принципи, на яких повинен будуватися дальший розвиток відносин між державами. Одночасно нормалізувалися відносини Югославії з іншими соціалістичними країнами.

У червні 1956 р. до Радянського Союзу прибула урядова делегація ФНРЮ. В результаті радянсько-югославських переговорів 20 червня у Москві було підписано спільну заяву урядів Радянського Союзу і Югославії, в якій було підтверджено, що принципи декларації 1955 р. «створили фундамент для всебічного дружнього співробітництва». Белградська і Московська декларації виходили з принципів рівноправності, взаємної поваги і невтручання у внутрішні справи одне одного. З середини 50-х років співробітництво ФНРЮ з усіма країнами соціалізму розвивається.

За останні тридцять років дружба і співробітництво між народами Радянського Союзу і Югославії значно зміцніли. За цей час не раз відбувалися зустрічі між партійними і державними діячами обох країн, обмін парламентськими, економічними та культурними делегаціями. Протягом 70-х — першої половини 80-х років співробітництво Радянського Союзу з СФРЮ ще більше зросло. Цьому сприяло, зокрема, створення в 1965 р. міжурядової радянсько-югославської комісії з економічного співробітництва. За 1966—1970 рр. загальний обсяг радянсько-югославської торгівлі збільшився у 2,5 раза. Радянський Союз виходив на перше місце в експорті Югославії.

Восени 1972 р. було підписано угоду про економічне і технічне співробітництво у будівництві та реконструкції в Югославії 49 великих промислових підприємств та інших об'єктів. Було передбачено, що СРСР поставить обладнання, надішле своїх спеціалістів і надасть необхідний кредит.

На сучасному етапі відбувається дальший обмін партійно-урядовими делегаціями СРСР і СФРЮ. В ході переговорів, що проходили в 1981—1986 рр., підкреслювалося, що радянсько-югославські відносини і співробітництво успішно розвиваються. Позитивну оцінку дістало економічне співробітництво цих країн. Значно збільшився обсяг товарообміну, внаслідок чого Радянський Союз зайняв перше місце серед зовнішньоторговельних партнерів Югославії. У вересні 1980 р. було підписано програму економічного і науково-технічного співробітництва між СФРЮ і СРСР на 1981—1990 рр. Загальний обсяг товарообігу між обома країнами за п'ятиріччя (1981—1985) досяг 35 млрд. дол., збільшившись майже вдвічі порівняно з попереднім п'ятиріччям. СРСР надавав і надає допомогу Югославії у будівництві і реконструкції понад 120 промислових підприємств та інших народногосподарських об'єктів, з яких близько 90 вже діють. Югославські організації, в свою чергу, збудували ряд народногосподарських об'єктів в СРСР.

Під час радянсько-югославських переговорів на вищому рівні важливе місце відведено міжнародним питанням, актуальним проблемам робітничого і комуністичного руху, боротьби проти загрози термоядерної війни, зміцнення миру і безпеки. Була висловлена спільна заінтересованість у зміцненні миру і соціалізму, прагнення до взаємної дружби і поглиблення співробітництва.

Водночас розвивалося співробітництво Югославії з іншими соціалістичними країнами. Частка соціалістичних країн у зовнішньоторговельному обороті Югославії становить на 1985 р. більше ніж 1/3. Значно збільшився товарооборот СФРЮ з країнами — членами РЕВ. Вона бере активну участь у здійсненні заходів по виробничій кооперації на основі спеціалізації та соціалістичного поділу праці. Участь в роботі органів РЕВ відкрила нові перспективи дальшого розвитку економічних відносин між Югославією та іншими країнами соціалістичної співдружності. СФРЮ схвалила Комплексну програму науково-технічного прогресу на період до 2000 року.

Незважаючи на певні відмінності в оцінках окремих подій міжнародного життя, Югославія разом з Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами веде на міжнародній арені активну політику в інтересах зміцнення миру і безпеки, виключення війни як засобу вирішення спірних проблем, повернення міжнародних відносин у русло розрядки і конструктивного співробітництва на основі рівноправності, поважання незалежності і права народів на вільний розвиток.

В 1985 р. СФРЮ підтримувала дипломатичні та консульські відносини із 118 країнами, а торгівлю вела з 130 країнами світу. Вона є одним із фундаторів ООН і бере активну участь у роботі всіх її органів. Югославія наполегливо використовує трибуну ООН для боротьби за мир і зміцнення міжнародної безпеки.

Югославія виступила на міжнародній арені як один з організаторів політики неприєднання. З ініціативи уряду Югославії у вересні 1961 р. в Белграді було скликано першу конференцію держав, що не приєдналися до блоків, в якій взяли участь представники 23 афро-азіатських країн і Республіка Куба. У рішеннях конференції було сформульовано суть політики неприєднання. Конференція висловила думку з багатьох міжнародних питань, зокрема щодо остаточної ліквідації колоніалізму, негайного роззброєння, мирного розв'язання всіх спірних питань тощо. Головна мета країн неприєднання — боротьба за мир і зміцнення безпеки народів.

З того часу такі конференції скликаються періодично. На них Югославія відіграє найактивнішу роль. Антиімперіалістична спрямованість руху країн, що не приєдналися, посилюється з року в рік. Як зазначалося у привітанні ЦК КПРС Х з'їзду СКЮ, посилення антиімперіалістичної спрямованості руху держав, що не приєдналися, в якому активну роль бере Югославія, та їхня взаємодія з соціалістичними країнами збільшують сили народів у боротьбі проти війни і агресії, за мир і справжню національну незалежність.

Югославський уряд приділяє багато уваги зміцненню співро-

бітництва з афро-азіатськими і латиноамериканськими країнами шляхом активного обміну державними, економічними, профспілковими і культурними делегаціями. З кожним роком розширюється торгівля з цими країнами. Деяким країнам Африки і Азії СФРЮ надає кредит, бере участь у будівництві різних промислових об'єктів, направляє своїх спеціалістів до молодих країн, що розвиваються.

Югославія здобула значний авторитет на міжнародних форумах активною підтримкою вимог про остаточної ліквідації залишків колоніальної системи і про подання всебічної допомоги народам, які визволилися від колоніального ярма або ще ведуть боротьбу за своє визволення.

Позиції СФРЮ з найважливіших міжнародних проблем — війни і миру, мирного співіснування, роззброєння і розрядки, ліквідації колоніалізму, з близькосхідного питання та інших питань збігаються або близькі до позиції СРСР та інших братніх соціалістичних країн.

Розвиток культури СФРЮ. Після переходу політичної влади до рук робітників і селян виникли необхідні передумови для справжньої культурної революції. Розвиток нової соціалістичної культури в Югославії відбувався в умовах гострої боротьби з буржуазною ідеологією. Нова культура соціалістичної Югославії стала культурою всього народу, вона сприяє його ідейному і духовному піднесенню. Народна влада створила сприятливі умови для розвитку національних культур всіх народів, для формування соціалістичних націй.

Велику увагу уряд Югославії приділяв розвитку народної освіти. Першими кроками народної влади була ліквідація неписьменності і малописьменності в країні. Внаслідок енергійних заходів, що їх вжив югославський уряд, за короткий час було ліквідовано неписьменність. У 1945 р. було прийнято закон про загальне і обов'язкове безплатне навчання дітей від 7 до 15 років. Було здійснено нову демократизацію школи, створено два типи шкіл: основну восьмирічну школу і чотирирічну середню загальноосвітню гімназію, а також широку мережу професійних і технічних училищ, вечірніх і заочних шкіл для робітничої і селянської молоді. Кількість вищих навчальних закладів значно зросла. Відкрито нові університети в Сараєво, Скоп'є, Приштіні, Ніші і Титограді, а також багато технічних і медичних інститутів. В 1985 р. у СФРЮ було 260 вузів, у яких навчалося 336 тис. студентів.

Багато уваги приділяється розвитку науки. Наукові установи було реорганізовано і розширено. Найбільш значними науковими центрами СФРЮ є Югославська академія наук і мистецтв у Загребі, Сербська академія наук в Белграді і Словенська академія наук і мистецтв у Любляні. Створено близько 280 науково-дослідних закладів, де працюють більше 8 тис. учених, які займаються актуальними проблемами техніки, природознавства і сільського господарства. Значних успіхів було досягнуто в математиці, геології, хімії. Особливо слід відзначити досягнення біолога П. Савича і фізика С. Станковича.

Великий загін югославських вчених займається суспільними науками. Філософи, економісти, історики вивчають важливі питання закономірностей і своєрідності шляхів розвитку соціалізму, ролі держави і партії у побудові соціалізму тощо.

Із встановленням народної влади широкого розвитку набуває нова література, тісно пов'язана з життям народу. В творах югославських письменників знайшли своє відображення найважливіші проблеми сучасності, соціалістичного будівництва, в ході якого відбувається формування нової людини.

Плідно працюють югославські драматурги М. Крлежі, Б. Чопич, Р. Маринкевич, Д. Добричанин та ін. У СФРЮ існує майже 60 професійних театрів, велика кількість самодіяльних театральних колективів. Широке визнання в Югославії і за кордоном дістали щорічні фестивалі в Спліті і Дубровнику («Літні ігри»). Це своєрідний огляд театрального і музичного мистецтва.

Значних успіхів досягло югославське кіномистецтво. Щороку в м. Пула проводиться фестиваль югославського фільму. З 1946 р. югославські фільми демонструються на різних міжнародних кінофестивалях. Кіномитці Югославії щорічно виготовляють 20—30 повнометражних і по 350—370 короткометражних фільмів.

В образотворче мистецтво Югославії великий вклад внесли художники П. Лубарда, К. Хегедушич, І. Генералич, Дж. Андриєвич-Кун, скульптори І. Мештрович, А. Августинович та інші.

Величезні руйнування в роки війни, завдання відновлення і розвитку народного господарства зумовили інтенсивний розвиток архітектури і будівництва. Однією з найважливіших будов було спорудження Нового Белграда на лівому березі р. Сави. Заново було відтворено після землетрусу 1963 р. місто Скоп'є.

Югославія підтримує широкі культурні зв'язки з багатьма країнами світу. В 1953 р. було створено спеціальну комісію по зв'язках із зарубіжними країнами. В її функції входить ознайомлення з життям, культурою і успіхами соціалістичного будівництва у зарубіжних країнах, організація обміну досягненнями культури і мистецтва тощо.

Широкі зв'язки підтримує СФРЮ з соціалістичними країнами, зокрема з СРСР. У 1974 р. було підписано угоду про співробітництво в галузі культури, науки і освіти між СРСР і СФРЮ, яка замінила конвенцію про культурне співробітництво 1956 р. Радянсько-югославські культурні зв'язки будуються на основі планів культурного співробітництва, сприяючи зміцненню дружби між народами СРСР і СФРЮ.

1. ОБОВ'ЯЗКОВА ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К., Промова на польському мітингу в Лондоні 22 січня 1867 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 16. — С. 198—202.
- Енгельс Ф. Роковини польської революції 1830 року // Там же. — Т. 4. — С. 362—364.
- Енгельс Ф. Дебати з приводу польського питання у Франкфурті // Там же. — Т. 5. — С. 323—370.
- Енгельс Ф. Новий поділ Польщі // Там же. — С. 53—54.
- Енгельс Ф. Празьке повстання // Там же. — С. 80—82.
- Енгельс Ф. Демократичний характер повстання // Там же. — С. 108—110.
- Енгельс Ф. Зовнішня політика Німеччини // Там же. — С. 154—156.
- Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині // Там же. — Т. 8. — С. 3—106.
- Енгельс Ф. Яке діло робітничому класові до Польщі? // Там же. — Т. 16. — С. 152—162.
- Енгельс Ф. Емігрантська література // Там же. — Т. 18. — С. 481—525.
- Енгельс Ф. Промова на мітингу, присвяченому роковинам польського повстання 1863 року // Там же. — Т. 19. — С. 35—36.
- Енгельс Ф. Чеським товаришам до Першого травня: Спогад з часів 1848 року // Там же. — Т. 22. — С. 398.
- Маркс К., Енгельс Ф. Про Польщу: Промови на міжнародному мітингу в Лондоні, присвяченому 17-им роковинам польського повстання 1830 р., 29 листопада 1847 р. // Там же. — Т. 4. — С. 359—361.
- Маркс К., Енгельс Ф. Про польське питання: Промови на урочистих зборах у Брюсселі, присвячених 2-м роковинам Краківського повстання 1846 р., 22 лютого 1848 р. // Там же. — С. 468—472.
- Маркс К., Енгельс Ф. Зовнішня політика Німеччини і останні події в Празі // Там же. — Т. 5. — С. 203—207.
- Маркс К., Енгельс Ф. Британська політика. — Дізраелі. — Емігранти. — Мадзіні в Лондоні. — Туреччина // Там же. — Т. 9. — С. 1—10.
- Маркс К., Енгельс Ф. Мітингу в Женеві, скликаному в пам'ять 50-х роковин польської революції 1830 року // Там же. — Т. 19. — С. 238—240.
- Ленін В. І. Національне питання в нашій програмі // Повне збір. творів. — Т. 7. — С. 222—231.
- Ленін В. І. Демократія і народництво в Китаї // Там же. — Т. 21. — С. 382—388.
- Ленін В. І. Балканські народи і європейська дипломатія // Там же. — Т. 22. — С. 135—136.
- Ленін В. І. Про лисицю і курник // Там же. — С. 139—140.
- Ленін В. І. Страхіття війни // Там же. — С. 151.
- Ленін В. І. Новий розділ всесвітньої історії // Там же. — С. 147—148.
- Ленін В. І. Соціальне значення сербсько-болгарських перемог // Там же. — С. 177—179.
- Ленін В. І. Балканська війна і буржуазний шовінізм // Там же. — Т. 23. — С. 37—38.
- Ленін В. І. Ліберальне розбещування робітників // Там же. — Т. 24. — С. 290—292.
- Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Там же. — Т. 25. — С. 243—305.
- Ленін В. І. Опортунізм і крах II Інтернаціоналу // Там же. — Т. 27. — С. 108—120.
- Ленін В. І. Імперіалізм і розкол соціалізму // Там же. — Т. 30. — С. 154—169.
- Ленін В. І. Уроки революції // Там же. — Т. 34. — С. 51—66.

Ленін В. І. Завдання революції // Там же. — С. 217—225.
Конференція європейських комуністичних і робітничих партій з питань безпеки в Європі. — К.: Політвидав України, 1968. — 269 с.
Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій: Документи і матеріали. Москва, 5—17 черв. 1969 р. — К.: Політвидав України, 1969. — 218 с.
Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. — К.: Держполітвидав УРСР. — 89 с.
Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — Політвидав України, 1981. — 262 с.
Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К.: Політвидав України, 1986. — 422 с.
Матеріали Пленума Центрального Комітету КПСС. 16 июня 1986 г. — М.: Политиздат, 1986. — 62 с.
X съезд Болгарской коммунистической партии. София, 20—25 апр. 1971 г. — М.: Политиздат, 1971. — 404 с.
XI съезд Болгарской коммунистической партии. София, 29 марта — 2 апр. 1976 г. — М.: Политиздат, 1977. — 215 с.
XII съезд Болгарской коммунистической партии. — М.: Политиздат, 1981. — 275 с.
XIII съезд Коммунистической партии Болгарии: Речь тов. Тодора Живкова // Правда. — 1986. — 3 апр.
XIV съезд Коммунистической партии Чехословакии. — М.: Политиздат, 1971. — 274 с.
XV съезд Коммунистической партии Чехословакии. — М.: Политиздат, 1977. — 287 с.
XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии. — М.: Политиздат, 1982. — 243 с.
XVII съезд Коммунистической партии Чехословакии. — Прага: Орбис, 1986. — 340 с.
VI съезд Польской объединенной рабочей партии: Основные материалы и докл. 6—11 дек. 1971 г. — М.: Политиздат, 1972. — 268 с.
IX чрезвычайный съезд ПОРП: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1981. — 186 с.
X съезд Польской объединенной рабочей партии: Докл. тов. Войцеха Ярузельского // Правда. — 1986. — 30 июня.
В авангарде трудящихся. В Белграде открылся XIII съезд СКЮ // Правда. — 1986. — 26 июня.
Горбачев М. С. Избранные речи и статьи. — М.: Политиздат, 1985. — 422 с.
Горбачев М. С. Выступление на X съезде Польской объединенной рабочей партии // Правда. — 1986. — 1 июля.
Горбачев М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук 1 жовт. 1986 р. // Комуніст України. — 1986. — № 11. — С. 3—8.
Живков Тодор. Избранные статьи и речи. 1965—1975. — М.: Политиздат, 1975. — 563 с.
Гусак Густав. О чехословацко-советской дружбе, союзе и сотрудничестве: Избр. ст. и речи. — Прага: Лидове накладателства, 1985. — 244 с.

2. ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

История южных и западных славян: Курс лекций. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — 590 с.
История Болгарин: В 2 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1954—1955. — Т. 1—2.
История Польши: В 3 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1954—1958. — Т. 1—3.
История Чехословакии: В 3 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1956—1960. — Т. 1—3.
История Югославии: В 2 т. — М.: Изд-во АН СССР. — 1963. — Т. 1—2.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

До розділів 1, 2, 3

Хрестоматія по історії середніх віків. — М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1961. — Т. 1. — 707 с.
Брайчевский М. Ю. К истории расселения славян на византийских землях // Византийский временник. — М., 1961. — Т. 19. — С. 120—137.

Горянов Б. Т. Славянские поселения VI в. и их общественный строй // Вестн. древней истории. — 1939. — № 1. — С. 23—36.
Королюк В. Д. Перемещение славян в Подунавье и на Балканы (Славяне и волохи в VI—середине VII в.) // Сов. славяноведение. — 1976. — № 6. — С. 43—55.
Мурьянов М. Ф. Фрагмент культурной истории древних славян // Сов. славяноведение. — 1984. — № 1. — С. 57—68.
Нидерле Л. Славянские древности. — М.: Изд-во иностр. лит., 1956. — 450 с.
Петров Н. Походження слов'ян. — К.: Наук. думка, 1972. — 236 с.
Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. Культура пражского типа. — М.: Прогресс, 1976. — 216 с.
Третьяков П. Н. Фино-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.: Изд-во АН СССР, 1966. — 320 с.

До розділів 4—8, 10—13

Хрестоматія по історії середніх віків. — М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1963. — Т. 2. — 707 с.
Длугош Ян. Грюнвальдская битва: Пер. с лат. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — 214 с.
Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности. — М.: Наука, 1970. — 127 с.
Ангелов Б. О русско-болгарских связях в XV—XVIII вв. // Сов. славяноведение. — 1968. — № 2. — С. 57—65.
Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. — М.: Изд-во иностр. лит., 1954. — 214 с.
Бажова А. П. Русско-югославские отношения во второй половине XVIII в. — М.: Наука, 1982. — 288 с.
Бромлей Ю. В. Становление феодализма в Хорватии. — М.: Наука, 1964. — 407 с.
Великая Моравия, ее историческое и культурное значение: Сб. ст. — М.: Наука, 1985. — 287 с.
Виноградова А. И. К вопросу о возникновении городов в Чехии // Учен. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. — М., 1954. — Т. 10. — С. 389—412. (Далее будет: УЗИС).
Горина Л. В. Социально-экономические отношения во Втором Болгарском царстве. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. — 159 с.
Достяк И. С. Борьба сербского народа против турецкого ига XV—начала XIX в. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 264 с.
Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Из истории международных отношений в Юго-Восточной Европе. — М.: Наука, 1981. — 180 с.
История и культура Болгарин: К 1300-летию образования Болгарского государства. — М.: Наука, 1981. — 351 с.
Кареев Н. Очерки истории реформационного движения и католической реакции в Польше. — М.: Наука, 1986. — 192 с.
Кишкин Л. С. Чешско-русские связи (от древних времен до середины XIX в.) // Сов. славяноведение. — 1979. — № 5. — С. 70—82.
Королюк В. Д. Древнепольское государство. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 216 с.
Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. — М.: Наука. — 1985. — 240 с.
Лаптева Л. П. Письменные источники по истории Чехии периода феодализма (до 1848 г.). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. — 199 с.
Литавин Г. Г. К проблеме становления Болгарского государства // Сов. славяноведение. — 1981. — № 4. — С. 29—49.
Лифшиц Г. М. Реформационное движение в Чехии и Германии. — Минск: Вышэйш. шк., 1978. — 270 с.
Муртузалиев С. И. Из истории борьбы болгарских гайдуков против османского ига в XV—XVI веках // Сов. славяноведение. — 1986. — № 4. — С. 43—52.
Наумов Е. П. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XII—XV вв. — М.: Наука, 1975. — 215 с.

Николаев В. Д. К истории болгаро-русских отношений в начале 40-х годов X века // Сов. славяноведение. — 1982. — № 6. — С. 49—56.

Озолин А. И. Из истории густского революционного движения. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1962. — 303 с.

Островер Л. И. Тадеуш Костюшко. — М.: Мол. гвардия, 1961. — 272 с.

Пичета В. И. К истории восстания Костюшко // УЗИС. — М., 1953. — Т. 7. — С. 179—210.

Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши в XIII—XIV вв.: Сб. ст. — М.: Наука, 1974. — 299 с.

Похилевич Д. Л. Ломка аграрных отношений на Холмщине в XVI в. // УЗИС. — М., 1961. — Т. 22. — С. 225—265.

Похилевич Д. Л. Польша в добу феодалізму: Лекції з курсу історії південних і західних слов'ян. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. — 86 с.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М.: Наука, 1982. — 337 с.

Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян: От древних времен до XV. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — 366 с.

Разумовская Л. В. Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. — М.: Наука, 1968. — 322 с.

Рубцов Б. Т. Исследование по аграрной истории Чехии XIV — начала XV в. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 451 с.

Сазонова А. С. Социально-политические и национальные требования в учении Яна Гуса // УЗИС. — М., 1958. — Т. 16. — С. 240—288.

Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. — М.: Изд-во АН СССР, 1969. — 242 с.

Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XV — начале XVII в. — М.: Наука, 1978. — 301 с.

Флоря Б. Н. Россия и чешское восстание против Габсбургов. — М.: Наука, 1986. — 206 с.

Фрейденберг М. М. Дубровини и Османская империя. — М.: Наука, 1984. — 286 с.

Чуркина И. В. Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия. — М.: Наука, 1978. — 392 с.

Якубский В. А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. — Л.: Изд-во Ленингрд. ун-та, 1975. — 118 с.

До розділів 16—20

Избранные произведения болгарских революционных демократов. — М.: Соцэкгиз, 1959. — 666 с.

Маркович Светозар. Избранные сочинения. — М.: Госполитиздат, 1956. — 919 с.

Освобождение Болгарии от турецкого ига: Документы: В 3 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1961—1967. — Т. 1—3.

Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия. Кн. первая. 1804—1807. — М.: Наука, 1980. — 479 с.

Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия. Кн. вторая. 1808—1813. — М.: Наука, 1983. — 396 с.

Россия и национально-освободительная война на Балканах. 1875—1878: Сб. документов. — М.: Наука, 1978. — 455 с.

Русско-польские революционные связи: В 2 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1963—1964. — Т. 1—2.

Стоянов З. Записки о болгарских восстаниях. — М.: Политиздат, 1953. — 728 с.

Хрестоматия по новой истории. Т. 2. (1815—1870). — М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1965. — 326 с.

Абрамовичус В. Е., Дьяков В. А. Валерий Врублевский (1836—1908). — М.: Мысль, 1968. — 159 с.

Болгаро-российские общественно-политические связи. 50—70-е годы XIX в. — Кишинев: Штиинца, 1986. — 266 с.

Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии. — М.: Мысль, 1978. — 296 с.

Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов: Сб. ст. и материалов. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — 731 с.

Вяземская Е. К. Российская дипломатия и вопрос об автономии Боснии и Герцеговины в 1876 году // Сов. славяноведение. — 1984. — № 1. — С. 17—33.

Гросул В. Я. Революционная Россия и освободительные движения на Балканах в 70-х годах XIX в. // Новая и новейшая история. — 1978. — № 2. — С. 62—74. (Далее будет: ННИ).

Державин Н. С. История Болгарии. Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 243 с.

Дьяков В. А. Маркс, Энгельс и польское национально-освободительное движение. — М.: Наука, 1968. — 192 с.

Забуню И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское возрождение. 50—70-е годы XIX в. — Кишинев: Штиинца, 1981. — 160 с.

Еремеева Г. И. Чешский радикальный демократ Йозеф Вацлав Фрич. — М.: Наука, 1984. — 141 с.

Карасев В. Г. Сербский демократ Живоин Жувич. — М.: Наука, 1974. — 334 с.

Карасев В. Г. Первая буржуазно-национальная революция на Балканах (К вопросу о характере сербского восстания 1804—1813 гг.) // Сов. славяноведение. — 1983. — № 3. — С. 45—53.

Коновалов В. Русско-болгарское боевое сотрудничество в русско-турецкой войне 1877—1878 гг. — М.: Воениздат, 1953. — 79 с.

Лещиловская И. И. Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения. — М.: Наука, 1968. — 333 с.

Миско М. В. Польское восстание 1863 г. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 336 с.

Мыльников А. С. Эпоха просвещения в чешских землях: Идеология, национальное сознание, культура. — М.: Наука, 1977. — 199 с.

Нарочницкий А. Л. Россия, Сербия и Черногория в начале XIX в. // ННИ. — 1980. — № 3. — С. 53—69.

Незабываемый подвиг: некоторые аспекты русско-турецкой войны 1877—1878 гг. и освобождение Болгарии от османского ига. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. — 175 с.

Освободительное движение народов Австрийской империи. Возникновение и развитие. Конец XVIII в. — 1849 г. — М.: Наука, 1980. — 609 с.

Очерки революционных связей народов России и Польши 1815—1917. — М.: Наука, 1976. — 602 с.

Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60—70-е годы XIX в.). — Кишинев: Штиинца, 1972. — 311 с.

Польша на путях развития и утверждения капитализма (конец XVIII — 60-е годы XIX в.). — М.: Наука, 1984. — 295 с.

Писарев Ю. А. Восстание в Боснии и Герцеговине и европейские державы (1875—1878) // ННИ. — 1976. — № 2. — С. 48—59.

Ровняков А. А. В борьбе за свободу Болгарии. Национально-освободительное движение болгарского народа и деятельность Г. Раковского. 30-е — 60-е годы XIX в. — Л.: Наука, 1980. — 208 с.

Сидельников С. И. Болгарский революционный Центральный Комитет (1869—1872). — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1970. — 176 с.

Стекольников А. Я. Василий Левский. — М.: Мол. гвардия, 1958. — 517 с.

Удальцов И. И. Историография чешского национального возрождения (1950—1980). — М.: Наука, 1984. — 303 с.

Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и России. — М.: Наука, 1978. — 207 с.

Фалькович С. М. Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50—60 годов XIX в. — М.: Изд-во АН СССР, 1966. — 214 с.

Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа. Апрельское восстание 1876 г. — Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1976. — 135 с.

До розділів 22—26

Социал-демократия Польши и Литвы в революции 1905 г.: Сб. документов. — М.: Изд-во иностр. лит., 1956. — 790 с.

Бирман М. А. Формирование и развитие болгарского пролетариата (1878—1923). — М.: Наука, 1980. — 352 с.

Бейлис А. С. Становление марксистской историографии в Болгарии (с конца XIX в. до 1944 г.) — Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1970. — 240 с.

Бухарин Н. И., Яжборовская И. С. Людвиг Варынский — основатель и руководитель первой партии польского пролетариата // ННИ. — 1982. — № 4. — С. 74—101.

Валев Л. Б. Исследования по новой и новейшей истории Болгарии. — М.: Наука, 1986. — 256 с.

Данченко С. И. Борьба за новую конституцию в Сербии и России (80-е годы XIX в.) // Сов. славяноведение. — 1985. — № 2. — С. 55—56.

«Дранг нах Остен» и народы Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. 1871—1918. — М.: Наука, 1977. — 317 с.

Ермолаева Р. А., Манусевич А. Я. Ленин и польское рабочее движение — М.: Мысль, 1971. — 504 с.

Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг. — К.: Изд-во Киев. ун-та, 1959. — 250 с.

Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. — К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. — 300 с.

Козловский Чеслав. Очерки истории польского рабочего движения. — М.: Политиздат, 1980. — 383 с.

Ленин и Польша. Проблемы, контакты, отклики: Сб. ст. — М.: Наука, 1970. — 418 с.

Маргынченко А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905—1907 г. — К.: Вища шк., 1974. — 176 с.

Матвеев Г. Д. Некоторые черты развития капитализма в сельском хозяйстве Болгарии в 1878—1912 годах // Сов. славяноведение. — 1986. — № 2. — С. 21—31.

Орехов А. М. Становление польского социалистического движения. Структура, программы, концепции, деятели (1874—1893). — М.: Наука, 1979. — 374 с.

Освободительные движения народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. — М.: Наука, 1981. — 464 с.

Писарев Ю. А. Освободительное движение югославских народов Австро-Венгрии в 1905—1914 гг. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 419 с.

Пухлов Н. Н. Польское рабочее движение, 1890—1904 гг. — М.: Наука, 1977. — 352 с.

Сумарокова М. М. В. И. Ленин о Балканских войнах и об участии Сербии в первой мировой войне // Сов. славяноведение. — 1975. — № 1. — С. 3—15.

Фалькович С. М. Пролетариат России и Польши в совместной борьбе (1907—1912). — М.: Наука, 1975. — 379 с.

Яжборовская И. С. Идеиное развитие польского революционного рабочего движения (конец XIX — первая четверть XX в.). — М.: Наука, 1973. — 415 с.

До розділів 28—32

Документы и материалы по истории советско-польских отношений: В 6 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1963—1969. — Т. 1—6.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений: В 3 т. — М.: Наука, 1973—1978. — Т. 1—3.

Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР: Сб. документов и материалов. — М.: Наука, 1976. — 556 с.

Аврамов Р. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на революционное движение в Болгарии. — М.: Политиздат, 1967. — 160 с.

Георгиев Г. Сентябрь 1923 года: Ист. очерк. — М.: Политиздат, 1973. — 160 с.

Гришина Р. П. Сентябрьское антифашистское восстание 1923 г. в Болгарии // ННИ. — 1983. — № 5. — С. 46—60.

Гришина Р. П. К вопросу о формировании государственно-монополистического капитализма в буржуазной Болгарии // Сов. славяноведение. — 1986. — № 3. — С. 21—34.

Кадацкий В. Ф. Политическая борьба в Болгарии в 30-е годы XX в. — М.: Наука, 1984. — 159 с.

Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. — К.: Політвидав України, 1973. — 199 с.

Кізченко А. Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини (травень 1935 р. — березень 1938 р.). — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 250 с.

Мельникова И. Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 442 с.

Михутина И. В. Советско-польские отношения 1931—1935 гг. — М.: Наука, 1977. — 287 с.

Молюк Ф. А. Издание трудов В. И. Ленина в Чехословакии // Сов. славяноведение. — 1980. — № 3. — С. 3—11.

Недорезов А. И. Клемент Готвальд и утверждение ленинских принципов в деятельности КПЧ // Сов. славяноведение. — 1972. — № 2. — С. 8—15.

Ольшанский П. Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений. 1921—1924 гг. — М.: Наука, 1974. — 285 с.

Петерс И. А. СССР, Чехословакия и европейская политика накануне Мюнхена. — К.: Наук. думка, 1971. — 190 с.

Писарев Ю. А. Из истории революционного движения рабочего класса и крестьянства в Сербии-хорватско-словенском государстве в 1919—1923 гг. // УЗИС. — М., 1952. — Т. 5. — С. 78—151.

Писарев Ю. А. Образование югославского государства. — М.: Наука, 1975. — 416 с.

Пруниця С. Ю., Хланта О. В. Борьба за победу пролетарского интернационализма в чехословацком рабочем движении (1918—1938). — М.: Наук. думка, 1974. — 239 с.

VII конгресс Коминтерна и борьба в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1977. — 320 с.

Сумарокова М. М. Демократические силы Югославии в борьбе против реакции и угрозы войны. (1929—1939). — М.: Наука, 1980. — 240 с.

Чернякский Г. И. Рабочее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма (1925—1929). — Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1968. — 250 с.

До розділів 34—37

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М.: Наука, 1973—1974. — Т. 7: 1939—1943 гг. — 510 с.; Т. 8: Январь 1944 — декабрь 1945 гг. — 680 с.

Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. — М.: Наука, 1981—1983. — Кн. первая: Март 1939 г. — декабрь 1943 г. — 421 с.; Кн. вторая: Декабрь 1943 г. — май 1945 г. — 457 с.

Советско-болгарские отношения и связи: Документы и материалы. Т. 1. Ноябрь 1917 — сентябрь 1944 г. — М.: Наука, 1976. — 650 с.

Советские люди в освободительной борьбе югославского народа (1941—1945 гг.): Воспоминания, документы и материалы. — М.: Наука, 1973. — 207 с.

Валев Л. Б. Победы Красной Армии под Сталинградом и на Орловско-Курской дуге и подъем антифашистской борьбы в Болгарии // Сов. славяноведение. — 1975. — № 3. — С. 30—38.

Великий Октябрь и революции 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1977. — 542 с.

Гибиланский Л. Я. Советский Союз и югославское народно-освободительное движение в 1941—1943 годах // Сов. славяноведение. — 1984. — № 5. — С. 3—22.

Григорянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939—1945 гг.). — М.: Наука, 1979. — 222 с.

Зеленин В. В., Романов В. Е. Действия СССР на международной арене в поддержку югославского народно-освободительного движения // Сов. славяноведение. — 1983. — № 4. — С. 28—43.

Клюков В. И. Партизаны словацких гор. — К.: Политиздат Украины, 1986. — 269 с.

Кочегура П. А. Боевое сотрудничество советского и польского народов в борьбе против фашизма в годы второй мировой войны // ННИ. — 1985. — № 1. — С. 22—41.

Куликов В. Г. Боевое содружество Советской Армии и Войска Польского в освобождении Польши от фашистских захватчиков // ННИ. — 1984. — № 4. — С. 3—19.

Монин М. Е. Советско-чехословацкое братство по оружию в боях за освобождение Чехословакии // ННИ. — 1985. — № 2. — С. 33—51.

✓ Мурашко Г. П. Словацкое восстание — начало национально-демократической революции // Сов. славяноведение. — 1980. — № 1. — С. 3—11.

Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии. — М.: Политиздат, 1979. — С. 196—239.

Петров С. БКП в борьбе против монархо-фашизма (1941—1944 гг.). — М.: Прогресс, 1973. — 303 с.

Поп И. И. Советско-чехословацкий договор 1943 года и формирование нового внешнеполитического курса Чехословакии // Сов. славяноведение. — 1983. — № 6. — С. 27—32.

✓ Славин Г. М. Освободительная война в Югославии (1941—1945 гг.) — М.: Наука, 1965. — 152 с.

✓ Стругар В. Югославия в огне войны 1941—1945: Пер. из сербо-хорватского. — М.: Наука, 1985. — 343 с.

Шинкарев И. И. Словацкое национальное восстание и освободительная миссия Советской Армии // Сов. славяноведение. — 1985. — № 1. — С. 3—8.

До розділів 38—42

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М.: Наука, 1976—1983. — Т. 9: Янв. 1946 — декабрь 1949. — 520 с.; Т. 10: Янв. 1950 — декабрь 1955. — 552 с.; Т. 11: Янв. 1956 — декабрь 1960. — 603 с.

К событиям в Чехословакии: Факты, документы, свидетельства прессы и очевидцев. — М.: Пресс-группа, 1968. — 159 с.

Правда побеждает. Материалы чехословацкой печати, разоблачающие подрывную деятельность антисоциалистических и правооппортунистических сил в ЧССР в 1968 — начале 1969 гг. — М.: Политиздат, 1971. — 440 с.

Советско-болгарские отношения 1944—1948 гг.: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1969. — 508 с.

Советско-болгарские отношения 1948—1970 гг.: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1974. — 639 с.

Советско-болгарские отношения 1977—1982: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1985. — 526 с.

Советский Союз — Народная Польша. 1944—1974: Документы и материалы. — М.: Политиздат, 1974. — 664 с.

Советско-чехословацкие отношения: Документы и материалы. — М.: Госполитиздат, 1972—1984. — Т. 2: 1945—1960. — 556 с.; Т. 3: 1961—1971. — 702 с.; Т. 4: 1972—1976. — 454 с.; Т. 5: 1977—1982. — 512 с.

Бейліс О. С. Новітня історія Югославії (1918—1974 рр.): Навч. посібник. — К.: Вища шк. Головне вид-во, 1975. — 126 с.

Виднянский С. В. Консолидация профсоюзного движения в Чехословакии 1969—1975. — К.: Наук. думка, 1979. — 211 с.

Волокитина Т. В. Советско-болгарские отношения на современном этапе: курс на всестороннее сближение // Сов. славяноведение. — 1984. — № 4. — С. 32—38.

Гранчак И. М., Кизченко А. Ф. Чехословакия в социалистическом содружестве. — К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1984. — 175 с.

Интернациональное сотрудничество КПСС и БКП: история и современность. — М.: Политиздат, 1985. — 416 с.

Костюшко И. И. Долгосрочная программа развития экономического и научно-технического сотрудничества между СССР и ПНР на период до 2000 года // Сов. славяноведение. — 1985. — № 3. — С. 86—90.

Марына В. В. Крестьянство в революциях 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. — М.: Наука, 1984. — 312 с.

Марына В. В., Мурашко Г. П. Путь чехословацкого крестьянства к социализму (1948—1965). — М.: Наука, 1972. — 306 с.

Мельникова И. М., Виднянский С. В. ЧССР: вневнена хода социализму. — К.: Політвидав України, 1985. — 134 с.

Мельцер Д. Б. Белоруссия и Болгария: дружба вечная, нерушимая. — Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1981. — 319 с.

Мурашко Г. М. Борьба рабочего класса за национализацию промышленности. — М.: Наука, 1979. — 320 с.

Накаржков В. Н. Диверсии против Польши. — М.: Сов. Россия, 1985. — 111 с.

Народная Республика Болгария. — М.: Наука, 1983. — 332 с.

Никифоров Л. А., Островидов Ю. П. Социалистическая Федеративная Республика Югославия. — М.: Политиздат, 1980. — С. 126.

Необъявленная война против Польши. Подрывная деятельность западных спецслужб. — М.: Политиздат, 1984. — 221 с.

Недорезов А. И. Основные этапы и итоги развития чехословацкого общества в годы революции и строительства социализма // Сов. славяноведение. — 1980. — № 2. — С. 14—31.

Парсаданова В. С. 40-летие советско-польского договора о дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве // Сов. славяноведение. — 1985. — № 2. — С. 41—47.

Сохань П. С. Народная Республика Болгария в сотрудничестве стран социализма. — К.: Наук. думка, 1984. — 288 с.

Сухарев В. В. Роки социалістичних звершень ЧССР: 1948—1978. — К.: Політвидав України, 1978. — 159 с.

Сухарев В. В. Рабочий класс социалистической Чехословакии (1948—1960). — К.: Вища шк. Головное изд-во, 1980. — 175 с.

Туриченко Н. И. Сотрудничество общественных организаций СССР и Болгарии. — К.: Вища шк. Головное изд-во, 1984. — 166 с.

До розділів 9, 14, 21, 33

Бэлза И. Данте и культура славянских народов // Сов. славяноведение. — 1965. — № 4. — С. 3—17.

Богданов Ю., Ильина Г., Хорев В. Общие тенденции развития антифашистской литературы (Болгария, Польша, Чехословакия, Югославия) // Сов. славяноведение. — 1975. — № 3. — С. 49—59.

Дьяков В. А., Фрейдзон В. И. Основные этапы развития и типология общественно-политической мысли славянских народов в XIX веке // Сов. славяноведение. — 1984. — № 2. — С. 51—65.

Злыднев В. И. Из истории установления советско-болгарских культурных связей (конец 20-х — начало 30-х годов) // Сов. славяноведение. — 1965. — № 1. — С. 61—70.

Злыднев В. И. Октябрьская революция и литературный процесс в Болгарии // Сов. славяноведение. — 1967. — № 2. — С. 12—24.

Кишкин Л. С. Литературные связи и литературный процесс (Проблематика, перспективы изучения) // Сов. славяноведение. — 1985. — № 4. — С. 67—79.

Кишкин Л. С. Чешско-русские литературные связи (вторая половина XIX века) // Сов. славяноведение. — 1981. — № 6. — С. 55—67.

Концепция национальной художественной культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII—XIX веков. — М.: Наука, 1985. — 280 с.

Культура болгарского средневековья. — М.: Сов. художник, 1983. — 116 с.

Липатов А. В. Славянские литературы и общеевропейский литературный процесс эпохи средневековья (Общие закономерности, связи, специфика) // Сов. славяноведение. — 1978. — № 4. — С. 80—91.

Мыльников А. С. Культура чешского Возрождения. — Л.: Наука, 1982. — 176 с.

Никольский С. В. Художественное сознание эпохи национального Возрождения (На материале чешской, словацкой, болгарской литературы) // Сов. славяноведение. — 1973. — № 4. — С. 53—62.

Свирида И. И. Художественная культура эпохи формирования наций как историко-культурная проблема (На материале стран Центральной и Юго-Восточной Европы) // Сов. славяноведение. — 1983. — № 1. — С. 67—78.

Тодоров Н. Славянские культуры и Балканы // Сов. славяноведение. — 1976. — № 4. — С. 37—64.

Чуркина И. В. Русские и словенцы: научные связи конца XVIII — 1914 г. — М.: Наука, 1986. — 222 с.

ЗМІСТ

Вступ

Частина перша

Первіснообщинний лад у південних і західних слов'ян, його розклад та утворення перших державних об'єднань

Розділ 1. Стародавні слов'яни	7
Розділ 2. Суспільно-політичний лад західних слов'ян у II—VII ст. н. е. Утворення раних держав	12
Розділ 3. Походи на Балкани і утворення південних слов'ян	15

Частина друга

Південні і західні слов'яни в період феодалізму (кінець VII—XVIII ст.)

Розділ 4. Загальна характеристика розвитку зарубіжних слов'янських країн у період феодалізму (VII—XVIII ст.)	19
Розділ 5. Болгарія в кінці VII—XIV ст.	25
Розділ 6. Югославські народи * в VIII—XV ст.	31
Розділ 7. Чехія і Словаччина в VIII—XV ст.	41
Розділ 8. Польща в VIII—XV ст.	51
Розділ 9. Культура південних і західних слов'ян (VIII—XV ст.)	59
Розділ 10. Болгарія під гнітом Туреччини в XV—XVIII ст.	72
Розділ 11. Югославські народи в XVI—XVIII ст.	77
Розділ 12. Чехія і Словаччина в XVI—XVIII ст.	88
Розділ 13. Польща в XVI—XVIII ст.	94
Розділ 14. Культура південних і західних слов'ян у XVI—XVIII ст.	106

Частина третя

Слов'янські народи в період розкладу феодалізму, становлення і розвитку капіталізму (кінець XVIII — початок XX ст.)

Розділ 15. Основні проблеми історії зарубіжних слов'янських народів у період розкладу феодалізму, становлення і розвитку капіталізму (кінець XVIII — початок XX ст.)	119
Розділ 16. Національно-визвольна боротьба польського народу в кінці XVIII—60-х роках XIX ст.	125
Розділ 17. Чехія і Словаччина кінця XVIII — першої половини XIX ст.	137
Розділ 18. Югославські землі під владою Австрії в кінці XVIII — першій половині XIX ст.	148
Розділ 19. Боротьба югославських народів проти феодального гніту і турецьких поневолювачів (кінець XVIII ст. — 1878 р.)	152
Розділ 20. Болгарія в епоху національного відродження (кінець XVIII — 70-і роки XIX ст.)	162
Розділ 21. Культура південних і західних слов'ян у першій половині XIX ст.	173
Розділ 22. Чехія і Словаччина у другій половині XIX — на початку XX ст.	184
Розділ 23. Польща в останній третині XIX — на початку XX ст.	193
Розділ 24. Югославські народи в другій половині XIX — на початку XX ст.	203
Розділ 25. Болгарія в останній чверті XIX — на початку XX ст.	216
Розділ 26. Культура зарубіжних слов'янських народів у другій половині XIX — на початку XX ст.	225
Розділ 27. Південні і західні слов'яни в роки першої світової війни (1914—1918)	235

Частина четверта Зарубіжні слов'янські країни в період загальної кризи капіталізму (1918—1945)

Розділ 28. Місце і роль зарубіжних слов'янських країн у революційному та політичному житті Європи на першому етапі загальної кризи капіталізму	246
Розділ 29. Чехословаччина у 1918—1939 рр.	251
Розділ 30. Польща у 1918—1939 рр.	260
Розділ 31. Югославія між двома світовими війнами (1918—1939)	270
Розділ 32. Болгарія в 1918—1939 рр.	283
Розділ 33. Розвиток культури у південних та західних слов'ян між двома світовими війнами (1918—1939)	294
Розділ 34. Боротьба польського народу проти фашизму	305
Розділ 35. Боротьба народів Чехословаччини проти фашистських окупантів (1939—1945)	312
Розділ 36. Народньо-визвольна антифашистська війна і народна революція в Югославії	320
Розділ 37. Боротьба болгарського народу проти фашизму в роки другої світової війни	328

Частина п'ята

Зміцнення народно-демократичного ладу і будівництво соціалізму в зарубіжних слов'янських країнах

Розділ 38. Зарубіжні слов'янські країни на шляху соціалістичного будівництва (1945—1986)	336
Розділ 39. Народна Республіка Болгарія на шляху соціалістичного будівництва (1944—1986)	344
Розділ 40. Польська Народна Республіка в 1944—1986 рр.	367
Розділ 41. Чехословацька Соціалістична Республіка (1945—1986)	391
Розділ 42. Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (1945—1986)	417
Список рекомендованої літератури для самостійної роботи	437

НБ ПНУС

552446

Учебник

ИСТОРИЯ ЮЖНЫХ И ЗАПАДНЫХ СЛАВЯН

(на украинском языке)

*Под редакцией
доктора исторических наук, профессора
И. М. Гранчака,
доктора исторических наук, профессора
А. Ф. Кизченко,
кандидата исторических наук, доцента
В. П. Чорния*

*Допущено Министерством высшего и среднего
специального образования УССР в качестве учебника
для студентов исторических факультетов вузов*

Головное издательство
издательского объединения
«Вища школа»
(252054, Киев-54, ул. Гоголевская, 7)

Редактор *З. В. Макуха*
Художний редактор *Є. В. Чурій*
Технічний редактор *А. А. Глейзер*
Коректор *О. В. Труш*

Информ. бланк № 11255

Здано до набору 31.12.86. Підп. до друку 15.07.87. БФ 26599. Формат 60×90^{1/4}. Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Друк. арк. 28. Фарб. відб. 29. Обл.-вид. арк. 34,32. Тираж 4000 пр. Вид. № 4700. Зам. 539. Ціна 1 крб. 60 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання
«Вища школа», 252054, Київ-54, вул. Гоголівська, 7.

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400, м. Біла Церква,
вул. Карла Маркса, 4